

NÉPRAJZI

ÉRTESÍTŐ

XLVII

AKADÉMIAI KIADÓ

1965

XLVII.

1965.

NÉPRAJZI ÉRTESÍTŐ

A NÉPRAJZI MÚZEUM ÉVKÖNYVE

AKADÉMIAI KIADÓ

1965

Szerkesztő:
SZOLNOKY LAJOS

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztő: Szolnoky Lajos Műszaki szerkesztő: Farkas Imre
Terjedelem: 30 (A/5) ív

65.61038 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOM — INHALT

SZOLNOKY LAJOS: A tiló. — Die Hanfbreche	5
IFJ. KODOLÁNYI JÁNOS: Az obi-ugor népek állattartása a XIX. században. — Viehhaltung der Ob-ugrischen Völker im 19. Jahrhundert.....	67
IGAZ MÁRIA—KRESZ MÁRIA: A népi cserépedények szakterminológiája. Fachausdrücke der Volkskeramik	87
SZABÓ LÁSZLÓ: A paraszti munkaszervezet és társasmunkák a Zempléni Hegyvidéken. — Die bäuerliche Arbeitsorganisation und die Gemeinschaftsarbeiten im Zempléner Bergland	133
PESOVÁR ERNŐ: Lengyel táncok hatása a Reformkorban. — Der Einfluß polnischer Tänze im Reformzeitalter	159

Tárgybemutatók

IFJ. KODOLÁNYI JÁNOS: A Néprajzi Múzeum 1963—1964. évi tárggyűjtése. — Die Sammeltätigkeit des Ethnographischen Museums 1963—1964	179
VARGHA LÁSZLÓ: Az uszódi hajómalom. — Die Schiffsmühle von Uszód	305
TAKÁCS LAJOS: A túskeborona készítése és használata Várongon. — Anfertigung und Verwendung der Dornegge in Várong	315
MOLNÁR MÁRIA: Faragóspecialista műhelye Faddon. — Die Werkstatt eines Schnitzers in Fadd	329

A tiló

Az áztatás alkalmával fellazított rostokat — a kenderkórók kiszárítása után — különböző törőeszközökkel és eljárásokkal választhatják le a belső fás szövetről. E munkák lényege abban áll, hogy az áztatás alatt megkorhadt fás szövetet apró darabokra zúzzák, s ez — a rugalmasságát az áztatás alatt is megtartó — erős rostszálak közül szilánkokra hasadva kihullik.¹

A tulajdonképpeni törőmunkát igen gyakran előtörés előzi meg. Legtöbbször nem jelent ez egyebet, mint, hogy a kézbe fogott maroknyi kenderkórót *megízelik*, hosszának negyedeinél, ötödeinél megroppantják,² hogy könnyebben törhessék utána a törőeszközön. Nagyobb szerepet kap az előtörés a Tiszántúlon, ahol az ízekbe roppantáson túl *meghajtogatják*,³ azaz lábbal is megtapossák, mielőtt a tilón törni kezdenék. A Szilágyságban pedig egyenesen helyettesíti a törőszerszámot ez a kézzel és lábbal, tehát csak testi erővel végzett eljárás.⁴

Az előtörésnek Észak-Somogyban⁵ eszköze is van, a *csapórúd*. A ház oldalának nekitámasztott erősebb rúdon először megroppantják a száraz kóróköteget, a *markot*, majd hozzáverdesik, hozzácsapkodják, hogy a fás pozdorja nagyja kihulljon belőle. Csak ezután következik a tulajdonképpeni törés a külön törőszerszámon. Meg kell jegyeznünk, hogy ugyancsak csapórúd néven használják a ház falához támasztott rudat — eléggé ritkán — Nógrádban, Hevesben és Borsodban is, de ezen a vidéken nem a törés, pontosabban az előtörés eszköze, hanem a *csapásé*: a tulajdonképpeni törőeszközön végzett munka közben alkalmanként hozzácsapják a markokat, hogy jobban hulljon belőlük a pozdorja.

A törőmunkák legáltalánosabb eszköze azonban a tiló típusú kender-törő, vagy egyszerűen csak tiló. Megtaláljuk a Kárpát-medence minden falujában, ahol kenderfeldolgozással foglalkoznak, de ugyanígy általánosan elterjedt Európa-szerte is.

¹ A kihulló törmelékszilánkokat általában *pozdorjának* nevezik. Az Alföldnek egy kisebb vidékén *csepű* a neve. A pozdorja és csepű kérdésével a későbbiekben még foglalkozunk.

² Általános; tilóval törés előtt mindenütt csinálják.

³ Kismarja (Bihar m.).

⁴ BOGDÁND: „Száradás után a kévüket marokba szedik és törik. Egy markot letesz, rálép a lábával, megmorzsolja, kézzel csavarja, roncsolja, földhöz veri néhányszor, így a nagy pozdorja kimegy belőle. Más törésmód nincs, a testet nem kímélték.” TÁLASI ISTVÁN gyűjtése.

⁵ Megyer, Bábony, Adánd, Nagycsepely, Balatonszárszó (Somogy m.)

Az eszköz lényegében két, egy-két ujnyi távolságra párhuzamosan egymás mellett húzódó deszkaél, amelyek közé egy — többé-kevésbé szorosan illeszkedő — harmadik deszkaél jár az egyik végén rögzített csap segítségével. Az egykarú emelő módjára működő törőszerszám szabadon mozgó karját a két párhuzamos deszka közé kézzel beverve törik meg a deszkaélek szögébe helyezett ázott és megszáritott kenderkórót.

Az azonos elvi felépítésű szerszámok, a tiló típusú kendertörők a rostanyag megdolgozása szempontjából két nagyobb csoportra oszlanak. Az egyik csoportba azok az eszközök tartoznak, amelyekkel a megázott és megszáradt kenderkórót első törésként, a másodikba azok, amelyekkel már további tisztításul második (esetleg harmadik) törésként zúzzák. Az első törés során a merev, száraz kóró megtörik, az összetört pozdorját nagyjából eltávolítják a rostok közül; a második törés során már az apróbb, az első törés után még bentmaradt pozdorjaszilánkokat is kitörik, kiverik a szabaddá váló rostok csomójából. E kétfázisú törésre — amely jellemző módon általánosnak mondható az egész magyar etnikum területén — a tilóknak két formai változatát is használják: az első törésre, amely erősebb munkát igényel egy durvább, erősebb, a második törésre egy könnyebb, finomabban kidolgozott változatot. Előbbieknél a párhuzamos élek és a közéjük járó vágódeszka is lazábban, az utóbbiaknál pedig szorosabban illeszkednek egymáshoz.⁶ Van viszont nem egy adatunk arra vonatkozóan is, hogy egy és ugyanazon a szerszámon végzik el ennek a két egymást követő törő-tisztító munkának mindkét fázisát. Csupán a szerszám használatának a módjában van különbség: törésnél rávágják a tiló nyelvét (vágódeszkáját) a kenderkórára, hogy törje össze a merev, fás szövetet, a második munkafázisban, a tisztításnál, további finomításnál a tiló leszorított nyelve alól húzgálják ki az összefogott rostcsomót.⁷ Van, ahol a második finomító törést úgy végzik az egyetlen eszközzel, hogy elhulló, szakadozott rostcsomókkal körültekerik mindkét oldaldeszkat, s az így keletkezett szűkebb vajatba szorítják be a tiló nyelvvel a tovább tisztítandó kenderrostot.⁸ A lényeg tehát az, hogy a további finomításnál a szorosabban záró oldaldeszák között a lenyomott nyelv eredményesebb munkát tudjon végezni.

Bár ma általában két egymás után következő munkafázisra is használják a tiló típusú kendertörő egy-egy változatát,⁹ mégsem beszélhetünk két különböző szerszámról, hanem csak ugyanannak a munkaeszköztípusnak két változatáról; esetleg — amikor ugyanazt az eszközt használják első és második törésre is — egy szerszámnak csak kettős felhasználásáról. Helytelen volna így a tiló elnevezést szakterminusként akár az első, akár a második fázisú törésre szolgáló eszköz számára kisajátítani, minthogy a népi használatban is mindkét munka eszközének megjelölésére használatos. Viszont éppen ezért jelölhetjük a szerszámot az egész eszköztípusra kiterjesztve a tiló szakter-

⁶ „Ugyanolyan az mind a kettő, csak az egyiknek szorosabban jár a vágója, a másiknak lazábban . . .” (Gyepűkáján—Veszprém megye).

⁷ Így pl.: Nagykapornak, Vindornyaszállás, Mindszentkállya (Zala m.), Szentkirályszabadja, Berhida, Mezőszentgyörgy (Veszprém m.), Cece (Fejér m.), Kiskunlacháza (Pest-Pilis-Solt-Kiskun m.), Sarkad, Kötégán, Konyár, Berekböszörmény, Kismarja, Esztár, Monostorpályi (Bihar m.), Fenes (Bihar—RNK.), Rápolt, Nagydobos, Darnó, Penyige (Szatmár m.).

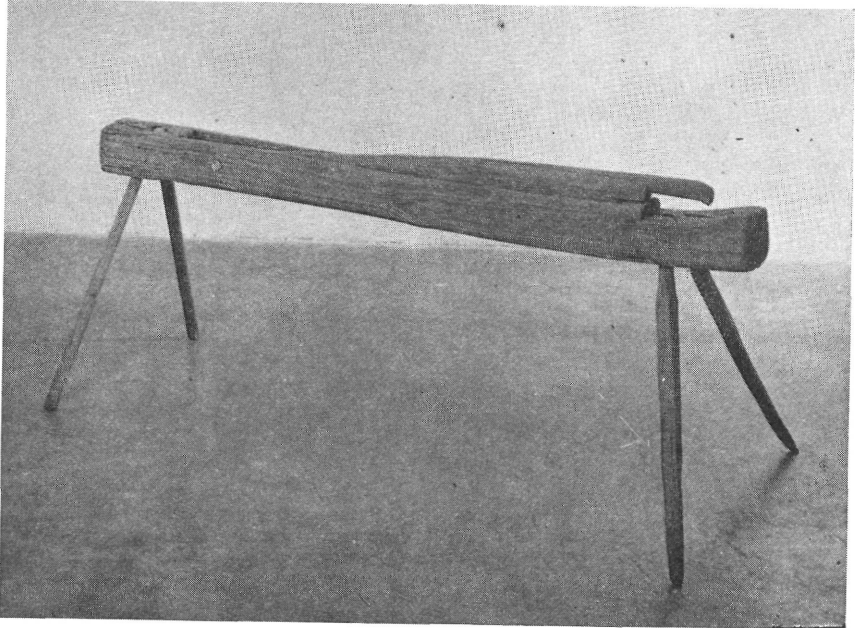
⁸ Tiszakarád (Zemplén m.)

⁹ JIRLOW, R. (Zur Terminologie der Flachsbereitung in den germanischen Sprachen. Göteborg, 1936. 151.) a kétfázisú törés meglétéből az illető népcsoportnál a szerszámnak bizonyos nagyobb múltjára következtet.

I. sz. térkép. Áttört és deszkás szerkesztésű tilók.

minussal. (Indokolt ez azért is, mivel ennek az eszköztípusnak a tiló az eredeti magyar neve — mint azt a későbbiekben látni fogjuk.) Azért viszont, hogy pontos különbséget tehesünk az első fázisú törésre és a második fázisú tisztításra használt tilók között, indokoltnak látszik szaknyelvünkben a törő-tiló és a tisztítótiló terminusok használata.

1. ábra. Áttört törzsű, egy vágóélű tiló. Gégény, Szabolcs m. (ltsz. 50.12.41)

Mi sem választjuk tehát széjjel tárgyalásunk során az első és második törésre szolgáló eszközöket, hanem együtt vizsgáljuk ezeket,¹⁰ mivel közvetlen célunk e szerszámnak, mint munkaeszköztípusnak a vizsgálata, és nem a kenderfeldolgozás egyes munkafázisainak a taglalása.

A tilóknak a magyarságnál használatos formáit technikai felépítésük szerint két fő csoportra oszthatjuk. Az elsónél a tiló törzséül felhasznált gerenda közepén áttört vájatot vésnek ki, amibe a tiló vágókarja (*nyelve*) belejár. A másik típusnál ezt a vájatot két deszkaélnek — egymástól bizonyos távolságban való — párhuzamos egymásmellé rögzítésével érik el. Az előbbi egyszerűbb, kezdetlegesebb technikai megoldású, nehezebb, esetlenebb, durvább kidolgozású eszköz, amit általában házilag készítettek,¹¹ ugyanakkor az utóbbi könnyebb, karcsúbb, finomabban kidolgozott szerszám, aminek az előállítására már nagyobb szakértelmet kíván, mint amennyivel az átlag

¹⁰ A tiló típusú kendentörő eredete alapján is indokolt a két fázisú munka két eszközváltozatát együtt tárgyalni és egy kérdésként kezelni.

¹¹ Számos adatunk van rá a magyar etnikum egész területéről, hogy a gerendából közepén vésséssel készült kendentörőt házilag állították elő. Ritkábbnak inkább az mondható, hogy az ilyenek mesteremberek készítményei.

parasztember rendelkezik.¹² A deszkás szerkesztésű tilókat már paraszti specialisták, háziiparos fafaragók, mesterek készítik.¹³

A tilók e két csoportja, az áttört törzsű és a deszkás szerkesztésű eszközök területileg nem is nagyon különülnek el egymástól. Az 1. számú térképen bemutatjuk a rendelkezésünkre álló adatok alapján e két fő csoport elterjedését.

2. ábra. Áttört törzsű, kettős vágóélű tiló.
Bakonybél, Veszprém m.

Hangsúlyoznunk kell, hogy az éppen rendelkezésünkre álló adatok alapján. Amikor egy néprajzi gyűjtés leírásában, fényképben vagy múzeumi tárgyban egy faluból adatot kaptunk pl. az áttört törzsű tiló ottani előfordulására, még nem lehetünk bizonyosak abban, hogy mellette ugyanakkor nem ismert és használt-e ugyanabban a faluban a deszkás szerkesztésű is, és ugyanígy

¹² K. CSILLÉRY KLÁRA adatai szerint még a szuhahutai háziiparos fafaragók közül sem készíti mindenki a (deszkás szerkesztésű) tilót, hanem csak az ügyesebbek. A kényelvéű tilóval még éppen „sok babra van . . . nehéz jól elkészíteni . . .” (Az adat az 50.01.69 és 50.01.70 ltsz. tárgyak leltárcéduláiról való.)

¹³ A háziiparos fafaragók (bakonybéliek, szuhahutaiak stb.) egész vidékeket látnak el az általuk készített tilókkal.

megfordítva. A térképen szereplő adataink tehát lehet, hogy egyes esetekben csak részigazságot mutatnak, és nem tüntetik fel a teljes, a maradéktalanul való helyzetet egy-egy falun belül. Mégis éppen az elterjedési térképről való olvasni tudásunk segít át ezen a nehézségen: ahol nagyobb összefüggő területen konzekvensen csak az áttört tilókat tünteti fel térképünk, ott nem kételkedhetünk abban, hogy a deszkás szerkesztésük azért maradtak ki, mert valóban nincsenek meg, és nemcsak esetleges adathiány miatt.

A térképre vetített recens adatok alapján a Dunántúl keleti részén szinte kizárólagosnak mondható a deszkás szerkesztésű tiló. De mélyrehatóbb adatgyűjtés mellett az öregek emlékezetéből ugyanezekben a helyeken a legtöbb esetben nyomára bukkanunk az áttört törzsű tilóknak is.¹⁴

Az Ipoly-Sajó közti palóc vidéken ugyancsak a deszkás törzsű tilókat találjuk meg ma, mint uralkodó formát. Bár e területre is érvényes a kelet-dunántúli megállapítás, hogy a régi, kivájt törzsű tilókat kiszorította a használatból az újabb deszkás szerkesztésű,¹⁵ mégis e hagyománytartó népcsoportunknál egy másik oka is van a finomabb munkát végző deszkás törzsű tilók mai, szinte kizárólagos használatának: a tilókat itt csak a második törőtisztító munka eszközeként, tehát tisztítótilóként alkalmazzák, mert az első durvább megtörést más — nem tiló típusú — törőszerszámokkal végzik.

Az Alföld tiszántúli részén pedig az áttört törzsű tilókat találjuk meg, szinte egyeduralgó helyzetben. Ennek magyarázatát abban találjuk, hogy e területen csak egy tiló típusú törőeszközt használnak törő-tilóként, és ennek is egy speciális áttört törzsű formáját.¹⁶

Az egyéb területeken (főleg Nyugat-Dunántúl, északi Tiszavidéken, Erdélyben) azt tapasztaljuk, hogy ma is párhuzamosan egymás mellett él használatban az áttört és deszkás törzsű tiló, s minthogy utóbbiak az igényesebben kidolgozott, szorosabban záródó eszközök, a kétfázisú törésnél az első, durvább megtörést inkább az áttört törzsű tilókon végzik, s csak a második tisztító törésre, a puhításra alkalmazzák a deszkás szerkesztésűeket.¹⁷ Amint azt adatgyűjtésünk során is tapasztaltuk, egyes esetekben az eszköz házilag való előállítása, illetve mestertől, házalóktól vagy vásáron való beszerzése is meghatározza, hogy egy-egy család melyiket használja. Ez ugyanakkor függ az illető család vagyoni helyzetétől is. Egy falun belül a szegényebbek inkább a házilag készült áttört törzsűt használják a második tisztító munkára is, a módosabbak pedig már a mester készítette deszkás szerkesztésűt vásárolják meg.¹⁸

¹⁴ „Gyermekkoromban inkább voltak olyan egy gerendából kifaragott tilók . . . Az aszszonyok jobban szerették ezt a mostani talpasat . . . szebb meg könnyebb . . . inkább ezt vették.” Decs (Tolna m.) 69 éves adatközlő.

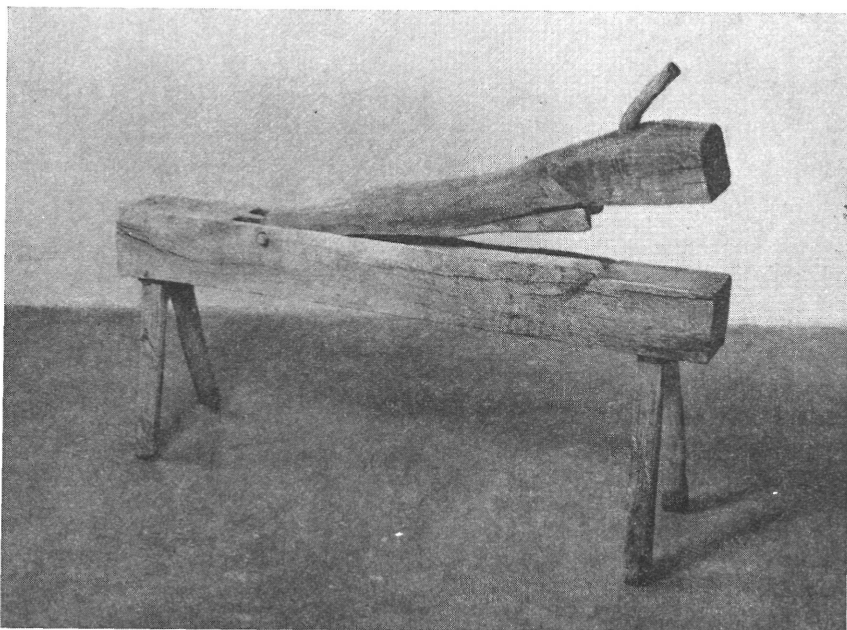
¹⁵ K. CSILLÉRY KLÁRA adatai szerint a szuhahutai fafaragóktól „Szécsény környékén vásárolták a legtovább a régit”. (Az 50.01.69 ltsz. tárgy leltárcéduláján.)

¹⁶ Lásd a 2. sz. térképen: fogazott oldalélű törő-tilók.

¹⁷ Így pl. Nagykapornak, Taliándörögd, Nemeshany, Gyepűkaján (Zala m.), Acsád, Egyházásrádóc, Vásárosmiske, Velem (Vas m.), Süttör, Sopronkövesd (Sopron m.), Rábcakapi (Győr m.), Ócs (Veszprém m.), Babócsa, Surd, Somogyudvarhely, Tapsony, Horvátkút (Somogy m.), Kecskemét, Fülöpszállás (Pest-Pilis-Solt-Kiskun m.), Nagybaracska (Bács-Bodrog m.), Bodony, Parád (Heves m.), Szentistván (Borsod m.), Tiszakarád, Vajdácaska, Taktaköz (Zemplén m.), Tizzaszalka (Bereg m.), Dercen (Bereg SzSzSzK), Kék (Szabolcs m.), Rápolt, Nagydobos, Darnó, Penyige (Szatmár m.) Magyarvalkó, Nyárszó, Mákó (Kolozs RNK.), Bálványosváraja, Kékes (Szolnok-Doboka RNK.), Menaság, Nagykászton (Csík RNK.), Székelykeresztúr (Udvarhely RNK.).

¹⁸ Így pl. Nemeshany (Veszprém m.), Tard (Borsod m.), Bálványosváraja (Szolnok-Doboka RNK.), Székelykeresztúr (Udvarhely RNK.).

Kétségtelen tény az, hogy az áttört törzsű tilók a régebbi szerkezeti forma. Ezek száma éppen a mesterek, paraszti specialisták által készített könnyebb, karcsúbb, tetszetősebb és általában finomabb munkára alkalmas deszkás szerkesztésű tilók elterjedésével csökken állandóan.

3. ábra. Áttört törzsű, kettős vágóélű tiló. Bodony, Heves m. (Itsz. 54.93.145)

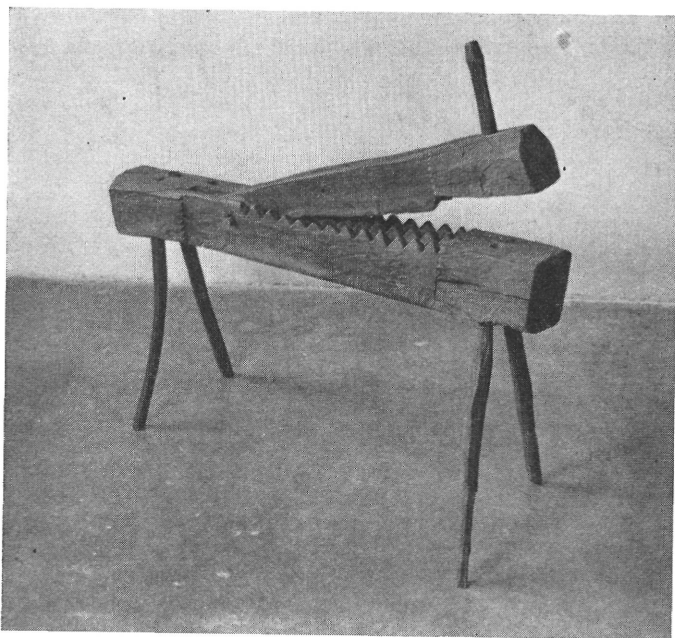
Egymás mellett él tehát ma igen gyakran a használatban a tilóknak ez a két fő csoportja. Minthogy viszont bizonyos jellegzetes jegyek éppen a régibb, illetve az újabb formacsoporthoz kapcsolódnak, helyesnek látszik külön tárgyalni mindkettőt részletesebben.

ÁTTÖRT TÖRZSŰ TILÓK

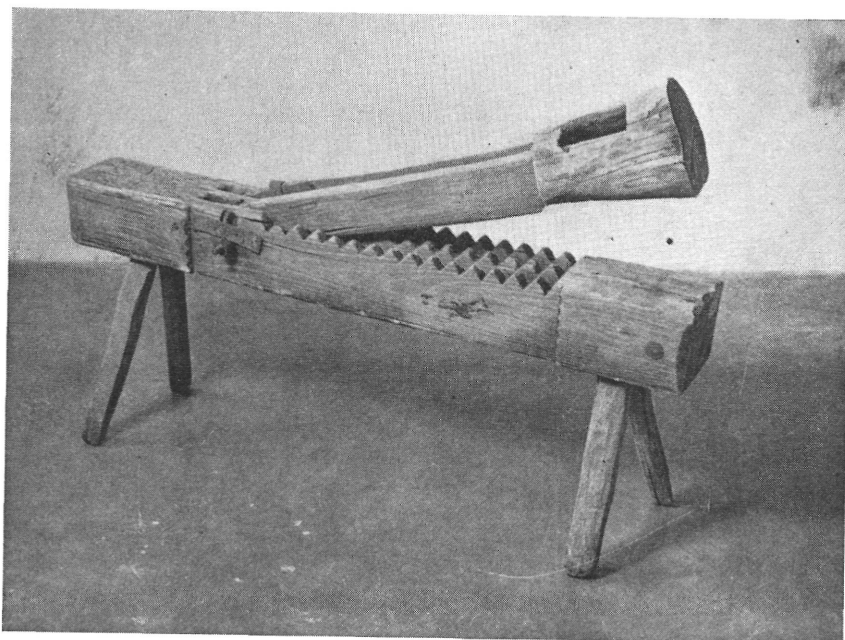
Az áttört (vésett) törzsű tilóknál a vájat oldaléle lehet sima vagy fogazottan kiképzett (1, 2, 3, illetve 4, 5, 6. ábra). Arra nincs határozott adatunk a hazai anyagban, hogy az áttörésbe belejáró vágóél, a tiló *nyelve* vagy *állá* is fogazott lenne.¹⁹ A törés elősegítését szolgálhatja az oldalélek fogazott kiképzése, mert a nyelv leverése közben a száraz, erős kórok így kevésbé csúsznak ki az oldalélek és a tiló állá közül, mivel a fogazásban megakadnak.

Egészen határozott területet mutat a fogazott oldalélű, áttört törzsű tilók (4, 5, 6. ábra) elterjedése: a Nagy-Alföldön, különösen annak tiszántúli

¹⁹ Régebbi gyűjtéseknél találunk utalást arra, hogy esetleg a tiló nyelve is fogazott. Így pl. Sárándon, Komádiban (Bihar m.) és Balmazújvároson (Hajdú m.). De amikor az adatok ellenőrzésére személyesen mentünk ki a helyszínre, sem tárgyban, sem az idős adatközlők emlékeiben nem kaptunk erre megerősítést.

4. ábra. Fogazott oldalélű tiló. Jászapáti, Szolnok m. (Itsz. 10163)

5. ábra. Fogazott oldalélű tiló. Kék, Szabolcs m. (Itsz. 50.12.36)

részén találjuk meg, de feltűnik itt-ott a Tisza jobb partján is, különösen pedig Pest megye déli részén (2. sz. térkép). A rendelkezésünkre álló adatok alapján azt mondhatjuk, hogy ezen az összefüggő területen kívül mindenütt máshol sima oldalélűek a tilók.²⁰

6. ábra. Fogazott oldalélű tiló. Besenyőd, Szabolcs m.

Az áttört törzsű tilók csoportjában — függetlenül attól, hogy az oldalélek fogazottak vagy simák — találunk egy és két vályús, illetve ennek megfelelően egy és két vágódeszkás eszközöket. Sima oldalélek mellett — bátran kimondhatjuk — az egyes vájat (egy vágóélel) az általános (1., 7., 8. ábra), hiszen a magyar nyelvterületen mindössze öt helységből van adatunk arra, hogy áttört törzsű, sima oldalélű tilókat kettős vájattal (és kettős vágóélel) használnának²¹

²⁰ További adatgyűjtés természetesen még sűrűthetné e területen belül a fogazott oldalélű tilók előfordulási pontjait, de a kirajzolódó határvonalak lényegesen nem módosulnának.

²¹ Bakonybél (Veszprém m.), Harta (Pest-Pilis-Solt-Kiskun m.), Bodony, Parád (Heves m.) és Nyírmihálydi (Szabolcs m.). Utóbbi helyen használnak fogazott törőt is, kettős nyelvvel.

(2., 3. ábra). — Sokkal jobban megoszlik az egyes és kettős vájat alkalmazása a fogazott oldalélű kendertöröknél: egyes vájat a fogazott tilók területének jobbára Duna—Tisza közi,²² kettős pedig (5. ábra) a tiszántúli részén²³ általános. Mint általában az áttört törzsű tilóknál, ezek fogazott oldalélű változatánál is az egyszerűbb és régibb eszköz az egy vájatú. Kétségtelen tény az, hogy a vájatok és ennek megfelelően a vágóélek kettőzése az eredményesebb munkavégzés érdekében már magasabb technikai szintet jelent az egyes vágóeszközök alkalmazásával szemben. Mivel a Tiszántúlon nem alakult ki a törés és tisztítás két elkülönülő rostkikészítő fázisa, az egyetlen törőeszköznek, a fogazott oldalélű tilónak a jobb minőségű munka biztosítására megkettőződött a vájata. A kétvájatos eszköz XIX. századvégi térhódításáról az öregek emlékezetében még sok adat tanúskodik.

A vágóeszköz fogójának kiképzési formája is ad néhány változatot. Az áttört törzsű, sima tilóknál általános a markolatos fogókiképzés (1. ábra). Ezeknél a vágóeszköz vége egyszerű hengeres fogóban végződik. Mindössze két faluból van adatunk arra, hogy áttört törzsű, sima oldalélű kendertörőnek nem markolatos fogója van.²⁴

Nagyobb eltéréseket tapasztalunk a fogó kiképzési formájában a fogazott oldalélű tilóknál. Itt megtalálható ugyancsak a markolatos nyél, ami az egyvájatos fogazott kendertörőkhöz kapcsolódik²⁵ (25. ábra). — Gyakoribb viszont a tiló nyelvének kiszélesedett végébe csapolt felfelé álló faszeg-fogantyú (4. ábra), ami viszont már a kétvájatos fogazott tilókra jellemző.²⁶ Ezt a nyél, illetve fogóformát találjuk meg a két Heves megyei faluban a kétvájatos sima oldalélű töröknél is.²⁷

A fogó kiképzésének egy harmadik formája a fogazott oldalélű, kétvájatos tilók Szabolcs megyei²⁸ csoportjához kapcsolódik. Ennél a tiló állának — a vágóéleket összetartó kiszélesedett tuskónak — felső részén áttöréssel képezték ki a fogót (5. ábra). A kivésés körülményes munkája miatt újabban ugyanezen elvet és formát megtartva az áll felső részére vasalónyél formájú fogantyút erősítenek²⁹ (6. ábra).

A tilókkal való munkát befolyásolja a fogó formája. A markolatos nyélnél a tilolást végző szembe fordul az eszközzel, és a nyelv, a vágóeszköz emelésével leverésével töri a kendert (8. és 10. ábra), míg a faszeges és áttörten kiképzett (vasalónyeles) fogó megoldásoknál oldalt fordul, és a tiló állának hátrahúzásával

²² Alpár, Kiskunhalas, Kecskemét, Fülöpszállás, Csengőd, Szigetszentmiklós (Pest-Pilis-Solt-Kiskun m.), Kistelek (Csongrád m.), Nagyléta (Bihar m.). Bár ez utóbbi faluban használatos a kettős vájatú fogazott tiló is.

²³ Mindszent, Hódmezővásárhely (Csongrád m.), Doboz (Békés m.), Jászapáti, Kisújszállás (Jász-Nagykun-Szolnok m.), Tiszakarád (Zemplén m.), Kenézlő, Nyírgyulaj, Nyíradony, Nagyhalász, Kemece, Besenyőd, Nyírmihálydi, Kék (Szabolcs m.), Sáp, Kőtegyán, Konyár, Esztár, Monostorpályi, Bereghöszörmény, Komádi, Váncsod, Kismarja, Nagyléta (Bihar m.).

²⁴ Bodony, Parád (Heves m.).

²⁵ Kiskunhalas, Kecskemét, Fülöpszállás, Csengőd, Szigetszentmiklós (Pest-Pilis-Solt-Kiskun m.), Kistelek (Csongrád m.).

²⁶ Mindszent, Hódmezővásárhely (Csongrád m.), Gyoma, Doboz, Vésztő (Békés m.), Jászapáti, Törökszentmiklós, Kunhegyes, Kisújszállás (Jász-Nagykun-Szolnok m.), Konyár, Esztár, Monostorpályi, Bereghöszörmény, Komádi, Váncsod, Kismarja, Nagyléta (Bihar m.).

²⁷ Bodony, Parád (Heves m.).

²⁸ Kenézlő, Nyírgyulaj, Nyíradony, Nagyhalász, Kemece, Besenyőd, Nyírmihálydi, Kék. Ezekon kívül egyetlen más helyről, a Bihar megyei Sarkadról van még adatunk ilyen fogókiképzésre.

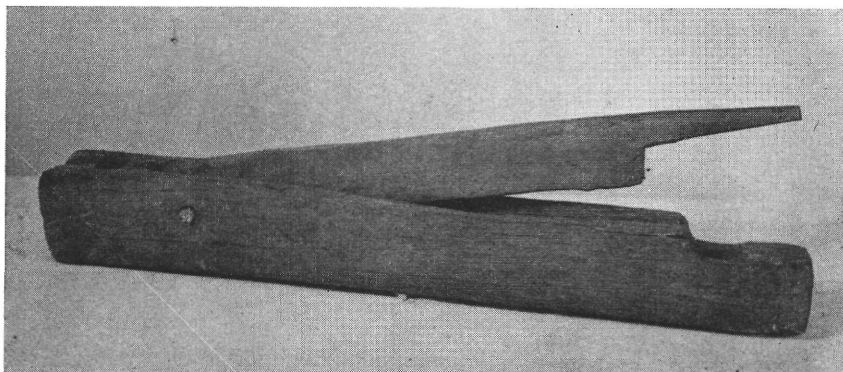
²⁹ Pl. Besenyőd, Kenézlő, Nyírgyulaj, Kemece (Szabolcs m.).

2. sz. térkép. Fogazott oldalélű tilók.

7. ábra. Ágafás lábmegoldás kétvégű tilónál. Bugac, Kecskemét.

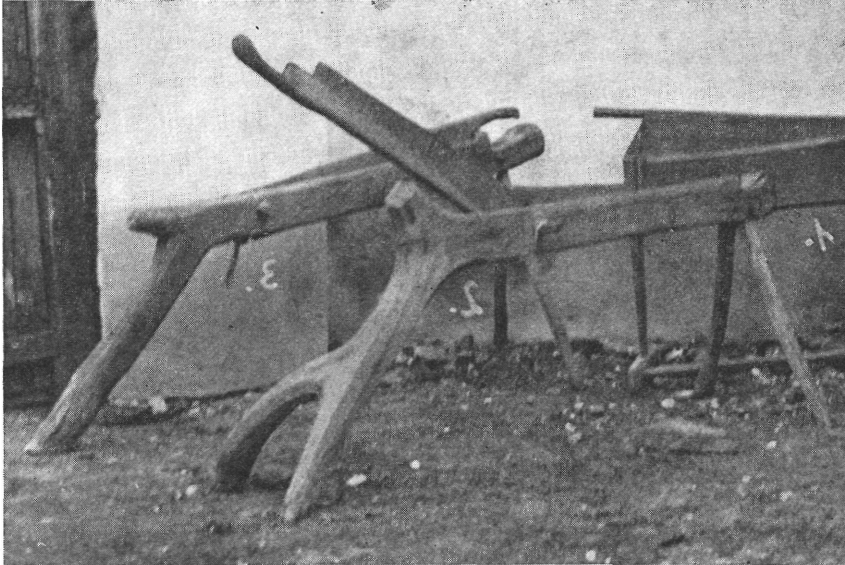

8. ábra. Földbe vert két cövekre helyezhető tiló. Tiszabogdány, Máramaros-SzSzSzK. (Itsz. 88637)

és előrelökésével (6. és 18. ábra) kevesebb energiával nagyobb ütőerőt tud kifejteni.

Szólnunk kell még az egy darab fából kivésett törőtilók lábformáiról. A Kárpát-medencében nem találtunk biztos adatot arra vonatkozóan, hogy lábazat nélküli tilótörzset a földre helyezve használnak. Találtunk ellenben több átmeneti megoldást a mai legáltalánosabb formáig, a törzs négy karólábra való helyezéséig.

A tiló törzsét két földbe erősített ágaskaró elágazásába fektetik (7. ábra), hogy így megemelve, a vele való munkavégzés kevésbé legyen fáradságos. A tiló törzsén még semmiféle beerősítésnek nincs nyoma, ami arra utalna, hogy ez a „lábazat“ állandó jellegű tartója volna a tilótörzsnek. Csak akkor helyezik az ágaskaró „lábakra“, amikor dolgozni akarnak vele. Joggal feltételezhető tehát, hogy tiltakak vele lábazat nélkül, csupán a földre fektetve is.³⁰

9. ábra. Törzsvégre támaszkodó tiló. Vásárosmiske, Vas m.

A Néprajzi Múzeum gyűjteményében van egy tiló Tiszabogdányból,³¹ a Fehér-Tisza vidékéről (8. ábra). Ez ugyancsak lábazat nélküli, csupán a törzs két végén egy-egy nagyobb kerek áttörés mutatja, hogy használathoz az eszközt két földbe vert karóra állították. Ennél tehát azt mondhatjuk már, hogy a lábazat — legalábbis munkánál — állandó jellegű tartója a szerszámnak, de a karólábak még nem a törzshöz vannak „állandó jelleggel” erősítve, hanem a földre, s a törzset csak munkavégzés idejére állítják ezekre a lábakra.

Magyar nyelvterületről ismert adataink alapján a törzsvégre támaszkodó kendertörőt jelölhetjük meg — a lábazat szempontjából — következő fokozatként. Ennél a tiló törzséül olyan faformát választanak, amelyik természetes elágazása vagy pedig hajlása révén az egyik végén megemeli a törzset, a másik végén pedig két szétálló karólábra állítják (9. ábra). A karólábak mindig a nyelv szabadon mozgó oldalán támasztják alá a tiló törzsét, mivel ezen a részen végzik a munkát, s a szétálló karólábak nagyobb stabilitást biztosíthatnak. Mondhatnánk három lábra állított tilóknak is ezeket, minthogy az esetek többségében csak egy ponton támaszkodik a földre a törzs lehajló

³⁰ Bugac—Kecskemét (Pest-Pilis-Solt-Kiskun m.).

³¹ Leltári száma: 88637.

vége (9. ábrán a hátsó tiló). Ritkább eset az olyan, amelynél ez a földre támaszkodó ívelt törzsvég kettős elágazásával lényegében már négy ponton való megtámasztást biztosít az eszköznek (9. ábrán az elől álló tiló).

A törzsvégre támaszkodó tilók természetesen mindig áttört törzsűek. Magyar nyelvterületen aránylag kevés helyről van adatunk előfordulásukról. Hat dunántúli adat mellett egy Szeben környékéről a Néprajzi Múzeumba

10. ábra. Kétvégű tiló. Tyukod, Szatmár m.

került kendertörő³² mutatja e változat ritka előfordulását (lásd 4. sz. térképen) — vagy talán a más, általánosabban előforduló változatok mellett ezen archaikus és így ma már meglehetősen egyedinek tűnő forma elhanyagolt gyűjtését.³³

Az áttört törzsű tilók legáltalánosabb lábformája a négy karóláb (1., 3., 4., 5., 10. ábra). A tiló törzsének két végébe két-két szétálló karólábat csapolnak be, s ez emeli meg munkavégzésre kényelmesebb magasságba az eszközt. Azokon a helyeken, ahol a fentebb tárgyalt másfajta lábkiképzés egyikét sem jelöltük meg, a kivájt törzsű tilóknál karólábakat alkalmaznak. Egy faluból³⁴ ismerjük az egyik végén két karólábra, a másikon pedig egy két felé ágazó természetes faágra állított tilót. (Az 1. és 11. ábrán látható lábformák kombinációja.)

³² Ltsz.: 21069.

³³ Azokban a falvakban is, ahonnan van adatunk a törzsvégre támaszkodó tiló előfordulásáról, az általánosabban használt formák nagy száma mellett ezt csak egészen kevés számban (2—3) találtuk meg.

³⁴ Vászoly (Veszprém m.).

Az áttört törzsű tilóknál gyakran előfordul, hogy kétszer olyan hosszú gerendán az eszközt megkettőzik (10. ábra). Ezen a kettőstilón, *kétfélgű tilón* egyszerre ketten is dolgozhatnak. Azért, hogy ne akadályozzák egymást az egyidejű munkában, mindkét nyelvnek a tiló két vége felé esik a fogója: így jobbkézzel fogva a nyelvek fogóját a két tiloló távolabb kerül egymástól (lásd 7. és 10. ábrán).

11. ábra. Deszkás szerkesztésű, áglábas tiló.
Szentés, Csongrád m. (ltsz. 48407)

A kétfélgű tilók használatát a Balatontól északra eső területen,³⁵ a Kis-Alföldön,³⁶ a Tiszaháton³⁷ és az erdélyi magyarságnál³⁸ tapasztaltuk leginkább, míg a Duna—Tisza közéről³⁹ és Borsodból⁴⁰ csak egy-egy adatunk van rá. Mindezen helyeken általános az áttört és deszkás törő-tilók együttes használata. A kétfélgű tilók alkalmazása azt mutatja, hogy ezeken a területeken a kendermunkának ma is, vagy esetleg a közelmúltban még igen jelentős szerepe volt a parasztgazdaságban: az egyszerre két személy által is használható eszköz a kendermunka helyi nagy intenzitásáról tanúskodik.

³⁵ Mindszentkála, Taliándörög, Nemeshany, Gyepükaján (Zala m.), Őcs (Veszprém m.).

³⁶ Felsőszeli, Martos, Felsőpatony (CsSzK.).

³⁷ Tiszaszalka, Gelénes (Bereg m.), Rápol, Nagydobos, Darnó, Peginye, Csengersima, Tyukod, Nagyecsed, Kocsord (Szatmár m.).

³⁸ Déva, Magyarvalkó, Nyárszó, Kraszna, Bogánd, Diósad, Vármező, Felsősfalva, Köpec, Székelykeresztúr, Hadikfalva, Klézse, Lészped (RNK).

³⁹ Bugac (Pest-Pilis-Solt-Kiskun m.).

⁴⁰ Tard (Borsod m.).

12. ábra. Deszkás szerkesztésű, széles nyelvű tiló.
Egyházásrádóc, Vas m.

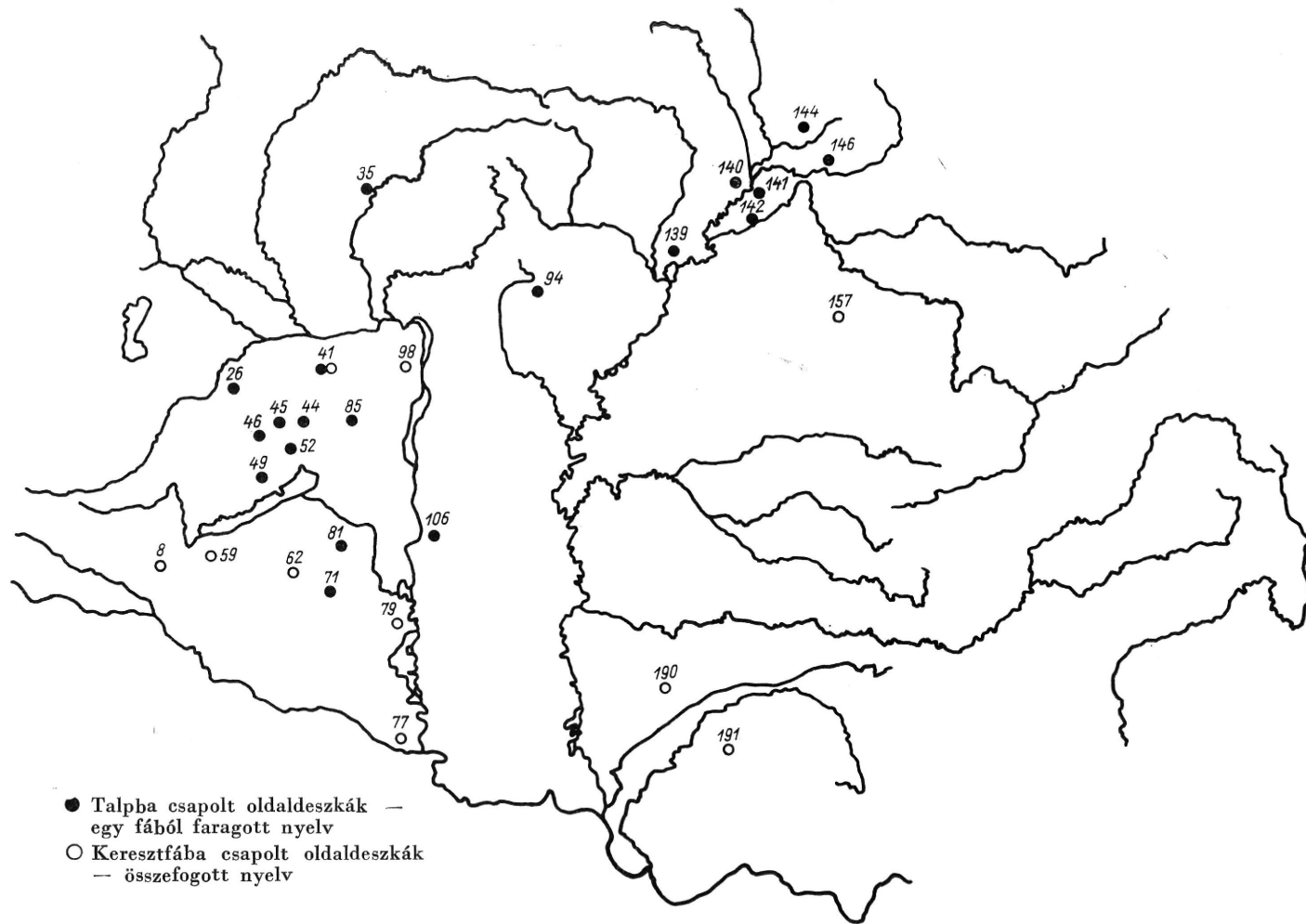
A moldvai magyarságnál⁴¹ és ritkábban Csallóközben⁴² a kétvégű tilóknak egyik oldalát szorosabban záródóan készítik, s így egyik felől első (durvább) törésre, másik felől második (finomító) tisztításra, tehát törő-tisztító-tilóként használják.

DESZKÁS SZERKESZTÉSŰ TILÓK

A tilók másik nagy csoportjának a nyelv befogadására szolgáló mélyedést két (vagy három, esetleg négy) párhuzamosan egymás mellé rögzített deszka köze képezi (11., 12., 13., 14., 15. stb. ábra). Ezek az oldaldeszák a legtöbb esetben csapolással kapcsolódnak a lábazat felső részébe, s vagy egyedül ez rögzíti össze a törzset és a lábakat (11., 14., 16. ábra), vagy alul egy (két) összekapcsoló heveder is még (12., 15. ábra). Egészen ritka kivétel — és csak

⁴¹ Klézse, Lészped (RNK).

⁴² Felsőpatony (CsSzK).

3. sz. térkép. Deszkás szerkesztésű tilók két (három) vágóéllel.

újabbán fordul elő — hogy az oldaldeszzkákat nem csapolják bele véglegesen a lábazatba, hanem onnan kivehetően csupán egy vaspálcával rögzítik a lábhoz⁴³ (13. ábra). Így az oldaldeszzkák és a közjük járó vágóél, a nyelv, lényegében egymástól független deszkalap, amit csak használatkor helyeznek a lábazat felül bevéssett nyílásába, s oda a nyelv tengelyéül is szolgáló vaspálcával kapcsolják be.

13. ábra. A lábazatba „becsotolt” tilódeszákák. Dunaremete, Győr m.

A deszkás szerkesztésű tilók oldaléle mindig sima. Ha ugyan elő is fordul a deszkás tiló a fogazott oldalélű áttört tilók vidékén,⁴⁴ ez sohasem fogazott.

A deszkás szerkesztésű tilóknál a nyelv vágóélének száma lehet egy, kettő vagy három.⁴⁵ Legáltalánosabb az egyetlen vágóél (11., 12. ábra). Már lényegesen kevesebb emellett a kettős vágóél használata,⁴⁶ hármáról pedig csupán két magyarországi faluból van adatunk.⁴⁷ (Lásd 3. sz. térkép.) Legtöbbször párhuzamosan alkalmazzák a kender megtörésére ezeket az egy vágóélű tilókkal: az első durvább törést az egy vágóélűn, a második tisztító törést pedig a két (három) vágóélűn végzik;⁴⁸ vagy éppen megfordítva: az első törésre használnak két, a másodikra pedig egy vágóélű tilót.⁴⁹

A sima oldalú (deszkás szerkesztésű) tilóknál aránylag kevés helyen találtuk meg a kettős (még kevesebb helyen a hármas) vágóélek alkalmazását. Ahol azonban megtaláltuk, ott legtöbbször nemzetiségi hatással számolhatunk: mert vagy magában a faluban, vagy legalábbis a környékén jelentősebb számú német vagy szlovák nemzetiség él. A Balatontól északra fekvő dunántúli

⁴³ Dunaremete, Püski (Moson m.).

⁴⁴ Kiskunhalas, Kecskemét, Fülöpszállás, Szigetszentmiklós (Pest-Pilis-Solt-Kiskun m.), Szentcsanak (Csongrád m.), Méhkerék (Békés m.), Tiszakarád (Zemplén m.), Kék (Szabolcs m.).

⁴⁵ A vágóélek növelése a törőmunkát meggyorsítja.

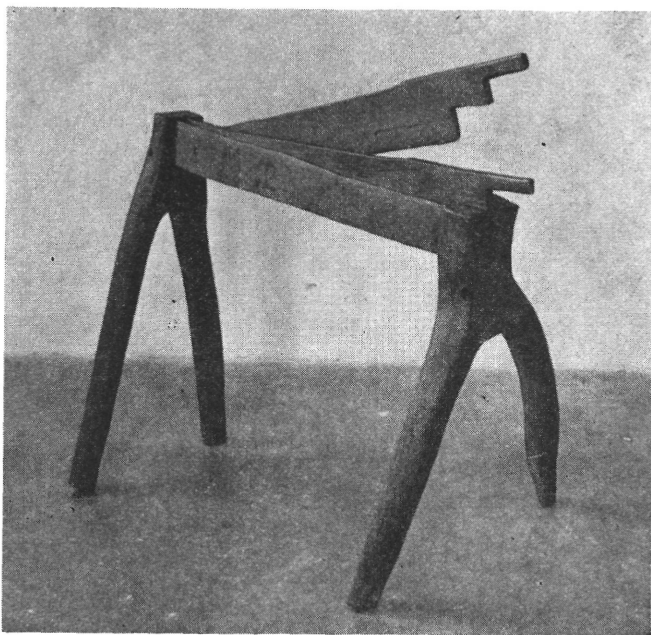
⁴⁶ Obornak (Zala m.), Gyarmat (Győr m.), Nagyvázsony, Bakonybél, Borzavár, Óskü, Jásd (Veszprém m.), Ecseny (Somogy m.), Kopács, Kaposszekcső (Baranya m.), Nagykónyi, Decs (Tolna m.), Lovasberény (Fejér m.), Kunosvágása (Bars m.), Szuhahuta (Nógrád m.), Harta (Pest-Pilis-Solt-Kiskun m.), Alsóregmec, Tiszakarád, Taktaköz, Vajdácscsa (Zemplén m.), Jenke, Korláthelmec (SzSzsZK), Vállaj (Szatmár m.), Nagyjécsa, Folya (RNK).

⁴⁷ Kocs (Komárom m.), Piliscsaba (Pest-Pilis-Solt-Kiskun m.).

⁴⁸ Nagyvázsony, Bakonybél, Borzavár, Óskü, Jásd (Veszprém m.), Ecseny (Somogy m.), Kaposszekcső (Baranya m.), Nagykónyi, Decs (Tolna m.), Lovasberény (Fejér m.), Szuhahuta (Nógrád m.), Harta, Piliscsaba (Pest-Pilis-Solt-Kiskun m.), Vajdácscsa, Taktaköz (Zemplén m.), Jenke, Korláthelmec (SzSzsZK).

⁴⁹ Gyarmat (Győr m.), Kocs (Komárom m.), Kunosvágása (CsSzk), Tiszakarád (Zemplén m.), Nagyjécsa, Folya (RNK).

részeken — tudjuk — hogy német falvak ékelődnek a magyar lakosság közé. Itt a magyarok is átvették a többélű tiló használatát.⁵⁰ De előfordul, hogy csak egy-egy községben találunk rá, s a környéken máshol nem használják. Ilyenkor a legtöbb esetben nagyobb számú német lakossággal találkozunk

14. ábra. Tiló, két önállóan mozgatható nyelvvel.
Patakófalva, Ung — SzSzSzK. (Iatsz. 86668)

az illető faluban.⁵¹ A sárközi magyar Decsen kétélű tilót is láthatunk ma használatban az egyélű mellett. Az öregek szerint német asszonyok terjesztették el a faluban, s ezért *német tilónak* is nevezik az egyélű *magyar tilóval* ellentétben.⁵² — De szlovákok lakta falvakban is használják a kétélű tilót.⁵³ A szuhahutai szlovák fadaragók a kétélű tilókat csak a környező szlovák falvak számára készítik, a magyarok csak az egyélűt veszik.⁵⁴ A hazai recens adatokat nézve úgy látszik, hogy a deszkás szerkesztésű kétélű tilók nemzetiségeinkhez, főleg pedig a németekhez kapcsolódnak. Németországban, Ausztriában, de

⁵⁰ Nagyvázsöny, Bakonybél, Borzavár, Óskü, Jásd (Veszprém m.), Lovasberény (Fejér m.), Gyarmat (Győr m.), Kocs (Komárom m.).

⁵¹ Ecseny (Somogy m.), Kaposszekcső (Baranya m.), Harta, Piliscsaba (Pest-Pilis-Solt-Kiskun m.), Vállaj (Szatmár m.), Kunosvágása (CsSzK), Nagyjécsa, Fólya (RNK).

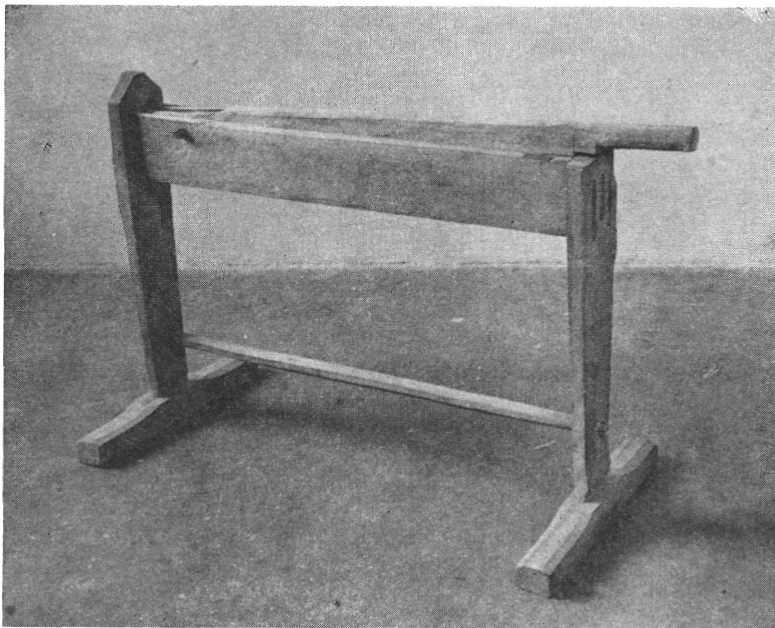
⁵² „Újabban kételevelű tiló is van. Ezt németek hozták. Német asszonyok jártak tilolni Sárközbe, egytizedébe tiloltak. Ez újabb, régen csak egylevelű tiló volt.” Decs, 68 éves adatközlő.

⁵³ Szuhahuta (Nógrád m.), Jenke, Korláthelmecz (SzSzSzK).

⁵⁴ A kétnyelvű tilót „csak szlovák falukban, Szupatakon, Lucházán, Sámsonházán használgák” — írja K. CSILLÉRY KLÁRA a szuhahutai fadaragóktól kapott adatok alapján az 50.01.70 Iatsz. tiló leltárcéduláján.

a tőlünk északra lakó szlávoknál is általános a két- vagy többélű (nyelvű) tiló.⁵⁵

A deszkás szerkesztésű tilóknál az egy vágóélű nyelv mindig késformájú (11., 12. ábra). Szélessége 15–20 cm között váltakozik. A magyar etnikum területének nyugati határán azonban ennél az általánosnak mondhatónál jóval nagyobb, 25–30 cm széles nyelvet használnak.⁵⁶ (12. ábra).

15. ábra. Deszkás szerkesztésű, kettős vágóélű tiló. Monor, Pest m. (Itsz. 134670)

A kettős vágóélű tilóknál egy nyelvbe fogják össze a két vágóélet. Csupán egyetlen adatunk van arra, hogy külön fogóval ellátott, egymástól függetlenül is mozgatható két egyélű vágónyelvet alkalmaznak a tilón⁵⁷ (14. ábra). A vele való munkáról, a két nyelv (illetve „kettős egy nyelv”) együttes vagy külön használatáról nincs adatunk.⁵⁸

A kettős vágóélnak egy nyelvbe való összefogása és az oldaldeszkák rögzítése két, egymástól különböző módon történik a deszkás szerkesztésű tilóknál. Általánosabb, és inkább az északi területre jellemző (lásd 3. sz. térképen) a két élű nyelv egyfából való kifaragása és az oldaldeszkáknak a lábazat felső részébe való becsapolása (2., illetve 15. ábra). A nyelv vastagabb deszkájából úgy vésik ki a két párhuzamos élet, hogy azok bele-

⁵⁵ A többnyelvű tilók európai elterjedéséről még részletesen szólunk a következőkben.

⁵⁶ Acsád, Egyházásrádóc, Vásárosmiske, Velem (Vas m.), Süttör, Sopronkövesd (Sopron m.).

⁵⁷ Patakófalú (SzSzSzK), Néprajzi Múzeum 86668 ltsz.

⁵⁸ A tárgy 1911-ben került múzeumunk gyűjteményébe s használatáról részletesebb adatok nincsenek feljegyezve.

16. ábra. Deszkás szerkesztésű, hármás vágóélű tiló.
Kocs, Komárom m.

illeszkedjenek a tiló-törzs deszkás vályújába. Ilyen megoldásnál mindig marcolatos nyelet készítenek (2., 15. ábra), vagyis a vágódeszkának, a nyelvnek a végét egyszerű kerek fogónyéllé képezik ki.

A másik, és inkább a déli vidékre jellemző módnál (3. sz. térkép) az oldal-deszkákat külön kis keresztfába csapolják bele (16., 17., 18., 19. ábra). A vágatokba bejáró vágóélek — a rendelkezésünkre álló adatok szerint — egyetlen kivételtől eltekintve ugyancsak külön deszkákból állanak, amiket a mozgatható végükön egy leginkább félkorong alakú falapba csapolnak bele, hogy egy nyelvvé összefogják őket (17., 18., 19. ábra). A fogó-megoldás ilyen esetben lehet előreálló rövid fanyél⁵⁹ (17. ábra), felfelé álló fanyél⁶⁰ (18. ábra), vagy pedig az összefogó félkorongba erősített, a vágóélek felett azok teljes hosszában futó emelőród⁶¹ (19. ábra). Az előreálló rövid fogantyússal ugyanúgy szembe-

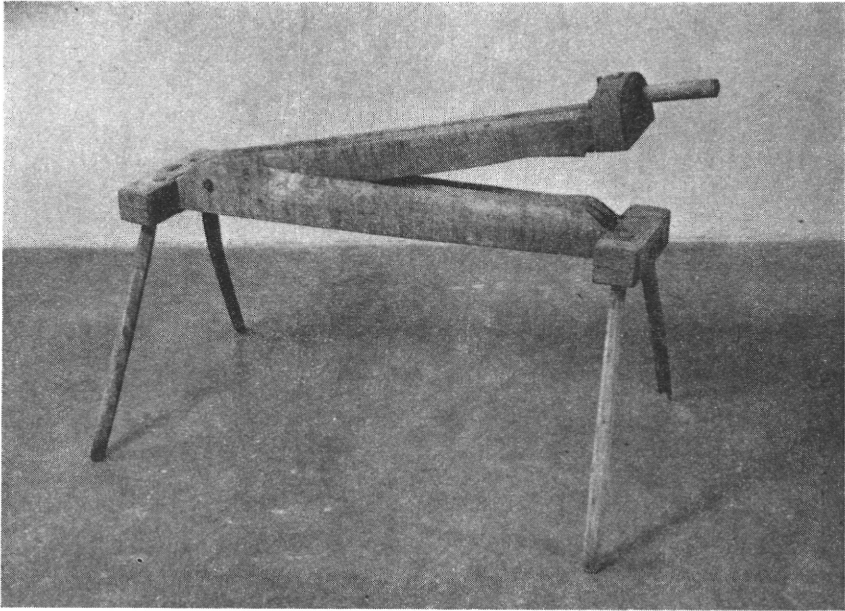
⁵⁹ Decs (Tolna m.), Nagyjécsa. Fólya (RNK).

⁶⁰ Piliscsaba (Pest-Pilis-Solt-Kiskun m.), Vállaj (Szatmár m.).

⁶¹ Obornak (Zala m.), Kopács (JSzSZK).

fordulva kell dolgozni, mint általában a markolatos tilókkal,⁶² míg a felfelé álló faszegfogantyúsnál és az emelőrudasnál oldalt kell fordulni a munkához (18., 19. ábra).

A keresztfákba csapolt deszkás törzsű tilóknál két esetben találtunk bizonyos keverék-formát. Az egyiknél⁶³ a hármás vágóél nem külön deszkalapból

17. ábra. Hármás vágóélű tiló. Nagyjécsa, Torontál — RNK. (Itsz. 10220)

van összefogva, hanem egyetlen fából (a nyelvvel együtt) kifaragva (16. ábra). A másiknál⁶⁴ pedig az egyélű nyelv markolatos kiképzésű. Mindkettőnél tehát az oldaldeszák keresztfákba vannak csapolva, a nyelvük azonban egyetlen fából faragott.

A deszkás szerkesztésű tiló legegyszerűbb lábmegoldása a kétfelé ágazó természetes ágláb (11., 13., 14. ábra). Az oldaldeszákat a két ág találkozásának kissé megszélesedő részébe csapolják be. Szórványosan fordul elő⁶⁵ — mondhatnánk a magyar etnikum egész területén — mintegy jelezve, hogy régi, hagyományos lábzatforma, ami már csak itt-ott maradt meg máig a használatban.

Azoknál a tilóknál, ahol az oldaldeszákat két keresztfába csapolják bele, e keresztfáknak a végeibe helyezett négy karólábon áll az eszköz mindig (16., 17., 18., 19. ábra).

⁶² Mint pl. a 7, 10, 12. ábránál látható.

⁶³ Kocs (Komárom m.).

⁶⁴ Vörs (Somogy m.).

⁶⁵ Dunaremete, Püski (Moson m.), Ásvány (Győr m.), Martos (CsSzK), Nemespátró (Somogy m.), Kunosvágása (CsSzK), Kecskemét, Kiskőrös (Pest-Pilis-Solt-Kiskun-m.), Szentés (Csongrád m.), Kiskovácsvágása (CsSzK.), Tard (Borsod m.), Patakófalva, Balazsér (SzSzSzK), Csekefalva (RNK).

18. ábra. Hármás vágóélű tiló, ülőkével. Vállaj, Szatmár megye.

19. ábra. Hármás vágóélű tiló, rúdfogóval. Kopács, Baranya — JSzSzK.

20. ábra. Talpas tiló. Vajszló, Baranya m.

A deszkás szerkesztésű tilókat legáltalánosabban talpakra állítják (12., 15. ábra). A talpas tilók szinte kivétel nélkül ott is használatosak, ahonnan áglásos vagy karólásos példányokat mutattunk be a fentiekben, sőt ott is ezek vannak többségben amazokkal szemben.

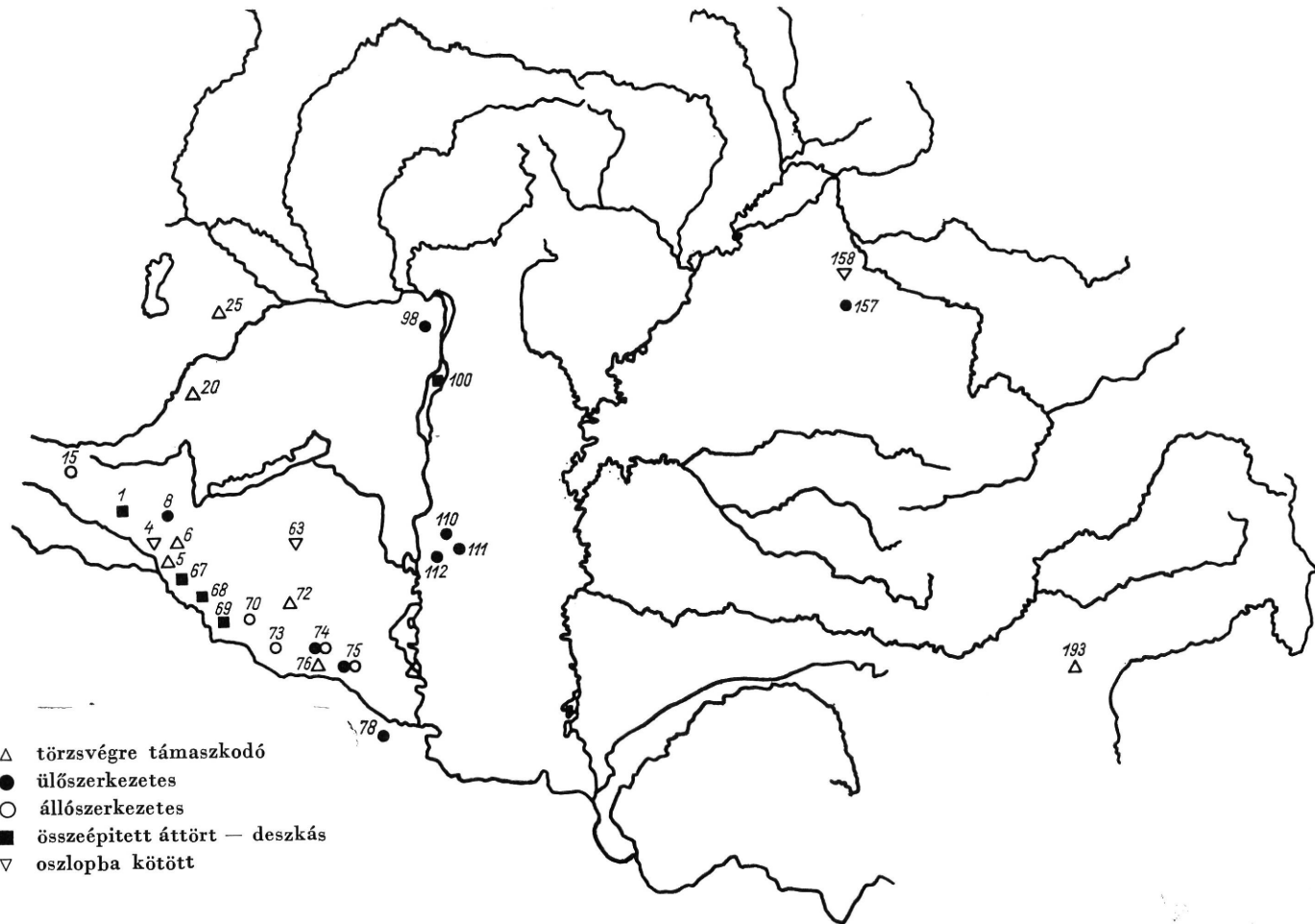
Amint az áttört törzsű tilóknál is találtunk olyan példányt, amelyen két különböző lábforma szerepel egyszerre,⁶⁶ ugyanúgy a deszkás szerkesztésűeknél is van hasonló: a tiló egyik vége talpon, a másik áglábon áll.⁶⁷

A talpas tilók egy változatánál a talp egyik oldalra hosszabban kinyúlik, úgyhogy erre a munkát végző ráállhat, s így jobban rögzítheti az eszközt tilolás közben (20. ábra). Feltűnő módon ez az állószerkezetes tilóforma csak a Dráva mellékéről ismeretes magyar nyelvterületen, s a forma délszláv (horvát) kapcsolatát mutatja. (Lásd 4. sz. térképen.)

A munkavégzés kényelmesebbé tételére használnak olyan tilókat is, amelyekbe ülő alkalmatosságot építenek be. A mindössze kilenc helységből

⁶⁶ Vászoly (Veszprém m.).

⁶⁷ Taktaköz (Zemplén m.).

4. sz. térkép. Különleges felépítésű tilók.

(lásd 4. sz. térképen) származó adatok alapján is három féle formát tudunk ezek között megkülönböztetni. A Duna mentén és a szlavóniai magyarságnál⁶⁸ négy karólábra állított nagy keretre szerelik fel a tiló oldaldeszkáit és nyelvét, s munka közben a keretre rá lehet ülni (21. ábra). Ormányságban⁶⁹ a tiló lábait összekötő hevederbe kis ülőlapot csapolnak be, s a másik végén ezt két karólábra helyezik (22. ábra). Munkavégzés közben lovagló ülésben helyezkednek el, szembe

21. ábra. Ülőkés tiló. Halom (Homokmégy), Pest m.

fordulva a tilóval. A harmadik ülőszerkezetes változat azokhoz a tilókhoz kapcsolódik, amelyeknek oldaldeszkáit keresztfába csapolták. Ülőhelyül munka közben a hátsó keresztfa egyik oldalra meghosszabított és kissé szélesebbre hagyott vége szolgál (18. ábra). Három, egymástól igen távol eső helységből ismerünk ilyen ülőkével összeépített tilót: Zalából, Buda vidékéről és Szatmárból.⁷⁰ Mivel Európában még Svájcban, Württembergből és Svédországból⁷¹ ismerünk hasonló ülőkés tilókat — ott is ritka előfordulással — a magyar anyagot ennyi adat alapján nem volna helyes ezekkel származásbeli kapcsolatba hozni.

Ugyancsak különleges felépítésű az a deszkás szerkesztésű tilóforma is, aminek a tartó lábazatát a ház tornácoszlopa és egy ugyancsak állandó jelleggel e mellé beépített másik oszlop szolgáltatja (23. ábra). A tornácoszlop oldalról kivájt mélyedésébe és a másik kisebb oszlop felső, villaformájú bevágásába akkor helyezik bele a tilót, amikor dolgozni akarnak vele. Pusztán abból

⁶⁸ Homokmégy, Halom, Dusnok (Pest-Pilis-Solt-Kiskun m.), Kórógy (JSzSzK).

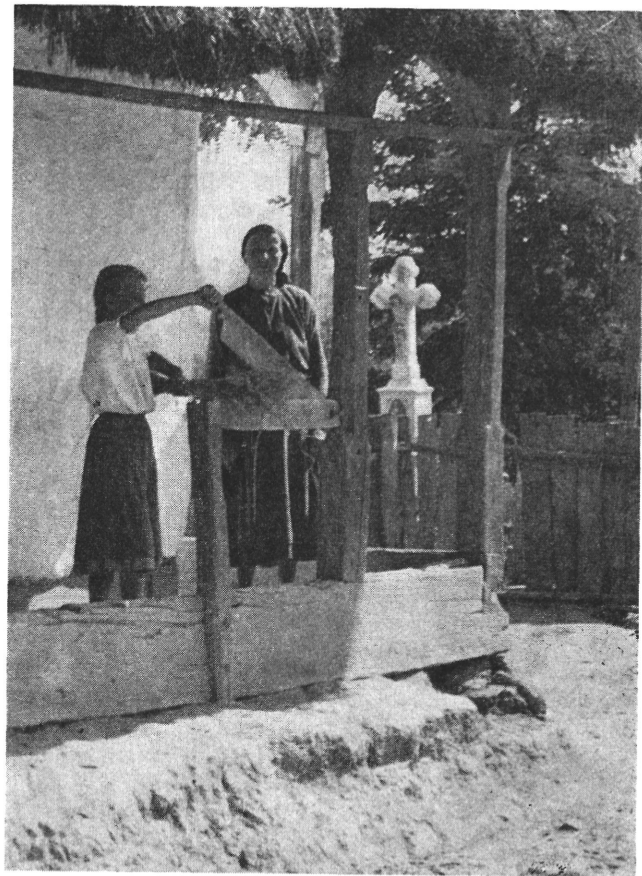
⁶⁹ Vajszló, Kémes (Baranya m.).

⁷⁰ Obornak, Piliscsaba, Vállaj.

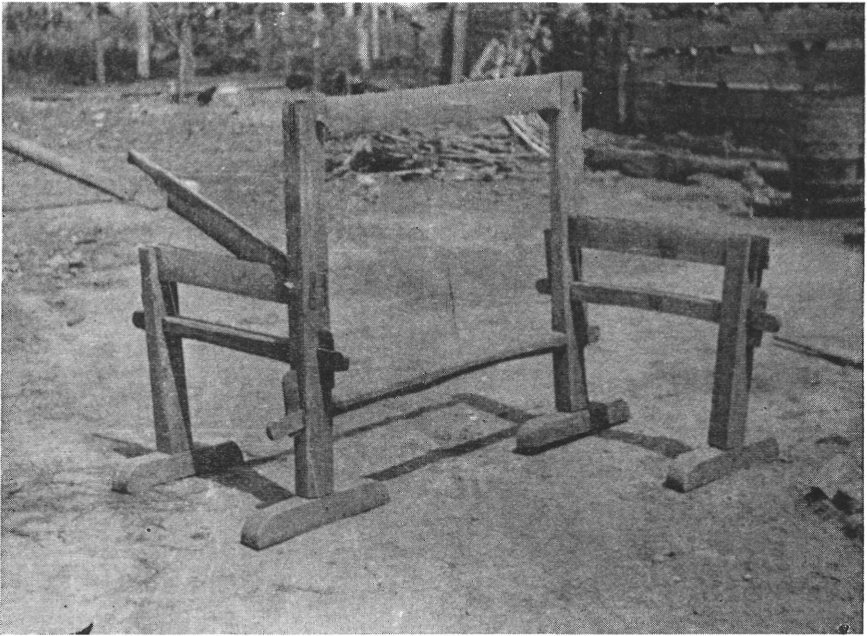
⁷¹ R. JIRLOW: i. m. 137.

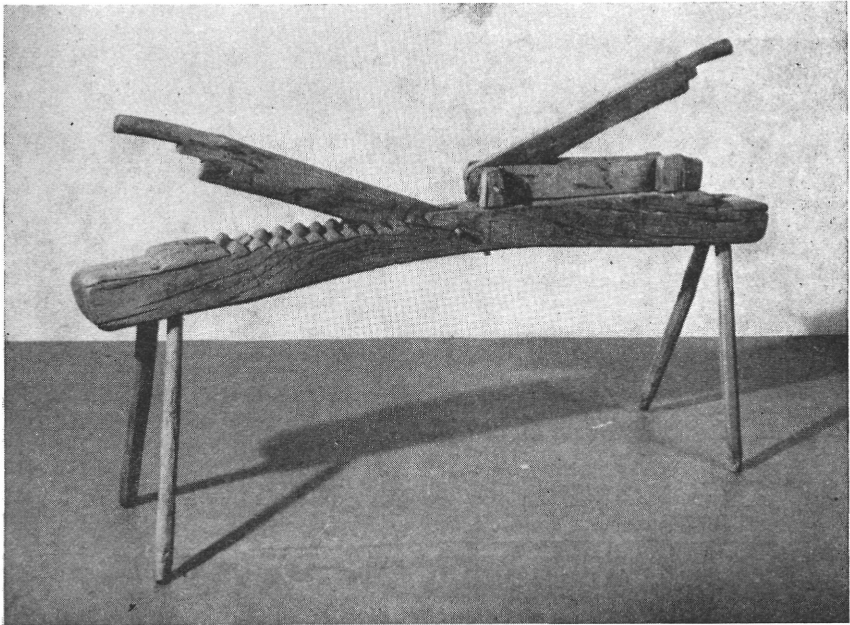
22. ábra. Ülőkés tiló. Vajszló, Baranya m. (Itsz. 140495)

23. ábra. Tornácoszlopba kötött tiló. Semjénháza, Zala m.

24. ábra. Kétvégű tiló csapódeszkával összeszerelve. Szeremle, Pest m.

25. ábra. Kétvégű tiló: törésre és tisztításra. Szigetszentmiklós, Pest m.
(ltsz. 60.81.1)

a tényből is, hogy csak egy zalai, egy somogyi és egy szatmári előfordulásáról tudunk (lásd 4. sz. térképen), egy valamikor általánosabb archaikus forma máig fentmaradt reliktumának tekinthetjük.⁷²

Az áttört törzsű törő-tilóknál gyakorinak mondhattuk az összeépített kettős tilót, az ún. kétvégű tilót. Nem áll ez fent a deszkás szerkesztésűek esetében. Egyetlen helységről ismerünk csak összeépített példányt⁷³ (24. ábra),

26. ábra. Kétvégű tiló: törésre és tisztításra. Babócsa, Somogy m.

amelynél a két tiló közé egy pozdorjaszilánkok kicsapására alkalmas állványt szereltek be.

A magyar etnikum területén használt áttört törzsű és deszkás szerkesztésű tilók külön-külön való bemutatása után meg kell emlékeznünk még ezeknek egy eszközbe összeépített változatáról is (25., 26. ábra). Tulajdonképpen olyan kettős tilók (kétvégű tilók) ezek, amelyeknek egyik oldalán áttört, a másikon deszkás szerkesztésű tilót alakítottak ki. Az első durvább megtörésre az áttört oldal szolgál, a másodikra, a finomításra a szorosabban záródó deszkás oldal. Azért alacsonyabban fekvő a vájatos törőrész, hogy a kemény, száraz kenderkórók törésekor jobban rá lehessen nehezedni a törő nyelvére, a dolgozó előredülő testsúlyával is könnyítse munkáját, kímélhesse karja erejét. A finomító tilolásnál kényelmesebb egyenesen állni, hiszen már csak a bentmaradt apró pozdorjadarabkákat, szilánkokat kell „kisimítani” a rost-

⁷²Semmiképpen sem tarthatjuk véletlenül született, helyi elgondolásnak, mivel ismerjük a balkáni megfelelőit is, különösen Bulgáriából. (Saját gyűjtés.)

⁷³Szeremle (Pest-Pilis-Solt-Kiskun m.).

csomóból, s ez nem igényel nagyobb erő kifejtést. Ezért emelik meg magasabbra a deszkás tilórészt. Az összeépített áttört és deszkás törő-tisztító tilókat főleg a Dráva mentén találjuk (4. sz. térkép), csupán egyetlen adatunk van más vidéken való előfordulásáról.⁷⁴ (Ez utóbbi (25. ábra) egyszersmind a fogazott oldalélű áttört törzsű tilók legnyugatibb példánya is.)

A TERMINOLÓGIA

A tiló típusú kender-törők jelölésére a *tiló* a legáltalánosabban használt elnevezés: magyar nyelvterületen nyugattól keletig mindenütt jelölik vele az eszközt (lásd 5. sz. térkép). Csupán egyetlen összefüggő területen, a Nagy-Alföld keleti részén nem nevezik e terminussal a szerszámot.⁷⁵ Itt tizenhat faluból van adatunk arra, hogy ma nem használják az eszköz megjelölésére a tiló elnevezést. Ugyanakkor e községek közül többen⁷⁶ a megtört pozdorja között elhulló rostszalakat *tilószakadéknak* hívják, ami arra utal, hogy korábban itt is tiló névvel jelölték még a kender-törőt, ami elszaggatta ezeket a rostszalakat „tilolás” közben. Ezen kívül még négy, egymástól meglehetősen távol eső faluból⁷⁷ van adatunk arra, hogy nem használatos a tiló elnevezés a szerszámmra. Ez utóbb említett négy helységet viszont olyan faluk veszik körül, ahol mindenütt megtaláljuk a tiló nevet. Bátran kimondhatjuk tehát, hogy a teljes magyar etnikum területén általános — vagy legalább is általános volt — a tárgyalt kender-törő szerszám megjelölésére a *tiló* elnevezés.

Mint erről már szóltunk, a kenderrost tisztogató törését több fázisban, több szerszámmal végzik. Igen gyakran tilóval végzik az első durvább és a második tisztogató törést is. A terminológiát ábrázoló térképünkön (5. sz. térkép) feltüntettük azt is, hogy elnevezésben hogyan különböztetik meg az első, illetve a második törésre használt eszközt.

Tiló névvel általában a második törésnek, a tisztításnak a szerszámát, a könnyebb, finomabban kidolgozott eszközt nevezik. Az első törésre szolgáló szerszámnak *vágó* vagy *törő* a neve leginkább. A *vágó* elnevezés Nyugat-Dunántúl általános, itt fordul elő összefüggően nagyobb területen. De megtaláljuk szigetként feltűnve a Tiszaháton és a Latorca mentén is.⁷⁸ A *törő* mint terminus a Dunától keletre eső területeken jelöli az első törésre használt eszközt. Ez is behatol azonban a *vágó* elnevezés uralta nyugati területre Dunántúl északi részén.⁷⁹ A *törő* az Alföld keleti vidékén mint egyedül használt terminus szerepel; itt nem is használnak más tiló típusú kender-törőt második (tisztító) törésre. Innen kelet felé, Erdélyben aztán ritkul a *törő* elnevezés előfordulása.

Több vidéken, nagyobb összefüggő területen csak *tiló* névvel jelölik a szerszámot. Kétszer egymás után ugyanazzal a tiló típusú kender-törővel törnek és tisztítják a kendert, és *tilónak* nevezik az alkalmazott eszközt a Balaton

⁷⁴ Szigetszentmiklós (Pest-Pilis-Solt-Kiskun m.).

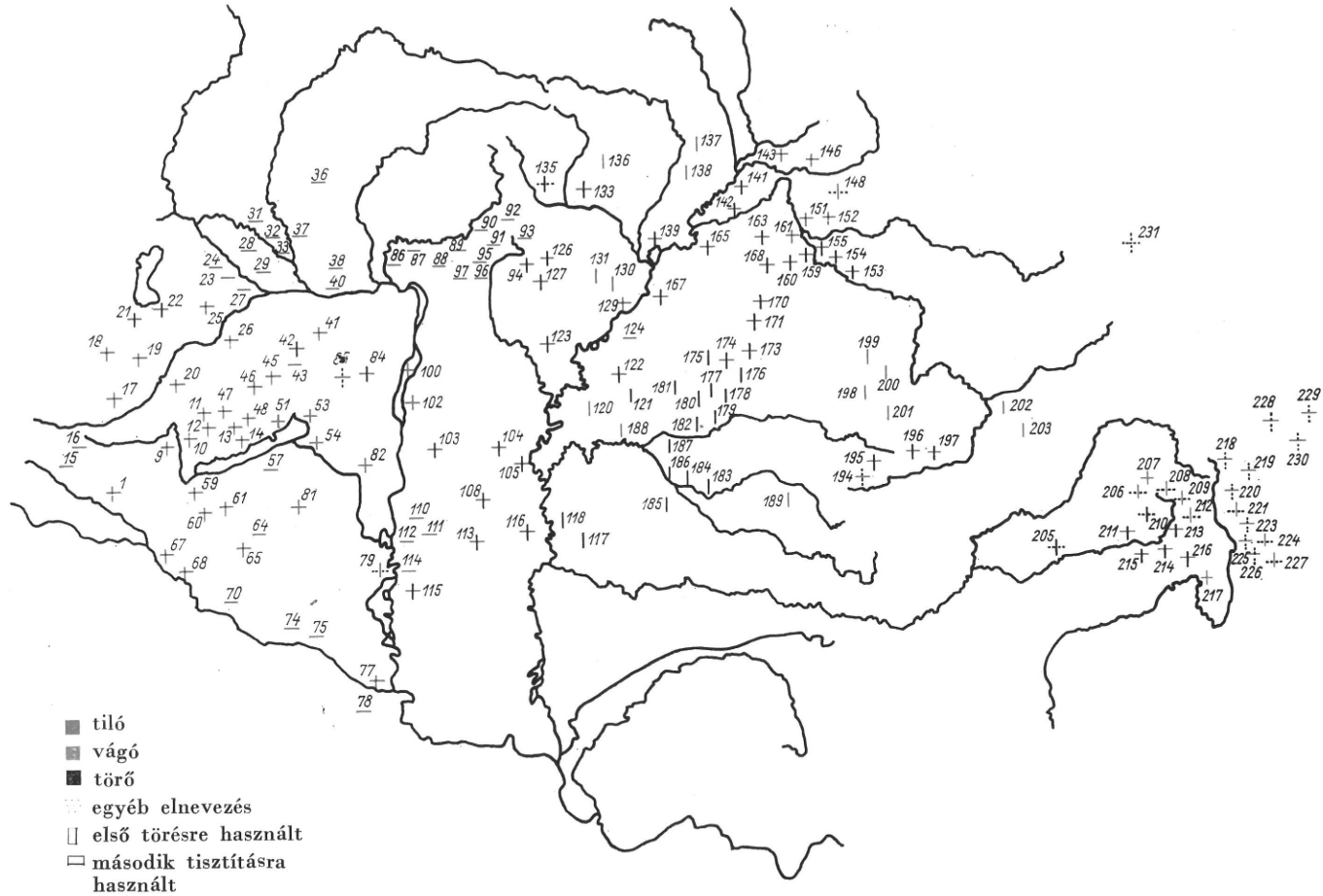
⁷⁵ Főleg Bihar megyében, de Békés és Csongrád megyék keleti felében is.

⁷⁶ Kismarja, Sáránd, Bereghöszörmény.

⁷⁷ Osgyán (CsSzK), Erzsébetváros, Kobátfalva, Hadikfalva (RNK).

⁷⁸ Korláthelmeç, Nagydobrony (SzSzSzK.), Tizzaszalka, Gelénes (Bereg m.), Nagydobos (Szatmár m.).

⁷⁹ Süttör, Sopronkövesd (Sopron m.), Ászár (Komárom m.), Pázmánd (Fejér m.).

5. sz. térkép. A törésre, ill. tisztításra használt tilók elnevezése.

keleti partvidékétől a Dunáig, sőt a kissé azon túl keletre eső területen is.⁸⁰ A magyar etnikum területének közepén szórványosan előfordul az is, hogy csak egy eszközt alkalmaznak törésre, tehát csak egyszer törik meg a kendert: az egyetlen eszközt pedig *tilónak* nevezik.⁸¹ Igen gyakran az első törést nem tiló típusú kendertörővel, hanem valamilyen más törőszerszámmal végzik, s csak a második tisztító törésre alkalmazzák a tárgyalt szerszámtípust: az alkalmazott tisztító-törő neve ilyenkor is általában *tiló*. Nagyobb összefüggő területen nevezik ilyen alapon csak tiló névvel az eszközt: a Kis-Alföldön⁸² és ehhez kapcsolódva a honti,⁸³ nógrádi palócoknál,⁸⁴ ezen kívül Dél-Dunántúl,⁸⁵ valamint az erdélyi Szilágyságban⁸⁶ és Szolnok-Dobokában.⁸⁷

A tiló típusú kendertörők jelölésére leggyakrabban használt *tiló*, *törő* és *vágó* nevek mellett előfordulnak — főleg a magyar nyelvterület keleti vidékein — egyéb elnevezések is. Ezek meglehetősen nagy változatosságot mutatnak, de a leggyakrabban használt ilyen elnevezés is csak néhány esetben bukkan fel. Adataink szerint a következő elnevezéseket használják tilók jelölésére a már ismertetett három leggyakoribb mellett: *rázó*,⁸⁸ *simító*,⁸⁹ *bitó*,⁹⁰ *aproló*,⁹¹ *téplő*,⁹² *szépítő*,⁹³ *vagdaló*,⁹⁴ *rágtató*⁹⁵ és *vonogató*.⁹⁶

Ha most sorra vesszük a tiló típusú kendertörők jelölésére használt népi elnevezéseket (törő, vágó, rázó, téplő, vagdaló, rágtató, simító, aproló, szépítő, vonogató, valamint tiló és bitó), azt kell látnunk, hogy a tiló és bitó kivételével valamennyi olyan igéből képzett főnév, amelyeknél az ige jelentése megfelel annak a tevékenységnek, amit a kenderrel végeznek az illető számon: törik, vágják, rázzák, tépik, vagdalják, rágtatják, simítják, aprózzák (aprókat ütnek rá!), szépitik, vonogatják az eszköz nyelve alatti kórókat, illetve a rostokat. Ezek az elnevezések annyira hűen fejezik ki a végzett munkát, hogy értelemszerűen megállapítható belőlük, hogy az első, durvább megtörésre vagy pedig a második tisztító, finomító munkára használják a számszámot. A törőn, vágón, rázón, téplőn, vagdalón és rágtatón mindig az első, durva törést, a simítón, aprolón, szépítőn és vonogatón pedig mindig a tisztító, finomító második megmunkálást végzik.

⁸⁰ Szentkirályszabadja, Berhida, Mezőszentgyörgy (Veszprém m.), Nagykónyi (Tolna m.), Cece (Fejér m.), Kiskunlacháza, Szigetszentmiklós (Pest-Pilis-Solt-Kiskun m.).

⁸¹ Göncruszka, Tarnagörgő, Pusztafalu (Abaúj-Torna m.), Tard, Cserépfalu (Borsod m.), Gyoma (Békés m.), Törökszentmiklós (Jász-Nagykun-Szolnok m.), Fenes (RNK.).

⁸² Dunaremete, Püski (Moson m.), Ásvány (Győr m.), Nádszeg, Zsigárd, Felsőszeli, Vág-sellye, Zsére, Perbete, Marcellháza, Felsőpatony, Padány (CsSzK.).

⁸³ Ipolyvece, Kemence (Hont m.).

⁸⁴ Sóshartyán, Hügyag, Rimóc, Nagylóc, Hollókő, Mátraszele, Mohora, Karancsberény, Piliny (Nógrád m.).

⁸⁵ Óriszentpéter, Magyarszombatfa (Vas m.), Balatonszárszó, Csokonya (Somogy m.), Vajszló, Kémes (Baranya m.) — és ehhez a csoporthoz kapcsolódik még: Kórógy (JászSzK.), valamint Homokmégy, Halom, Dúsnok, Szeremle (Pest-Pilis-Solt-Kiskun m.).

⁸⁶ Kraszna, Bogdánd, Diószad, Vármező (RNK.).

⁸⁷ Bálványosváralfa, Kékes (RNK.).

⁸⁸ Lovasberény (Fejér m.).

⁸⁹ Ogyán (CsSzK.).

⁹⁰ Magyarvalkó (RNK.).

⁹¹ Erzsébetváros, Korond, Kabótfalu (RNK.).

⁹² Menaság, Csíkbánfalva, Csíkszentgyörgy (RNK.).

⁹³ Nagykászton, Csíkkozmás (RNK.).

⁹⁴ Csíkszentdomokos, Csíkmadaras, Csíkszentmihály (RNK.).

⁹⁵ Hadikfalva, Gajcsána, Klézse, Lészped (RNK.).

⁹⁶ Decs (Tolna m.), Dercen (SzSzSzK.), Csíkpálfalu, Szentegyhászfalu, Kápolnásfalu, Zetelaka, Hadikfalva (RNK.).

A bitó név — konkrét adataink szerint — erre az eszköztípusra vonatkozóan mindössze egy faluban⁹⁷ fordul elő, ugyanakkor a mellette fekvő falvakban már nem használatos. A Magyarország Néprajza⁹⁸ a bitó elnevezést mint általánosan ismertet kezeli, sőt egy bizonyos típust terminusként jelöl vele. E szerint „a tulajdonképpeni törő, más nevén bitó”,⁹⁹ amivel szemben áll a tiló, a második, a puhítómunkára használt eszköz. Sajnos azonban, semmi konkrétabb adatunk sincs arra, hogy a bitó elnevezés hol volna elterjedt.¹⁰⁰ Pedig fontos lenne tudnunk, mivel az ukránban az első törésre használt tiló típusú kendertörő neve *bitka*,¹⁰¹ s ez esetleg kapcsolatban állhatna a magyar bitó elnevezéssel.

A tiló terminus ellenben a teljes magyar etnikumot átölelő majd kétszáz feldolgozott község közül alig néhányban nem közhasználatú csak manapság.¹⁰² Bár általában a második (tisztító) munkára alkalmazzák a tiló névvel jelölt szerszámot, mégis — adataink alapján — 26 faluban¹⁰³ az első törés eszközeit nevezik tilónak — Dunántúltól a Székelyföldre. Az e névvel jelölt szerszám tehát — ellentétben az előbbiekkal — nem korlátozódik csak egyfajta (csak első vagy csak második) törőmunkára, hanem jelöli általában a tárgyalt eszköztípust.

Mai magyar nyelvünkben *til* igét nem ismerünk, amiből — az előbbiekhöz hasonlóan — a tiló főnév származtatható volna. Viszont ismerjük a *tilol* igét, ami pedig csak a tiló főnévből magyarázható. Szemben tehát az eddigiekkel a tiló esetében nem a szerszámon végzett műveletet jelölő ige főnevesített alakjával van dolgunk, hanem egy olyan főnévvel, ami semmi mást nem jelent mai nyelvünkben, csak ezt az egyetlen szerszámot, s a rajta végzett munkát a főnévből képzett igével (tilolni) fejezik ki az egész magyar nyelvterületen.

A tárgyalt eszköznek a *tilón* kívüli valamennyi más neve csak egy-egy nagyobb vagy kisebb területen, tájon fordul elő, s minthogy minden név szigorúan vagy csak az első, vagy csak a második törés eszközükhöz kapcsolódik, azt mondhatjuk, hogy ezek az elnevezések a valamikor egyfázisú tilolásnak kétfázisú megmunkálásra való differenciálódásával párhuzamosan keletkeztek. Ennek a differenciálódásnak megfelelően vált ketté az eszköznek a nehezebb, durvábban kidolgozott, a kórók megtörésére alkalmas formája, és az aprólékosabb munkát végző, szorosabban záródó, tisztító munkára alkalmas változata.

⁹⁷ Magyarvalkó (RNK.).

⁹⁸ Magyarország Néprajza I. 346.

⁹⁹ Magyarország Néprajza I. 358.

¹⁰⁰ A Magyarország Néprajza e fejezetének megírásánál elsősorban GÖNYEY SÁNDOR tanulmányai szolgáltak alapul. Ő is típust meghatározó terminusként kezeli a *bitót*: „az ország más vidékén található, fejlettebb kézi törőtípus, a *bitó* . . .” (NÉ. XIX. 53.), majd „a készítőruk másik alakja a legáltalánosabban elterjedt kendertörő eszköz a bitó” (NÉ. XXVIII. 4.). Ennek ellenére egyetlen községet sem jelöl meg, ahol bitónak neveznék ezt a szerszámot. A tanulmányokból világosan kitűnik, hogy az első törésre szolgáló eszközöket nevezik a szerzők bitónak, szemben a második finomításul szolgáló tilóval.

¹⁰¹ D. ZELÉNIN: Russische (Ostslavische) Volkskunde. Berlin und Leipzig, 1927. 150.

¹⁰² Az előzőekben már rámutattunk arra, hogy abban a húsz faluban, ahol ma nem használják a tiló elnevezést, régebben kétségkívül használatos volt.

¹⁰³ Szentkirályszabadja, Berhida, Mezőszentgyörgy (Veszprém m.), Nagykónyi, Decs (Tolna m.), Cece (Fejér m.), Kiskunlacháza, Szigetszentmiklós (Pest-Pilis-Solt-Kiskun m.), Gyoma (Békés m.), Törökszentmiklós (Jász-Nagykun-Szolnok m.), Tard, Cserépfalu (Borsod m.), Gönc-ruszka, Tarnagörgő, Pusztafalu (Abaúj-Torna m.), Dercen (SzSzSzK.), Fenes, Nagykászon, Csikozmás, Csikpálfa, Korond, Felsőfalva, Köpec, Szentgyházafalu, Kápolnásfalu, Zetelaka (RNK.).

Így az egy tilolásból kettévált két munka (és szerszám) megjelölésére a már adott tiloló mellé még egy elnevezés volt szükséges, ami érthetően — nagy tájanként és kisebb vidékenként — más-más névalakot kapott (törő, vágó, illetve simító, vonogató stb.).

Indokoltnak látszik tehát, hogy e szerszámtípus eredeti magyar nevét a tiló szóban keressük.

A TILÓ TÖRTÉNETE

A tiló magyar történetére vonatkozóan a régészet — sajnos — semmit sem tud mondani: ásatásból nem került elő ilyen eszköz. Ez érthető is, hiszen a már hasznavehetetlen, kizárólag fából készült eszközt nyilván eltűzelték,

27. ábra. A Nagyszombati Kalendárium 1579. évi Szent András havi illusztrációja.

ami pedig nem semmisült meg a föld felett, azt elemésztette a föld a régész ásója előtt. Így az archeológia mellőzésével más utat kell keresnünk a tiló múltjának megismeréséhez.

Az írásos történeti forrásokban legfeljebb a tiló meglétére találtunk adatokat. Az Oklevélszótár szerint a tiló szó 1597-ben fordul elő először, de származéka, a tilol alak — ugyancsak az OklSz. szerint — már 1555-ben. Így tehát legkorábbi írott előfordulása XVI. századi, de természetesen ez még korántsem jelenti azt, hogy maga az eszköz ne lett volna meg lényegesen korábban már a magyarság használatában. Arról azonban semmilyen általunk ismert írott történeti tanúság nem vallott, hogy — akárcsak a megemlített tilónak is — milyen lett volna a formája. Márpedig eszköztörténeti vizsgálatainknál a formai kritérium döntő fontosságú.

28. ábra. 1583-ban Majna-Frankfurtban megjelent tilóábrázolás.

29. ábra. 1675-ben Krakkóban megjelent tilóábrázolás.

Külön kell szólnunk a történeti ábrázolásokról. Ezek adhatnák eszköz-történeti vizsgálatunkhoz talán a legbecsesebb adatokat, mert az ábrázolás alapján az eszközforma is pontosan meghatározható. Kenderrost kikészítését szolgáló eszközökről és eljárásokról ilyen magyar ábrázolást alig találtunk, s a XVII. század előttről pedig csak egyet, a Nagyszombati Kalendárium 1579. évi Szent András havi illusztrációját¹⁰⁴ (27. ábra), amelyen tiló és sulyokkal való kendertörés látható. Erősen megingott azonban a helyi formákhoz hű ábrázolásban a bizalmunk, amikor egy 1583-ban, Majna-Frankfurtban megjelent munkában¹⁰⁵ is, és egy 1675-ben Krakkóban megjelent másik

¹⁰⁴ Közli BELÉNYESI MÁRIA: Der Ackerbau und seine Produkte in Ungarn im 14. Jahrhundert. Acta Ethnographica, VI. (1958) 297.

¹⁰⁵ PETRUS DE CRESCENCIUS: Von dem Feld- und Ackerbau. Az ábrát közli: G. SCHAEFER, Ciba-Rundschau, 62. 2270.

kiadványban¹⁰⁶ is minden kétséget kizáróan a nagyszombati ábrázolás variációjával (28., 29. ábra) találkoztunk. A nagyszombati és a frankfurti illusztráció megjelenési ideje annyira közeli egymáshoz, hogy fel kell tételeznünk egy még régebbi másik kiadványt is, aminek az ábrája szolgált alapul mindkét „másolathoz”. A háttér bizonyos megváltoztatása még nem jelentheti számunkra megnyugtatóan azt, hogy valóban és konzekvensen a helyi formákhoz igazították az eszközábrázolást is. Amint a korabeli munkáknál is csak illusztrációul szolgáltak ezek a rajzok, úgy mi sem építhetünk rájuk, mint biztos forrásokra, amelyek helyet, időt és eszköztípust pontosan megadnak.

Amikor tehát a tiló történetét kutatjuk, más forrásokat kell megszólaltatnunk. Lényegesen többet mond a nyelvi anyag. A magyar tiló szó honfoglalás előtti török eredetű, s megfelelői megvannak a szibériai jellegű török nyelvekben.¹⁰⁷ PAIS DEZSŐ behatóan foglalkozva a török *tal* szócsaláddal, bizonyítja, hogy volt a törökben egy *tal* ige, aminek „üt, ver” volt a jelentése, s végigvizsgálva a szibériai töröknyelveket, a *tal* igéből származó szavaknak számunkra két igen fontos jelentését mutatja ki: 1. börtörő, bört törni, bört puhítani, 2. kendertörő, kendert törni, kendert puhítani.¹⁰⁸ GOMBOCZ ZOLTÁN a magyar tiló előzményének az ócsuvas tylyg formát tartja.¹⁰⁹

A nyelvtudomány tehát megállapította a tiló szavunkról, hogy az honfoglalás előtti török eredetű, s eredetileg börtörőt, kendertörőt jelentett. Mi hozzáfűzhetjük még azt a kézenfekvő következtetést, hogy primer jelentése nyilván a börtörő volt, mivel azoknál a nomád török népeknél, amelyek kenderrel nem dolgoztak és nem is dolgoznak, börtörő jelentésben mind megtalálható, míg a kendert is kikészítő törököknél mindkét, tehát börtörő és kendertörő jelentésben egyaránt használatos. — Kérdés viszont még az, hogy a magyarságnál csak a fogalom, a szó jelentése maradt-e meg a mai napig olyan általánosan, amint azt a fentiekből láthattuk, és ezt vitte át egy későbbben, más néptől megismert és átvett tárgyra, vagy pedig az eszköz és neve párhuzamosan élt-e tovább, s a mai tiló szavunk jelölte mai kendertörőnek megvan a genetikus kapcsolata az egykor jelölte tárggyal, a szibériai törökség börtörőivel? Erre a kérdésre az összehasonlító néprajztudomány módszereivel kísérünk meg választ adni. Minthogy pedig a nyelvészeti kutatások eredményei az altáji török népek felé utalnak, vizsgálatunkat náluk folytatjuk.

Sajnos igen kevés pontos, kétséget kizáró leírás áll rendelkezésre az ázsiai török népek börtörőiről. Leghasználhatóbbak természetesen az illusztrációkkal kísért leírások vagy ismertetések. A publikációkon túlmenően azonban felhasználhattuk több szibériai múzeumnak és intézetnek levél útján nyújtott tájékoztatását is a kérdésről.¹¹⁰ Az így összegyűlt adatok már első pillantásra

¹⁰⁶ J. K. HAUR: Oekonomika ziemianska generalna. Közli: W. SOBISIAK, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, 1960. 3. ábra.

¹⁰⁷ BÁRCZI GÉZA: Magyar Szófejtő Szótár. Budapest, 1941.

¹⁰⁸ PAIS DEZSŐ: A táltos meg az orvos. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei. XII. (1958) 261–273.

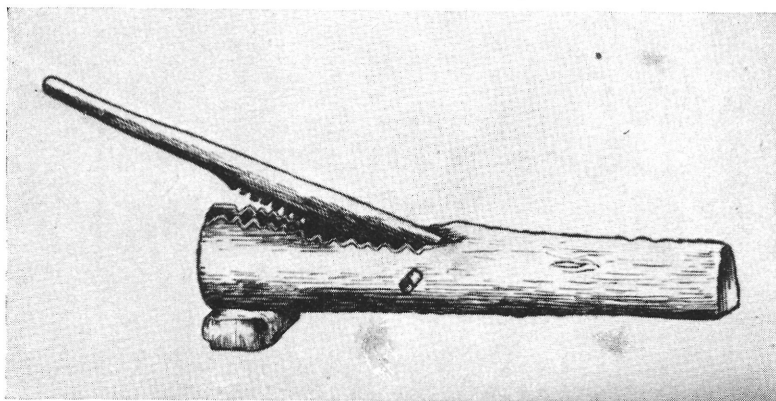
¹⁰⁹ GOMBOCZ ZOLTÁN: Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache. 1912: Mémoires de la Société Finno-Ougrienne XXX. 130.

¹¹⁰ Ezúton is köszönetet mondunk azoknak a múzeumoknak és intézményeknek, amelyek levélbeni kérésünkre szívesek voltak tájékoztatást és adatot adni: Tatár Állami Múzeum, Kazán; Állami Tartományi Múzeum, Ufa; Állami Múzeum, Hanti-Manszijszk; Kirgiz Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, Frunze; Gorno-Altájszki Tartományi Múzeum, Gorno-Altájszk; Altáji Kerületi Tájékutató múzeum, Barnaul; Minuszinszki Tartományi Múzeum, Minuszinszk; Burját-Mongol Köztársaság Tájékutató Múzeuma, Ulan-Ude; Irkutszki Tartományi Múzeum, Irkutszk.

is arról győztek meg, hogy 1. a szóbanforgó bőrtörők szerkezetüket és működési elvüket tekintve azonosak a tilóval, 2. mindig fogazottak, s 3. népi nevük mindig annak a török *tal* szócsaládnak a származékai, ami előzményeül szolgált a magyar *tilónak* is. E figyelemre méltó tapasztalatok szükségessé teszik, hogy tüzetesebben elemezzük tárgyalt eszközünknek ázsiai párhuzamait.

A fogazott, tiló típusú bőrtörő elterjedtségére a 6. számú térképen feltüntetett helyeken (népeknél) találtunk határozott adatokat.

Az északi Kaukázus vidékén élő csecsenek a bőr törésére fatuskóból kivájt és nyomókarral ellátott eszközt használnak, aminél mind a vájat oldalélei, mind pedig a nyomókar fogazottan kiképzett(30. ábra). ZAKSZ¹¹¹ szerint

30. ábra. Csecsen bőrtörő. (Zaksz tanulmányából.)

ez a bőrtörő jellemző a síkvidéki csecsenekre, de a hegyekben élőknél is elég gyakran megtalálható. Dargo faluban a vásártéren állt egy ilyen, nagyméretű törő, amit a falu közösen használt. Az öregek törték a bőrt rajta, ott ültek sorban egymás mellett, és minden arra járó fiatalember kötelességének érezte, hogy néhányszor megnyomkodja a törő karját.¹¹²

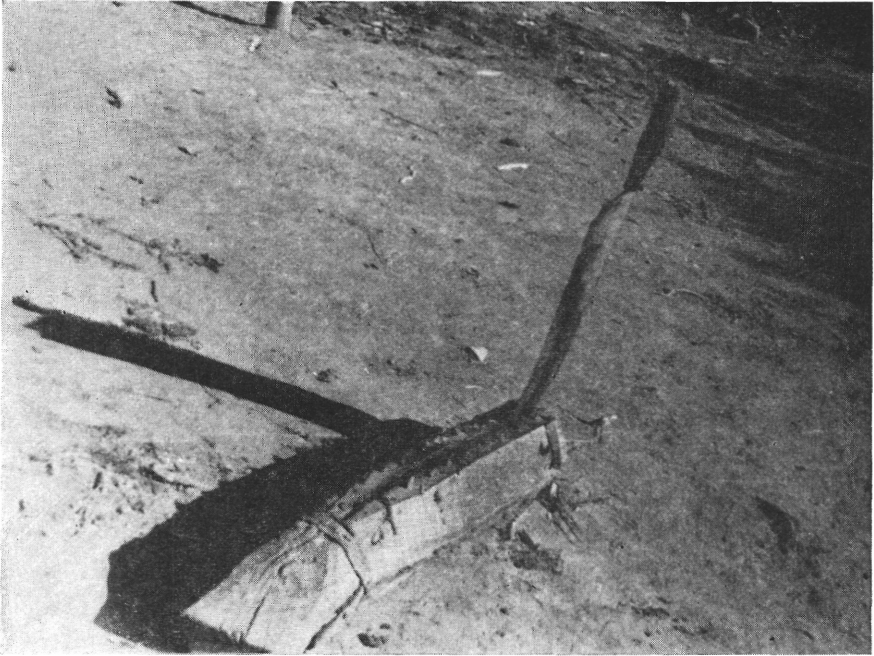
A kirgizeknél használatos bőrtörőt a Kirgiz Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetétől kapott fénykép alapján (31. ábra) mutatjuk be. Ez a bőrtörő már szinte azonosnak mondható a mi tilónkkal, csak éppen lába nincs még, s a fogazást nem a faoldalélek megfaragásával, hanem félig bevett és így fogsor-szerűen kiálló vasszegekkel alakították ki. E bőrtörő kirgiz neve *talku*.¹¹³ És ez az eszköz — másodlagos funkcióban — már kendertörőül is szolgál: néhány évtizeddel ezelőtt „a kirgizek abszolút többségben nomád állattenyésztéssel foglalkoztak, a kender termelését nem űzték. Igaz, hogy van tudomásunk arról, hogy a megtelepült kirgizek (főleg a szegények) gyűjtötték a vadon nőtt kendert és megtörték a bőrtörőn” — írja levelében M. АЖТБАЈЕВ.¹¹⁴

¹¹¹ А. Б. ЗАКС: Северо-кавказская историко-бытовая экспедиция государственного исторического Музея 1936—1937 гг. in: Труды государственного исторического Музея, (1941) 166. 7. ábra.

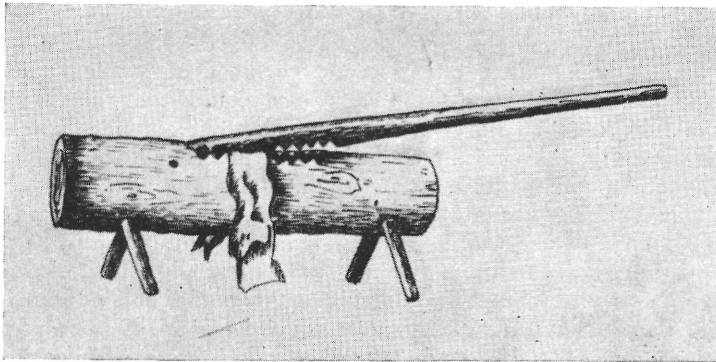
¹¹² А. Б. ЗАКС: i. m. 164—165.

¹¹³ A Kirgiz Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetétől kapott adat.

¹¹⁴ A Kirgiz Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkatársa, a történettudományok kandidátusa.

31. ábra. Kirgiz börtörő. (Akadémiai Történettudományi Intézet, Frunze)

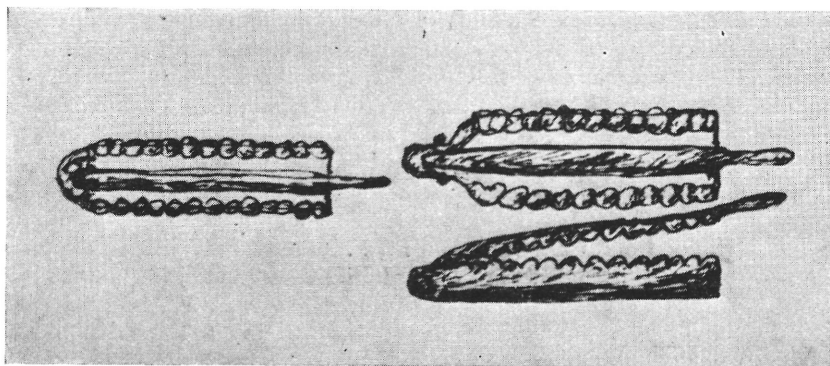

32. ábra. Hákász börtörő. (Tartományi Múzeum, Minuszinszk)

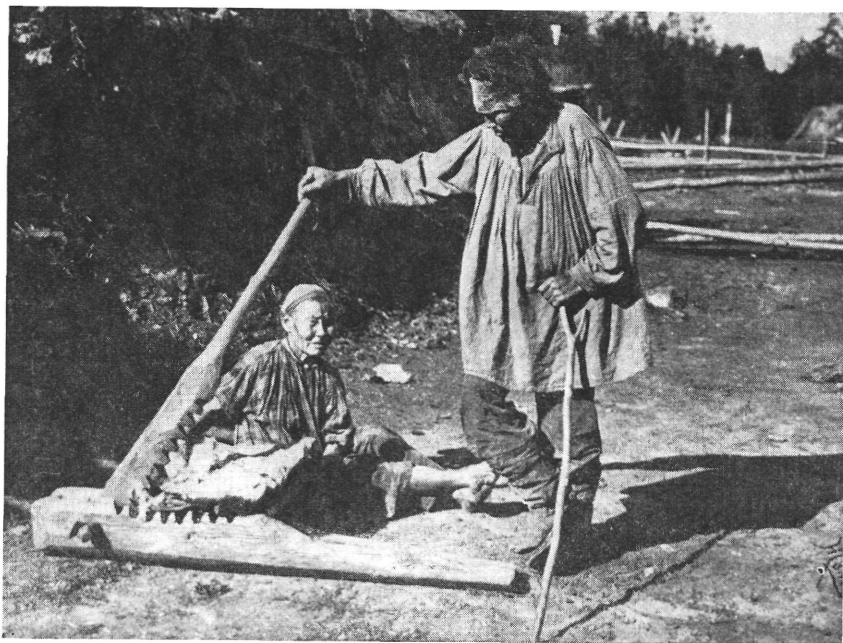
A sórok az előkészített bőrt tekeresbe összehajtogatva törték a *talig*-nak nevezett börtörőjükön.¹¹⁵ Két párhuzamosan fekvő, és a felső élükön bevágásokkal fogazott fatuskó közé egy erős, egyik végén szabadon mozgó nyomókar járul:¹¹⁶ szerkezeti felépítése tehát azonos a tilókkal, ez is fogazott oldalélű, és neve a török *tal* szócsaládba tartozik.

¹¹⁵ М. Г. ЛЕБИН—Л. П. ПОТАПОВ: Народы Сибири. Москва, 1956. 505.

¹¹⁶ Ugyanott: ábrája 506. oldalon.

33. ábra. Burját börtörő. (Hangalov kéziratából)

34. ábra. Jakut börtörő. (Néprajzi Múzeum, F. 66918)

A hákászok börtörőjének rajzát (32. ábra) levélbeli kérésünkre a Minuszinszki Tartományi Múzeumtól kaptuk. Az eszköz neve a török népnél: *talhi*. Az ábrán jól látható a börtörő jellemző fogazása.

A burját börtörőkre vonatkozóan igen értékes számunkra az a két füzetnyi kézirat, amit 1907–1908-ban HANGALOV burját tanító a burjátok börmunkáiról írt.¹¹⁷ Ennek 35. oldalán, a szöveg melletti margón a börtörő rajzát is láthatjuk (33. ábra), amiből világosan kitűnik, hogy szerkezeti felépítése ugyanaz,

¹¹⁷ Mikrofilmen a Néprajzi Múzeumban.

mint a tilóé, és mind a vörösfenyőből készült oldalélek, mind pedig a nyomókar fogazottan van kifaragva a bőr jobb megtörése céljából.

A burját bőrtörő neve *gar-talhi*, ami magyar fordításban kézi törőt jelent. „Ez egy darab fa, kivésett nyílással. E nyílás falainak szélén apró bevágások vannak. A gerenda egyik végéhez hozzá van erősítve egy szabadon mozgatható bot, szintén bevágásokkal.”¹¹⁸ A Burját-Mongol Autonóm Szocialista Szovjet Köztársaság Tájéktató Múzeumának Ulán-Udeba elküldtük a magyar fogazott tiló fényképét, és megkérdeztük, hogy ismeretes-e az ilyen eszköz a burjátoknál és mire használják? Ídézünk a válaszból: „... a szerszám, amely az ön levelének 1. számú ábráján látható, burjátul talchi, használatos a burjátoknál, azonban felépítésében kicsit eltér attól. A különbség abban áll, hogy a talchinak nincs lába, és elnagyoltabb, durvább kidolgozású... A burjátok ezt a gerendalakú szerszámot a bőrkikészítésnél puhításra használják.” — A régi burját lakosság kender- vagy lenfeldolgozással nem foglalkozott, lentermékeiket a Bajkál mellett lakó oroszoktól szerezte be.¹¹⁹

A jakutok bőrtörőjével kapcsolatos első — múlt század végéről származó — leírás azt mondja, hogy a szőrtelenítés utáni „száraz bőrt először kézzel, vagy pedig olyan faeszközön törik egy verővel, ami nagyon hasonló ahhoz a kendertörő eszközhöz, amely Oroszország-szerte elterjedt.”¹²⁰ És azt, hogy milyen ez az eszköz pontosabban, azt ábrán is megtaláljuk JOCHELSON munkájában:¹²¹ tilószerkezetű és fogazott. A szerző szerint az e szerszámon végzett bőrtörés igen fáradtságos munka, amit általában az öregekkel végeztetnek.¹²² A Néprajzi Múzeum Archívumában is van egy fénykép,¹²³ amely a jakutok által használt bőrtörőt ábrázolja (34. ábra): egykarú emelő módjára működik, akárcsak a tilók, fogazottan faragott és jakut neve *talki*.

A ma már mongolnak számító, de korábban török darhatok¹²⁴ bőrtörőjének (35. ábra) neve *talchi*, s ugyanannak az eszköztípusnak egyik példánya, mint amivel az eddigiek során a nagyállattenyésztő török népeknél és a burjátoknál már találkoztunk. (Az ábrán bemutatott eszköz a Mongol Állami Központi Múzeum birtokában van.¹²⁵)

De nemcsak török és mongol népeknél, hanem a mandzsu-tungúz udehéknel is megtaláljuk a tiló típusú bőrtörőt. BRAJLOVSKIJ munkájának VIII. tábláján mutatja be az udehék bőrtörésre használt eszközét,¹²⁶ amelynek „jól látható fogai vannak, amivel a bőrt törik.”¹²⁷ A szerszám udehe neve: *csocso*.¹²⁸

¹¹⁸Az Irkutszki Tartományi Múzeumból kapott levélből.

¹¹⁹G. Petuhov adata.

¹²⁰ СЕРОШЕВСКИЙ: Якуть. С. Петербург, 1896. 372.

¹²¹ W. JOCHELSON: The Yakut. Anthropological Papers of the American Museum of Natural History. XXXIII. (1933) 18. ábra.

¹²² U. o.: 133.

¹²³F. 66918 ltsz. Az Alexander-féle gyűjteményből, aminek negatívjairól a Néprajzi Múzeum 1920-ban az örökös engedélye alapján másolatot csináltatott. Az eredeti gyűjtemény Leningrádban, a Szovjetunió Népei Néprajzi Múzeumában van, jelen kép 1085—51 leltári szám alatt.

¹²⁴Az adatokat és a fényképeket MÁNDOKI LÁSZLÓ mongóliai útja során gyűjtötte: ezúton is köszönetemet fejezem ki segítségéért.

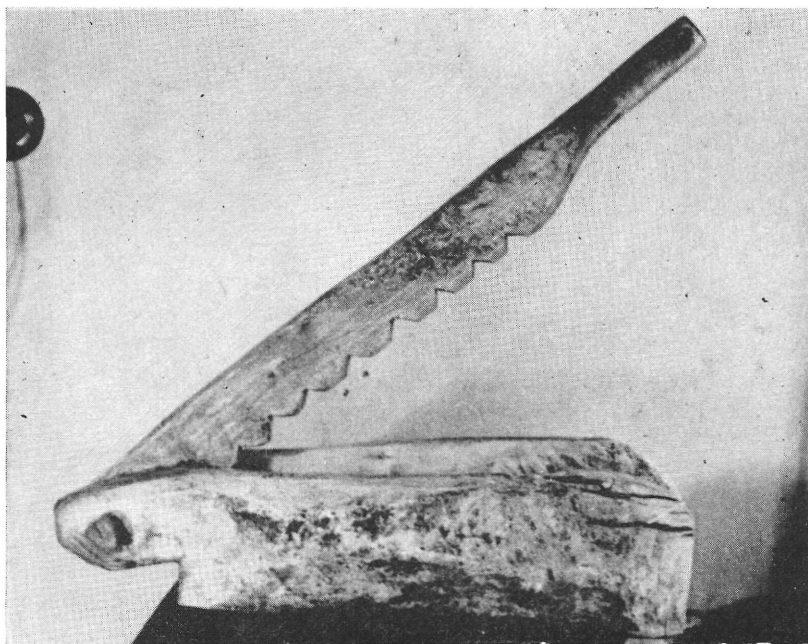
¹²⁵Leltári száma: 60.П.3.

¹²⁶С. Н. БРАЙЛОВСКИЙ: Тазы, или удихэ. С. Петербург, 1902. А rajz száma a táblán: 9. б.

¹²⁷С. БРАЙЛОВСКИЙ: i. m. 222.

¹²⁸С. БРАЙЛОВСКИЙ: i. m. 134.

A tiló típusú bőrtörőkkel kapcsolatban tehát megállapíthatjuk, hogy azok nagy területen, számos népnél elterjedtek, ismertek Ázsiában. Dél-Szibériában, a nomádok lakta övezetben szinte szalagszerűen helyezkednek el (lásd 6. számú elterjedési térképet) a bőrtörő előfordulási helyei. Nyolc népcsoportnál¹²⁹ — a Kaukázustól az Ohotszki tengerig — találtunk rá a tiló típusú fog-

35. ábra. Darhat bőrtörő. (Állami Múzeum, Ulanbator: ltsz. 60. II.3)

zott bőrtörőkre, közöttük öt nomád török népnél. Az eszközök neve pedig mindig a török tal szócsaládba tartozik — még a két mongol népcsoportnál, a burjátnál és darhatnál is. Ebből is talán joggal következtethetünk arra, hogy az ázsiai nomád törökségnek egy olyan ősrégi eszközével van dolgunk, ami török nevével együtt ment át a szomszédos, szintén nomád mongol népek kultúrájába. Az Amur-menti halász-vadász udehéknek megvan a maguk speciális eszköze a különböző nem prémes bőrok, így különösen a halbőr törésére,¹³⁰ ám a nagyállatok bőrének kikészítéséhez szintén átvették — mint azt fentebb láttuk — a fogazott tiló típusú bőrtörőt a törökségtől. Az pedig, hogy ez az eszköz Ázsiában ennyire a nomádok kultúrájához kapcsolódik, életformá-

¹²⁹ A bőrtörőnek az egykori török tal igéből képzett nevét a többi népnél is kimutatta PAIS Dezső (i. m.), mi azonban nem jelöltük ezeket térképünkön és nem kezeltük együtt az általunk felsoroltakkal, mivel nem rendelkezünk kétségtelen bizonyító adatokkal ezek szerkezetére, formájára nézve. Igen nagy viszont ezek után a valószínűsége annak, hogy a bőrtörő a többi török népcsoportnál is tiló típusú és fogazott.

¹³⁰ Lásd: С. БРАЙЛОВСКИЙ: i. m. VIII. tábla, 9. a. ábráján. Ez a törőeszköz pedig a magyar kendertörő-székekkel mutat erős kapcsolatot.

juk alapján kézenfekvő, hiszen a gazdálkodásuk alapját képező állatok bőrének felhasználása és kidolgozása első rendű szerepet kap műveltségükben.

Felvetődik a kérdés, hogy miért következetesen fogazottak ezek a bőrtörőeszközök? Fogazásukat csak funkciójuk, a merev bőrtekerces jobb meg-

6. sz. térkép. A fogazott bőrtörők elterjedése.

1. Csecsen — síkságiak. (A. B. Zaksz: i. m.)
2. Csecsen — hegyvidékiek. (A. B. Zaksz: i. m.)
3. Kirgiz. (M. Ajtbajev adata)
4. Kirgiz. (Közölt fénykép)
5. Sór. (Narodi Szibiri, 506.)
6. Hákász. (Minuszinszki Tart. Múz. adata)
7. Burját. (Közölt ábra)
8. Burját. (G. Petuhov adata, Ulan-Ude)
9. Burját. (Irkutszki Tart. Múz. adata)
10. Jakut. (Néprajzi Múzeum, F. 66918)
11. Jakut. (W. Jochelson: i. m.)
12. Jakut. (Szerosevszkij: i. m.)
13. Darhat. (Közölt ábra)
14. Udehe. (Brailovszki: i. m.)

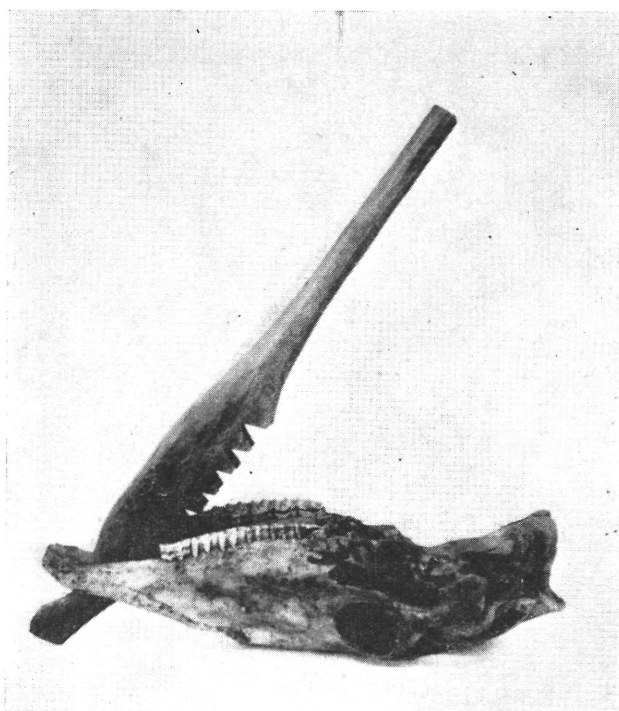
törése céljából később kapták, vagy pedig már eleve ilyenek „születtek”, eredetük is megszabta fogazottságukat? Erre a kérdésre választ ad a jakut bőrtörők egyik formája, a lókoponyából készült bőrpuhító eszköz.

A Néprajzi Múzeum fényképarchívumában őrzött egyik fénykép¹³¹ jakut bőrtörőt ábrázol, ami lókoponya felső állkapcsából és a két fogsor közé behelyezett fa nyomórudból áll (36. ábra). A megtörendő bőrtekerces a két pár-

¹³¹ F. 66917 leltári számon; a leningrádi Szovjetunió Népei Néprajzi Múzeumában őrzött Alexander-féle gyűjtemény 1085—52 ltsz. felvételnek 1920-ban készült másolata.

36. ábra. Lókoponyából készült jakut bőrtörő. (Néprajzi Múzeum, F. 66917)

37. ábra. Jakut bőrtörő, lókoponyából. (MAE. Leningrád, ltsz. 3626—252)

huzamos fogsorra keresztbe helyezik, s az egyik végén az állkapocs elejében megakasztott, a másik végén szabadon mozgatható, ugyancsak fogazottra faragott fa nyomóruddal nyomkodják a koponya fogsorai közé: megtörik, „megrágtatják” a bőrt a koponya fogsoraival.

A leningrádi Antropológiai és Néprajzi Múzeumban is őriznek egy ilyen lókoponyából összeállított jakut bőrtörőt¹³² (37. ábra). A fogsorával felfelé fordított lókoponya állkapcsának metszőfogai alá akasztották be a nyerges ívelésű fa nyomókar végét, hogy törés közben ne csússzon ki a metszőfogak csontívje alól. Itt tehát még nincs csappal, szeggel rögzítve a nyomórud vége, mint a teljesen faszerkezetű bőrtörőknél. — Az előbbiekkal tökéletesen egyező, szintén jakut, lókoponyából készült bőrtörőt mutat be JOCHELSON¹³³ is.

Úgy véljük, ezzel megtaláltuk a tiló típusú bőrtörők eredetét: ez a lókoponya, amelynek fogsorai között egy ugyancsak fogazottra faragott nyomókarral törik a bőrt. (Talán nem járunk messze az igazságtól, ha arra gondolunk, hogy a nyomókar alkalmazását megelőzően csak a lókoponya alsó- és felső állkapcsának rágást utánzó mozgatásával a négy fogsor között törték, „rágatták” meg a bőrt, s még ezt is megelőzően — mint ma is még az eszkimók — az emberek szájukban rágták meg puhításként a kisebb bőrdarabokat. A nyomókar alkalmazása jelenthette tehát az első komolyabb lépést az önálló törőszerszám felé.) A már teljesen fából készült bőrtörők mindig megtalálható fogazása nyilvánvalóan az eredetül szolgáló lókoponya fogsorának fába átvitt maradványa, amit aztán a faeszközön a későbbiekben is megtartottak, mivel ez a merev bőr megtörését nagymértékben elősegítette. A bőrtörők fogzásának eredetét tehát az eszköz geneziséből, legutóbbi időig való megmaradását pedig funkciójából magyarázzuk.

Ezek után visszatérhetünk a magyar kendertörő tilók kérdéséhez. Először is emlékeztetnünk kell a magyar anyag bemutatásánál már tárgyalt egyik tilóformára. Ez a fogazott oldalélű, áttört törzsű tiló, vagy röviden fogazott tiló (4., 5. és 6. ábra). Ennek a típusnak a 2. számú térképünkön mutattuk be az elterjedését: vagyis egy tömbben, kizárólag az Alföldön fordul elő, itt viszont általános, nagy területen. Ugyanakkor szomszédos vagy akár közeli más népcsoportoknál, népeknél nem ismerik.

Összehasonlítva az ázsiai népek bőrtörőit a magyar kendertörő tilókkal, azt tapasztaljuk, hogy azok szerkezetüket és működési elvüket tekintve megegyeznek a magyar tilókkal, azok is mindig fogazottak, mint az alföldi magyar kendertilók, s népi nevük is mindig annak a török tal szócsaládnak a származékai, ami előzményéül szolgált a magyar *tilónak* is.

A formai és szerkezeti egyezések csak bizonyos lehetőséget adnak még arra, hogy a két törőeszközt egymással kapcsolatba hozzassuk; a mindkét eszköznél megtalálható fogazottság azonban már realisabb alapot nyújt egybevetésükhöz; mindehhez még hozzávéve népi nevük közös eredetét, pontosabban a magyar tilónak a török bőrtörők nevéből való származását, ez már a magyar eszköznek az előbbiből való eredetére utal; s végül tudva azt, hogy a magyarság kialakulásában ázsiai török népcsoportoknak jelentős szerepük volt, történetileg is bizonyítottan mondhatjuk kendertörő eszközünk geneziséét.

¹³² Leltári száma: 3626—252.

¹³³ I. m.: 133., 17. ábra.

Felvetődhet a kérdés, hogy hogyan lett az egykori nomád török bőrtörőből magyar kendertörő eszköz? E kérdésre a feleletet a magyarság életformájában bekövetkezett változásban kell keresnünk. Azoknak a nagyállattartó, lényegében még nomádnak mondható török népcsoportoknak a kultúrájából, amelyek a magyarság kialakulásában vérségileg és műveltségileg oly jelentős szerepet játszottak, nem hiányozhatott a bőrtörő, hiszen gazdálkodásuk alapját az állattartás képezte, s az állatbőrök feldolgozása biztosította jórészt azokat a szükségleteiket, amiket a földművelő népek a természetett kender- vagy len rostanyagából készítettek. Az életforma fokozatos változásával, a földművelő gazdálkodás szerepének növekedésével — ami a magyarság esetében már a Kaukázustól északra fekvő átmeneti hazájában elkezdődött — a bőrtörő eszköz a kendertörés céljait is kezdte szolgálni, majd végül egy letelepült életformában kendertörő eszköz lett belőle.

Annál is inkább bekövetkezhetett egy ilyen funkcióbővülés, majd funkcióváltás, mivel a bőrtörő konstrukciója tökéletesen megfelelt a kendertörés követelményeinek. Hasonló funkcióbővülést ismerünk az eszközzel kapcsolatban a kirgizeknél is. Fentebb már idéztünk M. AJTBAJEV tudósításából,¹³⁴ amely szerint a nagy többségükben legutóbbi időig nomád állattenyésztést űző kirgizek érthetően nem foglalkoztak kendermunkával, hanem csak bőrfeldolgozással, viszont a csekély számú megtelepült kirgiz lakosság, ezek közül is főleg a szegények, akik állatállománnyal nem rendelkeztek, gyűjtötték a vadon nőtt kendert és megtörték a bőrtörőn. Az eszköznnek ezt a kettős funkcióját, mind a bőrkultúrában, mind pedig a kenderkultúrában való párhuzamos alkalmazását néhány évtizeddel ezelőtti időre vonatkozóan írta le AJTBAJEV. A bőrtörőnél ez a funkcióbővülés majd váltás ugyanígy bekövetkezhetett a magyarságnál is, amikor már letelepült életformájában a földművelés szerepe egyre növekedett.

A bőrtörőnek kendertörőként való használatát az új munkára való rendkívüli alkalmasságán túl más kedvező körülmény is elősegítette. A bőrtörés a nomád népeknél alantans munkának számított, amit öregekkel és asszonyokkal végeztek.¹³⁵ Amint az köztudomású, a földművelő kultúrákban ugyanígy a kender- vagy lenmunka szintén asszonyok feladata. Asszonyok kezében dolgozó szerszám tehát továbbra is asszonyok kezében marad — funkcióváltás után is. Lényegesen nehezebb lett volna az átmenet, ha férfi munkaeszközét kellett volna női munkára, vagy különösen megfordítva alkalmazni.

A tiló eredeti formáját ezek szerint a fogazott oldalélű eszközök őrizték meg leginkább, azok a fogazott tilók, amik nálunk nagy területen, az Alföldön fordulnak elő tömegesen. De miért vesztette el a tiló máshol a fogazását, és miért maradt meg a fogazás az Alföldön?

Amíg a tiló kettős funkciót töltött be, vagyis szerszáma volt a bőrtörésnek is és a kendertörésnek is, addig általában meg kellett tartania fogazottságát, mert a bőr merevsége megkívánta a cakkozott oldaléleket. Amikor azonban csak a kendermunka eszköze lett, elmaradhatott a fogazása, mivel a kenderkőrő megtörése ezt már nem igényelte — bár nem is zárta ki. Egyszerűbb faragómunka volt e mellett a tilót fogazás nélkül elkészíteni, az oldaléleket simára megformálni. A csak kendertörésnél már nem volt a funkció sem olyan megtartó erő, mint volt még a bőrtörés esetében a lókoponyától a fából készült

¹³⁴ A Kirgiz Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének válasza levélbeni kérdéseinkre.

¹³⁵ W. JOCHELSON: i. m. 133; ЗАК: i. m. 165.

bőrtörökhöz való átváltásnál. Úgy véljük, ezek az okok játszhattak elsősorban közre a tiló fogazásának elmaradásánál.

Az Alföldön ugyanakkor megmaradt a tiló fogazása. Feltűnő módon megmaradt hosszú időn keresztül a szerszámnak bőrtörőként való alkalmazása is. DOROCI MÁRTON adatai szerint a kendertörőt még a két világháború között is használta hortobágyi pásztor bőrtörésre.¹³⁶ Emlékeztetnünk kell a kender-áztatási módokról írott tanulmányunk tanulságaira,¹³⁷ mely szerint a kárpát-medencei viszonylatban jellegzetesen magyar — mondhatnánk honfoglalás-kori magyar — kévés áztatási mód az Alföldön őrződött meg leginkább és leg-tisztábban¹³⁸ a magyar parasztság kultúrájában. Így az Alföld már a kender-áztatási módok földrajzi elterjedéséből leszűrhető tanulságok alapján is a magyarság keletéről hozott kultúrjavit leghívebben megőrző területként mutatkozik.¹³⁹

Történetileg is indokoltnak látjuk, hogy a honfoglalás-kori magyar kultúra „elrejtett” elemeit az Alföldön keressük elsősorban. Ennek a területnek jelentős része még néhány száz évvel ezelőtt, méginkább a honfoglalás korában, földművelésre csak kevésbé alkalmas mocsaras, rétes, vízjárta terület volt. Ezért a honfoglalás korában földművelő népcsoportok rendkívül kis számban lakhatták az Alföldet. A magyarság azonban birtokába vette ezt a területet is, hiszen állattartó, de még halász-vadász közösségi életformájának is nagyon megfelelt. Így a magyar etnikum szempontjából centrális fekvésű Alföldön a honfoglalás utáni századokban hosszabb ideig kevésbé volt magával hozott kultúrája tőle idegen műveltségű népek hatásának kitéve, mint a többi megszállt kárpát-medencei területen. S amikor pedig a félnomád életformának az alapjait szükségszerűen kezdte volna ingatni az idő, új erősítést kapott a besenyők, méginkább a jászok, kunok betelepítésével. Érthető tehát, hogy éppen az Alföldön maradt meg a tiló fogazottnak, s itt őrizte meg a bőrtörökhöz legközelebb álló formáját.

Anélkül, hogy különösebb bizonyító adatul kívánnánk felhasználni, meg-
említünk a magyar tilókkal kapcsolatos két népi terminust: a moldvai csángók az első törésre használt eszközt *rágtatónak*, a tiló kézzel mozgatott vágókarját pedig országszerzte a tiló *állának* nevezik. Minden valószínűség szerint itt egészen kézenfekvő, egyszerű névátvitellel van dolgunk, mégis az elmondottak után önkéntelenül kísért a gondolat, hogy nincs-e összefüggés az eredetül szolgáló bőrtörő lókoponyája, és a „rágtató”, valamint „tiló álla” elnevezések között? E kísértő kérdésre a magunk részéről természetesen nem válaszolunk igennel, de — megfellebbezhetetlen nemet sem mondanánk rá.

Az eddigiekben azt mutattuk be, hogy a kendertörő tiló a magyarság kezén — életformája változásával — hogyan vált bőrtörőből kendertörő eszközzé. De mi a helyzet az Európában általánosan elterjedt tiló típusú kender-
törő eszközökkel? Ezek elvi felépítése, működése, sőt formája is azonos a magyar tilókéval, azzal a különbséggel, hogy fogazott oldalélűek csak egy szűkebb területen fordulnak elő — kivéve természetesen a Magyar Alföldet. R. JIRLOW¹⁴⁰ közli a fényképét egy, a berlini Német Néprajzi Múzeumban őrzött, Schleswig-Holsteinből származó tilónak, amelynek az oldalélei sűrű

¹³⁶ E számunkra rendkívül fontos adatért különös köszönettel tartozunk a gyűjtőnek.

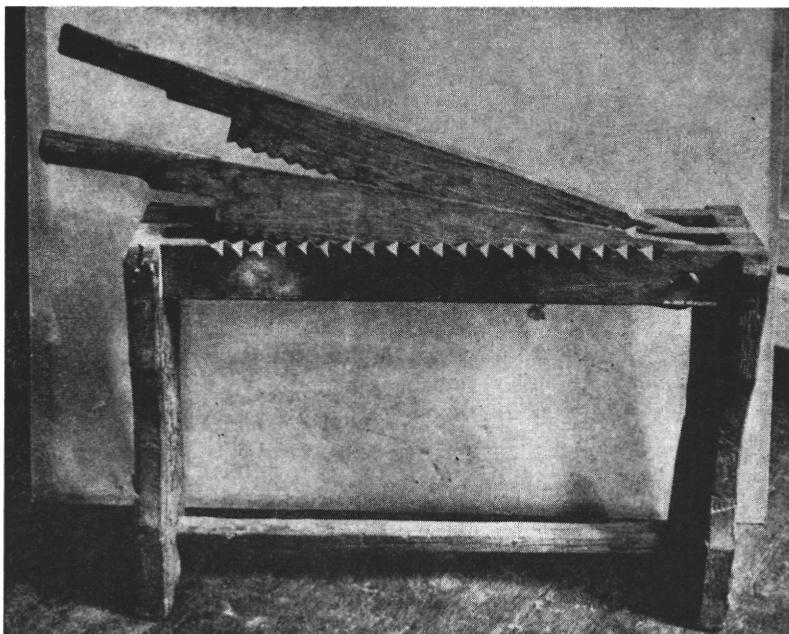
¹³⁷ SZOLNOKY LAJOS: Magyar kenderáztatási módok. NÉ. XL. (1958) 105—131.

¹³⁸ U. o.: 2. számú térkép (119.).

¹³⁹ U. o.: 124—126.

¹⁴⁰ R. JIRLOW: i. m. 138., 42. ábra.

fogazottra vannak kifaragva. — Alsó-Szászországban W. BOMANN¹⁴¹ talált olyan tilókat, amelyeknél mind a törzs oldalélei, mind pedig a törőkar éle fogazottra volt kiképezve. „Ilyen törőket elsősorban a kender megtörésére használnak” — írja BOMANN¹⁴² arról a területről, ahol a len termelése különben messze túlsúlyban van a kenderrel szemben. A berlini Német Tudományos Akadémia Néprajzi Intézetének fényképparchívuma alapján Nyugat-Mecklen-

38. ábra. Fogazott tiló, Jutland. (Koppenhágai Néprajzi Múzeum, ltsz. 141/1935)

burgból¹⁴³ ismerünk ugyancsak fogazott tilókat. — Dániában, Falster szigetén FR. GRUNDTWIG közlése¹⁴⁴ alapján szintén fogazottak voltak a tilók a múlt század első felében még. A koppenhágai Nemzeti Múzeum gyűjteményében Jutland északi részéről származó fogazott tilót őriznek,¹⁴⁵ (38. ábra) s a múzeum néprajzi kutatómunkáját segítő 23. kérdőívfüzet¹⁴⁶ alapján a fogazott tiló Dániában általánosan elterjedt lehetett. — Régi angliai előfordulására is van utalás JACKSON szótárában:¹⁴⁷ a kórót megtörik „fűrészszerű fogakkal ellátott falapok között”. Észak-Tirolban, a Bregenzi Erdőben szigetszerű előfordulással egy egészen kis területen találunk még fogazottra faragott oldalélű tilót¹⁴⁸ a recens kultúrában.

¹⁴¹ Bäuerliches Hauswesen und Tagewerk im alten Niedersachsen. Weimar, 1927. 173. ábra, b rajz.

¹⁴² I. m.: 225.

¹⁴³ Jabelheide és Schönberg. W. JAKOBEIT szíves közlése.

¹⁴⁴ Idézi R. JIRLOW i. m. 137.

¹⁴⁵ Leltári száma: 141/1935.

¹⁴⁶ L. HØJRUP—O. HØJRUP: Hør og Hamp. (København) 1956.

¹⁴⁷ Idézi R. JIRLOW i. m. 137.

¹⁴⁸ W. JAKOBEIT szíves közlése.

A Magyar Alföldön kívül tehát a most ismertetett területen használták még len, de főleg kendertörésre a közelmúltban — a rendelkezésünkre álló adatok alapján — a fogazott tilót Európában. Csak a keleti szlávoknál tudunk arról, hogy a kendertilót bőrtörésre is igénybevették¹⁴⁹ — feltűnő módon azonban itt mégsem fogazott a tiló sehol sem. (Mi legalább is nem jutottunk ilyen adat birtokába.) A fogazás nélküli, tehát sima oldalélű tilókat kender- vagy len törésre egész kontinensünkön használják, Kelet-Európában még általánosabbnak mondhatók, mint a nyugati román népeknél.¹⁵⁰

Mielőtt azonban a tiló európai múltjának kérdését felvetnénk, szükséges megismerni a különböző európai népeknél használatos elnevezését. A román és germán nyelvcsoportokra vonatkozóan GERIG¹⁵¹ és JIRLOW¹⁵² ezt az összefoglalást elvégezték. Ezek szerint a germán nyelvekben nagy egyöntetűséget mutat a tiló elnevezése, amennyiben minden germán nyelvben a *brekan* 'brechen' származékként terjedt el.¹⁵³ E nagy egyöntetűséggel szemben a latin nyelvekben nagyon is különböző és váltakozó terminológiát találunk eszközünk megnevezésére.¹⁵⁴ A szláv nyelvekben általában két „törő, zúzó” jelentésű szócsalád változataival jelölik a kendertilót: *mjalika*, *mjalica* (nagyorosz), *mjalo*, *mjalica* (fehérorosz), *międlica* (lengyel), *melica*, *mnalka* (bulgár) *medlica* (szlovák), valamint *ternicja* (ukrán), *ternica* (fehérorosz), *cięrlica* (lengyel), *trlica* (szlovák), *trdlice*, *trdlo* (cseh), *trlica* (szlovén, horvát, szerb, bulgár). A románok terminusa *melica*, ami nyelvükben szláv jövevényszó. A két szócsalád kendertörőt jelentő változatai — mint láttuk — igen sok szláv nyelvben párhuzamosan is előfordulnak. Ilyenkor gyakran az egyik terminussal az egyélű, a másikkal a kettős élű tilókat jelölik, — de hogy melyiket melyik elnevezéssel, arra nem találunk rendszert. Ez annyira keveredik, hogy gyakran még egy nyelven belül is változik az elnevezés a különböző népcsoportoknál.¹⁵⁵ A két elnevezésnek ez a párhuzamossága szerintünk nem arra utal, hogy ezek a terminusok kezdettől fogva az egy-, illetve a kettős élű tiló megjelölésére szolgáltak, mert akkor miért keverednének ma ennyire. Azt sem tartjuk valószínűnek, hogy egyetlen eszköznek minden különösebb indok nélkül két nevet adjanak, s azt párhuzamosan használják a nagy szláv nyelvcsalád különböző népei. Inkább arra gondolunk, hogy az alapul szolgáló „me” és „tr” szláv szótövekhez¹⁵⁶ tartozó terminusok általában jelöltek törő, verő, zúzó fogalmat, a tiló felléptével alkalmazták e fogalmak egyikét az eszközre, majd a később kialakuló kettős élű tiló értelemszerűen kapta a másik törő, verő, stb. jelentésű terminust. De ennek a kérdésnek a behatóbb tisztázása már — úgy véljük — a szlavisták feladata

Az európai terminológia áttekintése után arra a felismerésre jutottunk,

¹⁴⁹ D. ZELENIN: i. m. 190. „Die Häute werden auch mit demselben Werkzeug geknetet, das zum brechen von Hanf und Flasch dient . . .”

¹⁵⁰ Ezt az anyag ismeretében nyugodtan állíthatjuk, de T—I. KAUKONEN ki is mondja (Pellavan ja hampun viljely ja muokkaus Suomessa. Kansatieteellinen Arkisto VII. Helsinki, 1946. 160.)

¹⁵¹ W. GERIG: Die Terminologie der Hanf- und Flaschkultur in den frankoprovenzalischen Mundarten. Wörter und Sachen, I. Beiheft, 1913.

¹⁵² R. JIRLOW: i. m.

¹⁵³ R. JIRLOW: i. m. 146.

¹⁵⁴ W. GERIG: i. m. 185—213 §.

¹⁵⁵ K. MOSZYNSKI: Kultura Ludowa Slowian. Kraków, 1929. I. 297.

¹⁵⁶ F. MIKLOSICH: Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen. Wien, 1886. 188., illetve 352—353.

hogy eszközünk megnevezésére mind a szláv, mind a germán nyelvekben külön-külön igen nagy nyelvi egyezés található. Véleményünk szerint ez már magában is a tilónak e nyelvekben való aránylag korai kialakulását mutatja. Éppen ilyen megfontolások alapján gondolt arra JIRLOW, hogy a germán *brekan* származékaiban a tiló eredeti nevét vélje felfedezni.¹⁵⁷ A román nyelvekben található nagy terminológiai változatosság talán az eszköznek kultúrájukba való „újabb” bekerülésére utalhat.

A tiló európai története szempontjából tehát igen fontos adatokkal szolgálhat a tárgy nevének esetleges kimutatható nagyobbarányú terjedése — éppen a két nagy terminológiai egyöntetőséget mutató szláv és germán nyelvekből.

Szláv vonatkozásban ilyen a románok tilót jelölő szavának, a *melicának*, s ezzel együtt nyilván a tárgynak is a szláv kultúrából való származása. Az átvétel déli szláv (bulgár) kapcsolatra mutat. G. MIHĂILĂ is régi átvételű szláv jövevényszónak mondja.¹⁵⁸ Mivel a környező területeken ekkor már — nyelvi adatok alapján is — megvolt a tiló, a román átvétel csupán azt jelzi, hogy ez a nép már korán befogadja kultúrájába kendertörő eszközünket. Így a román adat a tiló európai megjelenési idejének kérdéséhez nem ad különösebb támpontot.

A tárgy és nevének együttes terjedését vizsgálva a tiló „felfedezésének” területéül GERIG is, JIRLOW is — más-más megfontolások alapján ugyan — Északnyugat-Németországot, a „feltalálás” idejéül pedig a XII. század előtti kort jelöli meg. Bár GERIG indokolását megcáfolta JIRLOW is, KAUKONEN is, mégis mindketten egyetértenek vele az eredet helyét illetően. JIRLOW, akinek eredményéhez csatlakozik KAUKONEN is, nyelvészeti úton jutott el megállapításaihoz.¹⁵⁹ Kimutatta, hogy francia területen, a germán és román nyelvterület érintkező határán egy nagy és széles zónát találunk, ahol a franciában az alnémet *braken*ből átvéve *braquer* szóval jelölik a lentörőt. Ha az átvétel a felnémet *breche* formából ment volna át a franciába, akkor bizonyára ott is *e* hang volna a szó tövében, és nem *a*. Az átvétel — formájának alapján — a francia szavak harmadik átvételi rétegéhez tartozik, s mint ilyen, 1200 előtti kell legyen. E nyelvtörténeti bizonyítékon túl a tárgy északnyugat-németországi eredeztetését támasztja alá JIRLOW szerint az is, hogy ez a terület, valamint Hollandia és Belgium a legjelentősebb lenmunkáló területei a germán országoknak, és itt alakultak ki a lenmunkához kapcsolódó többi későbbi eszközűjítések is, mint pl. a holland törő, a belga nyeles törődeszka (*Bott-hammer*) és az Európa nagyrészében elterjedt tisztítókés (*Schwingmesser*).

JIRLOW úgy vélte, hogy megtalálta germán területen a tiló közvetlen elődjét is a korábbi sima kőlapon vagy tuskón sulyokkal történő törés módosított változatában, amelynél az alátétül szolgáló tuskón kiálló ékformájú gerinc húzódik, s ennek megfelelő völgye van a törősulyoknak is.¹⁶⁰ Kétségtelenül kézenfekvő a két eszköz egybevetése, de mivel ilyen völgyelt sulykot csak igen ritkán és csak a len- vagy kendermunka szempontjából másodlagos területen, Svédországban találtak, inkább feltételezhető, hogy a tiló megismerése után, ennek szerkezeti elve volt hatással az addigi síma lapon, sima sulyokkal való törés bizonyosfajta termelékenyebbé módosítására.

¹⁵⁷ JIRLOW: i. m. 146.

¹⁵⁸ G. MIHĂILĂ: *Imprumuturi vechi sud-slave în limba româna*. București, 1960. 33–34.

¹⁵⁹ R. JIRLOW: i. m. 146–151.

¹⁶⁰ Ábrázolását lásd R. JIRLOW: i. m. 133. 37–38. ábra.

Nem tudunk egyetérteni a tilónak JIRLOW-féle alnémet eredeztetésével, bár mi is úgy véljük, hogy vizsgált eszközünk európai elterjedésében e terület valamiféle centrum lehetett. Mint már láttuk, nagyjából ezen a vidéken fordul elő a recens anyagban a Magyar Alföldön kívül Európában az a fogazott tilóforma, ami vizsgálataink eredményeképpen a tiló eredeti (bőrtörő) funkciójára a kender-(len)-gyakorlatban is emlékeztet. E területen tehát már akkor meg kellett lennie a tilónak, amikor még aránylag frissen őrizte fogazott formáját. E terület expanzív centrum jellegére utal a JIRLOW által megállapított germán terminushullám megindítása is a román nyelvterület felé, amivel párhuzamosan az eszköz terjedését is fel kell tételeznünk.

Véleményünk szerint az európai kender(len) tilók eredetüül az ázsiai bőrtörők szolgáltak. A népvándorlás korában egymásután hullámanak Dél-szibéria nomád török népei Európába, átgázolnak a szlávok lakta területeken, és jórészek a germánok földjére is behatol. Hosszabb-rövidebb idő után azonban a Közép-Európát is elérő népek legtöbbször a keserves harcokban felmorzsolódik, életben maradt kisebb részük szétszórta felszívódik az ottani népek közösségébe, s látszólag nyomtalanul tűnnek el a történelemben. E Kelet- és Közép-Európában szétszóródott csoportok kultúrájában — természetesen — aktív elem volt a bőrtörő, amit az új viszonyok között, a földművelő életformában a kender vagy len törésére igen eredményesen tudtak felhasználni. Ez a funkcióváltás — mint már láttuk — nagyon is kézenfekvő s egymástól függetlenül több helyen is megtörténhetett. Átvételét s továbbterjedését pedig nagymértékben elősegítette az a tény, hogy a tiló kb. hatszor-nyolcszor gyorsabban végzi el azt a munkát kevesebb erőfeszítéssel, mint amit az Európában addig használt lentörőszűnyök. Érthető tehát, hogy az új, lényegesen termelékenyebb eszköz elindult hódító útjára, s az akkori viszonyok között is aránylag gyorsan terjedt.¹⁶¹ Terjedése során pedig már földművelő, kendert (lent) termelő népcsoporttól ugyancsak kendert (lent) termelő népcsoporthoz kerül tovább, s így a fogazás — elveszítve eredeti funkcióját — lassan elmaradt a tilóról.

A tiló európai elterjedésében — legalább is Kelet- és Közép-Európa viszonylatában — nem tapasztalunk jelentősebb kelet-nyugati irányú terjedést. Nem tudunk arról, hogy a tiló szláv terminusa bárhol is behatolt volna germán nyelvterületre, mint ahogyan az alnémet elnevezést átvették franciák. Nem arról van tehát szó, hogy a tiló fokozatosan terjedt keletről nyugat felé, s így a szlávoktól a germánság felé, hanem arról, hogy Kelet- és Közép-Európa nagyjából azonos időben kapta az új eszközt a népvándorlás Európába betört népeitől, és évszázadok alatt szervesen olvasztotta be saját kender-, illetve lenkultúrájába.

Ezzel magyarázzuk azt a tényt, hogy Kelet- és Közép-Európa népeinél sokkal inkább elterjedt még ma is a tiló, sokkal mélyebben gyökerezik népi műveltségükben, mint a nyugati latin népeknél. Franciaországban és Spanyolországban nagy területek vannak, ahol a tilót nem használják;¹⁶² Olaszországban is még sok helyen többnyire sulyokkal törik meg a kendert, de még inkább a lent;¹⁶³ s a kender- és lenkultúra erős visszaszorulása ellenére

¹⁶¹ W. GERIG: i. m. 184 §. „A tiló bevezetése abban az időben, amikor a kender- és lenmunka olyan nagy elterjedtségben volt, nem jelenthetett kisebb forradalmat, mint manapság egy modern amerikai gép bevezetése a földművelésben.”

¹⁶² W. GERIG: i. m. 179 §.

¹⁶³ W. GERIG: i. m. 180 §.

is a tiló terjedését még mindig folyamatában láthatjuk Nyugat-Svájcban, ahol az eszköz még a múlt században ismeretlen volt, és még ma is tiltakoznak ellene egyes családok, mint újítás ellen.¹⁶⁴ A tilónak ez a kelet- és közép-európai nagyobb múltja magyarázhatja a szláv és germán nyelvekben a terminológia nagyfokú egyöntetűségét, — szemben a román nyelvekben tapasztalható sokféle változattal.

A népvándorlás egyik hulláma volt a magyarság megjelenése és honfoglalása is a Kárpát-medencében. Ez a nép azonban nem szóródott szét, nem szívódott fel más népekbe, hanem letelepülten, egy tömegben maradt meg, műveltségének kontinuitása nem szakadt meg. Mint már bizonyítottuk, mi is hoztuk magunkkal a kendertörésre is alkalmas bőrtörőt, a tilót. Ezt úgy hoztuk, mint saját kultúránk részét, és megtartottuk tiló nevével együtt. A szláv és német nyelvekben viszont azért sem maradt meg terminológiában az emléke annak, hogy ez az eszköz számukra idegen eredetű, mert az átadók már szétszórt, felszívódás alatt álló, hagyományos életformájukat és kultúrájukat elvesztett kisebb népcsoportok voltak, így a nagyobb tömegben élő, kontinuos kultúrájú átvevők az új eszközt saját nyelvükön „törő”, „zúzó” stb. jelentésű szóval nevezték el. Amíg a népvándorlás nomád vagy félnomád népei szervezeten, tömbökben éltek, igen csekély lehetőség volt arra, hogy kultúrájuk elemei a szomszédos és legtöbbször ellenséges, életformában is idegen, főleg földművelő népek műveltségébe átkerüljenek.

Bár nagyon kétséges eredményt ígér egy eszköz korára, annak első írásos említése időpontja alapján következtetni, különösen olyan hétköznapi és póriás eszköznél, mint a tiló, mégis nyújthat valami támpontot — egyéb adatokkal együtt — a szerszám történetére vonatkozóan. Tudjuk — erről az előzőekben már szóltunk — hogy a Magyar Oklevélszótár szerint a tilol szó is csak 1555-ben fordul elő először írott forrásban — de ez természetesen még korántsem zárja ki korábbi meglétét kultúránkban. A tiló és más hasonló paraszti eszközök a korai nyelvi forrásokba csak véletlenül, valami más „fontosabb” dologgal kapcsolatban kerültek be általában. PLINIUS azonban, amikor kifejezetten saját kora lenmunkáját ismerteti,¹⁶⁵ és azt részletesen leírja, kizárólag sima kőlapon sulyokkal való lentörésről beszél. Nehezen képzelhető el, hogy amennyiben a rómaiak használták volna már a lentörő sulyoknál lényegesen termelékenyebb tilót, erről PLINIUS ne emlékezett volna meg.

A tiló első írásos említését germán területen csak a XIII. században találjuk, mégpedig egy délnémet szójegyzékben. Az északnémet írásos említés egyenesen későközépkori, a XV. század elejéről származik. Ugyanígy Angliában, ahol pedig a nyelvi forrásokban már igen korán és gazdagon fordulnak elő gazdasági és mezőgazdasági szakkifejezések, csak a XIV. század legvégén (1398) tűnik fel a tilolás első említése.¹⁶⁶

Szláv vonatkozásban az első írásos adat orosz, s a XI. század legvégéről (1096) származik.¹⁶⁷ A csehben XIV. századi,¹⁶⁸ a lengyelben pedig XV. századi¹⁶⁹ az első írásos említés.

¹⁶⁴ W. GERIG: i. m. 185 §.

¹⁶⁵ PLINIUS: Hist. nat. XIX. 17.

¹⁶⁶ A germán nyelvterületre vonatkozó adatokat JIRLOW-tól (i. m. 147.) vettem át.

¹⁶⁷ SZREZNEVSKIJ szótárában, a következő szövegrészben: „az apostol feje a melica-ban lesz letörve.”

¹⁶⁸ Hlaret y jeho družina. V Praze, 1926.

¹⁶⁹ Słownik staropolski. I. Warszawa, 1953—1955.

A nyelvészeti és az írásos történeti adatok tehát nemcsak, hogy nem zárják ki, hanem egyenesen erősítik azon véleményünket, hogy a tiló típusú kender-(len) török európai elődjéül az ázsiai nomád pásztorkultúrák bőrtörői szolgáltak, és ezek a népvándorlás hullámai révén a IV.–IX. század közötti időben kerülhettek Európába.

Bár írásos emlékek — érthetően — nem maradtak fenn arra vonatkozólag sem, hogy az európai parasztkultúrákba bekerült új eszköz milyen önálló, tehát már kifejezetten a rostonvények töréséhez alkalmazkodó fejlődést tett meg, mégis úgy véljük, hogy megkísérelhetjük ennek valószínű, legalább nagy vonalakban való vázolását az eredet, a jelenleg is használt formák és ezek földrajzi elterjedtsége ismeretében. E tekintetben elsősorban az eszköz törzsén végighuzódó hosszanti vájat vagy nyílás kiképzési módját, és a tiló lábázatmegoldását kell figyelembe vennünk. A fogazást — úgy véljük — ez esetben elhanyagolhatjuk, mivel a már kifejezetten rostonvények törésére alkalmazott tilók fejlődését vizsgáljuk.

A bőrtörők törzse — mindössze egy kivételtől eltekintve¹⁷⁰ — egyetlen fából készült, s a nyomókar befogadására szolgáló mélyedés csak vájat, bordázat, tehát a tiló törzse nincs hosszában áttörve. Ezt jól láthatjuk az előbbieken közölt ábrákon is (30–35. ábrák), és a rajz után legkétségesebb bőrtörőkről maga a szerző, HANGALOV írja, hogy „egy vastag nyírfa vagy vörösfenyő törzset. . . ezt vályúszerűen kivésik, és a vályúnak az egyik végét nyitottra, a másikat zártra csinálják. . .”¹⁷¹ A második, amit a bőrtörőkről még megállapíthatunk, hogy — ismét egy kivételtől eltekintve¹⁷² — nincsenek lábazatra állítva.

Úgy gondoljuk, nem járunk messze az igazságtól, ha azokat a kender-törőket véljük Európában a legrégebb rétegbe tartozóknak, amelyek nagyjából ezekkel a jegyekkel rendelkeznek. Ilyenek az ún. bordázott tilók (39. ábra), melyek törzsén egy-, esetleg két hosszanti, ék alakú mélyítés, vájat húzódik végig, s vagy lábázat nélkül fekszenek a földön,¹⁷³ vagy a tiló törzsét képező fa természetes elágazása szolgál egyik oldalon kissé megemelő lábazatul. A bordázott-tilók általában nagyobbak is a szokványos kendertörőknél (a 39. ábrán bemutatott finn tiló 228 cm hosszú), s ebben is közelebb állnak még a bőrtörőkhöz. Az eszköz törőfelületének csak bordásan mélyített, tehát nem áttört kiképzése is arra utal, hogy ez a típus igen közel áll még az átvételkori formához. Eszközök alakulásában döntő szerepe van a funkciónak. Azért maradt el aránylag hamar a fogazás is a tilóról, mert nem volt a kendertörésnél funkciója. És azért lett a tiló — kender(len)törőként való fejlődése során — mélyítettből áttört törzsű, mert így kívánta a jobb munkavégzés. Mélyített bordás tilóknál a töréskor kihulló pozdorja meggyűlik a vájatban, s ezzel akadályozza a munkát. Ha azonban áttörik a tiló törzsét, az oldallapok között alul kihullik a fás szilánk. A bőr törésénél nincs törmelék, ott a funkciót kifogástalanul betölti a technikailag is könnyebben elkészíthető egyszerűbb mélyítés, bordázás.

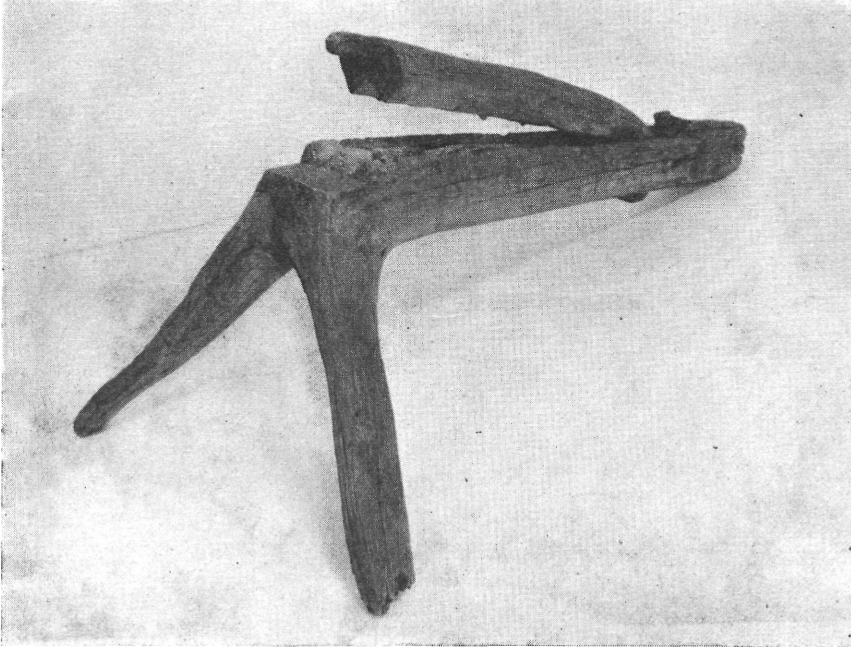
¹⁷⁰ A sórok bőrtörőjére gondolunk, ahol két párhuzamosan összefogott gerendából áll a forrásunkban ábrázolt eszköz. (Народы Сибири, 505.) Nem szabad elfelejtenünk, hogy a bőrtörőknél is kell számolnunk bizonyos fejlődéssel.

¹⁷¹ HANGALOV: i. m. 35.

¹⁷² A 29. ábrán látható hákász bőrtörő.

¹⁷³ R. ZOJZI: Studime mbi veshjet kombtare. Buletin i institutit të shkencavet. IV. (1950) Nr. 1–2. 93.

A bordázott tilók mai előfordulása (7. számú térkép) is alátámasztja nézetünket. Európa északi és déli részén találjuk meg, (természetesen hiányzik Nyugat-Európában) mintegy a perifériájára tolódva ki annak a területnek, amelyik elsősorban volt érintett a népvándorlástól, a perifériájára annak a Kelet- és Közép-Európának, amelyik „első kézből” kapta az új eszközt, legrégebben használja és így leginkább módja volt továbbfejleszteni új funkciójának megfelelően. A típus csak peremkerületeken való előfordulása annak nagyobb korára is utal.

39. ábra. Bordázott tiló. Kelvä, Finnország. (Néprajzi Múzeum, ltsz. 61.3.163)

A fejlődés, eszközalakulás iránya világos: minél tökéletesebben feleljen meg a szerkezet, a felépítés, tehát a forma a funkciónak. Minőségi ugrás volt e tekintetben a tiló törzsének áttörése. Egyetlen gerendából, áttöréssel készült eszközöket a recens anyagban már jóformán mindenütt találunk, ahol kender-törésre tilót használnak: nemcsak hazánkban (lásd. 1. sz. térkép), hanem egész Európában. — A funkciónak való jobb megfelelés a jobb és gyorsabb munka biztosítása mellett az erre visszaható kényelmesebb munkavégzést is megkívánta. Így emelkedett fel a tilótörzs a földről s kapott lábazatot: előbb csak egyik oldalon feltámasztva a tiló fatestének természetes elágazására¹⁷⁴ (39. ábra), aztán két karóláb szolgálta a kézmagasságba való emelést (40. ábra),¹⁷⁵ vagy a tilótörzset ágasfák elágazásába helyezték (7. ábra), leg-

¹⁷⁴ A magyar anyagban ilyen lábazatmegoldást nem találunk.

¹⁷⁵ A magyar anyagban ilyen lábmegoldású a 8. ábrán bemutatott tiló, csak a karólábak nincsenek a tilótörzs két végén lévő lyukba behelyezve.

7. sz. térkép. A bordázott tölök európai elterjedése.

1. Votják (a)	14. Angermanland, Svédország (d)
2. Mordvin (b)	15. Dalarna, Svédország (d)
3. Cseremis (b)	16. Värmland, Svédország (d)
4. Sasovo, Oroszország (c)	17. Gudbrandsdal, Norvégia (d)
5. Vologda, Oroszország (d)	18. Romerike, Norvégia (d)
6. Glebokie, Fehérorosz (f)	19. Kelet-Szicília (i)
7. Lettország (g)	20. Kalábria, Olaszország (i)
8. Észtország (h)	21. Kampánia, Olaszország (i)
9. Dagö sziget, Észtország (d)	22. Latium, Olaszország (i)
10. Savonranta, Finnország (e)	23. Zlatar, Horvátország (f)
11. Sysmä, Finnország (e)	24. Albánia (j)
12. Konne-vesi, Finnország (e)	25. Rodope, Bulgária (k)
13. Österbotten, Finnország (d)	

A helymegjelölések után zárójelbe tett betűk az alábbi forrásokra utalnak:

- a = B. H. БЕЛИЦЕР: Народная одежда удмуртов. Москва, 1951. 19.
 b = levélbeli kérdésünkre jött válasz alapján
 c = Н. И. ЛЕБЕДЕВА: i. m. 477.
 d = R. JIRLOV: i. m. 132–133.
 e = T. I. KAUKONEN: i. m. 148–151.
 f = K. MOSZYNSKI: i. m. 296.
 g = A. BIELENSTEIN: Die Holzbauten und Holzgeräte der Letten. Petrograd, 1918. II. 521.
 h = I. MANNINEN: Etnograafiline sonastik. Tartu, 1925. 31
 i = P. SCHEUERMEIER: i. m. 243.
 j = R. ZOJZI: i. m. 93.
 k = saját gyűjtés

gyakrabban pedig négy karólábra (1. ábra) állították stb. Ezek, s a hasonló egyszerű lábazatmegoldások annyira kézenfekvőek, hogy minden népnél megtalálhatók, s meglétükből nem lehet különösebb egymásból-származásra, genetikus kapcsolatra következtetnünk.

Az áttört törzs módosított, fejlettebb formája a deszkás szerkesztés: az egyfa gerenda áttörése helyett élére állított párhuzamos deszkalapokból kialakított nyiladékképzés, amibe az ugyancsak deszkából formált éles vágó-

40. ábra. Két földbevert cövekre helyezett tiló.
Bulgária.

kés illeszkedik. A deszkás szerkesztésű tilók — kialakításuk technikája következtében is — szorosabban záródnak, s így tökéletesebb, finomabb munkát végeznek, mit az áttört törzsűek. A lábazat megoldása ezeknél is Európa-szerte megegyezik a magyar anyagban már bemutatott azonos tilótípus lábmegoldásaival.

Mind az áttört törzsű, mind pedig a deszkás szerkesztésű tilók munkateljesítményének emelését szolgálja a nyiladék és ennek megfelelően a vágóél megkettőzése, esetleg megháromszorozása, ritkábban megnégyeszerése. Ezek szerkezete és lábazatmegoldása ugyancsak Európa-szerte azonos a magyar eszközöknél bemutatott megfelelő tilótípusok megoldásaival.

Arra a kérdésre, hogy hol és mikor alakultak ki Európában a tilónak ezek a fajtái (hol és mikor törték át először a tiló egyfa törzsét? alkalmaztak deszkás szerkesztést? készítettek több vágóélű tilót?) a ma ismert adatok alapján nem tudunk még választ adni. Csupán feltételezőként gondolhatunk arra, hogy a kettős- és többélű tilók csak a XVII. században illetve utána alakultak ki, mivel a XVI—XVII. század ábrázolásain (27., 28., 29. ábra)

még egyélű tilókat találunk azon a területen (Német- és Lengyelország), ahol pedig ma általános a kettős élű tiló. Természetesen itt sem szabad megfeledkeznünk ezen ábrázolások másolati voltáról. Az egyetlen talán az ún. hollandiai-vagy tőkéstörő, ez a deszkás szerkesztésű tilótípus, aminek kiindulási helyét és idejét tudjuk: először Hollandiában készítették, a XVIII. században.¹⁷⁶ Ez a nagytermelékenységű, három-négy nyelvű lentörőtílo aránylag hamar elterjedt Belgiumban, Németországban, Dániában, Svájcban. A hollandiai törő felépítésén, szerkezetén látszik, hogy már mesterember munkája: oldaldeszkáit erős, összefogó keresztfába csapolták, forgószerkezete is kimódolt, eltérő a hagyományos csapszeges megoldástól. Magyar nyelvterületen az e típushoz tartozó tilókkal ritkán találkozunk (lásd 3. sz. térképen).

Tanulságos azonban az egy- és többnyelvű tilók recens európai elterjedése. Dél-Németországban, Svájcban, Észak-Olaszországban,¹⁷⁷ Horvátországban, Morvaországban, Szlovákiában, Közép- és Dél-Lengyelországban¹⁷⁸ egymás mellett találjuk meg használatban az egy- és többélű tilókat. Az e „sávtól” délre és keletre eső területeken, így Dél-Olaszországban,¹⁷⁹ Magyarországon, Szerbiában,¹⁸⁰ Bulgáriában, Romániában,¹⁸¹ Ukrajnában,¹⁸² Nagy-Oroszországban,¹⁸³ az egynyelvű tiló az uralkodó, a „sávtól” nyugatra és északra eső területeken, így Franciaországban, Belgiumban, Hollandiában, Közép- és Észak-Németországban, Skandináviában,¹⁸⁴ Észak-Lengyelországban, Fehér-Oroszországban és többé-kevésbé Észak-Nagy-Oroszországban,¹⁸⁵ valamint Finnországban¹⁸⁶ a két- vagy többnyelvű tiló az általános. (Amikor azt mondjuk, hogy uralkodó vagy általános, természetesen nem gondolunk kizárólagosságra, mivel átfedések, kisebb keveredések természetesen vannak. Egyes vidékeken néha egyetlen faluban is találunk használatban 3–4 típust,¹⁸⁷ de az eszközök egymáshoz való számbeli aránya utal az általános, az uralkodó formára.)

Úgy véljük, hogy ez a területi elrendeződés fényt vet az egy- és többnyelvű tilók alkalmazási rendszerére is. Európának túlnyomóan lent termelő nyugati és északi vidékein¹⁸⁸ a többnyelvű, kendert termelő déli és keleti tájain pedig az egynyelvű tiló használata az általános, a vegyesen kendert és lent termelő középső sávban pedig mindkét tilótípus párhuzamos használatát találjuk meg. Mindez érthető is! A kender vastagabb kórójú, erősebb rostú növény, megtörésére alkalmasabb az egynyelvű tiló; a len vékonyabb kórójú, finomabb szálú rostot ad, így aprólékos megmunkáláshoz a többnyelvű tilót használják. Abban

¹⁷⁶ R. JIRLOW: i. m. 136.

¹⁷⁷ W. GERIG: i. m. 184 §.

¹⁷⁸ K. MOSZYNSKI: i. m. 297.

¹⁷⁹ P. SCHEUERMEIER: Bauernwerk in Italien, der italienischen und rätoromanischen Schweiz. Bern, 1956. II. 243–245.

¹⁸⁰ K. MOSZYNSKI: i. m. 298.

¹⁸¹ Saját gyűjtések.

¹⁸² Н. И. ЛЕБЕДЕВА: Прядение и ткачество восточных славян в XIX. начале XX. в. az összefoglaló kötetben: Восточнославянский Этнографический Сборник. Moszkva 1956. 476.

¹⁸³ D. ZELENIN: i. m. 150.

¹⁸⁴ R. JIRLOW: i. m. 131. és W. GERIG: i. m. 184 §.

¹⁸⁵ K. MOSZYNSKI: i. m. 297.

¹⁸⁶ T. I. KAUKONEN: i. m. 147–156.

¹⁸⁷ Hasonló jelenségre hívja fel a figyelmet R. JIRLOW is (i. m. 131.).

¹⁸⁸ Lásd BÁTKY Zs.: Kender és len, kukorica és burgonya elterjedése hazánkban. Föld és ember, I. (1921) 107–113. I. tábla.

a vegyesen kendert is, lent is termelő zónában, ahol az egy- és többnyelvű tilót általánosan együtt megtaláljuk, ott a lent egymás után kétszer is megtörik ugyanazzal a két- vagy többnyelvű törővel; hasonlóképpen a kendert is kétszer egymás után, csakhogy előbb nagyjából az egynyelvűvel, majd aprólékosan tisztítják a többnyelvűvel. Az egynyelvű tilók területén, így lényegében Kelet- és Délkelet-Európában, gyakori a kendernek egymás után két egynyelvű tilón való megdolgozása: törése egy durvább, és tisztítása egy szorosabban záródó, finomító tilón. (Ez az általános magyar rendszer is.) E kéttilós törő-tisztító munkamód (Zweibrechensystem) Kelet- és Közép-Európa népeinél a használt tilók differenciáltságát, választékos alkalmazását, s ami ezzel egyet jelent: nagy múltját és a népi kultúrában való mély gyökerét is mutatja.¹⁸⁹

A tilóval való rostnövény-törés európai népi gyakorlatában tehát lényegében két fő rendszert találunk: egy nyugati és bizonyos fokig déli egytilós törőrendszert, valamint egy közép-, kelet- és észak-európai kéttilós rendszert, mely utóbbi a lenes vidékeken jobbra ugyanannak a tilónak kétszer egymásutáni használatát, a kenderes területeken pedig két különböző (egy durvább és egy finomabb munkát végző) tilónak az egymásutáni alkalmazását jelenti. A rendszerek kialakulásában jelentős szerepe van az eszköz megismerési korának és a feldolgozásra kerülő rostnövényfajtának (len, kender).

Összegezve tehát röviden a tilóval kapcsolatos megállapításainkat: a tiló típusú kender- és lentörők elődjének az ázsiai nomád pásztorkultúrák bőrtörőit tartjuk; az eszközt — mint kultúrájuk integráns elemét — a népvándorlás népei hozták Európába a IV.—IX. század folyamán; itt funkcióváltással a bőrtörő kender- és lentörővé alakult: fogazása elmaradt, majd egyfa törzsének áttörésével megnyílt az út a deszkás szerkesztésű formák felé, amelyek a kender, illetve len tulajdonságaihoz alkalmazkodva egy-, illetve többnyelvűek lettek.

SZOLNOKY LAJOS

Az alábbi helység-jegyzék a tanulmányban szereplő 1.—5. térkép adatai gyűjtőhelyének számozását adja meg:

Zala megye

1. Dobri
2. Kerkaszentkirály
3. Becsehely
4. Semjénháza
5. Fityeháza
6. Murakeresztúr
7. Eszteregnye
8. Obornak
9. Nagypapornak
10. Vindornyaszőllős
11. Nemeshány
12. Gyepükaján
13. Taliándörögd
14. Mindszentkál

Vas megye

15. Magyarszombatfa
16. Óriszentpéter
17. Egyházsrádóc
18. Velem
19. Acsád
20. Vásárosmiske

Sopron megye

21. Sopronkövesd
22. Süttör

Moson megye

23. Dunaremete
24. Püski

¹⁸⁹ R. JIRLOW szerint is (i. m. 151.) — mint már idéztük — a kéttilós törő-tisztító munkamód a szerszámnak az illető kultúrában bizonyos nagyobb korát tételezi fel.

Győr megye

- 25. Rábcakapi
- 26. Gyarmat
- 27. Ásvány

CsSzK

- 28. Felsőpatony
- 29. Padány
- 30. Guta
- 31. Felsőszeli
- 32. Zsigárd
- 33. Nádszeg
- 34. Dluha
- 35. Kunosvágása
- 36. Zsére
- 37. Vágsellye
- 38. Perbete
- 39. Martos
- 40. Marcelháza

Komárom megye

- 41. Kocs
- 42. Ászár

Veszprém megye

- 43. Bakonycsernye
- 44. Jásd
- 45. Borzavár
- 46. Bakonybél
- 47. Devecser
- 48. Ócs
- 49. Nagyvázsony
- 50. Vászoly
- 51. Szentkirályszabadja
- 52. Óskü
- 53. Berhida
- 54. Mezőszentgyörgy

Somogy megye

- 55. Ádánd
- 56. Megyer
- 57. Balatonszárszó
- 58. Kisbárapáti
- 59. Vörs
- 60. Tapsony
- 61. Horvátkút
- 62. Ecseny
- 63. Magyaratád
- 64. Toponár
- 65. Szenna
- 66. Nemespátró
- 67. Surd
- 68. Somogyudvarhely
- 69. Babócsa
- 70. Csokonya

Baranya megye

- 71. Kaposszekcső
- 72. Becefa
- 73. Drávavidék

- 74. Vajszló
- 75. Kémes
- 76. Kisszentmárton

JSzSzK

- 77. Kopács
- 78. Kórógy

Tolna megye

- 79. Decs
- 80. Medina
- 81. Nagykónyi

Fejér megye

- 82. Cece
- 83. Kajászószentpéter
- 84. Pázmánd
- 85. Lovasberény

Hont megye

- 86. Kemence
- 87. Ipolyvece

Nógrád megye

- 88. Mohora
- 89. Hugyag
- 90. Piliny
- 91. Sőshartyán
- 92. Karancsberény
- 93. Mátraszele
- 94. Szuhahuta
- 95. Rimóc
- 96. Nagylóc
- 97. Hollókő

Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye

- 98. Piliscsaba
- 99. Rákospalota
- 100. Szigetszentmiklós
- 101. Monor
- 102. Kiskunlacháza
- 103. Fülöpszállás
- 104. Kecskemét
- 105. Alpár
- 106. Harta
- 107. Csengőd
- 108. Bugac
- 109. Kiskőrös
- 110. Homokmégy
- 111. Halom
- 112. Dusnok

Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye

- 113. Kiskunhalas
- 114. Szeremle

Bács-Bodrog megye

- 115. Nagybaracska

Csongrád megye

- 116. Kistelek
- 117. Hódmezővásárhely
- 118. Mindszent
- 119. Szentés

Jász-Nagykun-Szolnok megye

- 120. Törökszentmiklós
- 121. Kisújszállás
- 122. Kunhegyes
- 123. Jászapáti

Heves megye

- 124. Tiszaigár
- 125. Hasznos
- 126. Parád
- 127. Bodony
- 128. BükkSZenterzsébet

Borsod megye

- 129. Szentistván
- 130. Tard
- 131. Cserépfalu
- 132. BÉlapátfalva
- 133. Serényfalva

CsSzK

- 134. Kiskovácsvágása
- 135. Osgyán

Abaúj-Torna megye

- 136. Tarnagörgő
- 137. Pusztafalu
- 138. Göncruszka

Zemplén megye

- 139. Taktaköz
- 140. Alsóregmec
- 141. VajdácSKA
- 142. Tiszakarád

SzSzSzK

- 143. Nagydobrony
- 144. Jenke
- 145. Patakófalva
- 146. KorláthelmeC
- 147. Gát
- 148. Dercen
- 149. Balazsér
- 150. Tiszabogdány

Bereg megye

- 151. Tiszaszalka
- 152. Gelénes

Szatmár megye

- 153. Csengersima
- 154. Darnó

- 155. Penyige
- 156. Tyukod
- 157. Vállaj
- 158. Nagyecsed
- 159. Ráport
- 160. Kocsord
- 161. Nagydobos

Szabolcs megye

- 162. Gégény
- 163. Kék
- 164. KemeCse
- 165. Nagyhalász
- 166. KenézLő
- 167. Tiszapolgár
- 168. BesenyőD
- 169. Nyírgyulaj
- 170. Nyírmihálydi
- 171. Nyíradony

Hajdú megye

- 172. Balmazújváros

Bihar megye

- 173. Nagyléta
- 174. Monostorpályi
- 175. Sáránd
- 176. Kismarja
- 177. Konyár
- 178. Esztár
- 179. Beregböszörmény
- 180. Váncsod
- 181. Sáp
- 182. Komádi
- 183. Kőtegyán
- 184. Sarkad

Békés megye

- 185. Méhkerék
- 186. Doboz
- 187. Vésztő
- 188. Gyoma

RNK

- 189. Fenes
- 190. NagyjéCSA
- 191. Folya
- 192. Déva
- 193. Szeben vidéke
- 194. Magyarvalkó
- 195. Nyárszó
- 196. Mákó
- 197. Méra
- 198. Kraszna
- 199. Bogdánd
- 200. DióSAD
- 201. Vármező
- 202. BálványosvárAlja
- 203. Kékes
- 204. Mezőbánd
- 205. Erzsébetváros

206. Korond	219. Csíkszentmihály
207. Felsősófalva	220. Csíkmadaras
208. Zetelaka	221. Csíkpálfalva
209. Kápolnásfalva	222. Csíksomlyó
210. Kobátfalva	223. Menaság
211. Csekefalva	224. Nagykászon
212. Szentegyházfalva	225. Csíkbánfalva
213. Patakfalva	226. Csíkszentgyörgy
214. Mátisfalva	227. Csíkkozmás
215. Székelykeresztúr	228. Gajcsána
216. Homoródoklánd	229. Klézse
217. Köpec	230. Lészped
218. Csíkszentdomokos	231. Hadikfalva

A tanulmányban felhasznált recens adatok nagy részben 1947–1957 közötti terep-gyűjtésünkből származnak. E saját gyűjtésen kívül a tanulmányban említett helységnevek az alábbi forrásokra utalnak.

- BAKONYCSERNYE (Veszprém m.) Hegyi Imre gyűjtése.
 BALAZSÉR (Bereg—SzSzSzK) Gyöney S. gyűjtése, F. 866534.
 BALMAZÚJVÁROS (Hajdú m.) Kordás F. gyűjtése, Déri Múzeum Adattára.
 BÁLVÁNYOSVÁRALJA (Szolnok—Doboka—RNK) Vincze L.: A kender termelése és feldolgozása Bálványosváralján. NÉ. XXXV. (1934) 150—172.
 BECEFA (Baranya m.) Andrásfalvy B. gyűjtése.
 BESENYŐD (Szabolcs m.) Márkus M. gyűjtése, F. 78054.
 BOGÁCS (Borsod m.) Gönyey S. gyűjtése, EA. 188.
 BOGDÁND (Szilágy—RNK) Tálasi I. gyűjtése.
 BOGYISZLÓ (Pest m.) Molnár R. gyűjtése.
 BUGAC (Pest m.) Horváth G. gyűjtése, F. 57593.
 BÜKKSZENTERZSÉBET (Heves m.) Herkely K. gyűjtése, F. 83513.
 CSEKEFALVA (Udvarhely—RNK) Nagy Gy. gyűjtése.
 CSÍKBÁNFAVA (Csík—RNK) Kovács D. gyűjtése.
 CSÍKMADARAS (Csík—RNK) Kovács D. gyűjtése.
 CSÍKPÁLFALVA (Csík—RNK) Kovács D. gyűjtése.
 CSÍKSZENTDOMOKOS (Csík—RNK) Kovács D. gyűjtése.
 CSÍKSZENTGYÖRCY (Csík—RNK) Kovács D. gyűjtése.
 CSÍKSZENTMIHÁLY (Csík—RNK) Kovács D. gyűjtése.
 CSÍKKOZMÁS (Csík—RNK) Kovács D. gyűjtése.
 CSÍKVACSÁRI (Csík—RNK) Kovács D. gyűjtése.
 DARNYA (Gömör—CsSZK) Herkely K. gyűjtése, EA. 428.
 DERCEN (Bereg—SzSzSzK) Kovács L. gyűjtése, F. 85011.
 DÉVA (Hunyad—RNK) Szabó I.: Dévai székely-csángók házi ipara. NÉ. X. (1909) 181.
 ECSENY (Somogy m.) Gönyey S. gyűjtése, EA. 188.
 ERZSÉBETVÁROS (Kisküküllő—RNK) Dózsa A. gyűjtése.
 ESZTÁR (Bihar m.) Szénási B. gyűjtése, Déri Múzeum Adattára.
 ESZTEREGNYE (Zala m.) Seemayer V. gyűjtése, F. 76554.
 FELSŐMOCOLÁD (Somogy m.) Hargitai B. gyűjtése, Déri Múzeum Adattára.
 FELSŐPATONY (Pozsony—CsSZK) Morvay J. gyűjtése.
 FELSŐSÓFALVA (Udvarhely—RNK) Ferenczy G. gyűjtése.
 FENES (Bihar—RNK) Kristó E. gyűjtése, szemináriumi beszámoló a kolozsvári Bolyai Egyetem Néprajzi Tanszékén.
 GÉCÉNY (Szabolcs m.) Néprajzi Múzeum 50.12.41 ltsz.
 GUTA (Komárom—CsSZK) Fél E. gyűjtése, EA. 1501.
 GYOMA (Békés m.) Magyarosi L. gyűjtése, Déri Múzeum Adattára.
 HALOM-HOMOKMÉGY (Pest m.) Gunda B. gyűjtése, F. 72485.
 HOMORÓDOKLÁND (Udvarhely—RNK) Kovács I. gyűjtése.
 HARTA (Pest m.) Fél E.: Harta néprajza. Budapest, 1953. 73.
 HUCYAC (Nógrád m.) Gönyey S. gyűjtése, EA. 186.
 JÁSZAPÁTI (Szolnok m.) Néprajzi Múzeum 10163 ltsz.
 JÁSZFÉNYSZARU (Szolnok m.) Morvay J. gyűjtése.
 JENKE (Ung—SzSzSzK) Márkus M. gyűjtése, EA. 402.

- JUGÁN (Moldva—RNK) Lükő G.: Moldvai csángók kendermunkája. NÉ. XXVI. (1934) 96—101.
- KARCSA (Zemplén m.) Morvay J. gyűjtése.
- KÁPOLNÁSFALU (Udvarhely—RNK) Lőrincz A. gyűjtése.
- KÉKES (Szolnok-Doboka—RNK) Benedek M. gyűjtése, szemináriumi beszámoló a kolozsvári Bolyai Egyetem Néprajzi Tanszékén.
- KÉK (Szabolcs m.) Néprajzi Múzeum 50.12.36 ltsz.
- KELGYESZT (Moldva—RNK) Lükő G.: Moldvai csángók kendermunkája. NÉ. XXVI. (1934) 96—101.
- KÉRSEMJÉN (Szatmár m.) Adorján D. gyűjtése, Déri Múzeum Adattára.
- KISKOVÁCSVÁCÁSA (Gömör—CsSzK) Herkely K. gyűjtése.
- KISMARJA (Bihar m.) Varga Gy. gyűjtése, Egyetemi Néprajzi Intézet Adattára, Debrecen, 258 sz.
- KOBÁTFALVA (Udvarhely—RNK) Buzogány I. gyűjtése.
- KOCS (Komárom m.) Fél E.: Kocs 1936-ban. Budapest, 1941. 87., valamint F. 73599.
- KONYÁR (Bihar m.) saját gyűjtés, valamint Hercegh E. Déri Múzeum Adattára.
- KOPÁCS (Baranya—JSzSzK) Gönyey S. gyűjtése, F. 90252.
- KORLÁTHELMEC (Ung—SzSzSzK) Márkus M. gyűjtése, EA. 403.
- KÓRÓGY (Verőce—JSzSzK) Garay Á.: Szlavóniai régi magyar faluk. NÉ. XII. (1911) 221—248
- KOROND (Udvarhely—RNK) Hubbes É. gyűjtése.
- KOVÁCSSZÉNÁJA (Baranya m.) Füzes E.: A kender termelése és feldolgozása Kovácsszénáján és Husztóton. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 1957. 70—89.
- KÖPEC (Udvarhely—RNK) Kalla M. gyűjtése.
- KÖRÖSLADÁNY (Békés m.) Nagy E. gyűjtése, Déri Múzeum Adattára.
- KÖTEGYÁN (Bihar m.) saját gyűjtés, valamint Ács I. gyűjtése, Déri Múzeum Adattára.
- KUNHEGYES (Szolnok m.) Endrédi B. és Molnár L. gyűjtései, Déri Múzeum Adattára.
- MAGYARVALKÓ (Kolozs—RNK) Nagy J.: A népi kendermunka műszókince Magyarvalkón (Kalotaszeg). Debrecen, 1938.
- MARCELHÁZA (Komárom—CsSzK) Fél E. gyűjtése, EA. 1519.
- MARTOS (Komárom—CsSzK) Fél E.: A női ruházatkodás Martoson. NÉ. XXXIV. (1942) 127.
- MÁKÓ (Kolozs—RNK) Györffy I. gyűjtése, F. 8880.
- MÁRTISFALVA (Udvarhely—RNK) Ferenczy G. gyűjtése.
- MENASÁC (Csík—RNK) Domokos P. P.: A kender feldolgozása és eszközei Menaságon. NÉ. XXII. (1930) 145—149.
- MÉRA (Kolozs—RNK) Rearick E. gyűjtése, F. 67102.
- MEZŐBERÉNY (Békés m.) Elek I. gyűjtése, Déri Múzeum Adattára.
- MONOR (Pest m.) Néprajzi Múzeum 134670 ltsz.
- MONOSTORPÁLYI (Bihar m.) Katona F. gyűjtése, Déri Múzeum Adattára.
- NAGYDOBOS (Szatmár m.) Giczei T. gyűjtése, Déri Múzeum Adattára.
- NAGYJÉCSA (Torontál—RNK) Néprajzi Múzeum 10220 ltsz.
- NAGYKÁSZON (Csík—RNK) Szentimrei J. gyűjtése.
- NAGYLÓNIA (Bereg m.) Babus J.: Kender- és lenmunkák a beregmegyei Lónyán. II. Néprajzi Közlemények II. (1957) 202—247.
- NYÁRSZÓ (Kolozs—RNK) Kresz M.: A hagyományokba való belenevelődés egy parasztfaluban. Néprajzi Tanulmányok. Budapest, 1949. 89.
- NYÍRMEGGYES (Szatmár m.) Tóth B. gyűjtése, Déri Múzeum Adattára.
- OBORNAK (Zala m.) Seemayer V. gyűjtése, F. 76563.
- PADÁNY (Pozsony—CsSzK) Morvay J. gyűjtése.
- PARÁD (Heves m.) saját gyűjtés és Farkas P. gyűjtése, F. 56295.
- PATAKFALVA (Udvarhely—RNK) Ferenczy G. gyűjtése.
- PATAKÓFALU (Ung—SzSzSzK) Néprajzi Múzeum 86668 ltsz.
- POROSZLÓ (Heves m.) Molnár G. gyűjtése, Déri Múzeum Adattára.
- RADOSTYÁN (Borsod m.) Manga J. gyűjtése, EA. 519.
- RIMÓC (Nógrád m.) Gönyey S. gyűjtése, EA. 186.
- SARKAD (Bihar m.) Bondár S. gyűjtése, Déri Múzeum Adattára.
- SÁP (Bihar m.) Balogh S. gyűjtése, Déri Múzeum Adattára.
- SEMJÉNHÁZA (Zala m.) Seemayer V. gyűjtése F. 71511.
- SZANDAVÁRALJA (Nógrád m.) Gönyey S. gyűjtése, EA. 186.
- SZAP (Komárom—CsSzK) Fél E. gyűjtése.
- SZÉKELYKERESZTŰR (Udvarhely—RNK) Molnár I. gyűjtése.
- SZENTES (Csongrád m.) Néprajzi Múzeum 48407 ltsz.
- TAKTAKÖZ (Zemplén m.) Kovács L.: Kendermunka és szerszámjai a Taktaközben. NÉ. XXXIII. (1941) 119—133.
- TARD (Borsod m.) részint saját gyűjtés, részint Gáborján A.: A kender feldolgozása és a nyert termékek felhasználása Tardon. NÉ. XXXVII. (1955) 109—129.

- TARNAGÖRGŐ (Abaúj m.) Márkus M. gyűjtése, F. 87728.
 TISZABOGDÁNY (Máramaros—SzSzSzK) Néprajzi Múzeum 88637 ltsz.
 TÖRÖKSZENTMIKLÓS (Szolnok m.) Hajnik J., Horváth A., Karakas L. és Simon F. gyűjtései, Déri Múzeum Adattára.
 TUNYOG (Szatmár m.) Luby M.: A kender feldolgozása a szatmármegeyi Tunyogon és Csekében. MNy. XXIV. (1928) 217—220.
 TYUKOD (Szatmár m.) saját gyűjtés, valamint Ébner S. gyűjtése, F. 58014.
 VÁGSELYE (Nyitra—CsSzK) Belovits gyűjtése, EA. 1078.
 VAJSZLÓ (Baranya m.) részint saját gyűjtés, részint Kodolányi J. gyűjtése, EA. 2415 és Néprajzi Múzeum 140495 ltsz.
 VÁLLAJ (Szatmár m.) Ébner S. gyűjtése, F. 58061.
 VÁSÁROSISKE (Vas m.) Némethy E.: A kender termesztése és feldolgozása Kemenesalján. NÉ. XXX. (1938) 207., valamint F. 79147.
 VÁNCSDÓ (Bihar m.) Molnár B. gyűjtése, F. 99146.
 VÉSZTŐ (Békes m.) saját gyűjtés, valamint Kapás G. gyűjtése, Déri Múzeum Adattára.
 ZENTELKE (Kolozs—RNK) Bátky Zs.: A kenderrel való munka Kalotaszegen. NÉ. VI. (1907) 264—278.
 ZETELAKA (Udvarhely—RNK) Ferenczy G. gyűjtése.
 ZSÉRE (Nyitra—CsSzK) Morvay J. gyűjtése.
 ZSIGÁRD (Pozsony—CsSzK) Zsigárdi L. gyűjtése, EA. 1080.

DIE HANFBRECHE

Die Hanfbreche, die nach dem System des einarmigen Hebels betätigt wird und nach dem Rosten des Hanfes zum Brechen der Stengel, zum Freilegen der Fasern dient, ist nicht nur bei den Ungarn, sondern überall in Europa ein allgemein verbreitetes Gerät. Die Abbildungen 1—26 zeigen seine Formvarianten, wie sie bei den Ungarn gängig sind. Besonders beachtenswert ist das Gerät mit gezahntem Brechschlegel auf Abb. 4—6, das von den Bauern des Großen Tieflandes überall benutzt wird (vgl. Karte 2).

Der ungarische Name für die Hanfbreche ist *tiló*. Dieses Wort ist ein vorlandnamezeitliches türksprachliches Lehnwort, dessen Entsprechungen in allen asiatischen Türkssprachen gegeben sind, allerdings mit der Bedeutung »Lederbreche, Lederwalke«. Untersuchen wir die asiatischen Belege (Abb. 30—35 und Karte 6), läßt sich feststellen, daß 1. die fraglichen Lederbrechen ihrer Ausführung und ihrer Handhabung nach der ungarischen Hanfbreche (*tiló*) entsprechen, 2. immer gezahnt sind und 3. die verschiedenen volkssprachlichen Bezeichnungen dieses Geräts als Ableitungen zur Wortfamilie des türksprachlichen *tal* gehören, worauf auch ung. *tiló* zurückgeht. Bekanntlich haben bei der Volkwerdung der Ungarn asiatische türkische Volksgruppen eine bedeutende Rolle gespielt, so daß man schließen muß, die ungarische Hanfbreche gehe zurück auf die einstige Lederbreche, die infolge der gewandelten Lebensverhältnisse des Madjarentums mit Funktionswechsel zur Hanfbreche wurde.

Man kann daher der Auffassung von Gerig, bzw. von Jirlow nicht beipflichten, die — auf Grund unterschiedlicher Erwägungen — Nordwest-Deutschland für das »Entdeckungsgebiet« der europäischen Hanfbreche bezeichnen. Unseres Erachtens ist die Herkunft der europäischen Hanf- und Flachsbrechen in den Kulturen der asiatischen Hirtennomaden zu suchen, und zwar bei ihren Lederbrechen, dem Gerät, das von den Völkern der Völkerwanderungszeit als integranter Bestandteil ihrer Kultur im 4.—9. Jahrhundert nach Europa gebracht wurde. Aus diesem Gerät, aus der Lederbreche der in Europa zersplitterten und untergegangenen Steppenvölker wurde hier mit Funktionswechsel die Hanf-, bzw. Flachsbreche: die Zahnung fiel weg und mit der Durchbrechung des massiven Brechbockes (Brechbaumes) erschloß sich die Entwicklung zu den sog. Ladenbrechen (Kastenbrechen), deren Konstruktion sich für die Faserreinigung als geeigneter erwies. Dieser Funktionswandel mag in den erwähnten Jahrhunderten nicht nur in einem engbegrenzten Raume, sondern — voneinander unabhängig — auch in mehreren Gebieten erfolgt sein: in slawischen und germanischen Siedlungsgebieten nur so, wie er auch bei den Madjaren eintrat.

Az obi-ugor népek állattartása a XIX. században

A kutatók egész sorát foglalkoztatta és foglalkoztatja ma is az a kérdés, milyen múltja van az állattartásnak a finnugor s még távolabb, az urali népek körében. Főleg a nyelvtudomány képviselői szenteltek tág teret ennek a kérdésnek, a szókészlet vizsgálata alapján megpróbálván fölrajzolni a finnugorság műveltségét. Ezek az említett kutatások nem látnak bizonyítékot arra, hogy az urali korban számottevő állattartás lehetett volna. A finnugor kort illetően azonban már más vélemények alakultak ki. A nyelvi adatok alapján lehetségesnek látszik, hogy a finnugor népek állattartásának kezdetei egészen a finnugor együttélés koráig nyúlnak vissza. Ezt a föltevést támogatják a kutya és a juh finnugor elnevezései. A föltehetőleg indoeurópai eredetű magyar *tehén* és *tej* szavakról az a gyanú, hogy még a finnugor együttélés idején az indoeurópai ősnyelvből származtak. Ujabb kutatások a sertés ismeretét a finn permi korig próbálják visszavezetni. Egy-két nyelvi adat ellenére nem számítható a finnugorság háziállatai közé a rénszarvas.

Az ugor nyelvek bizonyító adatai alapján vetődött föl az a gondolat, hogy az ugor nyelvet beszélő népek ismerhették a ló tartás valamely formáját. Ennek a föltevésnek az az alapja, hogy az ugor nyelvekben rokon a ló neve és néhány, a ló tartásban használt terminus. A nyelvi bizonyító adatokon kívül hivatkozni szokás az obi-ugor népköltészet nyújtotta adatokra, a lóáldozás szokására, az ókori forrásoknak az ugorokra értett leírásaira és összehasonlító néprajzi vizsgálatokon alapuló föltevésekre. Az ugor ló tartás problémája még nem oldódott meg, noha szaporodnak a bizonyító adatok.

A finnugor népek egy része, azok, amelyek Eurázsia északi vidékeire települtek, többé-kevésbé rénszarvas tartókká lettek. Kiegészíthetjük sorukat a különféle szamojéd népekkel is. Rénszarvas tartással találkozunk tehát a lappoknál, a zürjéneknél, a voguloknál, az osztjákoknál és a szamojédoknál. A kutatók eddig is jelentős figyelmet szenteltek a rénszarvas tartó életmód problémáinak, főleg annak a kérdésnek, mikor kezdődhetett a rénszarvas domesztikálása s mikor és milyen hatásra sajátíthatták el a finnugorok a rénszarvastartást.

Az obi-ugor népek életmódjára nem jellemző az állattartás, ennek ellenére bizonyos formáival mégis találkozunk a XIX. században is. A délebbi területeken meghonosodott a ló és a szarvasmarha, északon pedig, a szamojédokkal szomszédos vidékeken, a lakosság rénszarvastartó lett. Északon — délen egyaránt fontos háziállatuk a kutya.

Mind az obi-ugor népköltészetből, mind pedig a XIX. századi leírásokból következtethetünk a kutya szerepére. Az osztják hősénekek pl. vadászkutyákat emlegetnek: „nyust kereső kopó módjára utána állok, vad kereső kopó módjára

utána állok” olvasható az egyik helyen¹, egy másik hősének szintén vadász-kutyáról emlékezik meg.² Ezekből az adatokból nyilvánvaló, hogy a kutyát vadászatkor az elejtett vad keresésére használták, erre a célra pedig idomítani is kellett. PALLAS az osztjások ismertetése során a szánhúzásra használt kutyákról tesz említést, arról tájékoztat, hogy a kutyáknak a házon kívül kell maradniuk, de ha gazdájuk útra készül, nekik is megengedik, hogy a jurtaban egyenek.³ CASTRÉN szerint a jugani osztjásoknál „von den übrigen Hausthieren bildet aber der Hund ihr einziges Eigenthum.”⁴ AHLQUIST a vogulokról a következőket írja: „Der Wogule begiebt sich nämlich nie ohne Hund, Gewehr und Axt aus seiner Jurte. Tritt er seine Wanderung zu Fuss an, so folgt ihm der Hund; begiebt er sich zu Boot irgendwohin, so läuft der Hund am Flussufer entlang, während er sich selbst allgemach im Boote vorwärts arbeitet.”⁵ MANNINEN a kutyát az osztjások és a vogulok életében pótolhatatlan jelentőségűnek tartja s idézi az osztjások szavait, miszerint „a kutya drágább számunkra, mint az orosznak a tehén; kutya nélkül éhen halunk.”⁶ Egy-egy családnak nem is csak egy kutyára volt szüksége, lehetett belőlük 5–10 is. JANKÓ JÁNOS naplójegyzeteiben szintén találunk adatokat az osztják kutyatartásra. A kutya értékét mutatja következő följegyzése: „A kutyáról még megjegyzem, hogy az osztják kutya kiváló fajállat, van amelyik csak medvére, csak лось-ra, csak олень-re, csak czobolyra való s e szerint ára is hol magasabb, hol alacsonyabb; a 30 R. ár igen csekély egy kutyáért, a legnagyobb ár amit hallottam 150 R egy kutyáért!”⁷ Ebből az adathból különösen akkor tudjuk megítélni a kutya értékét, ha összehasonlítjuk azzal, hogy ugyanabban az időben egy coboly prém ára kb. 1 rubel volt. JANKÓ megfigyelése főleg a vadászatban használt kutyákra terjedt, ez indokolja következő megjegyzését: „mert az osztják télen sok kutyát tart, mindegyik faj vadnak mást s mert a kutya télen szánt is hús”.⁸ A kutya fontosságát a vadászatban megerősítik SIRELIUS megfigyelései is. JANKÓ most idézett megfigyelésében már a szánhúzó kutyáról is van említés. Ugyanő a Juganban a következőket jegyezte föl: „A telep nem volna osztják, ha kutya nem volna rajta; a kutyát a karóhoz kötik, még pedig egy fa szerszámmal, mely a karó körül foroghat, egy darab fából van kifaragva, neve *amp napol*”.⁹ Az említett eszköz, mellyel a kutyát karóhoz kötötték, faágból készült. Az ág egyik végét karikaszerűen begörbítették, a végét az ágba becsapolták, a karika belső felét pedig simára lefaragták. Az ág másik végét kétoldalt bevágták. A kutyabéko karikás végét földbe vert karóra húzták, a szár bevágott részére pedig kötéllal odakötötték a kutyát. (40125; 1., 2., ábra) Az így megkötött állat a karó körül szabadon tudott mozogni anélkül, hogy a kötéllal a karóra rácsavarodott s ezáltal rövidebbé vált volna. A kutya megkötésére szolgáló karókat úgy helyezték el egymás

¹ PÁPAY JÓZSEF: Osztják népköltési gyűjtemény. Budapest, 1905. 19.

² Osztják hőseinek. REGULY A. és PÁPAY J. hagyatéka. I. Reguly-Könyvtár 1. Közzétesszi ZSIRAI MIKLÓS.

³ PALLAS P. S.: Reise durch verschiedene Provinzen des Russischen Reichs. St. Petersburg, 1776. III. 4.

⁴ CASTRÉN M. A.: Reise nach Sibirien in den Jahren 1845—1849. 87.

⁵ AHLQUIST A.: Unter Wogulen und Ostjaken. Helsingfors. 1885. 164.

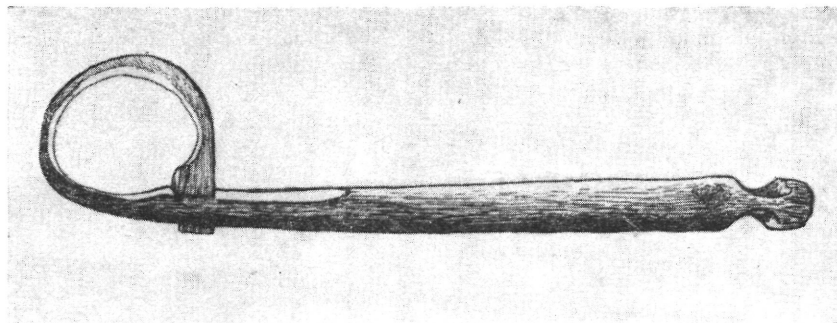
⁶ Suomen suku. I—III. Szerk.: KANNISTO A., SETÄLÄ E. N., SIRELIUS U. T., WICHMANN Y. Helsinki, 1926—1934. III. 73.

⁷ JANKÓ JÁNOS naplója. EA 4142. 49.

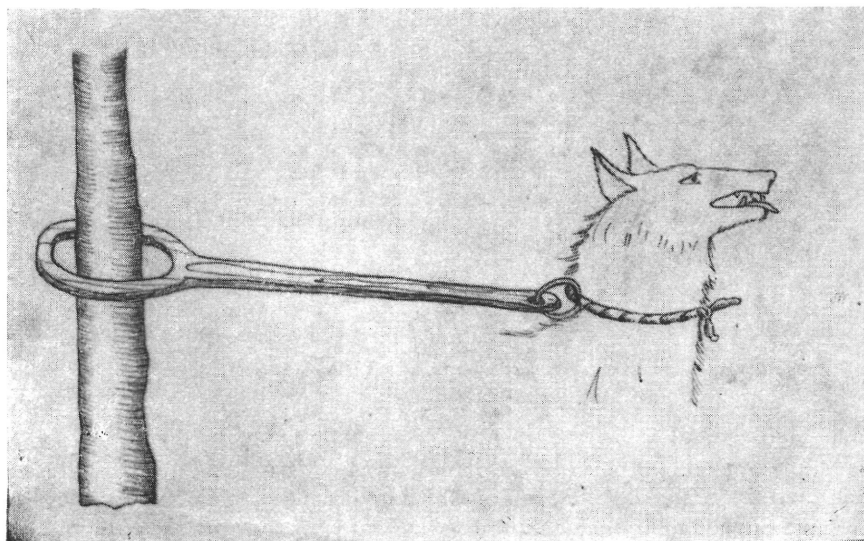
⁸ JANKÓ JÁNOS naplója. EA. 4141. 138.

⁹ JANKÓ JÁNOS naplója. EA 4142. 63.

közelében, hogy a kötelek össze ne keveredjenek. A kutyák számára külön házat nem készítettek. JANKÓ megfigyelése szerint a következőképp gondoskodtak róluk: „Nem először látom itt azt is, hogy a kutyáknak ház helyett fél

1. ábra. Kutyabékó Jugán

2. ábra. Kutyabékó Jugán

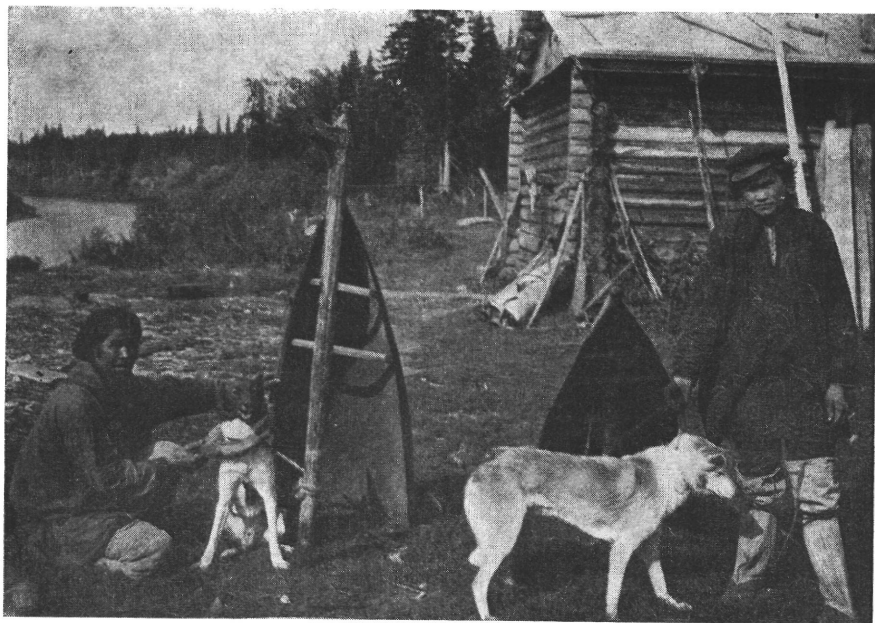
csolnakot állítanak fel, (3. ábra) persze már használatból kiment avét csolnakot használnak e czélra.”¹⁰ JANKÓ jegyzetei szerint a kutyák a színük s nemük, azonkívül az után az állat után kapták a nevüket, amelynek a vadászatára használták. Szorovszkija jurtában a következő kutyaneveket jegyezte fel: riszhu (hímállat,) ájeve (kis lány), çancsaçu (tarka állat), voltaképp „írasos”, nyoçoszoço (cobolyra menő), szapçun (белшик ára menő); Juganban pedig a következőket: lupët nē (lupët = levél, nē = nőstény), áj-kuttyi (áj = kicsi + kuttyi = kutya!) és szōjne (szōj = pejszínű, nē = nő).¹¹

¹⁰ JANKÓ JÁNOS naplója. EA 4142. 89.

¹¹ JANKÓ JÁNOS naplója. EA. 4142. 49., 63.

SIRELIUS a következő kutyaneveket jegyezte föl.

Osztják: k(h) ömlehk(h)uu = rozsomák; k(h)oolok(h)k(h)uu = varjú; n'ok(h) oallih = szarvas; jöö(g)rok(h)k(h)uu = farkas; jää(g)le(ng)nii(h) = tarkafejű; n'ohseek(h)uu = coboly; säävo(ng)khuu = fehér csíkos fejű; soojuk(h)uu = szürke; si(ng)k(h)ääli = fekete kutya; k(h)andhseenii(h) = tarka; maa(g)(h) aalii = hód; dsheegänii(h); k(h)aarse; peedhslähk(h)uu; k(h)oooleevolk(h)uu = vidra; möö(g)ol'nii(h); put'-oh = feketefejű; lipi-nä = fehér nőstény; pël'

3. ábra. Osztják kutyák és csónakjuk. Jankó János felv. F 4677

a = a vékonyszörűt nevezik így; nol'ttū = teljesen fekete; handši = tarka; n'äuru; säpk'u; šiški = fehér homlok és orr; pal n^oē = fehér, feketeszőrű; hompsät' = teljesen szürke; jävel ko(ku?hím); säs ko = fehér kutya; n'oys'ēkō; n'oys'sinē = nőstény; päηkäl'-nē; kandše kō = tarka, vert ämpäli = barna; kudsem; v^uaresko = vörös; Mäyul'nē; Vuanterko; Siηko: Siηk-mäs = kacsa-fajta) golovnja: nagy, fekete kacsa.

Vogul: v^uäγl'ep = fehérynakú; jān tuh = gyapjatlant; li pi' = gyapjas; x^eand saη = tarka; sä möl' = fekete; jāηk = fehér; kentiη = a fején a szőr kalap módjára lefelé fordult; han^osaη = tarka; arikos = mocsok, valami mocsok van a lábakon; hopsat = barnás kutya; nolttun; wuor = erdő; tån = ínszalag; hanš-pön пестрый копель; vuanter-hom; puinah = fehértorkú; keu metc-ne = rózsomák; n'oh sä-coboly.¹²

XIX. századbeli adataink szerint tehát az obi-ugorok egyik legfontosabb állata a kutya volt, családonkint többet, olykor tízet is tartottak. A vadászatban és a közlekedés során volt segítségére a gazdájának, tehát két olyan funk-

¹²SIRELIUS U. T.: Päiväkirja. A Finn Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztálya kéziratárában.

cióban, ahol kitűnően idomítottak kellett lennie. Ugyane két funkcióban ábrázolják a kutyát a MAE kárpitjai is. Az 5732—2 leltári számú kárpit alján ábrázolt vadászjelenetben egy kutya úszva viszi gazdája csónakja felé a hálóval elejtett vízimadarat. Ugyanezen a jeleneten a háló túlsó felén két vadász közeledik csónakjával a háléhoz, a csónakban két vadász között egy kutya is ül. Az 5753—3 leltári számú kárpit közepén ábrázolt sátor előtt kutya áll, alatta rénszarvasok által húzott szánok mögött egy-egy kutya húz egy szánt. Az 5753—4 leltári számú kárpit több jelenete vadászat közben ábrázol kutyákat, alul pedig két kutya egy szánt húz. Láthatunk kutyákat az 5753—5 leltári számú kárpiton is. Az egyik jeleneten pl. vízimadárnyilazó vadász csónakjában ül. Az 5753—6 leltári számú kárpiton szintén vadász jelenetekben ábrázoltak kutyákat. Ugyancsak vadász jelenetekben ábrázolt kutyákat láthatunk áldozati edényeken, ezüst és réz tárgyakon, valamint ezüst homlokdíszeken is. Ide kell iktatnunk még azt a jelenséget is, hogy a kéregornamentikában található kutyalábat ábrázoló díszítő elem is.

Adataink tehát a vadász és a szánvontató kutyáról tudnak, házőrzőről és pásztor kutyáról nem beszélnek. A rénszarvas tartó szamojédok használtak kutyát, föltehető tehát szerepe a réntartást a szamojédektől elsajátító obi-ugoroknál is.

A kutyatáplálékok sorában leginkább a hallal találkozunk. Főleg szárított hallal, vagy a más célra nem alkalmas csontokkal etették őket. MANNINEN ennek a szokásnak a nyomán a kutyatartást szoros kapcsolatba hozta a halászattal, pedig bizonyára nem volt függvénye. Mi sem természetesebb, hogy hallal etették a kutyát ott, ahol leginkább a hal állt rendelkezésre erre a célra.¹³

A kutya az ember legrégebben domesztikált állatai egyikének tekinthető s bizonyára ott volt az uráli népek legrégebb háziállatai sorában is. Azt azonban nem tudjuk eldönteni, azokban az időkben mi volt a rendeltetése. Minden alap megvan annak föltevésére, hogy a vadászatban vehették igénybe. Ha a Herodotos által említett buninokat valamely finnugor népcsoporttal azonosíthatjuk, írott forrásunk van e korból a kutya használatára. HERODOTOS a következőket írja a buninokról: „ezek is vadászatból élnek a következő módon: fára mászva (ami sok van az egész vidéken) lesbe áll, mindegyiknek készenlétben van a lova — amelyet betanított hasra feküdni, hogy alacsonyabb legyen — és a kutyája; ha meglátja a fáról a vadat, rányilazva és lóra szállva üldözi, a kutya pedig kíséri.”¹⁴ E szerint a forrás szerint tehát vadász-kutyáról van szó, éspedig nem hajtásra, hanem az elejtett vad apportírozására használt kutyáról, különben a szövegben említett kutya nem kísérné a lovas vadászt, hanem előtte futva üldözné a vadat. A XIII—XIV. századi arab szerzők: Muhammed i Aufi és Ibn Battūta, Jugriáról szóló tudósításaiban található adatok szán húzására használt kutyákról tájékoztattak bennünket.¹⁵ Éppen e tudósítások hozzájárultak annak a vitának az eldöntéséhez, ami akörül folyt, hogy a kutyát vagy a rénszarvast használták-e előbb szánhúzó állatként. A rendelkezésünkre álló adatok arról tanúskodnak, hogy a kutya ilyen célra való használatának meg kellett előznie a rénszarvast.

¹³ Suomen suku, III. 73.

¹⁴ A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. Szerk. GYÖRFFY GYÖRGY. Budapest, 1958. 21.

¹⁵ MARKWART J.: Ein arabischer Bericht über die arktischen (uralischen) Länder aus dem 10. Jahrhundert. Ungarische Jahrbücher, IV. 1924. 288—290.

Évszázadok folyamán azonban a kutya szánhúzó szerepe egyre inkább háttérbe szorult, azonban nem szűnt meg teljesen. Nem csökkent a kutya szerepe a vadászatban. Azokon a területeken, ahol meghonosodott a réntartás, a kutyának szerep jutott az állatok terelésében és a vadállatok elleni védelemben.

Az ugorok életében igen fontos állomás a ló tartás megismerése. A nyelvtudomány a lovaskultúra nyelvi bizonyítékai közé sorolja a magyar *ló* (vog. *lū*, osztj. *law*), a magyar *nyereg* (vog. *newrā*, osztj. *noyer*), a magyar *fék* (osztj. *pék*) és fönntartással a magyar *ostor* (vog. *ōster*) szavakat. Ide számítható a magyar *kengyel* szó is. A ló tartás intenzitását bizonyítják a ló életkorát jelölő olyan kifejezések is, mint pl. *másodfű*, *harmadfű*. Megvan ezeknek a kifejezéseknek az analógiája a vogulban is. Bizonyosan a későbbi fejlődés eredménye, de már az ugor korban gyökerezik, hogy a magyarság már lovas népként jelenik meg a történelemben.

Az ugor lovaskultúra fogas kérdése még e kultúra eredete. Az eddigi elméletek fölvetik, hogy az ugorok a ló tartást a törökségtől, mások szerint az iráni népektől tanulták el. Az idegen népek hatásának föltétlenül lehetett szerepe. GUNDA BÉLA véleménye szerint: „Az ugarság (és kezdetben a belőle kivált magyar-ugor nép) semmiképen sem lehetett lovas, lótenyésztő nép. Ennek a gazdság-néprajzi tények nyomatékával ellentmondanak. Ha megvizsgáljuk az észak-ázsiai rén- és ló tartás kapcsolatát, akkor azt látjuk, hogy a lovasnomádokkal érintkező réntenyésztő népek a gazdasági kihasználására a lovasnomád műveltségéből új kultúrelemeket vesznek át, nevezetesen a fejés, a tejgazdálkodás és a nyergelés szokását. (L. a Szaján-hegység szamojéd és eltörökösödött szamojéd törzseit, a jensiszeji oszjakokat stb.) A XIII. században északra vándorló jakutok közvetlenül a saját lótenyésztésükből illesztették át rénszarvastartásukba a fejést és nyergelést. Ez a lovas-nomád kulturális hatás a réntenyésztő népekre főleg a szajáni törökség s az onnan keletre fekvő mongol területek északi peremén érvényesül. De kimutatható a kirgiz szarvasmarhatartásban is.”

A következőkben pedig így folytatja fejtegetését: „A lovas nomádok és rénszarvas nomádok érintkezéséből adódó műveltségi alakulás ellentmond az ugor lovasélet ősiségének. Akár nagy lótenyésztő volt az ugarság, akár csak bizonyos fokig tenyésztett is lovat, a nép kellett, hogy rendelkezék azzal a domesztikációs, állattartó hajlammal, amely a lótenyésztő népeknél megnyilvánul. Ha az ugor egységből kiváló vogulok és osztjakok lovasok és ló tartók lettek volna, domesztikációs hajlamukat okvetlen megőrizve, a régi lótenyésztésük elemeit a rénkultúrában visszatükröztetnék. Éppenúgy, mint a fenti népek, akik vagy a lótenyésztés hatására vagy előzőleg úzított lótenyésztésük nyomán réntartásukba új műveltségi elemeket vittek bele. Mivel a vogul és osztják réntartásban a lótenyésztő múlttól semmiféle nyom nem maradt meg, a lovat s annak műveltségi jelentőségét kirekesztjük az ugorok régi gazdasági életéből.”¹⁶ GUNDA BÉLA rámutat arra a problémára, hogy a zsákmányoló életmódot folytató ugorokat a törökség minden bizonnyal felőrölte volna. „Ez a probléma nyugodtan áthidalható lenne akkor” — írja, — „ha a nyelvi adatok alapján elfogadhatónak látszana a vogulok, osztjakok és magyar — ugorok ősi lovas, lótenyésztő volta.” Nézete szerint „a magyar-ugorság

¹⁶ GUNDA BÉLA: A néprajz és a magyar őstörténet. A magyarság őstörténete. Szerk. LIGETI LAJOS. Budapest, 1943. 212.

(és a velük kapcsolatos vogulok és osztjások) igen magas fokon álló vadász nép lehetett, amely már rendelkezett bizonyos állattenyésztő hajlammal, hiszen domesztikálásra alkalmas állat — a rénszarvas — lakóhelyén ismeretes volt.¹⁷

Utalnunk kell arra, hogy a két nép kultúrájának nem jellemző vonása a réntartás. Csupán az északabbi vidékeken vált az életmód alapjává, egybeült csupán kiegészítő, vagy teljesen hiányzik is. Egy másik probléma a réntartó életmódra való áttérés módja és ideje. A réntartás az obi-ugoroknál átvétel eredménye s ahol megvan, eléggé késői kulturális fejlemény. Föltehető tehát, hogy nem nyomban a lóirtó kultúrától való elszakadás után kerültek vele kapcsolatba. A szamojéd népeknél a réntartás jóval régibb, GUNDA BÉLA tehát nyitva hagyja a kérdést, ők mikor és honnan vették át.

HAJDÚ PÉTER véleménye szerint az a föltevés látszik legelfogadhatóbbnak, hogy az ugor típusú lóirtás önálló fejlődés eredménye. Idegen népek hatását főleg úgy képzei el, hogy a ló ismeretét, netán a nevét egy közelebről meg nem határozható néptől vették át, vagyis nem ők domasztikálták a lovat.¹⁸

A vizsgálat tárgyává tett XIX. században alig tartottak lovat, ha tartottak, akkor is leginkább a délebbi területeken. Ennek két oka lehet. Egyik szerint fölvetődhet, hogy az obi-ugor lakosság a délebbi területeken tatár és orosz hatásra tartott lovat, a másik szerint pedig arra kell gondolnunk, hogy főleg a délebbi területek éghajlati és növényföldrajzi viszonyai voltak alkalmasak a lóirtás számára. A XIX. századi leírások, följegyzések megemlékeznek a lóról. CASTRÉN pl. Cingalinszkban több lovat figyelt meg, mint tehenet.¹⁹ AHLQUIST megfigyelése a berjozovi voguloknál kiterjedt a takarmányozás nehézségeire is: „In der Gegend von Beresow trifft man jedoch bei wohlhabenden Wogulen auch Viehzucht und Pferde, obwohl das hohe Flusswasser in den beiden letzten Jahren alle Heuernte unmöglich machte, wodurch sowohl die Russen als auch Wogulen und Ostjaken in diesen Gegenden gezwungen waren ihr Vieh abzuschaffen.”²⁰ Ugyanő egy massaui vogul gazdaságát ismertette hírt ad arról, hogy a gazdaságban három lovat tartottak. Az előbbieknél többet mondanak FINSCH följegyzései, ezekből még a lóirtás módjáról is alkothatunk némi fogalmat: „Doch nähren sich die Bewohner hauptsächlich von dem Ertrage der Fischerei. Wegen Letzterer werden hauptsächlich eine Menge recht hübscher Pferde gehalten, die wir jetzt öfters auf den grünen Inseln antrafen. Sie treiben sich hier, gleichsam halbwild, weidend umher, da es im Sommer keine Arbeit für sie giebt, haben aber im Winter desto mehr mit dem Transport gefrorene Fische nach Tobolsk zu thun.”²¹ PATKANOV csak céloz az osztjások lóirtására s megemlíti róla, hogy nem kereskedelmi célú.²² A XIX. századi leírásokkal szemben figyelemreméltó a ló szerepe a hitvilágban, a díszítőművészetben és a népköltészetben. A lóáldozat olyan vidékeken is szokásban volt, ahol nem tartottak lovat. REGULY 1844-ben Baerhez intézett levelében emlékezik meg nyelvmestere lóáldozatáról. Ezt írja: „Miután Werch-Pelimbe visszatértünk, egy vogul vallási szertartásra készültünk. Pálm tárom (pelimi isten) jóságosan hallgatja meg a szenvedőket és könyörgőket. Hozzá fohászknak, hozzá szállanak a fogadalmak, nemcsak a Pelim

¹⁷ GUNDA BÉLA: i. m. 213.

¹⁸ HAJDÚ PÉTER: Finnugor népek és nyelvek. Budapest, 1962. 85.

¹⁹ CASTRÉN: i. m. 50.

²⁰ AHLQUIST: i. m. 166.

²¹ FINSCH O.: Reise nach West-Sibirien im Jahre 1876. Berlin, 1879. 357.

²² PATKANOV S.: Die Irtysch Ostjaken und ihre Volkspoesie. St. Peterburg, 1897. 31.

mellett, hanem a Lozva és Konda, sőt még az északi Szoszva mellékén is. Az én Baktjárom is hálára volt kötelezve iránta a jótéteményért, hogy két évvel ezelőtt súlyos betegségből megmentette; fogadalma loáldozat volt, de teljesítését mindeddig nem engedte meg emberem szegénysége. Én tehát egy vogultól csikót vásároltam (hisz a csikó is csak ló) és így márczius 29-ikén (orosz számítás szerint) Pegun-paulba indultunk az öreg nyáit-hoz (varázsló, pap — a finn noita).” A levél más helyén azt olvassuk, hogy „Miután tehát a sangur-on (egy vogul hangszer) eljátszották az isten hívó-himnuszát, az állatot mindenféle szertartások között leölték, megfőzték és megették, így teljesítették az áldozatot. Másnap reggel az én megszentelt és boldog Baktjárommal szerencsésen megérkeztem Pelim-be.”²³ Másutt arról tájékoztat bennünket, hogy „csak télen, mikor a lápok befagytak, a hó a darabos síkokat kiegyenlítette, történt némely évben, hogy a Tapszija mellékének lakói szánon lerándultak, hogy itt áldozataikhoz egy-egy lovat vásároljanak, melly szétdaraboltatván, szápra rakva haza vitetett; mert lónak lehetetlen volt volna a hosszas útlan hópályán, melly csak az iramszarvasnak járható, haladni.²⁴ Sok példát lehetne idézni, milyen gyakori a ló előfordulása a népköltészeti alkotásokban. A hősének lovas alakjai a lótarítás XIX. századi állapotából nem magyarázhatók meg. Az ugarság kultúrájának kutatói a lótarítás igazolására érveik között a népköltészet adatait is szerepeltetni szokták. Meggondolkoztatók a díszítőművészet ló motívumai is. Mind a hímezésben, mind pedig a kéregdíszítésben találkozunk velük. A motívumok háromfélék: lovas, pata és lófej. Adataink főleg a Konda és a Szoszva menti voguloktól ismerik őket, de JANKÓ följegyzése szerint a lófej motívumot a Jugan vidéki osztjákok is alkalmazták.

KANNISTO a vogulok ismertetésében a legfontosabb háziállatok közé sorolja a lovat. A Kondánál és a Tavdánál, tehát a délibb területeken bőségesen volt belőlük. Kistermetű, nagyfejű állatoknak írja le őket és megemlíti, hogy ahol nem volt földművelés, nyáron nem használták a lovat, mert járható utak csak a Tavdánál voltak. Találkozott a takarmánygazdálkodás némely formáival is. Megfigyelte, hogy helyenkint, a Pelimkánál és a Kondánál, tavasszal olvadás után fölégették a szénatermő földeket, hogy a fű jobban nőjön. Az istállózás csiráit láthatjuk azokban a szénatartó építményekben, amelyek alá a lovak beállhattak.²⁵

A loáldozat szokásának bizonyító erejét vizsgálva a lótarítás ősi volta mellett, PATKANOV kifejti, hogy a szokásban tatár hatást lát.²⁶ Fölveti ezt a kérdést KARJALAINEN is²⁷. NOVICKIJ és MÜLLER adatait idézi, melyek szerint főleg a tatárok szomszédságában lakó obi-ugorok loáldozók. Már MUNKÁCSI rámutatott, hogy a loáldozás megvan azokon az északi területeken is, amelyek a tatároktól távol esnek. Az északiak loáldozását említő XVII. századi forrással megerősített északi adatokat sem látja elegendőnek KARJALAINEN annak igazolására, hogy a loáldozás ősi szokás az obi-ugoroknál. Ő is a felé a vélemény felé hajlik, hogy tatár hatásra honosodott meg. A kérdés eldöntése végett szükséges lenne beható vizsgálat tárgyává tenni az obi-ugor és a tatár loáldozás szokását, hogy az összehasonlító vizsgálat eredményének birtokában lehessen

²³ PÁPAY JÓZSEF: Reguly Antal emlékezete. Budapest, 14—15.

²⁴ Reguly-Album. Pest, 1850. LXXXVI.

²⁵ Suomen suku, II. 381—382.

²⁶ PATKANOV: i. m. 18.

²⁷ KARJALAINEN K. F.: Jugralaisten uskonto. Porvoo, 1918. 217—218.

hozzászólni. A kérdés eldöntése sem dönti el azonban, hogy az ugor, illetve obi-ugor lótartás milyen régi. Ha be is tudjuk bizonyítani, hogy az ugorok, vagy legalábbis egy részük lótartó volt, nem tudjuk és nem is akarjuk bizonyítani a lótartás kontinuitását, vagyis azt, hogy a XIX. századi egyenes, megszakítás nélküli folytatója az ugor együttélés lótartásának. Föl kell tennünk, hogy az északabbra került obi-ugor népcsoportoknak el kellett szakadniuk a lótartó életmódtól és csak később, hosszú évszázadok múlva kerültek vele ismét kapcsolatba. Ez azonban nem teszi lehetetlenné, hogy emlékei a hagyományban megmaradjanak.

Bár ismerjük az eredetét, hozzávetőlegesen a korát is meg tudjuk határozni, mégis sok problémát vet föl az obi-ugor népek rénszarvastartó kultúrája.

Adataink szerint a réntartás az obi-ugorok északi csoportjánál terjedt el, főleg a szamojédok szomszédságában. Valamennyi kutató véleménye megegyezik abban, hogy a szamojédoktól vették át. A finnugor népek közül rénszarvas tartók az osztjások, a vogulok, a zürjének és a lappok. GEORGI szerint a legtöbb osztják tartott rénszarvast, némelyik kétszázat is.²⁸ REGULY is nagy csordákról ad hírt az északi területekről, s még arról is megemlékezik, hogy az Ural egyik oldaláról áthajtják őket a másikkra. AHLQUIST a Berjozov vidék leírásában az életmódot a réntartással is jellemzi, déli határául a Szoszvát jelöli meg.²⁹ A berjozovi vogulokról a következőket írja: „Statt der Pferde halten die beresowschen Wogulen Renntiere. Wenige haben jedoch mehr als einige Zehente, und ein Wogule am obern Lauf der Tapsje, der ungefähr 200 Rennthiere besitzt wird in diesen Gegenden für einen sehr reichen Mann gehalten.”³⁰ Ugyanő úgy tájékoztat a berjozovi réntartásról, mint arra a vidékre jellemző gazdálkodási ágról. Több száz állatból álló csordákban tartották őket. Osztják pásztoraik nyáron az Ural lejtőire hajtották legelőre. Ősszel pedig, mikor a folyók befagytak, visszatértek és az egész telet 10–20 verszt távolságra a várostól töltötték.³¹

CASTRÉN a Jugan vidéki osztjákokról említi, hogy némelyeknek van idomított rénszarvasuk.³² Ugyanő a Püm vidéki osztjákokról a következőket jegyezte föl: „Ausser den ebengenannten, bei den Surgutschen Ostjaken fast einzigen Erwerbszweigen, beschäftigtigen sich die Pymischen auch mit Rennthierzucht. Da ihre Heerden sehr unbedeutend sind, werden sie nicht gezwungen eine nomadisirende Lebensweise zu führen, sondern sie halten sich den ganzen Winter hindurch an derselben Stelle auf und wohnen wie andere Ostjaken in gewöhnlichen entweder aus Holz oder Torf aufgeführten Jurten.”³³ AHLQUIST a Szoszva vidéki voguloknál korlátozott mértékű réntartást tapasztalt.³⁴ SIRELIUS a legtávolabbi északon lakó osztjákoknál a fő jövedelmi forrásnak a réntartást mondja.³⁵ JANKÓ a Vasz-Jugan völgyében több jurtában is találkozott a réntartással. Uszanovuban a következőket jegyezte fel: „Az egész

²⁸ GEORGI, J.G.: Beschreibung aller Nationen des Russischen Reichs, ihrer Lebensart, Religion, Gebräuche, Wohnungen, Kleidungen und übrigen Merkwürdigkeiten. St. Petersburg, 1776. 73.

²⁹ AHLQUIST: i. m., 211–212.

³⁰ AHLQUIST: i. m., 166.

³¹ AHLQUIST: i. m., 177.

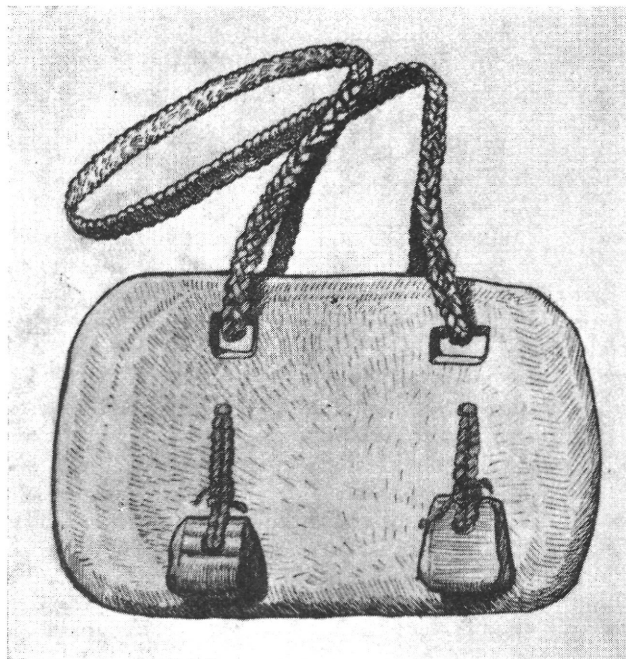
³² CASTRÉN: i. m., 87.

³³ CASTRÉN: i. m. 85.

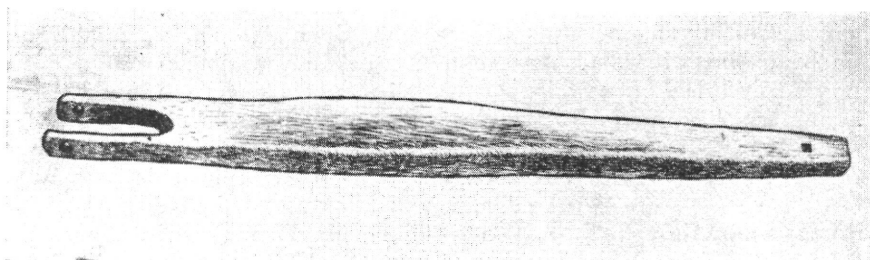
³⁴ AHLQUIST: i. m., 161.

³⁵ SIRELIUS U. T.: Über die primitiven wohnungen der finnischen und ob-ugrischen völker. FUF, VI. (1906.) 74.

úton a legszebb kaszáló területeket találtuk, de a Jugán völgyében Juganszkoe-
től felfelé se marha, se ló, se baromfi nincs. Házi állata az iram és a kutya;
több nincs.”³⁶ RüsziKinüben készült naplójegyzetében a következőket olvassuk:

4. ábra. Rénszarvas kolomp. RüsziKinü

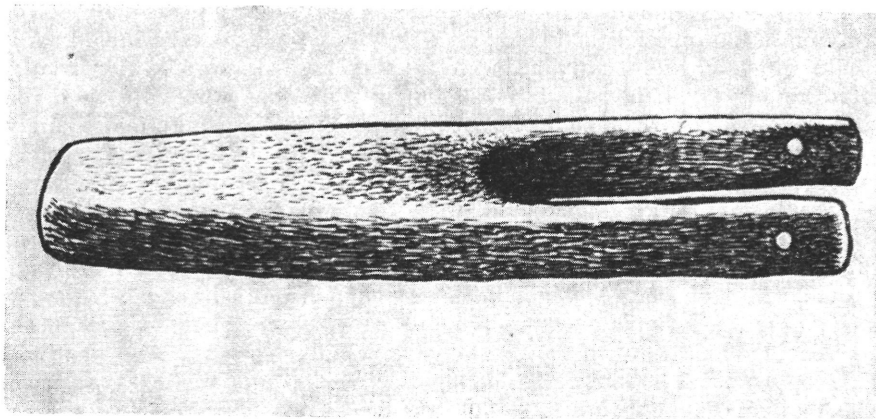

5. ábra. Rénszarvas békó. Kolszamovü

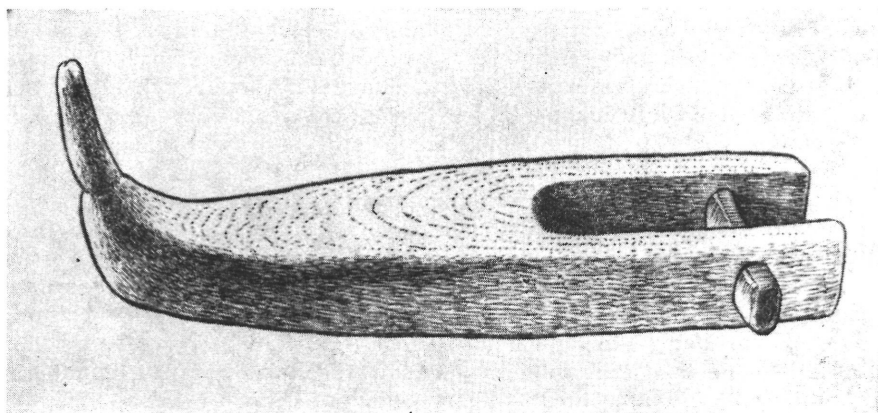
„Itt mintegy 25 darabból álló iramcsordát találtam már, sőt egy veli-kátot, iramházat is; ez négyszegletes volt, alul ajtóval, belül köröskörül dobogóval, mely egy szál karóval 1 m magasan körülvett tűzhelyet naittçokh zárt körül, mikor sok a szúnyog, ebben tüzet raknak, az iramok köréje kuporodnak s a füst nem engedi rájuk a szúnyogokat; a füst számára nincs kémény, az az ajtón

³⁶ JANKÓ JÁNOS naplója. EA. 4142. 93.

megy ki.”³⁷ Ugyanerről a csordáról írja, hogy „volt egy vezetője, nyakán deszkás csörgővel (40126; 4. ábra); ezt legott levétem róla és megvettem, neve lon-kipert.”³⁸ A kolompnak ezt a fajtáját MANNINEN is említi s azt

6. ábra. Rénszarvas békó. Kajukanovü

7. ábra. Rénszarvas békó. Kolszamoövü

mondja, hogy a finn-ugor népektől nincsenek rá bizonyítékok.³⁹ A kolomp fenyőfából készült. Lapos téglához hasonló falap, melynek két keskenyebb oldala ívben meghajlik s fokozatosan elvékonyodik. A lap közepénél kissé följebb két kis négyszögletes nyílás van, amelyen át egy-egy növényi rostból sodort zsinór van fűzve; a két zsinór szabadon lóg a falap két oldalán, két-két végére egy-egy (összesen négy) fadarab van kötve. A falap felső szélén két hosszúkás nyílás, amelyben háncsból font kötél van. Ezzel a kötéllel kötötték

³⁷ JANKÓ JÁNOS naplója. EA. 4142. 76—77.

³⁸ JANKÓ JÁNOS naplója. EA. 4142. 77.

³⁹ Suomen suku, III. 79.

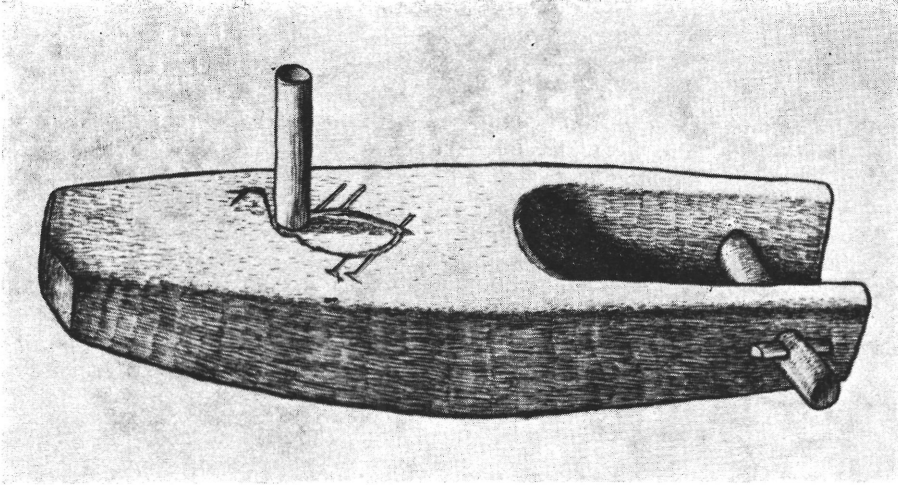
a kolompot a rénszarvas nyakába. A rénszarvas mozgásának akadályozása végett békót erősítettek a lábára. JANKÓ az első békóra Kajukanovüban akadt, majd Kolszamovüban újabbakra. Az utóbbiakról ezt olvassuk naplójában: „Itt találtam méteres irambékókat is (40121; 5. ábra) s ebből is vettem, de találtam kampósvégűeket is; a kampó arra való, hogy az iram, ha elkóborol az erdőben, a kampó az utat kikaparja s így könnyen nyomára jutnak. A nagy irambékó neve entlykat-juç, a kicsié ájkat-juç; a kampó katjuç-nyulç;(a), a villáé katjuç tlyal, a villa lyukaié katjuç visz, az ebbe való faszögé katjuç jánk, az ezt leszorító czöveké katjuç áj jánk; az a szarvkalapács, melylyel a szeget a lyukba verik, katjuç-szönkti-kenvi, az a csontczövek, melylyel a lyukból a faszegét kiverik, kátjuç szönkti jánk. Az iramhám és ennek gyeplő-része oxeln-nyur, csontrészei oxelntloç, két homlokszíja- pöcs nyur, a gyeplő alsó kétágú része roç nyur.”⁴⁰ A békók fenyőfából készültek, kb. 50 cm hosszúra, de volt közöttük 1 m-nél hosszabb is (40120; 6. ábra). Voltaképen gerenda darab volt, egyik végén villás bevágás, a másik vége szarvszerűen főlhajló, (40122; 7. ábra), vagy erős fadarabot vertek bele (40119; 8. ábra). Villás végeit átfúrták, a lyukon botot vezettek át, ezzel a villát össze tudták zárni. Hogy a záró bot ki ne essék, egyik végét gombosra faragták, a másik végébe pedig fapöcköt illesztettek. Villás végét kinyitva tették a rénszarvas lábára, majd a záró bottal rögzítették. A békó kampója a föld felé állt s az volt a rendeltetése, hogy nyomot húzva mutassa a rénszarvas útját. A békó nem gátolta, de megnehezítette a rénszarvas mozgását. Külön szerszám szolgált a záró bot beverésére. A JANKÓ naplójában említett kalapács volt ez a hozzátartozó ékkel. Mindkettőt rénszarvas szarvból faragták, az egyiket kalapács, a másikat hengeres ék alakúra, a kettőt madzaggal kötötték egymáshoz (40124; 9. ábra). Nincsenek adataink arról, hogy a békót a rénszarvas melyik lábára erősítették.

Az obi-ugor népek réntartására ugyanazok a sajátosságok voltak jellemzők, amelyek a szamojédokéra. Ugyanúgy használták igavonó állatként, szánba fogva, a tejét nem hasznosították, azaz nem fejték, a bikát általában foggal herélték, végül a csordákat kutyák segítségével őrizték. Ezek a sajátosságok, amelyek a szamojédok réntartásához kapcsolódnak, egyúttal eltérnek a többi szibériai nép és a lappok réntartásának sajátosságaitól. A réntartás vizsgálatának nemcsak művelődéstörténeti jelentősége van, hanem eredményei hozzájárulhatnak etnogenetikai folyamatok föltárásához, netán megoldásához, újabb problémák fölvetéséhez.

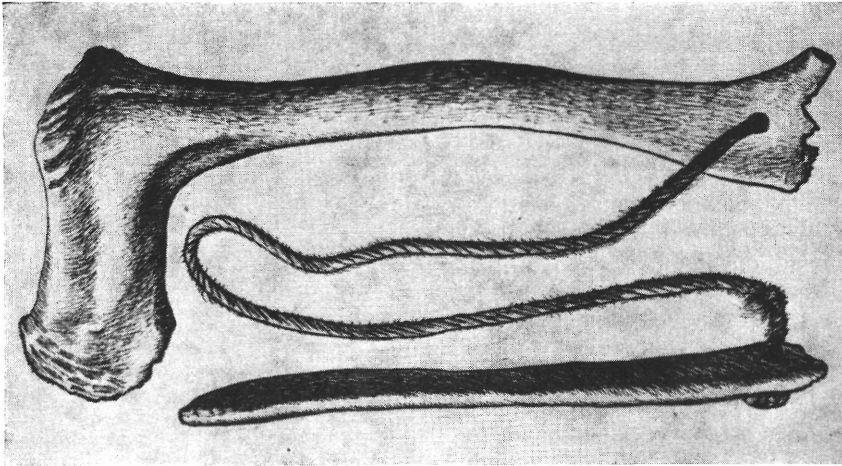
Utaltunk már arra, hogy az urali népek őshaza problémáinak megoldási kísérletei során még a múlt században fölvetődött az ázsiai őshaza elmélete. Ennek az elméletnek egyik atyja M. A. CASTRÉN különösen 1849-ben tartott előadásában tárta föl gondolatmenetét. Elmélete alapja az északi szamojéd népcsoportok és a Szaján hegység ma töröknyelvű népei rokonságának a fölismerése volt. CASTRÉN magyarázata szerint a szamojéd népcsoportok hajdan a Szaján hegység vidékén vagy a Jenyiszej forrásvidékén laktak s onnan vándoroltak föl északra. Azóta ezt az elméletet sokan, főleg a nyelvészek vitatták és bizonyították tarthatatlanságát. Az utóbbi évtizedek során azonban, különösen PROKOFJEV és CSERNYECOV munkássága révén, újra meg újra életre kelt. VASZILJEVICS-LEVIN a réntartásról írott tanulmányában igazolni véli a CASTRÉN által fölvetett, majd PROKOFJEV és CSERNYECOV révén tovább-

⁴⁰JANKÓ JÁNOS naplója. EA. 4142. 89.

épített elméletet. A következőket írja: „Ha CASTRÉN, aki a jenyiszeji szamojédok nyelvjárását összekapcsolta a kamaszinnal és a kojballal, az északi szamojédok eredetéről azt állította, hogy egyszerű eltelepülés a Szajánokból, akkor

8. ábra. Rénszarvas békó. Tajlakovü

9. ábra. Rénszarvas békó. kalapács. Kolszamovü

PROKOFJEV és CSERNYECOV a munkáikban ennek a folyamatnak egész bonyolultságát föltárták. A mai szamojéd népcsoportok Északnyugat-Szibéria ősi réntartás előtti lakosságának a szamojéd népekkel való keveredése eredményeként alakultak ki, akik a Szaján hegységéből északra települtek és elvitték oda a réntartást. A szamojéd nyelv győzött a keveredés eredményeként, az őslakók szokincsenek jelentős mennyiségével gazdagodott, ami a réntartás előtti gaz-

dálgódás formáira vonatkozik.”⁴¹ Ez a gondolatsor tehát a következőket teszi föl: északon, az Ural és az Ob vidékén éltek népcsoportok, amelyek nem ismerték a réntartást. E népcsoportok nemzetiségét nem ismerjük, azt tesszük föl róluk, hogy összekeveredtek a délről odatelepült szamojédokkal, ennek a keveredésnek az eredményeként kialakultak az északi szamojéd népcsoportok. A keveredés útján létrejött új népcsoportok a délről odatelepült szamojédoktól átvették a réntartást s azóta ezek a népcsoportok is réntartók. Ha azonban a szamojéd népcsoportok délről származásának bizonyító anyagához hozzá akarjuk venni a réntartás vizsgálatának eredményeit, több problémával kell számolnunk. A nyelvtudomány kutatásai eredményeként ma már nem vitatható, hogy a finnugor és a szamojéd népek elődei közös nyelvet beszéltek, az uralit, és az a nép, amely ezt a nyelvet beszélte, az urali őshazában élt. Ennek az együttélésnek a kora föltétlenül megelőzte a finnugor együttélés korát, hiszen a nyelvi tényekből ez világosan így következik. Ha tehát igaz lenne az, hogy a szamojédok a Szajánokból vándoroltak északra, akkor azt is föl kéne tennünk, hogy ott egy darabig együtt éltek a finnugorokkal. Ebben az esetben úgy kéne elképzelnünk az áttelepülési folyamatot, hogy a finnugorok elváltak a szamojédoktól és északnyugatra, az Ural felé, majd az Uralon túlra húzódtak. A szamojédok pedig csak jóval később követték volna őket, sőt némely csoportjaik ott maradtak volna az ázsiai őshazában. Az előbb áttelepülő finnugoroknak még akkor kellett volna új szálláshelyeikre távozniuk, amikor még nem folyt réntartó gazdálkodás, a szamojédok pedig már a réntartás ismeretében költöztek volna északra s ott a réntartás ismeretét átadták volna az obi-ugoroknak, a zürjéneknek és a lappoknak, előbb azonban még egybe kellett volna forniuk az ott talált nem szamojéd népcsoportokkal. Mindezt a folyamatot még bonyolultabbá teszi az a föltevés, hogy a Szajánokból északra került szamojédok nem ismerték a rénszarvas fogatolását, hanem csak a hátalását. Új szálláshelyeikre kerülve tehát nemcsak egybe kellett forniuk az ott talált népcsoportokkal, hanem az ottani őslakók fogatoló kutyatartásának analógiájára ki kellett alakítaniuk a rénszarvas fogatolását és fokozatosan el kellett hagyniuk a hátalást. Ezek szerint a lappoknak akkor kellett átadniuk a réntartás ismeretét, amikor már fogatolták a rénszarvast, de még hátalták is. (Meg kell egyébként jegyezni, hogy a lappoknál a rénszarvas háton való szállításnak egészen sajátos típusa alakult ki.) S történeti adataink szerint mit tudunk az Ural és Ob vidéki réntartás koráról? VASZILJEVICS-LEVIN munkájában erről a következőket olvashatjuk: „A különféle közleményeket megfigyelve megállapíthatjuk, hogy a X—XIII. században az északi Ural vidék és az Ob-vidék a kutyával való közlekedés területe volt. A XV. században itt már mind kutyával, mind rénszarvassal közlekedtek. De a XVIII—XIX. században a kutyával közlekedés majdnem eltűnt. Tehát, a szajáni szamojéd népek, amelyek ismerték a rénszarvas hátalását, északra hatolásukban összehatalálkoztak a benszülött lakossággal, amely kutyával közlekedett, átvették tőle a fogatos kutyatartást és átvitték a fogatolás jártasságát a rénszarvasra.”⁴² SIRELIUSnak is az a véleménye, hogy a „legújabb kutatások szerint valószínű, hogy a réntartásnak nincs régi gyökere.”⁴³ A történeti forrásokat veszi vallatóra

⁴¹ ВАСИЛЕВИЧ Г. М. и ЛЕВИН М. Г. Типы оленеводства и их происхождение. Сов. Этно. 1951. I. 78. Vö. Историко-Этнографический Атлас Сибири. Москва—Ленинград, 1961. 24—26.

⁴² ВАСИЛЕВИЧ Г. М.—ЛЕВИН М. Г.: i. m., 79.

⁴³ SIRELIUS U. T.: FUF 1906. 98.

KAI DONNER, hogy belőlük fényt tudjon deríteni az obi-ugor népek réntartó kultúrája korára. Vizsgálatának összefoglalásául a következőket mondja: „Um schliesslich das hier angeführte kurz zusammenzufassen, können wir mit ziemlich grosser sicherheit behaupten, dass die hauptmasse der jugrier, die früher europäischerseits des Uralgebirges über ziemlich grosse gebiete zerstreut gelebt haben, von den vordringenden syrjänen und russen nach dem norden und osten verschoben, schon während des 13. und 14. jahrhunderts nach Sibirien eingewandert war. Sie traten dann allmählich in nähere berührungen mit den damals nördlich und östlich von ihnen wohnenden jurak-samojeden und übernahmen nicht nur die wohnplätze derselben, sondern auch ihre renntierzucht. Zusammengenommen und miteinander verglichen beweisen sogar die aus erhaltenen ausgaben der russen, der araber wie Ibn Battūta und Qazwīni und der berühmten europäischen reisenden wie Marco Polo, dass ihre renntierzucht nicht gut aus der zeit vor der mitte des 14. jahrhunderts stammt. Da sie laut zuverlässiger nachrichten aus dem ende des 15. jahrhunderts schon damals teilweise renntierzucht trieben und die diesbezüglichen samojedischen lehnwörter spätestens in demselben jahrhundert aufgenommen worden sind, wird der angegebene zeitpunkt noch bestimmter begrenzt und die hier vertretene auffassung nochmals bestätigt. Es ist also anzunehmen, dass jene von den nördlichen ostjaken und wogulen entlehnte renntierzucht ihnen noch europäischerseits des Uralgebirges fremd war und dass sie sie im grossen und ganzen erst kennen gelernt und übernommen haben einige zeit nach der übersiedelung nach Sibirien, wo sie jedoch nie von den südlicheren mitgliedern jener völker angenommen worden ist.”⁴⁴ KAI DONNER és LEVIN véleménye tehát az obi-ugor réntartás korát illetően meg-egyeznek. Ez a kormeghatározás azonban csak a fogatolás korát jelölheti, hiszen a történeti források közlekedésre vonatkozó adatokat szolgáltatnak, arról azonban nem szólnak, korábban nem volt-e már máscélú (pl. hús, prém) réntartás. Ha a réntartásnak ez a formája föltehető is, nem teszi sokkal korábbra a réntartás átvételének idejét a történeti forrásoknál.

Minthogy az obi-ugorok a szamojédoktól vették át a réntartást, a szamojédoknak korábban kellett megismerkedniük vele. A szamojéd réntartás korának meghatározására történetek már kísérletek, megnyugtatóan eldönteni azonban még nem sikerült. Idézett tanulmányában fölveti ezt a kérdést DONNER is: „In der obigen übersicht habe ich absichtlich keine meinung über das alter der renntierzucht der samojeden geäussert. Ohne weiteres ist ja klar, dass sie bedeutend älter ist als die der von ihr abstammenden ob-ugrischen und syrjänischen. Ob sie mit der renntierzucht der ostsibirischen völker in verbindung steht, ist m. e., trotz der verdienstvollen untersuchungen von Laufer, noch nicht ganz befriedigend aufgeklärt. Ich habe aber schon früher die ansicht ausgesprochen, dass die samojeden in älteren zeiten viel westlicher — vielleicht hauptsächlich in der gegend des Ural — gewohnt haben, und auf grund neuerer untersuchungen auf archäologischen gebiet bin ich nur noch mehr geneigt, an dieser vermutung festzuhalten.”⁴⁵ Amikor VASZILJEVICS-LEVIN a réntartás korát igyekszik megállapítani a kezdeteit a XV. századra teszi, nem az obi-ugorok vagy a szamojédok réntartásáról, hanem az északi Ural

⁴⁴ DONNER KAI: Über das Alter der ostjakischen und wogulischen Renntierzucht. FUF XVIII. 142—143.

⁴⁵ DONNER K.: i. m., 143.

vidékéről meg az Ob vidékéről beszél. A nyenyec réntartást szemügyre véve megállapítja, hogy jellemző rá a ferdelábú szán, balról ülés a szánon, a gyeplő balról vezetése, a pásztorkutya alkalmazása, a foggal herélés és a fejés meg a hátalás hiánya. A Szajánok vidékén ellenben csak háton szállítanak és közlekednek, fejk a rénszarvast, a hátára balról ülnek, a gyeplőt balról vezetik, foggal herélnek, pásztorkutyát nem használnak. VASZILJEVICS-LEVIN véleménye az, hogy a szajáni és a szamojéd réntartás között genetikai kapcsolat van. Ezt az elméletet a kettő egyezéseivel bizonyítja. Néhány adatot mutat be annak igazolására, hogy korábban a szamojédok is hátalták a rénszarvast. Mint már említettük, véleménye szerint a kutya fogatolását alkalmazták a rénszarvasra, a szán maga is kutyaszánból alakult ki, majd a rénszarvas hátalását elhagyták. Adós maradt annak magyarázatával, mi lehet az oka, hogy a hátalás megszűnt, a többi szibériai népnél pedig megmaradt. Magyarázni lehetne ezt a lórtartás hatásával, de mivel magyarázható a lappoknál, ahol mind a fogatolás, mind pedig a háton szállítás megmaradt napjainkig? A fejés meglétére a Szajánokban VASZILJEVICS-LEVIN két magyarázatot is lehetségesnek tart. Igaza lehet szerinte MAKSZIMOVNAK is, aki fölteszi, hogy a fejés szokása a szomszédos marhatartó népcsoportok hatására alakult ki. Elképzelhetőnek tartja ezenkívül azt is, hogy a szamojédok is fejték a rénszarvast északra településük előtt, de északra vezető útjukon elfelejtették.

Lássuk végül a lappok réntartó kultúrájáról szóló elméleteket. Némelyek különálló fejlődés eredményének tartották, mások a nyenyecetől való átvételnek. A genetikai kapcsolatok tagadói főleg a csónakalakú szán hiányában vagy meglétében láttak különbséget a két nép réntartása között. Azóta sikerült adatokat találni, amelyek azt igazolják, hogy a csónakalakú szán használatos volt Nyugat-Szibériában. Ezek az újabb bizonyító adatok inkább összekapcsolják a két nép réntartását. VASZILJEVICS-LEVIN véleménye szerint a lapp és a szamojéd réntartás egyezései nem elegendők annak bizonyítására, hogy a lappok a réntartást a szamojédoktól vették át, de jogossá teszik az ilyen föltevést. Foglalkozik ezzel a kérdéssel KAI DONNER is és idézett tanulmányában a következőket mondja: „Da es sicher ist, dass die lappen früher weit südlicher und gewiss auch östlicher gewohnt haben und archäologische funde aus sehr alten zeiten verbindungen zwischen Finnland und den gegenden nicht weit westlich vom Uralgebirge voraussetzen, sind wir sicherlich in erster linie, wenn wir den ursprung und das alter der westsibirischen und europäischen renntierzucht klarzumachen versuchen, gezwungen, zunächst die lappische und samojedische renntierzucht zu untersuchen und eingehend miteinander zu vergleichen, um auf diesem weg vielleicht die wahrheit entdecken zu können.”⁴⁶

Térjünk vissza ezek után az obi-ugor és a szamojéd népek Ázsiából való származtatása elméletéhez s nézzük meg, a rénszarvastartás vázolt jelenségei és genetikai folyamatai összeegyeztethetők-e az említett népek származtatása során megállapított kronológiával. Mint láttuk, nem egyezik az ázsiai származtatás két elmélete. CASTRÉN, aki az ural-altaji rokonságot vallotta, az Altaj-Szaján vidékét nemcsak a szamojédok, hanem a finnugorok őshazájának is tekintette. A most megismert föltevések segítségével azonban csak a szamojédok északra települése lenne magyarázható, de mikor és merre vándoroltak a finnugorok? És ez a származtatás hogyan egyeztethető össze azokkal

⁴⁶ DONNER K.: i. m., 143–144.

az elméletekkel, amelyek szerint a finnugorság az Aral tó vidékéről települt északra, majd nyugatra és egyre nyugatabbra? Ha pedig CSERNYECOVnak azt a föltevését vesszük szemügyre, amely szerint az ugorok a sztyepp vidékről, szkíta-szarmata területekről költöztek az Ob vidékére, nem látjuk magyarázatát, honnan és merre kerültek a szkíta-szarmata sztyeppi területre. Őstörténeti elképzeléseinknek föltétlenül egyezniük kell a nyelvtudomány ama megállapításaival, hogy a finnugor nyelvrokonság ténye föltéteti velünk, hogy a finnugor nyelvet beszélő népesoportoknak egy időben legalábbis egymás közelében kellett élniük. Ma már nem kételkedhetünk abban sem, hogy a finnugor és a szamojéd nyelvek rokonságban vannak, föl kell tehát tennünk, hogy e népek őseinek is egymás közelében kellett egykor élniük. Ha tehát föltesszük, hogy a szamojédok a Szajánok vidékéről származnak, onnan kerültek északra és északnyugatra, akkor a nyelvrokonság ténye alapján azt is föl kell tennünk, hogy a finnugorságnak is arról a területről kellett származnia (ahogyan *Castrén* vélte is). Ebben az esetben a kutató abba a nehéz helyzetbe kerül, hogy meg kell rajzolnia a kiágazás útját és meg kell találnia az áttelepülés állomásait. Az ilyenfajta kísérleteknek eddig nem volt sikerük. Ugyanílyen problémákkal találjuk magunkat szemben akkor is, ha az Aral tó vidékéről való származtatás bizonyítására vállalkozunk. CSERNYECOV elképzése szerint az i. e. I. évszázad második felében és az i.sz. elején mentek végbe azok az etnogenetikai folyamatok az Ob vidékén, amelyek az obi-ugor népek kialakulására vezettek. A régészeti leletekből megállapítható kulturális átalakulás képéből úgy ítélt, hogy a „végbement változások mélysége arról tanúskodik, hogy nemcsak a déllel való csere fejlődése okozta őket, bár az is megvolt, hanem az új etnikai elemek Északnyugat-Szibériába beköltözése is, amely a sztyeppi szkíta-szarmata kultúrában való jártasságot — hagyományt hoz magával”⁴⁷ Majd később ezt mondja: „Ennek az új etnikai elemnek az Ob-vidékén való megjelenése és utána következő keresztveződése az őslakosokkal vezetett a mai vogulok és osztjákok kialakulására. Lényegében ez a folyamat a pjanobori idő kereteiben ment végbe. A jövevények, a nyelv szerint ugorok, állandó tartózkodási helyük idején a sztyeppben eredetileg a szkíta-szarmata világ állományába tartoztak, északra haladva elveszítették a lótarast, átvették a vadászok és halászok anyagi kultúráját.”⁴⁸ Az Ob-vidék etnogenetikus folyamatainak a végét az I. évezred közepére teszi s e folyamatok eredményének tekinti a két obi-ugor nép létrejöttét. Ugyanerre az időre teszi a szamojédok megjelenését a Narüm vidékén és az Ob és Jenyiszej között. Megjelenésük után keveredéseikkel magyarázza a szelkupok kialakulását: „azét a népét, amely kultúrájában egyesíti a helyi lakosság: a ketek, az ugorok és a jövevények: a szamojédok vonásait az utóbbiak nyelvének fölülkerekedésével. Tehát az I. évezred második felében Északnyugat-Szibériában az etnikai csoportok letelepedésének következő képét találjuk. Keleten a Jenyiszej balparti mellékfolyója mentén és részben a folyóközben: a ketek és a velük nyugaton szomszédos szelkupok. A középső és az alsó Ob medencéjében és az Irtüs alsó folyásánál: az obi-ugor népesoportok (vogulok és osztjákok). Az utóbbiak délen szomszédok voltak a karakidanokkal, akiket „xatan”-nak neveztek, a nevet később átvitték a tatárra. Távolabb nyugatra az ugorok, leginkább a vogulok

⁴⁷ ЧЕРНЕЦОВ В. Н.: Очерк этногенеза обских югров. Сообщение ИИМК. 1941. 9. 22.

⁴⁸ ЧЕРНЕЦОВ В. Н.: i. m. 24.

törzsei, települtek a középső Ural lejtőire a mai Szverdlovszk szélességéig, a Tura, Tagil, Nyejve, Rezs folyók mentén és a nyugati lejtőn a Csuszovaja folyónál, a Felső Kama és a Felső Pecsora medencéjében. Északon a sarkkörön az ugorok határosak voltak a Sarkvidék ősi eredeti törzseivel, bár a tundra alighanem aránylag gyéren lakott volt.”⁴⁹ Az etnogenetikus folyamat későbbi részleteit a következőképpen képzei el: „A X. sz. körül Északnyugat-Szibéria tundráin megjelennek a nomádok — a rénszarvastartó szamojédok. Keletről és részben délkeletről nyugatra előnyomulva, a szamojédok asszimilálták a Sarkvidék őslakóit, de részben az ugorok északi csoportjait is, átvéve egy időben ezekkel a kultúrájuk elemeit is, inkább alkalmazkodva a helyi fizikai földrajzi viszonyokhoz. A tundra meghódítása a szamojéd népcsoportok által alighanem már a II. évezred első századában befejeződött, de az ősi arktikus tengervidéki kultúra távolabbi helyein, mint fentebb mondtuk, folytatódott később is, egészen a XVI.—XIVII. századig. A II. évezred első századában az ugorok északi népcsoportjai a nyenyecektől átvették a rénszarvas tartását.”⁵⁰

A most vázolt elméletből nem derülnek ki a következők: 1. honnan és mikor kerültek az obi-ugorok elődei a szkíta-szarmata sztyeppre, 2. honnan vándoroltak a szamojédok a tundrára, 3. a finnugorok és a szamojédok elődei hol voltak közeli kapcsolatban egymással, ahol közöttük a nyelvrokonság kialakult? Fölvetődik az a probléma is, hogy ha a szamojédok csak a XI. század táján kerültek a tundrára, mikor és hol adhatták át a réntartást a lappoknak, akik akkor már Skandináviában éltek?

VASZILJEVICS-LEVIN érvelésében abból indul ki, hogy a réntartás kialakulásának egyik gócpontja a Szajánok vidékén volt s ebből a gócpontból kiindulva terjedt el észak felé. A kutatók megállapításai szerint a réntartás, különösképpen a fogatolás és a hátalás nem tekinthet vissza nagyon hosszú múltra. Bátran gondolhatjuk, hogy nem előzte meg a ló domesztikálását. Mi lehet tehát az oka, hogy a Szajánok vidékén élő szamojédok, ha azok valóban őslakók ott, tehát több ezer éve ott élnek, a rénszarvast domesztikálták és nem a lovat, mint a szomszédos török és mongol népek? Indokolt-e vajon az a föltevés, hogy a réntartás délen alakult ki és onnan terjedt el észak felé, mikor északon, ahol pl. a ló nem él meg, eleve fontosabb a rénszarvas szerepe? Ha elfogadjuk ezt az elgondolást, hogy a réntartás a lórtartás hatására alakult ki, akkor indokoltnak látszik ez a föltevés. Azt azonban még nem sikerült tisztázni, mik segítették — idézték elő a réntartás kialakulását. A délről való származás gondolatát próbálja VASZILJEVICS LEVIN támogatni azzal, hogy egyetlen adat alapján azt mondja, eredetileg a nyenyecék is hátalták a rénszarvast, mint a Szajánokban. Ha az idézett egy adatot hitelesnek is fogadjuk el, ezzel még nem tekinthetjük bizonyítottnak VASZILJEVICS-LEVIN elméletét. Nem fogadhatjuk el azt a föltevést sem, hogy az északra tartó szamojédok eredetileg fejték a rénszarvast, de útjuk során elfelejtették ezt a gazdasági ágat. Ha valóban fejték volna, akkor a tejnek és a tejgazdálkodásnak fontos helye lett volna életmódjukban, s ezt csak valami másféle tejgazdálkodással pótolhatták volna. Sokkal meggyőzőbb a lapp és a szamojéd csónakszán kapcsolatainak a föltárása és ennek bizonyítékul való fölhasználása abban, hogy a lappok a szamojédoktól vették át a réntartást. Ha el is fogadjuk ezt a föltevést, bizonyításra vár még,

⁴⁹ ЧЕРНЕЦОВ: i. m. 27.

⁵⁰ ЧЕРНЕЦОВ: i. m. 28.

hogy hol és kb. mikor történhetett az átvétel. A réntartás jelenségeinek fontos és nélkülözhetetlen tanulságai vannak mind a szamojéd, mind a finnugor népek etnogenetikus folyamatai föltárásához, VASZILJEVICS-LEVIN okfejtései azonban nem tudnak meggyőzni bennünket arról, hogy a réntartó kultúra is támogatja a szamojéd népeknek a Szajánokból való származása elméletét. Hiszen nem lát-szik bizonyítottnak, hogy a réntartás a Szajánokból került Szibéria északnyu-gati részeire s hogy ezt a kultúrát a szamojédok vitték oda. Kétkelkedik ebben az elméletben HAJDÚ PÉTER is, aki a szamojédok etnogenetikus folyamatait vizsgálván mérlegre tette a régészet, az etnológia és az embertan nyújtotta adatokat is.⁵¹

Amikor teret hódított a nagyobbarányú réntartás, gondoskodni kellett a nagy, egyes esetekben hatalmas csordák őrzéséről, tereléséről. Mint a szamojédoknál, az obi-ugoroknál is a pásztor kutya segítségével látta el a föladatát. A rénpásztor eszközei közé tartozott a pányva, vele fogta ki a pásztor a csordából a szarvast. FINSCH megfigyelése alapján ezt olvassuk róla: „Uebrigens wissen die sehr gut dressirten Hunde Flüchtlinge bald einzuholen und zurück-zutreiben, wenn sie nicht schon vorher mit dem Lasso (sam. Tynze) gefangen wurden. Letzterer, aus schmalen Streifen Rindsleder zierlich geflochten und an 70—100 fuss lang, hängt wurfbereit stets am linken Arme des Heerdenbesitzers und die Eingeborenen wissen ihr sehr gut zu handhaben. Die durch ein, oft zierlich bearbeitetes, Stück Bein laufende und mit letzterem geworfene Schlinge fängt sich am Geweih und trifft in den meisten Fällen ihr Ziel.”⁵²

A rendelkezésre álló adatok szerint a rénszarvasok száma erősen megcsappant. A megfigyelők ezt azzal magyarázzák, hogy nagy járványok pusztítottak és ritkították meg a rénszarvas csordák sorait. AHLQUIST pl. megemlíti, hogy Berjozov vidékén a korábban többszáz állatból álló csordák helyett az ő idejében csak három-négy, néhány tucattól álló csordát lehetett találni.⁵³

A szarvasmarha inkább a voguloknál terjedt el, az osztjákok kevesebbet tartottak. A megfigyelések szerint kevesebb volt a tehen, mint a ló. PALLAS szerint a voguloknál a gazdagok legfőljebb egy tehenet tartottak, ez az asszonyokkal mindig a jurtánál maradt.⁵⁴ KANNISTO szintén kevesebb marhát talált, mint lovat, a szoszvai és a fölsőlozvai voguloknál pedig egyáltalán nem látott. A vogul asszonyoknak nem volt sok dolguk a tehenekkel, télen szénát kellett dobniuk eléjük, napjában egyszer kihajtaniuk etetni, egyszer egy nap megszoptatni a borjúval, a maradék tejet pedig kifejni. Nyáron kihajtották az erdőre. Jók voltak a kaszálók, tehát takarmányról tudtak gondoskodni.⁵⁵ JANKÓ naplójában is azt találjuk, hogy mind a Szalüm, mind pedig a Jugan völgyében szép kaszálókat figyelt meg. Uszanovü jurtában a következőt jegyezte föl: „Az egész úton a legszebb kaszáló területeket találtuk, de a Jugán völgyében Juganszkoetól felfelé se marha, se ló, se baromfi nincs. Házi állata az iram és a kutya, több nincs.”⁵⁶ Szorovszkijában pedig ezeket jegyezte meg: „ez különben az egész Szalümben az egyetlen hely, ahol állattenyésztés van, pedig a Szalüm völgye mentén gyönyörű kaszálókat láttunk s itt tényleg kitejert

⁵¹ HAJDÚ PÉTER: A szamojédok etnogeneziséhez. Nyk. 1951. 41—49.

⁵² FINSCH: i. m., 475.

⁵³ AHLQUIST: i. m., 212.

⁵⁴ PALLAS P. S.: i. m. II, 257.

⁵⁵ Suomen suku, II. 382.

⁵⁶ JANKÓ JÁNOS naplója. EA. 4142. 93.

állattenyésztést lehetne meghonosítani.”⁵⁷ Ugyanott állapította meg azt is, hogy ökör nincs, mert a bikát nem kasztrálják.

Adataink szerint tartottak néhol csekélyszámú birkát, KANNISTO megfigyelése szerint disznót is, de csak a tavdai vogulok, végül a földműveléssel foglalkozók baromfit is. Ez utóbbiaknak azonban még a szarvasmarhánál is kevesebb tere és jelentősége volt.

IFJ. KODOLÁNYI JÁNOS

VIEHHALTUNG DER OB-UGRISCHEN VÖLKER IM 19. JAHRHUNDERT

Die Viehhaltung der Ob-ugrischen Völker gab den Forschern seit Jahrzehnten sehr viele Fragen zu lösen auf, befaßt sich doch die Wissenschaft — über die Erschließung der Verhältnisse des 18.—19. Jahrhundert hinausgehend — sehr nachdrücklich mit der Vergangenheit der Viehhaltung überhaupt. Auf Grund der sprachlichen Belege versuchte die Sprachwissenschaft, die Viehhaltungskultur sowohl der Ugrier, aber auch die der Finnougrier und der uralischen Völker zu rekonstruieren. Nach dem Zeugnis der aus dem 18.—19. Jahrhundert verfügbaren Belege waren die südlicheren Gruppen der Obugrier Pferdezüchter, ja, es erschienen zu dieser Zeit auch das Rind und das Schwein, in den nördlicheren Strichen aber das Ren. Das aber wurde nur in enger begrenzten Gebieten zur Grundlage der Lebenshaltung. Die grundlegenden Züge der Lebensweise ergaben sich aber auch weiterhin aus der Jagd und dem Fischfang. Im ganzen Gebiet war die Hundehaltung zu Zwecken der Jagd, vor Jahrhunderten aber auch zu denen des Verkehrs allgemein verbreitet. Den Hund als Schlittenvorspann verdrängte später das Ren. Unter den verschiedenen Zweigen der Viehhaltung wirft vor allem die Renzucht sehr wesentliche ethnologische und ethnogenetische Fragen auf, bzw. kann zur Bereinigung dieser Probleme beitragen. Trotz der bisherigen Versuche wurden viele Fragen der Domestikations des Rens nur unzulänglich erklärt.

Was nun die Viehhaltung der Obugrier anbelangt, so wurde das Ren mit Vermittlung samojedischer Völkerschaften bei den Ob-ugrischen Völkern bekannt. Die Klärung der Etappen bei der Domestikation des Rens wäre vor allem in ethnogenetischer Hinsicht wichtig. Einige Forscher sind nämlich auf Grund von Castréns Arbeiten der Meinung, daß die samojedischen Völker aus dem Sajangebiet nach Norden abgewandert seien und die Renhaltung im Zuge dieser Wanderung in ihre heutigen Siedlungsgebiete verpflanzt hätten. Ließe sich diese Annahme erhärten, wäre die Urheimat der Finnougrier anderswo zu suchen, als von Sprachwissenschaftlern und Vertretern anderer Disziplinen im allgemeinen angenommen wird. Diese Theorie wirft aber einerseits viele neue Probleme auf, andererseits aber läßt sie zahlreiche Fragen offen.

Gewiß kann die Lösung der ethnologischen Belange der Renhaltung auch zur Klärung von ethnogenetischen Problemen beitragen, zur Bereinigung solcher Fragen, wie z. B. das Aufkommen der Ob-ugrischen Völkerschaften und ihre ethnische Beziehungen.

⁵⁷ JANKÓ JÁNOS naplója. EA. 4142. 51.

A népi cserépedények szakterminológiája

Régi igény kielégítésére készült a jelen dolgozat, vagy inkább javaslat.

RÓMER FLÓRIS az Archeológiai Értesítő 1871-ik számában Agyagműveink helyes elnevezéséhez¹ címmel ezt írta: „Igen sok tárgy van, melynek egy szóval való meghatározása, vagyis tudományos elnevezése nem csekély bajt okoz. Fokozódik a baj onnan, hogy az alakok csekély különbséget mutatnak és mégis különfélék, ahol műnyelv nem is létezik, hanem a nép szájához vagyunk szokva, mely nem mindig és nem mindenütt helyesen nevezi el a dolgokat, hanem gyakran az egymástól legtávolabb eső alakokat ugyanazon a néven nevezi meg míg ellenben külön vidéken ugyanazon tárgyat más és más nevek alatt ismerik... Más nevek fordulnak elő az egri, a füleki, a győri piacokon...” — „Mit csináljon az archeológia magyar osztályozója? Alkosson maga műszavakat, és erőszakolja rá azokat az olvasó közönségre?” — E helyett arra kéri olvasóit, hogy a mellékelten lerajzolt 58 régészeti edényformához közöljék „a saját vidékeiken dívó elnevezéseket”, — azaz RÓMER végül az élő népnyelvhez fordult a régészeti edényformák elnevezésénél.

Foglalkozott a kérdéssel a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége is. KISS LAJOS írja, hogy 1912-ben a Főfelügyelőség részéről MIHALIK JÓZSEF levéllel fordult hozzá: „A Főfelügyelőség a magyarországi edénygyártás terén használatos elnevezéseket gyűjti az egyes fajták, illetve típusokról. Miután módunk volt beletekinteni az egész, uraságod által a vásárhelyi gölöncsékrekről készülő művébe, kérem, legyen szíves a kéziratnak azt a részét, mely a nomenklatúrával foglalkozik, egy heti használatra rendelkezésemre bocsátani.”² KISS LAJOS úttörő alaposágú dolgozata „A hódmezővásárhelyi tálasság” néhány év múlva meg is jelent.³

1951-ben az akkori Múzeumi Központ megbízásából IGÁZ MÁRIA hozzáfogott a magángyűjteményekben levő népi cserépedények leltározásához, és legsürgősebb szükségletnek az elnevezések következetes alkalmazását látta. IGÁZ MÁRIA A kerámiai tárgyak nomenklatúrája című dolgozata a jelen munka alapja. Célja, hogy a leltárcédulán a „tárgy irodalmi neve” pont alá a javasolt elnevezés kerüljön, utána írandó idézőjelbe a gyűjtés helyén használatos, a gyűjtő által tényleg észlelt népi elnevezés. A formák állandó elnevezéséül a legáltalánosabb népi elnevezéseket választotta, kerülve a túlságos szétaprózódást. A bizonytalanul használt neveket úgy választotta széjjel, hogy lehetőleg zárt, egymással össze nem téveszthető csoportokat jelöljenek. Minden

¹ Arch. Ért. IV. (1871) 181—183.

² Emlékezések a hódmezővásárhelyi múzeum alapításáról. (1958) 42. Újraközl.: Vásárhelyi kistükör, Bp 1964. 133.

³ A hódmezővásárhelyi tálasság. NÉ. főleg XVI. (1915) 52—67.

edényfajtáról rövid, módszeres leírást nyújtott, tekintettel az edényforma arányaira, és tisztázta a cserépedények részeinek elnevezését. Munkáját a fazekasságról szóló irodalomra alapozta, egyrészt a Néprajzi Múzeum gyűjteményét ismertető összefoglalásokra, BÁTKY ZSIGMOND „Útmutató”-jára⁴, és DOMANOVSKY GYÖRGY „Népi fazekasság” című könyvére,⁵ valamint egyes fazekasközpontok leírásaira, különösen KISS LAJOS említett munkájára és ROMÁN JÁNOS sárospataki dolgozataira.⁶

IGAZ MÁRIA elgondolásai nagyjából egyeztek azzal a gyakorlattal, amit ez idő tájt a Néprajzi Múzeum kerámiaraktárában KRESZ MÁRIA folytatott, amikor formák szerint rendezte el a cserépedényeket VISKI KÁROLY a leltár-cédulákra írt megjegyzései alapján. VISKI, aki az 1920 évek végén a kerámia-gyűjteményt revideálta és lefotóztatta, az elnevezések terén is megkezdte a következőes rend keresztülvételét és egyes leltár-cédulákra a tárgy szaknevét zárójelbe írta a leltárkönyvben szereplő név után. Gyakorlatát folytatták azok, akik a nyomában a gyűjteményt újra revideálták és rendezték: GÖNYEY SÁNDOR a 30-as évek végén, majd BECZKÓYNÉ RÉVÉSZ ÁGNES, az 1940-es években DOMANOVSKY GYÖRGY. VISKI megjegyzései azért voltak nagyon szükségesek, mert egyes formák neve nemcsak a tájnyelvben, hanem ennek hatása-ként a köznyelvben is nagyon ingadozó és ez megnehezítette a tárgy azonosítását.

A korábbi zavar egyrészt onnan származott, hogy azonos elnevezéssel jelölték meg különböző formákat. Legjobb példa a *korsó* szó. Dunántúlon és Erdélyben mindenfajta folyadéktartó edényt „korsó”-nak mondanak, jelzőkkel különböztetve meg ennek fajtáit. Az Alföldön a folyadéktartó edények elnevezése sokkal differenciáltabb és ezt a differenciált terminológiát követjük a szaknyelvben is. A leltárkönyvben régebben korsó néven szerepelt a szaknyelvben is alföldi szóval „korsó”-nak nevezett szűknyakú vizesedény, (Dunántúlon „bugyiga korsó”), valamint a szélesszájú vizesedény, a *kanta* (alföldi kifejezés, Dunántúlon „szájas korsó”). Az összenyomott szájú folyadéktartó edényt Viskit követve szaknéven *kancsónak* nevezzük.⁷ Dunántúlon ez is „korsó” („boros korsó”), gyakran így került a leltárkönyvbe, annál inkább, mert a céhedényeken magán az edényen is olvashatjuk a „korsó” szót, megfelelően a népi elnevezésnek. A leltárkönyvben gyakran kancsónak jelölték a körteformájú kancsófélét, a *bokályt* is.

Többféle formát jelenthet a „butykos” szó is: öblös pálinkás korsót, vagy — az Alföld északi részén — kis lapított pálinkás edényt. E félreértés elkerülése végett szaknévként nem alkalmazzuk a butykos szót és a korsóformájút *butykoskancsónak* nevezzük,⁸ a kicsi lapos formát délalföldi szóval

⁴ Útmutató néprajzi múzeumok szervezésére. Bp. 1906, főleg 62. 63. 64. 98. 103. 104. 105. és 113 tábla.

⁵ Bp. (1942), főleg 25—29.

⁶ A sárospataki fazekasság ismertetése. Ethn. XLII. (1951) 294—350. — A mázatlan fekete edényeknél előforduló edényformákkal és történeti előzményeikkel újabban SZABADEALVY JÓZSEF foglalkozott: Die Ornamentik der ungarischen Schwarzkeramik. Acta Ethn. IX. (1960). Az edényformák monographikus feldolgozására és történeti múltjára I. DOMANOVSKY GYÖRGY Kiöntőcsöves edények és magyarországi elterjedésük. Eth. LI. (1940) 211—227. TAKÁCS LAJOS: Dohánytermesztésünk egy eddig ismeretlen eszközéről. (A lukocsoló) NE. XL. (1958) 241—245. HOLL IMRE: A magyar középkori kerámia kutatásának problémái. Műveltség és Hagyomány. V. (1963) 65—68

⁷ Példa néhány VISKI-féle korrekcióra a leltárkönyvben egyaránt 'korsó'-nak jelölt különböző edényformánál: *kanta* (18.287 ltsz.), *kancsó* (17.162 ltsz.), *bokály* (4598 ltsz.).

⁸ Erre történeti előzmény 1638-ból, Oklevél Sztótar, 96.

butellának, — akkor is, ha a tárgyat a fazekas „butykos”-nak jelölte meg, mint a középtiszai darabok esetében.

A zavar másrészt onnan eredt, hogy különböző elnevezésekkel jelöltek meg azonos formát. Így hol kancsónak, hol korsónak, sőt kantának, hol székely tájszóval „bokály”-nak nevezi a leltárkönyv a körteformájú edényt, — Viskit követjük, amikor e formára a székely elnevezést, a *bokály* szót szaknévként országosan alkalmazzuk.⁹

Zavart okoz továbbá, hogy régebbi gyűjtéseknél nehéz megítélni, hogy a leltárkönyvben a köznyelvből vett elnevezést írták, vagy a népi nevet, mint-hogy az utóbbit régebben nem tették idézőjelbe. Előfordul, hogy a gyűjtő saját szűkebb hazájának tájnevét alkalmazta más vidéken, esetleg azt érezte köznévknek, pl. dunántúli származású gyűjtő korsónak leltározta a kancsót.¹⁰ Akad olyan következetlenség, hogy egy helyről származó tárgycsoporton belül azonos formájú tárgyaknál az egyik leltárcédulán a köznyelvhöz közelebb álló nevet olvashatjuk (kancsó), a következő cédulán a más vidéki népnyelvből vett szót (butykos).¹¹ Csak olyankor valószínű, hogy az idézőjel nélküli név népi név, amikor a néprajzos saját szülőföldjén gyűjtött és az elnevezés a köznyelvből hiányzik.¹²

A cserépedények tárgycsoportjai és azok rendszere

A tárgycsoportok elhatárolásánál elsődleges szempont a forma, az edény alakja, fazekas kifejezéssel „állása”, mégis más szempontok is számbajönnek, nevezetesen az edény fő funkciója és az ezzel összefüggő nyersanyag és mázoltóság, valamint a formát is, funkciót is érzékeltető elnevezés. Példa erre a *butykos-korsó*, amely olykor azonos formájú, mint egyes vizeskorsók, ezektől funkciója (pálinkásedény) és mázoltága különbözteti meg. Az Alföldön a pálinkás „butykos”-t sohasem nevezik „korsó”-nak, élesen megkülönböztetik a két tárgycsoportot, holott formailag a kettő között csak csekély különbség van. Másik példa a *fazék* és *szilke* esete, amikor a két csoportot nem annyira a forma választja el (bár ez is lehet különböző), hanem a funkció: a fazék főzőedény, — a szilke tárolóedény; az ehhez kapcsolódó nyersanyag különbség: a fazék tűzálló agyagból készült, a szilke készülhet nem-tűzálló agyagból; továbbá az edény külső mázatlansága, a fazék rendszerint mázatlan külsejű, a szilke mázas, díszes. A szilke szónál egy alföldi kifejezést általánosítottunk fenti értelemben országosan.

Név, forma és funkció: e hármas szempont együttes alkalmazása dönti el, hogy melyik tárgycsoportozáshoz kerül az edény. E hármasság együttes alkalmazására klasszikus példa az ókori görög kerámia, amelyet szintén e hármas szempont szerint szoktak osztályozni. A tárgycsoportok kialakításánál a funkciót csak elnagyoltan vettük figyelembe, a tárgynak sokféle rendeltetésére nem voltunk tekintettel. A funkció és a funkcióhoz kapcsolódó más szempontok (nyersanyag, mázoltóság) miatt *tárgycsoportokról*, *edénycsoportokról* beszélünk,

⁹ Példa, hogy a leltárkönyvben különböző elnevezéssel szerepel ugyanaz a forma, a *bokaly*: 'kis kancsó' (5573/ltsz.), 'nagy korsó' (5579 ltsz.), 'kis kanta' (5569 ltsz.) VISKI valamennyit *bokalyra* javította.

¹⁰ Pl. 77.107 ltsz.

¹¹ Pl. 86.932 és 86.933 ltsz.

¹² Pl. 78.341. ltsz.

nem pusztán edényformákról, mégis a tárgycsoportok nagyjából *formacsoportok* és így a következőkben nagy vonásokban a magyar népi kerámia formakincsét is áttekintjük, amelyen belül természetesen minden formának számtalan változata van.

A tárgycsoportok további osztályozását, rendszerét is a fenti szempontok figyelembevételével alakítottuk ki. Ily módon a cserépedények tárgyai a következő rendszer szerint osztályozhatók:

I. Laposedény

1. *Tálasedény*
2. *Sütő-, főzőedények* (tepsi, lábas)

II. Fennálló öblösedény

1. *Fazékféle, nyak nélküli öblösedény*
 - a) Főzőfazekak
 - b) Tárolóedények (szilke, bödön, köcsög, bögre)
2. *Korsóféle, öblösedény nyakkal*
 - a) Vizedények (korsó, kanta)
 - b) Borosedények (bokály, kancsó, kulacs)
 - c) Pálinkásedények (butykoskorsó, butella)
3. *Különféle edények és cseréptárgyak*

III. Kályhás munka

Tárgycsoportjaink rendszere elsősorban az *ólommázás* és a *mázatlan cserépedényekre* vonatkozik, mert ilyen a magyar fazekasmunka túlnyomó többsége. A következőkben a *mázás* jelzõt is mindig ólommázás értelemben használjuk.

Az egyes tárgycsoportok és azoknak rendszere egyben a Néprajzi Múzeum kerámiaraktárának rendje is, a szaknév egyben a tárgy raktári helyét is jelzi. Az osztályozás rendszerét megkíséreltük kiállítás keretében bemutatni, 1959-ben a „Magyar népi cserépedények” tanulmányi kiállítás alkalmával az egyik teremben a fenti rendszer szerint csoportosítottuk az egyes formákat képviselő anyagot.¹³

Az egyes tárgycsoportokat méret szerint általában három csoportba osztjuk: megkülönböztetjük a nagyméretű tárgyakat, az átlagos méretűeket és a kisméretűeket. Ez a felosztás a raktári rend gyakorlatából, főleg a polcok méreteiből adódik. A fazekasok azonban úrmérték szerint finomabb különbségeket tesznek a nagyságrendben.¹⁴ Az általunk *nagytálnak* nevezett csoportba, a 35 cm-nél nagyobb átmérőjű tálakhoz a fazekasok megjelölése szerint beletartozik a 40–50 cm-es „első tál” és a 35–40 cm-es „második tál”, míg a *tál*-nak nevezett csoportba a fazekasok nagyságrendje szerint a kb. 30 cm-es „nyerő tál”, az ennél kisebb „ötödik” vagy más néven ismert („porciós”,

¹³ KRESZ MÁRIA: Magyar népi cserépedények a Néprajzi Múzeumban. NÉ. XLII. (1961). Ugyanott a legfontosabb irodalom fazekasközponként.

¹⁴ KRESZ MÁRIA: Fazekas, korsós, tálás. Ethn. LXXI. (1960) főleg 332–333.

„egyemberes”) tál méret tartozik. A múzeumi *tányér* csoport azonos a fazekasok által is „tányér”-nak nevezett mérettel, átlag 18–20 cm, legfeljebb 23 cm átmérőjű, míg az ennél kisebb *kistányér*t a fazekasok sokszor „csészé”-nek nevezik. A raktári elhelyezésből adódik, hogy a tárgycsoportok közötti határt mechanikusan az átmérő méretével vontuk meg, függetlenül az edény mélyebb vagy laposabb formájától. A fennálló edényeket is három méretbe osztjuk, holott ezek is apróbban tagolódnak a fazekasok nagyságrendjében. A *nagyszilke* csoportba az olyan nagy szilke tartozik, amelyik immár kétfülű és kb. 25 cm-nél magasabb. Az általunk *szilkének* jelölt csoportba beletartozik a 4 literes „első szilke” (kb. 22 cm magasságú), a 2 literes „második szilke” (kb. 20 cm-es), valamint az egyliteres, 16 cm-es „harmadik szilke”. A 16 cm-nél kisebb félliteres szilke, a *kis szilke* a múzeumban gyakorlatban a *bögrék* közé kerül, de „bögré”-nek nevezik a fazekasok is.¹⁵

A tárgycsoportok rendszere kapcsolatban van a fazekasmesterség hármastagozódásával, a mesterség „fazekas”, „korsós”, „tálas” ágával, — teljesen azonban nem esik egybe. Szükségesnek tartjuk röviden összefoglalni, hogy tárgycsoportjaink rendszere hogyan viszonylik a fazekasmesterség egyes ágainak készítményeihez és ezt táblázatosan is kifejezni.

A „tálas” mesterség készítményei közé tartozik elsősorban az I. osztály I. csoportja, a tálasedény. A tálasedény sajátossága, hogy nem-tűzálló agyagból készül és hogy mindig mázas, gyakran díszes. Tálasmunka a II. osztályból, a fennálló öblőedények közül a l.b. csoport, a tárolóedények (szilke, bödön, köcsög, bögre), melyek szintén nem-tűzálló agyagból készültek és jórészt kívül is mázasok. A tálasmesterséghez kapcsolódik a II. 2. csoportból, a korsóféleségek közül a mindig mázas boros- és pálinkásedények b-c csoportja.

A „korsós” mesterség körébe tartoznak a korsóféleségek közül a vizesedények, a korsók és kanták, a II. 2. a. csoport. A korsós mesterség készítményei javarészt teljesen mázatlan vörös vagy fekete edények, ezért a fenti két formán kívül még más mázatlan edénycsoportok is szerepelnek itt: az I. osztályból, a laposedények közül a nagy *melencék*, (kétfülű nagy tálak, felálló fülekkel); valamint a szűrők és fedők, a II. osztályból, a fennálló edények közül a l.b. csoportba sorolt mozsár és gyertyamártóedény, továbbá a 3. csoporthoz tartozó itató és virágcserep. (A korsómesterek mázasabb edények készítésére is áttérhetnek, és ezzel együtt a tálasmesterség körébe tartozó formákra, — erre azonban jelenleg nem leszünk tekintettel.)

A mesterség „fazekas” ágának alapja a tűzálló agyag. Legfontosabb készítménye a főzőfazék, II. 1.a, továbbá a laposedények közül a sütő-főzőedények, I.2. csoport. A tűzálló agyag nem akadályozza annak, hogy bármely más formát készítsenek a szűkebb értelemben vett „fazekas” mesterek. A fazekasmunkához kapcsolódik a kályhámunka is, a III. osztály, mivel ennek is alapvető szükségessége a tűzálló agyag.

A táblázatból következik, hogy a mesterség tálas és korsós ágát a nem-tűzálló agyag azonossága köti össze, míg a fazekas és korsós ág közös vonása az edény mázatlan külseje. A három ág közül mázolttság, díszesség terén a tálasmesterség áll vezetőhelyen.

¹⁵ Uo. 347. A fazekas nagyságrendjére 350.

A mesterség ága	Edénycsoport	Nyersanyag	Mázoltság
Tálas	I. Laposedény 1. Tálasedény II. Öblösedény 1. b. Tárolóedény 2. b. Borosedény 2. c. Pálinkásedény	Nem-tűzálló agyag	Mázás
Korsós	II. Öblösedény 2. a. Vizeskorsók 3. Itató, virágcserep, stb.	Nem-tűzálló agyag	Mázatlan
Fazekas	I. Laposedény 2. Sütő-, főzőedény II. Öblösedény 1. a. Főzőfazék III. Kályhás munka	Tűzálló-agyag	Kívül mázatlan belül mázas

A folyóedénnyel szemben az egyedileg készülő edények nem kapcsolhatók olyan szorosan a mesterség egyik vagy másik ágához. A jellegzetesen folyóedény csoportok között is készülhetnek egyedi darabok (különleges tálak, korsók), de vannak olyan csoportok, amelyek többségükben, sőt kizárólag egyedileg készülnek, (a butellák, kulacsok, csalikorsók, stb.) és ezért a tárgy gyakran feliratot, évszámot visel.¹⁶

Nem foglalkozunk ezúttal a formák vidékenkénti változataival, sem a népi elnevezések földrajzi elterjedésével, — ezt más alkalomra halasztjuk, valamint a formák és az elnevezések történeti múltjának vizsgálatát is. Mégis idézőjelben közöljük a leginkább használatos népi elnevezéseket, hogy ezeket össze lehessen hasonlítani a javasolt szakelnevezéssel. Az idézett népi elnevezések a tárgycsoport, az edényfajta alapelnevezései, amelyekhez többféle jelző járulhat tekintettel az edény formai változatára, méretére, mázatlanságára illetve mázoltságára, díszítésére, stb. — e jelzők egy részére majd utóbb, a díszítőtechnikákkal kapcsolatban visszatérünk.

Minden tárgycsoportnál tehát a következő szempontokat vesszük sorra:

1. A tárgycsoport szakneve (*dőlt* betűvel) és rövid meghatározása, fő funkciója. (A „cserep” jelzőt minden alkalommal hozzá kell érteni a tárgy nevéhez, mert szinte minden edénycsoportnál fennáll a lehetőség, hogy más anyagból is készülhet.)

2. A tárgycsoport leggyakoribb népi nevei, idézőjelben.¹⁷

3. Az edény alakjának rövid leírása, arányainak jellemzése.

4. Az edény anyaga, ha ez szükségképpen tűzálló anyag.

¹⁶ Folyóedényről és rendelésre készült edényről uo. 359.

¹⁷ Míg az edényformák szakelnevezése mellett jórészt fel tudtuk tüntetni a népi elnevezést, a formák részeinek elnevezésénél és a díszítőtechnikánál már nem tudtuk ezt következetesen végigvinni és a népi szókincsből merített szavak mellett műszavakat is használtunk.

5. A mázoltásra vonatkozó megjegyzések. Ennek a következő fő lehetőségei vannak: a. teljesen mázatlan, b. mázatlan külsejű, belül mázas, c. mázas külsejű, belül mázatlan, d. mázas kívül-belül.

6. A díszítettségre vonatkozó megjegyzések, különösen ha a díszítés a formát is befolyásolja (domborműves díszítés).

7. Az edénycsoport a fazekasmesterség melyik ágához kapcsolódik?

8. Folyóedényként készül vagy egyedi darabként? Utóbbi esetben felirat, évszám gyakori-e rajta?

9. Milyen méreteket mérjünk leltározásnál az edényen.

10. Nagyságrend a szélső méretek megjelölésével. Amennyiben a nagyságrend bizonyos formai változást is jelent, ennek megjelölése (pl. a nagyméretű edények rendszerint kétfülűek).

11. Az edénycsoport gyakorisága illetve ritkasága a múzeumi anyagban. A tárgycsoport darabszáma a Nép rajzi Múzeum gyűjteményében 1950-ben és 1960-ban.

Összefoglalóan kell szólni az edényformák arányairól.

A korongolt edény *forgástest*, alapja kerek. (Kivétel, amikor utólagosan lapították és ezért ovális az alapja.) Arányainak meghatározásához a következő méretek szükségesek:

függőleges tengely, a *magasság*, jele: *m*.

vízszintes átmérő, a legnagyobb átmérő, az *átmérő*, jele: \varnothing

felső vízszintes átmérő, *szájátmérő*, jele: *sz.* \varnothing

alsó vízszintes átmérő, *fenékátmérő*, jele: *f.* \varnothing

Az átmérő és a szájátmérő egybeesik a laposedényeknél, valamint az *egyenesoldalú* edényeknél. Az öblösedény oldalfala többnyire *domború*, ilyenkor *középvonal* metszi a magasságot felében, melynek helye ritkán esik egybe a legnagyobb átmérővel. Az átmérő rendszerint magasabban van, mint a középvonal, ez a *magasan domborodó*, *vállas* forma; ritkán mélyebben, *alacsonyán domborodó*, *totya* forma. A domború oldalfalú öblösedénynek *hasa* van. Legszelebb pontja, a legnagyobb átmérő helye a *melle*, e fölött van a *váll*, amely annál laposabb, minél magasabban van az átmérő. Az edény vonalának, profiljának arányainál tehát számbajön az átmérő és a középvonal helyének viszonya.

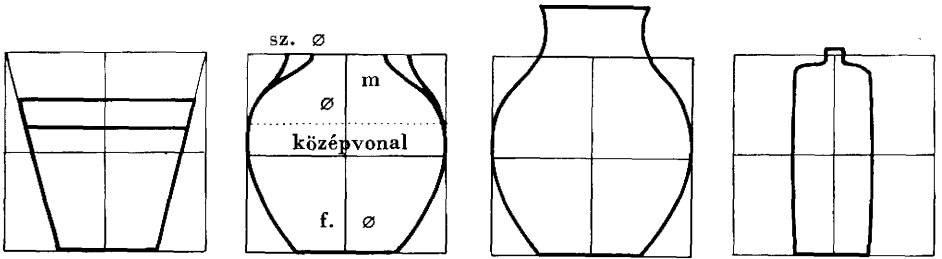
Nyakkal ellátott edényeknél a domború felületű *edénytestre* épül a *nyak*. A nyak kiívelése rendszerint *homorú* és a nyak kezdetének a domború és a homorú felület érintkezési vonala tekinthető. Nyakkal ellátott edényeknél a középvonalat csak az edénytesthez viszonyítva tárgyaljuk. *Hosszúnyakú* az edény, ha a nyak hossza több mint az edénytest magasságának fele.

A *száj bősége* lehet több mint az edénytest magasságának fele (pl. fazék), lehet annál kevesebb, kb. a magasság egyharmada (pl. bödön). E bőszejű edényeknek nincs nyakuk. A nyakkal ellátott edények közül a *szélesszájú* (és szélesnyakú) kantánál a szájátmérő kb. az edénytest egynegyede, a *szűkszájú* kantánál kb. egynolcada. A korsófélék egy részének (butykoskorsó, butella, kulacs) *szoros* a szája, a nyílás csak 1–2 cm-t hagy szabadon.

A *magasság és az átmérő viszonya* szerint beszélünk laposedényről és alacsonyabb vagy magasabb öblösedényről.

A *laposedény* magassága nem több, mint az átmérő fele, $mag < \varnothing/2$.

A laposedény annál *laposabb*, minél kisebb a magasság aránya az átmérőhöz (pl. lapostányér, tepsi). A laposedény annál *mélyebb*, minél nagyobb ezen belül a magasság aránya az átmérőhöz (pl. mélytál, lábas).

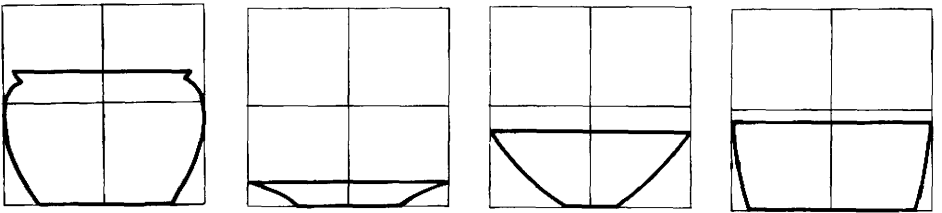

Egyenesfalú fennálló edény

Fennálló öblösedény

Öblösedény nyakkal

Karcsú öblösedény

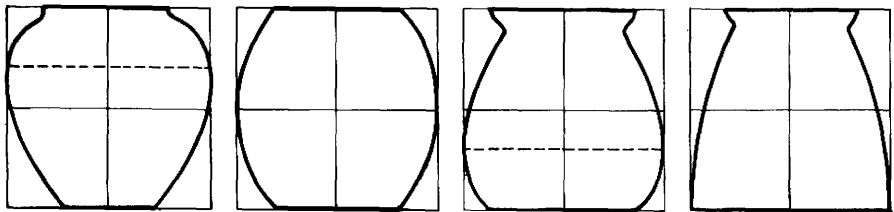

Alacsony öblösedény

Lapos edény: lapos tál

Lapos edény: mély tál

Lapos edény: lábasforma

Keskenyfenekű magasan domborodó vállas öblösedény

Öblösedény: hordóforma

Alacsonyan domborodó totyaformájú öblösedény

Szélesfenekű öblösedény

Aszerint, hogy az átmérő aránya nagyobb vagy kisebb a fenékátmérőhöz képest, beszélünk *szélesfenekű* vagy *keskenyfenekű* tájról, — az előbbi *keskeny-*, az utóbbi *szélesperemű*. A tálasedényhez viszonyítva a sütő-főző lapos edények feneké mindig széles, oldalfala *meredek*.

Az *öblösedény* magassága több mint az átmérő fele: $\text{mag} > \varnothing/2$.

Ezen belül *alacsony* az öblösedény, ha a magasság az átmérő felénél több, de az egész átmérőnél kevesebb: $\varnothing/2 < \text{mag} > \varnothing$.

Magas, ha a magasság az átmérőnél nagyobb: $\text{mag} > \varnothing$.

Minél kisebb az átmérő aránya a magassághoz, annál *karcsúbb* az edény.

A *domború* felületű öblösedény rendszerint a száj felé valamint lefelé elszűkül: *keskenyfenekű*, ilyenkor a fenékátmérő kisebb mint a szájátmérő: $\text{sz. } \varnothing > \text{f. } \varnothing$. A *keskenyfenekű* edénynél az átmérő a középvonal fölé szokott esni: az edény *magasan domborodó, vállas*.

Ha az átmérő megközelítőleg a középvonalnál van, akkor *hasasnak*, *gömbölyűnek* mondhatjuk az edényt, mert felülete megközelíti a gömböt.

Hordóalaknál felfelé is, lefelé is egyformán szűkül az edény, s szájátmérő azonos a fenékátmérővel: $sz. \emptyset = f. \emptyset$ az átmérő pedig a középvonalra esik.

Alacsonyan domborodó az edény, *totyafarmájú*, ha az átmérő a középvonal alatt szeli át a magasságot, és ilyenkor a fenékátmérő szélesebb mint a szájátmérő: $f. \emptyset > sz. \emptyset$.

Ennek szélső esete a *szélesfenekű edény*, amelynél az átmérő és a fenékátmérő egybeesik, és az edény megközelítőleg csonkakúp alakú: $\emptyset = f. \emptyset$.

I. Laposedény

1. Tálasedény.

A tálasedény oldalfala enyhe szögben ferdén, laposan áll, szemben a fennálló öblösedény fölfelé álló falával.

A tálasedény két főrésze: kerek *öble* (belülről tekintve), illetve *feneke* (kívülről tekintve), és az ezt körülvevő *oldalfal*, illetve *perem*.

Az öböl lehet *homorú* vagy *lapos*, illetve középütt lapos, oldalt homorú.

Az oldalfal illetve perem kétféle lehet:

1. *sima perem* törésvonal nélküli, azaz a perem közvetlenül az öblölből indul ki;

2. törésvonal, *sinc* két részre osztja az edény falát, külső *peremre* és belső *oldalra: sinces forma*. A sinc vonala lehet közel az öblökhöz, *alacsony sincű* forma („lesincű”), lehet messze az öböltől, *magassincű forma* („felsincű”), esetleg két törésvonal lehet az edény oldalfalán, *kétsincű* forma.

A sima perem inkább a tálakra jellemző, a sinces forma inkább a tányérokra.

A perem különböző szélességű lehet, és állhat *meredeken* vagy *laposan*, ívelése lehet *homorú*, vagy *domború*.

A perem *széle* igen sokféle. Függőleges metszetben ábrázolva: *sima*, *kihajló*, *behajló*, *karimás*, *rámás*, *széles rámájú*. A sima szél lehet mintásan levágott, felülnézetben ábrázolva: *hullámos*, *íves*, *csipkés*, *fűrész*. Lehet ujjbenyomással *hajtogatott* vagy *benyomkodott*.

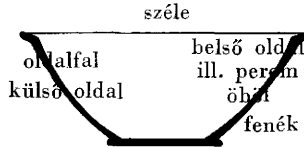
A falra való akasztásra vagy *akasztófül* szolgál a perem külső oldalán, amely lehet függőleges, illetve vízszintes irányú, vagy pedig *akasztólyuk*, azaz kétszeresen átlukasztott fenékszög. Esetleg nem akasztható az edény. *Fenekszög* a fenék kisszögélése, — ha ezt leesztárgályozzák, akkor *sima* a fenék, fenékszög nélküli.

A tálasedénynek lehet két *füle* a szembeeső oldalon, ez állhat függőlegesen, illetve vízszintesen vagy lehet felálló.

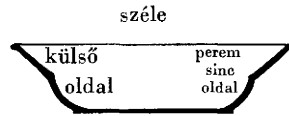
A tálasedény alapja (vízszintes metszete) rendszerint kerek, de lehet négyzetes, vagy háromszögletű.

A felálló fülű melence teljesen mázatlan. Ennek kivételével a tálasedény belül mindig mázas, kívül többnyire mázatlan, esetleg a perem külső oldala mázas, bár van olyan is, amelynek a feneke is mázas.

A tálás edénynek a belső mázas oldalát díszítik, mégpedig az edény formájához alkalmazkodva egyrészt az öböl kerek mezejét, másrészt a peremét. A sinc a díszítményben is elválasztó vonal. A rámás szélű tálak rámáját is szokták díszíteni. A tálasedény külsejére csak a két függőleges fülű mázas melence esetében kerül dísz, amely főleg a nagyobb tálak méretében készül.

Sima peremű tál

Sinces forma

Alacsony síncű forma

Magas síncű forma

Kétsíncű forma

Sima szél

Kihajló szél

Behajló szél

Karimás szél

Rámás szél

Széles ráma

Hullámosan, ívesen, csipkésen, fűrészesen levágott sima szél

Ujjbenyomással hajtogatott vagy benyomkodott szél

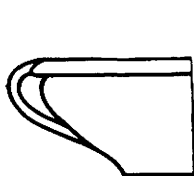
Függőleges akasztófül

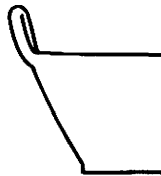
Vízszintes akasztófül

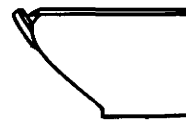
Akaszítólyuk

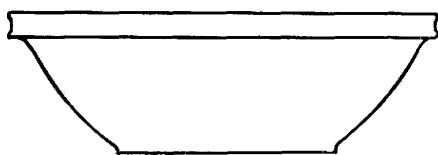
Függőleges fül

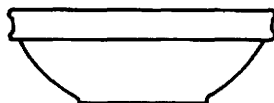
Felálló fül

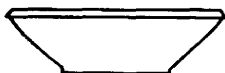
Vízszintes fül

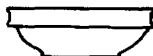
Nagytál

Tál

Tányér

Kistányér

A tálasedény többsége folyóedényként készül, évszám, felirat ritka rajta. Különlegesebb darabjai (áttört díszű tálak, formában készült gerezdes peremű tálak) egyedi készítmények. A tálasedény mestere a tálás, csak a mázatlan melence korszós munka.

Méret: átmérő, magasság, fenékátmérő. E három méret megadja a tál alakját, a fenék és a perem arányát, a mélységet illetve a laposságot. Megkülönböztetünk mély tálát keskeny öböllel, széles meredek peremmel, vagy laposabb formát széles öböllel és keskeny peremmel.

Nagyság szerint:

1. **Melence és nagytál** („melence”, „vájling”, — „első tál”, „második tál”, esetleg „harmadik tál”) Átmérője 35 cm-nél nagyobb. Ételek elkészítésére, mosogatásra stb. szolgál.

2. **Tál** („harmadik”, „negyedik”, „ötödik” esetleg „hatodik tál”). Átmérője 25–35 cm. Étel elkészítésére vagy tálalásra szolgál.

3. **Tányér** („tányér”, „kistál”). Átmérője 16–25 cm. Étel osztásra, evésre szolgál. Többnyire sincs pereme van; mélyebb tálserű formája sima oldalú.

4. **Kistányér** („kistányér”, „csésze”). Átmérője 10–16 cm. Gyereknek adnak benne enni.

A tál, tányér gyakori forma. A Néprajzi Múzeumban 1950-ben 140 nagytál, 988 tál, 1108 tányér és 77 kistányér volt. (Ebben bennefoglaltatik az önmázaz fajansz, de nincsen benne a gyári keménycserép.) 1960-ban 238 nagytál, 1576 tál, 1477 tányér és 98 kistányér volt.

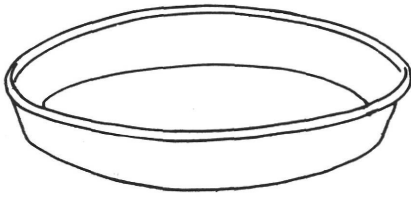
2. Sütő- főzőedények

A **tepsi** lapos, alacsony sütőedény.

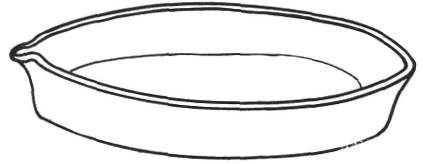
A **kerek tepsi** („tepsi”, „keres tepsi”) kerek alapú szélesfenekű lapos edény, alacsony egyenes oldalfala ferdén kihajló, füle nincs.

A **hosszú tepsi** („tepsi”, „hosszú sütő”, „pecsenyesütő”, „kacasütő”, „kármentő”) lehet a fentiekhez hasonló formájú, azonban ovális fenékkal. Egyik végén kis kiöntője van, másik végén fül. A hosszú tepsi másik formája fennálló edényként korongolt, de félbevágott, ily módon csónak alakú s fenéke és oldala egybefolyó. Egyik végén kiöntő, a másikon fül van, esetleg átívelő kosárfül. A hosszú tepsi lehet tálformájú is, benyomott oldalfallal, ebből indul ki az edényt átívelő kosárfül. Van lapokból formált négyszögletes tepsi is.

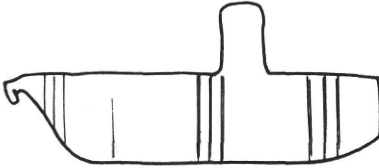
A kerek tepsi lehet teljesen mázatlan. Rendszerint a tepsi belül mázas, kívül mázatlan, tűzálló folyóedény, fazekasmunka.

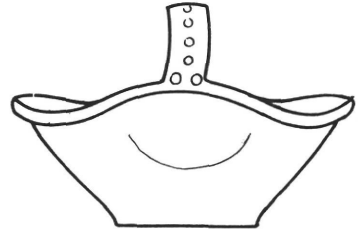
Kerek tepsi (alapja kerek)

Hosszú tepsi (alapja ovális)

Félbevágott tepsiforma

Tálalakú tepsiforma

Méret: hosszúsága, szélessége, magassága.

A Néprajzi Múzeumban 1950-ben 10 kerek tepsi és 22 hosszú tepsi volt, 1960-ban 28 kerek és 30 hosszú tepsi volt.

A **lábás serpenyő** („serpenyő”, „lábás”, „lábás lábás”) szélesfenekű laposedény, függőlegesen vagy ferdén kihajló egyenes oldalfala van. Három lábon áll. Széle kissé behajló. Oldalán rendszerint korongolt nyél van, néha azonban egy vagy két függőlegesen vagy vízszintesen elhelyezett fül. A szabad-tűzön való pirításra és hirtelen főzésre szolgál.

A serpenyő tűzálló agyagból készül, kívül mázatlan, belül mázas folyóedény, mestere a fazekas.

Méret: szájátmérő, fenékátmérő, teljes magasság, az oldalfalak magassága, a nyél hosszúsága.

Ritka forma, 1950-ben 46, 1960-ban 60 darab volt a Néprajzi Múzeumban.

A **lábás** („lábás”, „serpenyő”) a fenti edényhez hasonló, de láb nélkül. Oldalán függőlegesen, néha vízszintesen elhelyezett füle van, kisebb edényen egy, nagyobbban kettő.

A lábás belül mindig mázas, gyakran kívül is. Tűzálló agyagból készült folyóedény, fazekasmunka.

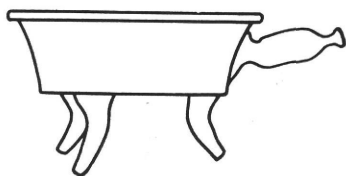
Méret: szájátmérő, fenékátmérő, magasság.

1950-ben a Néprajzi Múzeumban 19, 1960-ban 35 lábás volt.

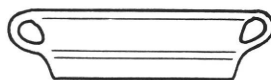
A **kalácssütő** („kuglófsütő”) kerek fenekű, egyenes fala ferdén kifelé áll. Fala függőleges irányban kb. kétujjnyi széles hosszú hullámokba van hajtogatva körben. Fala néha megtört vonalú. Széles többnyire hajtogatott karimája van. Lehet rajta akasztólyuk.

A kalácssütő néhány különleges változata: a szívalakú forma, a hal-, malac- vagy bárányforma.

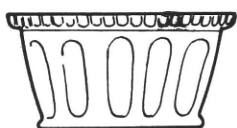
A kalácssütő belül mindig mázas, külső oldala lehet mázas vagy mázatlan, feneke mázatlan. Díszítetlen, — belül a fenéken azonban néha domborműves díszítmény van. Tűzálló agyagból készül, rendszerint fazekasmunka.

Lábas serpenyő

Lábas

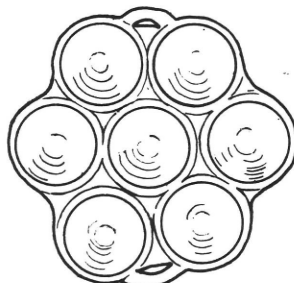
Kalácssütő

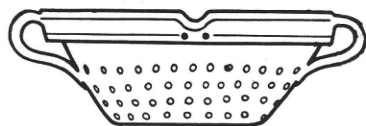
Szívalakú kalácssütő

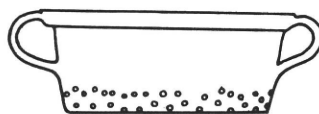
Halalakú kalácssütő

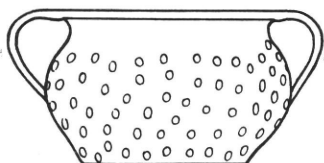
Fánksütő

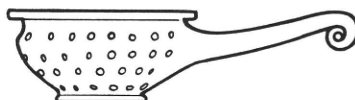
Szűrőtál

Szűrőlábas

Szűrőfazék

Nyeles szűrő

Gombfedő

Fülesfedő

Karimásfedő

Méret: szájátmérő, fenékátmérő, magasság.

1950-ben 16, 1960-ban 58 darab volt a Néprajzi Múzeumban.

A **fánksütő** („fánksütő”, „tarkedlisütő”, „csehpimaszsütő”) több darab, három-öt-hat-hét alacsony kis tálból áll, amelyeket különböző formációban illesztnek össze. Egy vagy két füle van, vagy nyele. Lehet három kis lába

A fánksütő belül mázas, kívül mázatlan tűzálló edény, fazekasmunka.

Méret: teljes hossza, szélessége, az egyes tálacskák átmérője és magassága.

1950-ben 6, 1960-ban 18 fánksütő volt a Néprajzi Múzeumban.

A **szűrő** („tésztaszűrő”, „laskaszűrő”, „csikmákszűrő”) sűrűn átlukasztott edény különböző alakban. Lehet tál, illetve kétfülű melence formájú: *szűrőtál*. Lehet lábasformájú, esetleg fazékformájú. A *nyeles szűrő* („tésztaszedő”) hosszú nyéllel, kerek fejjel, kanálszerűen készül.

A szűrő lehet teljesen mázatlan korsósmunka, többségük azonban mázas, tálas- vagy fazekasmunka.

Méret: szájátmérő, fenékátmérő, magasság, a nyél hossza.

1950-ben 29, 1960-ban 70 szűrő volt a Néprajzi Múzeumban.

A **fedő** („födő”) különböző edények befedésére való. Alakja legtöbbször kerek, kúp vagy félgömb formájú, ilyenkor gombfogója van (*gombfedő*); vagy csonkakúp alakú, ilyenkor fül íveli át a lapos tetejét (*fülesfedő*). Széle lehet sima, vagy lehet karima, hogy a hozzáillő edény szájába illeszkedjék.

A fedő lehet teljesen mázatlan korsósmunka, vagy lehet felül mázas, alul mázatlan, esetleg teljesen mázas tálasmunka. Folyóedény.

Méret: legnagyobb átmérő, magasság fogóval és magasság fogó nélkül.

1950-ben 95, 1960-ban 167 fedő volt a Néprajzi Múzeumban.

II. Fennálló öblösedény

A *fennálló edény* oldalfala felfelé áll, magasabban az átmérő felénél. Fontosabb részei: *feneke* (esetleg *talpa*), *oldalfala*, mely hasat alkothat (*öblösedény*), ennek legszélesebb része a *mell*, felső része a *váll*. Az edénynek felső nyílása a *szája*. A fennálló edények közül az 1) csoportnak, a fazékféléknek általában nincs nyaka, míg a 2) csoportnak, a korsóféléknek *nyaka* van.

A fennálló edény *oldalfala* lehet egyenes és akkor állhat *függőlegesen*, *ferdén*, utóbbi esetben *tölcséresen* vagy *kúposan*. Az öblösedénynél az edény fala a száj felé elszűkül és hasat alkot, amely lehet *gömbölyű*, *magasan domborodó* vagy *vállas*, esetleg *alacsonyan domborodó*. Ha nem szűkül el a száj felé, akkor lehet az edény *félgömb alakú*, vagy *kehely alakú*. A váll lehet *domború* vagy *lapos*.

A *nyak* kezdődhet *törésvonallal* vagy *ívelten*. A *száj* lehet *bő*, illetve *szűk*, sőt *szoros* és ennek megfelelően az edény lehet *bőszájú*, *bőnyakú*, vagy *szűk-szájú*, *szűknyakú*. A *nyak* lehet *egyenes* vagy *karimás*.

A *száj széle* vagy *ajka* sokféle lehet, hasonlóan a tálasedényhez: *sima*, *kihajló*, *behajló*, *felhajló*, *peremes*, *karimás*, *kettőskarimás*, *rámás*.

Az edény szájának lehet *kiöntője* a folyadék kiöntésére. Ez a *kiöntő* lehet egészen *enyhe* és csak az ajak kis bemélyítéséből állhat, de lehet erősebben *összenyomott*, sőt teljesen összenyomott *csücs*, esetleg *sima lappal* félig lefedett. A has oldalára illesztett cső a *kiöntőcső*. (L. *kancsónál*)

A fennálló edénynek is van *fenékszőge*, ritkán *talpa*. A *talp* lehet vékonyabb vagy vastagabb, és lehet *oszlopos*.

Kisebb edényen egy fül szokott lenni, nagyobb edényen kettő a szembeeső oldalon. A fül rendszerint *függőleges* és vagy a száj széléből indul ki, vagy

Fennálló öblösedény nyakkal

Sima ajak

Kihajló ajak

Felhajló ajak

Peremes ajak

Karimás ajak

Kettőskarimás ajak

Rámás ajak

Fenekszög

Vékony talp

Vastag talp

Oszlopos talp

Függőleges fül, szájból indul ki

Vízszintes fül

Felkunkorodó fül

Lapos fül

Kerek fül

Korongolt fül

Préselt fül

oldalt van elhelyezve. A *vízszintes fül* ritka és csak párosan alkalmazzák az edény vállán. A fül lehet *lapos, kerek* (átmetszetű), *korongolt* (csőszerű) vagy *formában nyomott*, vége *felkunkorodhat*. Csecs csak kerek vagy korongolt fülön lehet. A száját átívelő fül a *kosárfül*.

A dísztmény a fennálló öblös edényen is a formához igazodik és leg-
hangsúlyozottabb a legnagyobb átmérő helyén, az edény mellén, valamint
a vállán, továbbá alkalmazkodik a nyak törésvonalához. Az edény alsó har-
mada, alsó negyede díszetlen, sőt többnyire mázatlan marad.

I. Fazékfélék

a) Főzőfazék

A **fazék** („fazék”) tűzálló agyagból való főzőedény, ritkábban élelmiszertartó. Szája széles (a teljes magasságnál kisebb, de ennek felét többnyire eléri), nyaka nincs. Kétféle formája van:

a *keskenyfenekű fazék*, alul elszűkül, hasa magasan domborodó, vállá ívelt,

a *szélesfenekű fazék*, szélesedő aljú, nagyjából csonkakúp formájú edény.

A fazék lehet vízszintesen vagy ferdén *rovátkolt*, sűrű barázdákkal.

A keskenyfenekű fazék rendszerint mázatlan külsejű, belül és ajkán mázas. Némelykor teljesen mázatlan. Dísze lehet a vállára festett zsinórozás.

A szélesfenekű fazék lehet szintén mázatlan külsejű, de gyakran kívül is mázolt.

A fazék mindig folyóedényként készül, mestere a fazekas.

Méret: magasság, szájátmérő, fenékatmérő.

Nagyság szerint:

Nagyfazék („lakodalmas fazék”) 30 cm-nél magasabb, két függőleges füllel, a fül a szájából indul ki. Formája mindig keskenyfenekű. Gyakran ujjbenyomások abroncsok erősítik.

Fazék, 20—30 cm magasság között keskenyfenekű vagy szélesfenekű forma egy függőleges füllel, mely a szájából indul ki.

Kisfazék („csupor”) 15—20 cm-nél alacsonyabb forma, bögre méretű keskenyfenekű vagy szélesfenekű edény.

A fazék gyakori forma. A Néprajzi Múzeumban 1950-ben 30 nagyfazék volt és 110 fazék, 1960-ban 57 nagyfazék, 186 fazék. A kis fazekakat a bögrék közé osztottuk.

b) Tárolóedény

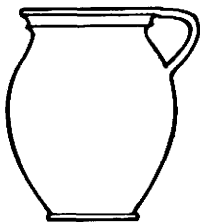
A **szilke** („szilke”, „sirány”, „rátó”, „röstölő”, „porzsoló”, „pohár”, „bögre”) kívül is mázas ételhordó vagy tárolóedény. Formája fazékszerű: a keskenyfenekű fazékhoz hasonló vagy annál alacsonyabb, hasasabb, ilyenkor a magasság kb. megegyezik a szélességével, ez az ún. *gömbölyű szilke*. Egy függőleges füle van, mely a szájából indul ki, csak a nagyobb méretű szilkének van két füle. Szája rámás vagy különböző vastagodású.

A szilkét a fazéktól az különbözteti meg, hogy agyaga nem tűzálló (bár lehet tűzálló) és hogy kívül-belül mázas, gyakran festett mintával.

Folyóedényként készül, mestere a tálás, (ha nem tűzálló agyagból készül), vagy a fazekas (ha tűzálló agyagból való).

Mérete: magasság, szájátmérő, fenékatmérő.

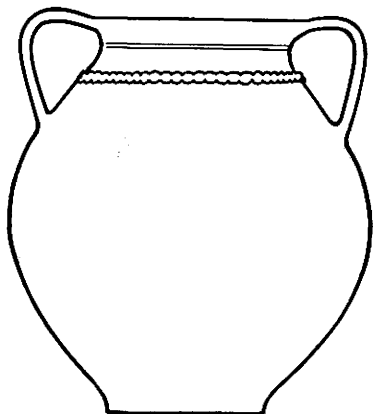
Nagyság szerint:

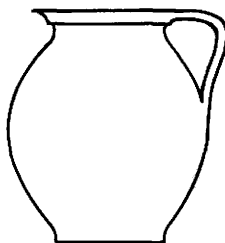
Keskenyfenekű fazék

Szélesfenekű fazék

Nagyfazék

Fazék

Kisfazék

Nagyszilke

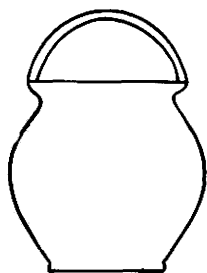
Szilke

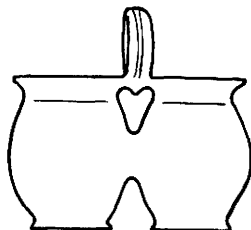
Kis szilke

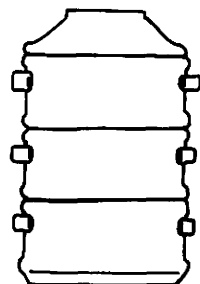
Komaszilke

Rötyke

Ikerbögge

Ételhordó

nagyszilke, ez kétfülű, kb. 25 cm-nél magasabb,
szilke, kb. 15–25 cm magasság között,
kis szilke, 15 cm alatt.

Gyakori edény, a komaszilkével együtt a Néprajzi Múzeumban 1950-ben 264 darab volt, 1960-ban 402. A kis szilkéket a bögrék közé osztottuk.

Komaszilke („komaszilke”, „komacsésze”) alakja a szilkénél változatosabb. Alacsonyabb a szilkénél, oldala szögletesített vagy kehely alakú, kis talpa van. Két vízszinten fül vagy gomb van az oldalán. Néha fődő illik rá.

A komaszilke kívül-belül mázas, rendszerint festett díszű edény. A szilkével ellentétben nem folyóedényként készül, mégis felirat, évszám nem szokott rajta lenni.

A **rötyke** („rötyke”, „füles rátó”, „karos rátó”) ételvivésre szolgáló edény. Formája a gömbölyű szilkével azonos, de a száját átívelő kosárfüle van. Kiöntőcsővel is előfordul.

A rötyke kívül-belül mázas, rendszerint festett díszű edény.

Méret: teljes magasság, magasság fül nélkül, szájátmérő, fenékméret.

Ritka forma, 1950-ben 23, 1960-ban 32 darab volt belőle.

Az **ikerbögge** („páros pohár”, „iker pohár”, kettes fazék”) szintén ételvivésre szolgál. Két összeragasztott keskenyfenekű fazékformájú edény felül közös füllel.

Az ikerbögge rendszerint kívül-belül mázolt.

Méret: teljes magasság, az egyes bögrék mérete.

Ritka forma, 1950-ben 7, 1960-ban 15 darab volt belőle.

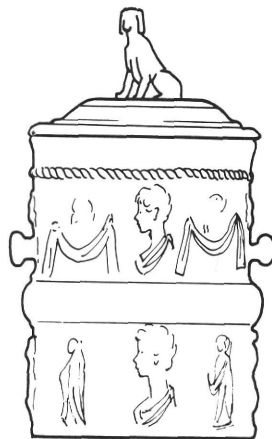
A **bödön** („bödön”, „bodon”, „fazék”) élelmiszer tartására szolgáló edény, fedővel vagy kihajló (leköthető) szájjal. Leggyakoribb formája a keskenyfenekű fazékhoz hasonló, de annál szűkebb szájjal és két oldalán elhelyezett függőleges vagy vízszintes füllel: a *keskenyfenekű bödön* („kantaderék bödön”). Másik formája egyenesoldalú, henger alakú bödön, az *egyenesoldalú bödön*, oldalt két gombfogóval. Az egyenesoldalú bödön fődője csonkakúp alakú és gyakran figurális fogója van.

A bödön lehet mázatlan, rendszerint azonban kívül-belül mázas. Az egyenesoldalú bödön gyakran domborműves díszű. Megrendelésre készült, olykor évszám van rajta, felirat. A bödön előfordul mint korsós készítmény, de lehet fazekas, vagy tálás munka is.

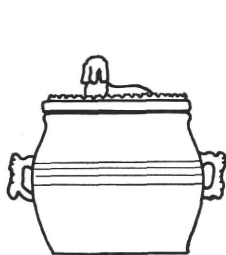
Méret: a teljes magasság, a magasság fedő nélkül, szájátmérő, fenékméret, a fedő átmérője és magassága.

Keskenyfenekű bödön

Egyenesoldalú bödön

hordó alakú

hasáb alakú

medve alakú

emberfej alakú

Dohánytartó

1950-ben 31, 1960-ban 104 volt a bödönök száma.

Dohánytartó. Ide különböző alakú tárolóedényeket sorolunk, többnyire dohánytartók, ritkán cukortartók. A forma lehet hengeres, mint az egyenesoldalú bödön, lehet hordó alakú, hasáb alakú, stb. A felületet rendszerint domborműves dísz borítja, a fedő fogóját többnyire valamilyen figura alkotja.

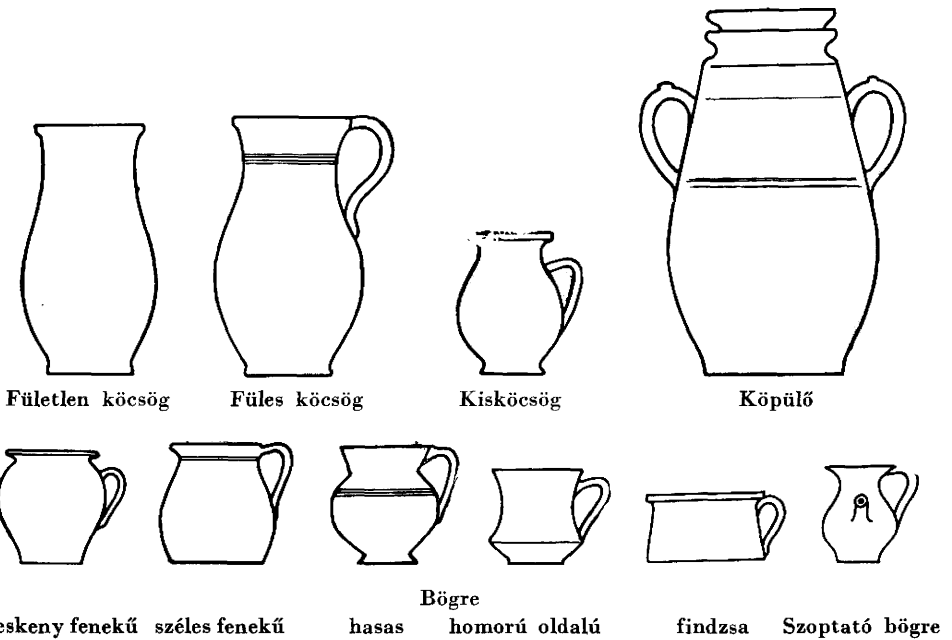
A *figurális dohánytartó* lehet állat alakú, leggyakrabban medve formájú és ilyenkor az állat feje az edény fedője; lehet emberfej alakú és ilyenkor a kalap a fedő, vagy akár lehet ember alakú is.

Felirat vagy évszám ritka a dohánytartókon, mégis kizárólag egyedileg készültek.

Méret: teljes magasság, magasság fedő nélkül, szájátmérő, fenékátmérő.

A bödön alakú dohánytartók száma 1950-ben 7 volt, 1960-ban 28, az állat alakúak száma 1950-ben 19, 1960-ban 32; az ember alakúak száma 1950-ben 7, 1960-ban 9 volt.

A **köcsög** („köcsög”, „tejesfazék”, „csupor”) tej, esetleg lekvár tartására szolgáló edény, keskeny fazékféle. Hasa alig kidomborodóbb a száj szélességénél, és hosszú széles nyakba ível át. Kiöntője nincsen. Lehet fületlen, vagy egy függőleges füle van, amely rendszerint a szájából indul ki, de néha oldalt van elhelyezve.

A köcsög gyakran teljesen mázatlan vagy mázatlan külsejű, belül mázas. Ha kívül is mázas, többnyire csak egyszerűen díszített. Folyóedényként készül a mesterség mindhárom ágának műhelyében.

Méret: magasság, szájátmérő, fenékátmérő.

Nagy méretben nem készül, a 15 cm-nél kisebb *kis köcsög*öket a bögrék közé soroltuk. Igen általános edény, ehhez képest nem nagy számban képviselt a Néprajzi Múzeum gyűjteményében. 1950-ben 146, 1960-ben 253 volt a köcsögök száma.

A *köpülő* („köpülő”) magas keskeny edény, a köcsöghöz hasonló. Lefelé enyhén szélesedik. Fedőszerű kármentője mélyen a szájba illeszkedik és ennek közepén lyuk van a köpülőbot számára.

A *köpülő* lehet teljesen mázatlan korsósmunka, de rendszerint kívül-belül egyszínű mázas munka.

Méret: magasság, szájátmérő, fenékátmérő, a kármentő átmérője és magassága.

Elég ritka forma. 1950-ben 10, 1960-ben 32 darab volt a Néprajzi Múzeumban.

A *bögre* („bögre”, „pohár”, „csupor”) kicsiny, legfeljebb 15 cm magas fazékszerű edény. Szájátmérője nagy, a magasságnál nem sokkal kevesebb. Alakja nagyon változatos. Lehet keskenyfenekű vagy szélesfenekű fazék formájú (*kis fazék*), köcsög formájú (*kis köcsög*) szilke formájú (*kis szilke*), vagy olyan sajátos alakú, mely nagy méretben nem fordul elő: henger alakú, félgömb formájú, alacsony-csonkakúp formájú (utóbbi „findzsa”). Szája ritkán kihajló szélű, néha egészen enyhe kiöntője is van. Füle mindig függőleges, kiindulhat a szájától vagy oldalt. Lehet kiöntőcső-szerű szája, („csecses csupor”); az ilyen bögre kisgyermek szoptatására való.

Fali sótartó

Fali fűszertartó kettes hármás

Mozsár homorú oldalú

Mozsár domború oldalú

A keskenyfenekű fazék formájú bögre rendszerint mázatlan külsejű („csupor”), különben a bögre többnyire kívül belül mázas, gyakran díszített. Az előbbi mestere a fazekas, a mázas bögre leginkább a tálás műhelyből kerül ki. Folyóedényként készül.

Méret: magasság, szájátmérő, fenékátmérő.

A Néprijzi Múzeum gyűjteményében a bögrék közé osztottuk a kis kancsókat is, ezzel együtt számuk 1950-ben 315, 1960-ban 539 volt.

A **fali sótartó** keskenyfenekű fazék formájú bögre nagyságú edény, füle egyik oldalát íveli át, hogy falra lehessen akasztani.

A **fali fűszertartó** („só-paprikatartó”) szintén ívalakú füllel falra akasztható. Két, esetleg három kisebb méretű egymással összeragasztott kicsiny edényből áll, melyeknek fődőjük is lehet.

A fali sótartó és fűszertartó lehet teljesen mázatlan korsós munka, de lehet kívül-belül mázas tálasmunka.

Ritka formák. 1950-ben 5 fali sótartó és 14 fali fűszertartó volt a Múzeumban, 1960-ban 6 fali sótartó és 41 fűszertartó.

A **mozsár** alja rendkívül vastag és vastag fala homorúan áll, vagy pedig domborúan. Egy-, vagy két oldalt elhelyezett füle van.

A mozsár lehet teljesen mázatlan korsósmunka, de lehet kívül-belül mázas is.

Méret: magasság, szájátmérő, fenékátmérő.

Ritka forma, 1950-ben 16, 1960-ban 33 darab volt a Néprijzi Múzeumban.

A **gyertyamártó** magas függőleges oldalú keskeny edény, keresztmetszetben téglalap alakú. Két oldalán egy-egy függőleges füle van. Két formáját különböztetjük meg: készülhet lapokból és akkor hasáb alakú, mindegyik oldala egyenes, vagy készülhet korongolva, ilyenkor az alsó része domború, de felül ekkor is téglalap alakú. Széle és talpszéle sokszor karimás. Négy sarkán néha kis gomb van

A gyertyamártó rendszerint teljesen mázatlan, esetleg belül mázas. Előbbi korsósmunka, utóbbi fazekasmunka. Korongolt formája talán folyó-

Gyertyamártó korongolt

Gyertyamártó lapokból készült

edényként készült; lapokból készült alakján gyakori az évszám, felirat, ujjbenyomásos lécs vagy domborműves dísz, — ez a forma megrendelésre készült.

Méret: magasság, szélesség, vastagság.

Ritka forma, 1950-ben 24, 1960-ban 29 volt a Néprajzi Múzeumban.

2. Korsóféle, öblös edény nyakkal

A korsóféle mind folyadéktartó: lehet vizesedény, boros vagy pálinkás edény, esetleg ecetnek vagy olajnak való. Formájuk szerint megkülönböztetjük a szorosszájú vizeskorsót és pálinkás butykoskorsót, a szélesebb szájú vizeskantát, az összenyomott szájú boros kancsót és a hasonló, de simaszájú bokályt. Ide soroljuk a fentiekől formában különböző, de szintén ital hordozására szolgáló nyak nélküli lapított szorosszájú kulacsot és butellát.

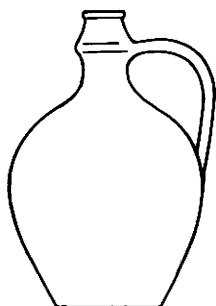
a) Vizesedények

A korsó („korsó”, „rostélyos korsó”, „csörgős korsó”, „csecses korsó”, „bugyigakorsó”) szűknyakú öblös vizesedény. Hasa lehet magasan domborodó, vállas, vagy gömbölyűbb, feneke elkeskenyülő. Szája lehet kerek, vagy lehet összenyomott kiöntőjű ún. *korsószáj*. Kerek szája néha tölcészerűen kiszélesedő. Nyakában rendszerint többszörösen átlukasztott *rostély* van, ilyenkor belsejébe több kis agyaggolyót, *csörgőt* tesznek. A nyakon *karima* szokott lenni, ebből indul ki a függőleges fül, ez általában kerek átmetszetű, vagy esetleg korongolt, cső-szerű. A fül mellett lehet két beszúrt lyuk, a *szeme*. A fül közepe táján *csecs* szokott lenni. A kiskorsónak lehet kiöntőcsöves szája: *szoptató kiskorsó*.

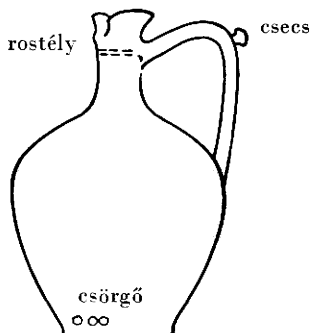
A korsó gyakran teljesen mázatlan, díszítetlen, esetleg csiszolt felületű, vagy pedig vállán festett dísszel. A mázatlan korsónak szája és a csecs körüli része lehet mázas. Belül a korsó sohasem mázas. Kívül lehet mázas és ilyenkor díszítheti festett minta.

Évszám, felirat ritka a korsón, rendszerint folyóedényként készül. Mestere a korsós.

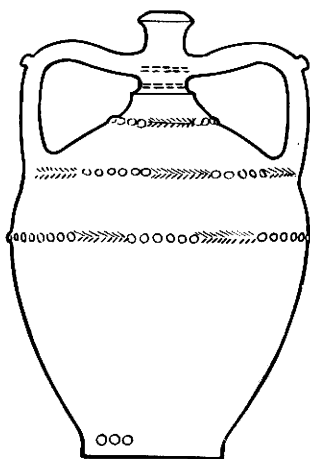
Megrendelésre különleges alakú korsók is készülnek. A *kalapos korsó*nak rostéllyal ellátott kúpja van a száj helyén; *emberfejű korsó*, ez a korsó fenekein

Korsó kerek szájjal

Korsó korsósszájjal

Nagykorsó

Korsó

Kiskorsó

levő szűrő és beépített tölcser segítségével alulról töltődhet („fenekén merülő korsó”) és alulról töltődik a sokfülű *koronás korsó* is.

Méret: magasság, szájtátmérő, a has legnagyobb átmérője, fenéktátmérő.

Nagyság szerint megkülönböztetünk:

nagykorsót, 40 cm-nél magasabb, ez lehet kétfülű, abroncsos, úrtartalma 10 liternél több;

korsót, 25–40 cm között, többsége 5–6 literes;

kiskorsót, 10–25 cm között, többsége 1/2–1 literes.

A nagykorsó elég ritka, a korsó és a kiskorsó gyakori forma. A Néprajzi Múzeumban a korsók közé osztottuk a butykoskorsókat is, a kiskorsóknál pedig a kiskantákat is. Így módon 1950-ben 7 nagykorsó, 275 korsó és 193 kiskorsó volt, 1960-ban 23 nagykorsó, 549 korsó és 334 kiskorsó.

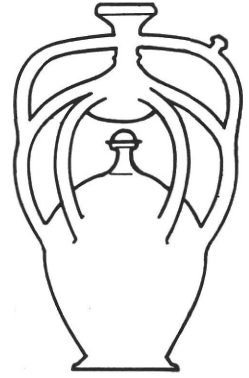
A *kanta* („kanta”, „kantakorsó”, „szájas korsó”, „szájas” „bendis”) vízhordó edény. Alakjának vonala alig különbözik a korsótól, de széles kerek szája van, rostélya nincsen. Megkülönböztetünk *szélesszájú* és *szűkszájú kantát*.

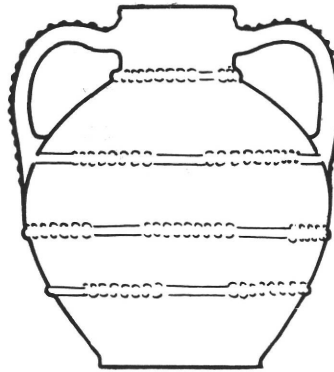
Kalapos korsó

Emberfejű korsó

Koronás korsó

Nagykanta

Szélesszájú kanta

Szűkszájú kanta

Kiskanta

Nyaka függőleges vagy homorúan ívelt, néha széles ráma szegélyezi a száj szélét. A has gömbölyű vagy magasan domborodó. Függőleges füle van, mely a száj alatt indul ki. A fül gyakran lapos, de lehet kerek, vagy korongolt és néha cseccsel ellátott. A kantához hozzátartozik a szájába illő fedő, melynek karimája mélyen belenyúlik a kanta nyakába. A szélesszájú kanta rokon a bödönnel.

A kanta gyakran teljesen mázatlan; lehet mázatlan, de mázfoltokkal díszítve; ha mázas, akkor nemcsak kívül, hanem belül is mázas, ellentétben a korsóval. A mázas korsó egyszínű vagy festett díszítéssel készül. Felirat, évszám ritka a kantán, amely folyómunkaként készül korsós műhelyben; a nagykanta azonban rendszerint egyedi darab, esetleg felirattal és évszámmal, néha domborműves díszítéssel.

Méret, mint a korsónál.

Nagyság szerint megkülönböztetünk:

nagykantát, 40 cm-nél magasabb, ez kétfülű,

kantát, 25–40 cm között,

kiskantát, 10–15 cm között.

1950-ben 9 nagykanta, 148 kanta, 1960-ban 35 nagykanta, 281 kanta volt a Néprajzi Múzeumban.

A **kiöntőcsöves kanta** („ecetes korsó”, „paprikás korsó”, „uborkás korsó”) ecetes vagy savanyító edény: a fenti forma oldalt elhelyezett kiöntőcsővel. Kívül-belül mázas.

Méret: mint a kantánál, valamint a kiöntőcső hossza.

Ritka forma. A kanták közé osztottuk.

A **kétszájú korsó** („kétszájú bugyiga”) felül zárt, nyakatlan öblösedény, felső részéből két cső nyúlik ki. Középpütt van a kosárfül. Kívül mázas.

Méret: teljes magasság, magasság fül nélkül, fenékátmérő.

Rendkívül ritka forma, a Néprajzi Múzeumban összesen 3 darab van belőle.

Az **öntözőkanta** („öntözőkanna”) kiöntőcsöves és azon rózsával ellátott kanta. Rendszerint teljesen mázatlan korsósmunka.

Méret: magasság, szájátmérő, fenékátmérő, a kiöntőcső hossza és a rózsza átmérője.

Ritka forma, 1950-ben 5 darab, 1960-ban 11 darab volt a Múzeumban.

A **veder** („veder”) fazék formájú keskenyfenekű felül domborodó edény, száját átívelő kosárfüllel. Teljesen mázatlan korsós készítmény.

Méret: teljes magasság, magasság fül nélkül, szájátmérő, fenékátmérő.

Ritka edény, a Néprajzi Múzeumban csak 2 darab van.

A **locsoló** („locsoló”) a szoba földjének locsolására szolgál: fenéke közepén lyuk van vagy kiálló cső. Kosárfüle a száját íveli át. Alakja lehet a vederhez hasonló, de lehet a köcsöghöz hasonló keskeny forma.

A locsoló előfordul teljesen mázatlan korsóskészítményként, de előfordul kívül-belül mázasan, sőt évszámmal, felirattal, egyedi darabként.

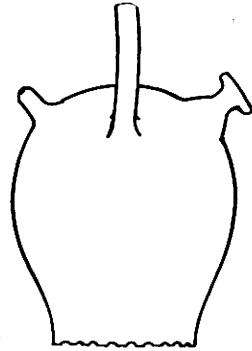
Méret: teljes magasság, magasság fül nélkül és cső nélkül, szájátmérő, fenékátmérő.

Ritka edény, 1950-ben 6 darab, 1960-ban 10 darab volt a Múzeumban.

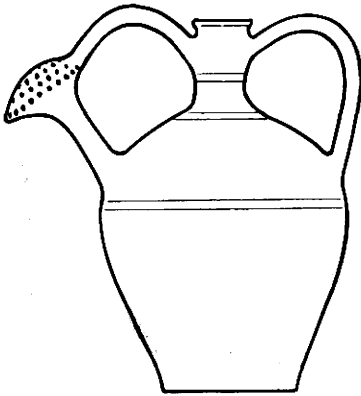
A **dohánypalánta locsoló** („luklocsoló”) hosszú, vékonyodó nyakú, felül domborodó forma, oldalának alján félkör alakú nyílással. Teljesen mázatlan korsós készítmény.

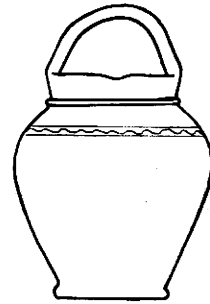
Kiöntőcsöves kanta

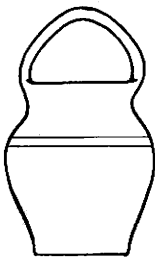
Kétszájú korsó

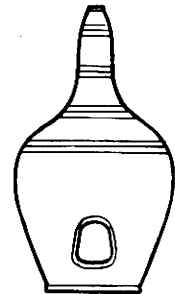
Öntöző kanta

Veder

Locsoló

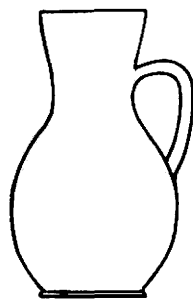
Dohánypalánta locsoló

Méret: hossza, fenékátmérő.

Ritka edény. 2 darab van a Múzeumban.

b) Borosedények

A **bokály** („bokály”, „kancsó”, „korsó”) kacsú egyfülű borosedény, de többnyire csak dísedényként használják. Körte alakú: hasa alacsony, nyaka

Nagybokály

Bokály

Kisbokály

Szűkszájú bokály

Kupa

elszűkül, majd újra kiszélesedik, a száj átmérője alig kevesebb, mint a has átmérője. Függőleges füle oldalt indul ki, lejjebb, mint a száj széle. Feneke igen keskeny, többnyire kis talpa van. A kancsótól főleg az különbözteti meg, hogy szája kerek, sima és nincs kiöntője. A szintén karcsú, keskeny alakú tejes köcsögtől abban különbözik, hogy hasa alacsonyabb, nyaka szélesebb és hosszabb.

A bokály kívül-belül mázas és mindig festett díszítésű. Néha akad évszámos bokály, feliratot úgyszólván soha. Folyóedényként készül, a tálasmesterséghez kapcsolódik.

Méret: magasság, szájméret, fenékátmérő.

A bokály az átlagos nagyságnál valamelyes nagyobb alakban is készülhet, de akkor is egyfűlű. Megkülönböztetünk:

nagy bokályt, kb. 25 cm,

bokályt, kb. 20 cm,

kis bokályt, kb. 15 cm.

A bokály a legnépesebb tárgycsoport a Néprajzi Múzeum kerámia-gyűjteményében, beleszámítva az ólommázás bokályok mellett az ónmázás bokályokat is. 1950-ben 1571 bokály, 27 nagy bokály és 33 kis bokály volt, 1960-ra 2640-re emelkedett a bokályok száma, nagy bokály 30, kis bokály 36.

Szűkszájú bokály. („tót korsó”) a fenti formával azonos, de kúpos teteje van, ennek közepén kerek szűk szájjal.

Többségében ónmázás, de előfordul ólommázasan is.

Méret: magasság, szájméret, fenékátmérő.

1950-ben 58, 1960-ban 70 darab volt a Múzeumban.

A **kupa** henger alakú keskeny magas ivóedény. Szája kerek, nincsen kiöntője. Füle oldalt indul ki. A talp gyakran kiszélesedik. A kupa lehet közé-pütt elkeskenyedő, mintegy két csonkakútból álló alak („kunpohár”). Előfordul fül nélkül, alul elkeskenyedő fenékkal.

Vizeskancsó

Orros kancsó

Kiöntőcsöves kancsó

Talpas kancsó

Oldaltfüles kancsó

Kétsücsű kancsó
két fülelHáromsücsű kancsó
három fülel

A **kancsó** („kancsó”, „korsó”, „boroskorsó”, „orros”, „orrondi”, „mihók”) olyan folyadéktartó, elsősorban borosedény, melynek szája összenyomott, kiöntője van: *csücs*, („csücs”, „pintyőke”). ez lehet teljesen összenyomott (*orros* forma) esetleg *lappal* („plát”) félig befedett, sőt végződhet csőszerűen, (*kiöntőcsöves kancsó*). A száj lehet rámás szélű. A has és a nyak állása szerint megkülönböztetjük azt a formát, amikor a has törésvonal nélkül ível át a nyakra (ilyenkor a kancsónak teljesen összenyomott csücske van), ez az ún. *orros kancsó*, és azt a formát, amikor a hasból hirtelen, törésvonallal emelkedik ki a nyak, (ilyenkor a kiöntő csak benyomott), ez az ún. *vizeskancsó* forma. A kancsónak néha kis *talpa* is van. A kancsó füle a száj alatt, a nyak közepétájt vagy behajlásánál szokott kiindulni és néha a vége felkunkorodik. A fülel átellenes oldal a kancsó eleje, ide kerül a fő díszítmény. Néha a fül nem a csüccsel átellenes oldalon van, hanem oldalt, azaz a csüccsel derékszögben, a nagyobb formáknak pedig ritkán két füle van. Lehet a kancsónak két csücske, sőt három és ilyenkor a száj lóhere alakú és két, illetőleg három füle van.

A kancsó rendszerint kívül-belül mázas. Gyakran egyszínű, alakarcolt díszsel, esetleg festett mintával. A nagykancsók többsége domborműves. Évszám, felirat a nagykancsón majdnem mindig található, olykor a kancsón is. Általában a kancsó egyedileg készül és leginkább a tálasmunkához kapcsolódik.

Méret: magasság, a száj hosszanti átmérője, fenékátmérő.

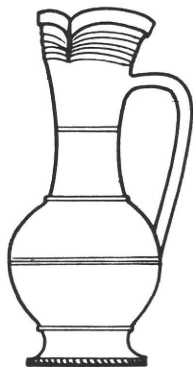
Nagyság szerint megkülönböztetünk:

nagykancsót, többségében céhkancsó (céh „korsó”), vagy testületi kancsó, általában egyfülű, ritkán kétfülű, szája rendszerint lappal félig fedett, dísz domborműves, kb. 30 cm-nél magasabb,

kancsó, 15–30 cm között,

kiskancsó, 10–15 cm között.

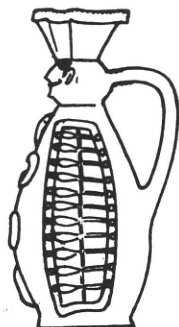
A Néprajzi Múzeumban 1950-ben 240 kancsó volt, 1960-ban 420, nagykancsó 1950-ben 59, 1960-ban 91. A kiskancsókat a bögrék közé osztottuk be.

Hosszúnyakú kancsó

Nagykancsó

Miskakancsó

Csalikancsó

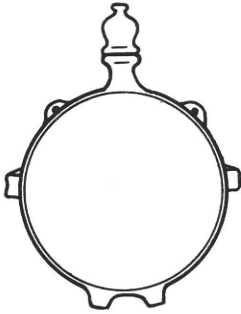
A **miskakancsó** („miska”, „mihók”, „kancsó”, „pintes”) emberfejú süveg boroskancsó, a süveg alkotja a kancsó száját és kiöntőjét. Ez teljesen összenyomott és sokszor lappal fedett, úgy, hogy csak kerek nyílás marad. Egy függőleges füle van. A miskakancsó jellegzetes díszje a hasán levő domborműves kígyó, (de nem minden miskán van kígyó) és a domborműves paszomány. Elöl és hátul festett vagy alakarcolt minta szokott rajta lenni, felirata pedig rendszerint a fül alatt van.

A miskakancsó egyedileg készült, kívül-belül mázasan, feliratosan, gyakran évszámmal. Tálasműhelyek munkája.

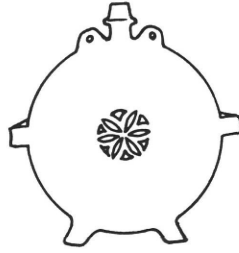
Méret: magasság, száj hosszanti átmérője, fenékmagasság.

Igen ritka forma, 1950-ben 34, 1960-ban 57 darab volt a Néprajzi Múzeumban.

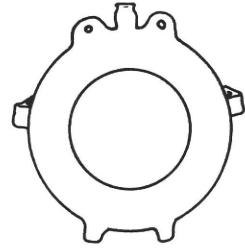
A **csalikancsó** („furfangos kancsó”, „rejtélyes kancsó”, „sokcsöcsű kancsó”) lényege, hogy nem lehet közvetlenül inni belőle, füle üreges és a kancsó belsejében nyílásban végződik és így csőszerűen vezeti a folyadékot a száj szélén levő csőbe, amelyen több valódi illetve hamis csec szokott lenni. Van duplafenekű csalikorsó is, ennek alsó része alulról töltődik és még fortélyosabb mint az előbbi. Csalikorsó csakis mázasan készül, egyedileg, gyakran felirattal, évszámmal.

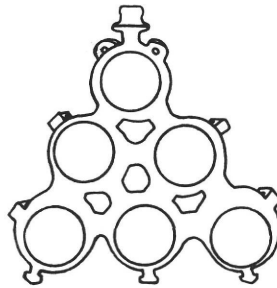
Kulacs

Áttört kulacs

Pereckulacs

Hordókulacs

Méret: magasság, szájátmérő, fenékátmérő.

Igen ritka forma. 1950-ben 13, 1960-ban 30 darab volt a Múzeumban.

A **kulacs** („kulacs”, „csutora”) lapos, korong alakú, szíjra függesztve hordozható borosedény. Állítható, négy kis lába vagy két széles lába, esetleg talpa van. Nem abban az irányban korongolták, ahogyan áll, hanem fektetve, laposan. Kerek lapja lehet lapos, domborodó, vagy fordított tál alakú. Keskeny oldala lapított, két vagy négy lapos fül van rajta, szíj átfűzésére. Szája kicsi, kerek, gyakran karimás és ilyenkor *kupak* való reája.

Néha a kulacs közepén áttört rozetta van, (a kulacs „lelke”, „szive”), esetleg kerek üvegdarab. Az ilyen kulacs már tulajdonképpen *pereckulacs*, azaz a kulacs olyan változata, amely pereg alakú, középtűt üres.

A kulacs ritkán teljesen mázatlan; rendszerint csak belül mázatlan, kívül mázas, díszes. Díszé gyakran domborműves. Felirat, évszám gyakori a kulacson. Csakis egyedileg készül, leginkább tálasműhelyben.

Méret: magasság, átmérő, legnagyobb vastagság.

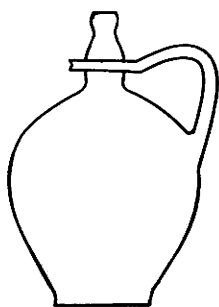
1950-ben 84 kulacs, 1960-ban 160 volt a Múzeumban.

A **hordókulacs** („hordókulacs”) ugyancsak lapos és hordozható borosedény, szintén szíjra függeszthető. Három, hat vagy tíz kicsi hordóból áll, ezeket csövekkel illesztették össze háromszögletes formában. Szája, akasztója, füle, lába olyan mint a kulacsé.

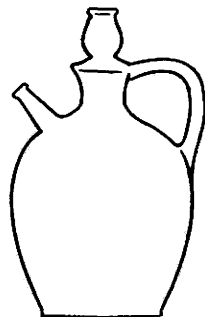
A hordókulacs mindig mázas, egyedi munka, néha felirat is van rajta.

Méret: magasság, alsó átmérő, vastagság és az egyes hordócskák átmérője.

Igen ritka edény, 1950-ben 1, 1960-ban 11 darab volt belőle.

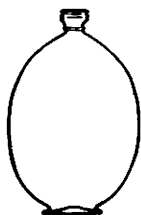
Butykorskorsó

Kiöntőcsöves butykorskorsó

Kerek butella

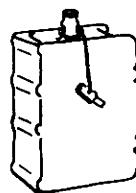

ovális

Butella

hasábalakú

Könyvbutella

c) Pálinkásedények

A **butykorskorsó** („butykos”, „pálinkás butykos”) szűknyakú hasas pálinkásedény, a vizeskorsóhoz hasonló forma, de soha sincs rostélya és elszűkülő száján piciny kiöntő van. Lapos füle a nyak karimájából indul ki, csecs soha sincs a fülön.

A butykorskorsót a vizeskorsótól elsősorban mázassága különbözteti meg: kívül mindig mázas és gyakran díszes, olykor feliratos. Mestere nem annyira a korszós, hanem inkább a tálás.

Méret: magasság, a száj hosszanti átmérője, fenékátmérő.

Nagyság szerint megkülönböztetünk:

nagy butykorskorsót, 40 cm-nél magasabb, ez is egyfülű,

butykorskorsót, 25–40 cm között,

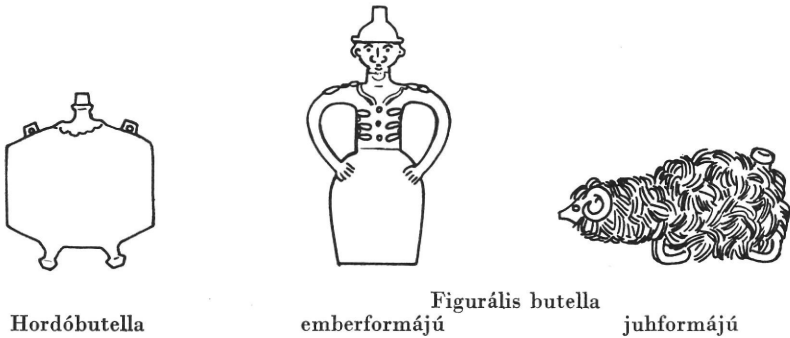
kis butykorskorsót, 15–25 cm között.

A Néprajzi Múzeumban a butykorskorsókat a korszók közé osztottuk be, így számuk azoknál jelentkezik.

A **kiöntőcsöves butykorskorsó**nak oldalt kiöntőcsöve van. Szintén pálinkának használják, mázas edény.

Ritka forma, a korszók közé osztottuk be.

A **butella** („butella”, „butykos”) hordozható kis pálinkásedény, legfeljebb 25 cm magas. Kicsiny kerek szája van. A *kerek butella* alakja henger formájú. (Méret: magasság, fenékátmérő.) Rendszerint lapított a butella: két *lapja* van és két keskeny *oldala*. Lehet ovális alakú, domborodó lappal és oldallal, esetleg szögletes éllel. Vagy lehet hasáb alakú, szögletes éllel, kerek vagy éles szögletű vállal, esetleg lefelé keskenyedő alakú. A butella fületlen edény. Az ovális butella nagyobb formáinál előfordul a kulacshoz hasonló fülekkel ellátott, szíjra fűzhető forma.

Hordóbutella

Figurális butella
emberformájú

juhformájú

A butella kívül mázas, alakarcolással vagy festéssel díszített, belül mázatlan. Többnyire egyedileg készül, igen gyakran felirattal és évszámmal. Leginkább tálas munkának mondható.

Méret: magasság, legnagyobb szélesség, legnagyobb vastagság.

A butella nagy számban megőrzött edény. A Néprajzi Múzeumban 1950-ben 195, 1960-ban 803 darab volt.

A **könyvbutella** („zsoltárbutella”, „zsoltár”, „imakönyv”) lapokból alakított könyv formájú pálinkás edény, ivásra szolgáló kicsi szája rendszerint a „könyv” keskeny élén van.

A butellához hasonlóan kívül mázas, díszes edény, belül mázatlan. Mindig egyedileg készül, rendszerint felirattal és évszámmal.

Méret: magasság, szélesség, vastagság.

Ritka forma, 1950-ben 17, 1960-ban 61 darab volt a Múzeumban.

A **hordóbutella** hordó formájú kis pálinkás edény, négy lábbal, tetején kis kerek szájjal.

Kívül mázas, belül mázatlan, rendszerint díszítetlen, felirat, évszám nem szokott rajta lenni. Egyedileg készül.

Méret: magasság, hossza, átmérője.

Igen ritka forma, 1950-ben 6 darab, 1960-ban 14 darab volt a Néprajzi Múzeumban.

A **figurális butellák** emberformában („emberbutella”) vagy állatformában korongolt pálinkás edények kézzel formázott tagokkal. Az emberbutellánál a fej tetején van az ivásra szolgáló száj. Az állat alakú butellák közül leggyakoribb forma a juh, sündisznó, madár, — az előbbi készülhet szőrutánzzal, mint a figurális dohánytartók.

A figurális butellák mindig mázas külsejűek, csakis egyedileg készülnek, azonban felirat csak ritkán van rajtuk.

Méret: magasság, fenékméret vagy hosszúság, szélesség.

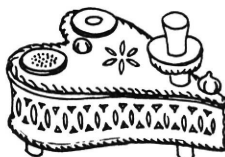
Ritka forma, 1950-ben 10 emberbutella és a állatbutella volt a Múzeumban, 1960-ban 32 emberbutella és 13 állat alakú.

3. Különféle edények és cseréptárgyak

A **kosárka** („cérnatartó”, „kaska”, „varrógaraboly”) fonott kerek kosarat utánzó edény. Oldala homorú vagy domború, felső és alsó szélén karima vagy mintás párkány van. Két vízszintes füle gyakran megcsavart. Alul négy kis lába szokott lenni. Díszítménye körzővel előrajzolt áttört vagy mélyített vésett minta. Fedője, ha van, áttört vagy vésett mintájú mint az oldala.

Kosárka

hasábalakú
Tintatartó

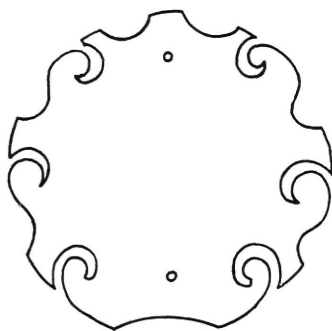
szív alakú

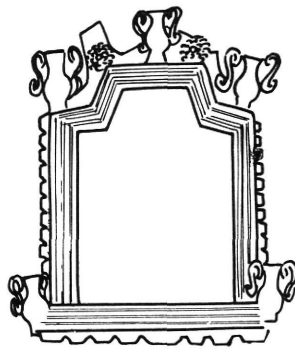
Fésűtartó

Szenteltvíztartó

Falitábla

Tükörkeret

A kosárka kívül-belül mázas, egyedileg készült edény, felirat csak ritkán van rajta.

Méret: teljes magasság fedővel, magasság fedő nélkül, felső átmérő, alsó átmérő, a fedő átmérője.

Ritka forma. 1950-ben 6, 1960-ban 33 darab volt a Múzeumban.

A **tintatartó** („kalamáris”) lapokból formált edény. Kétféle alakban fordul elő; egyik *hasáb alakú*, a másik *szív alakú*. Mindkettő tetején két kerek lyuk van, amelybe henger alakú peremes kis edény illik, a két edény közül az egyik a *tintatartóedény*, ennek fedője is lehet, a másik, a *porzótartó* lyukacsos tetővel fedett. A hasáb alakú tintatartó felső szélén hátlap van, elől pedig keskeny párkánnyal szegett vályú, a *tolltartó*. A függőleges felületek rendszerint körzővel előrajzolt áttört vagy mélyített vésett mintával díszítettek. Mindkét forma gyakran lábon áll, a hasáb alakú tintatartónak négy, a szív alakúnak három kis lába van.

A tintatartó mázas, egyedileg készített tárgy, feliratos csak ritkán fordul elő.

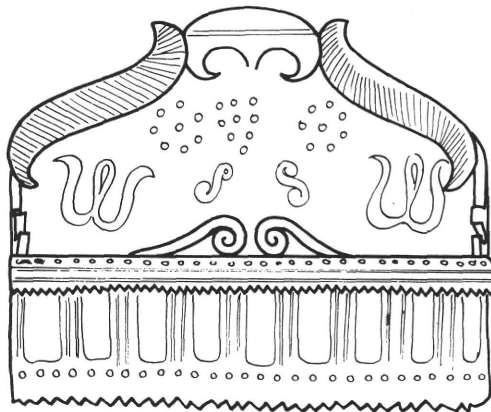
Méret: teljes magasság a hátlappal, magasság, szélesség, hosszúság. A kis tartóedények mérete.

Ritka forma, 1950-ben 6, 1960-ban 46 darab volt a Múzeumban.

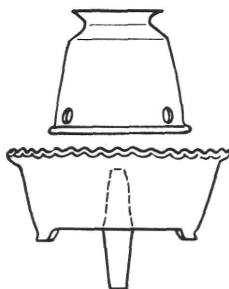
A **fésűtartó** („fésűtartó”) lapokból formált, falra akasztható tárgy, amely egy magasabb téglalap alakú hátlappal és egy alacsonyabb téglalap alakú előlappal áll, a kettőt kicsi oldal erősíti össze. A hátlap felül átlukasztott, hogy falra akasztható legyen. Rendszerint körzővel előrajzolt áttört vagy vésett díszítménye van.

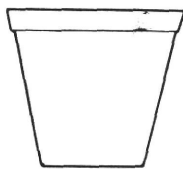
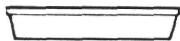
Csigacsináló

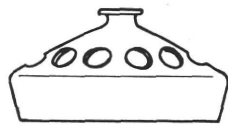
Kanalas

Kotyogó

Virágcserep és alja

Itató

A fésűtartó mázas, egyedileg készített tárgy, felirata csak ritkán van
Mérete: hosszúsága, szélessége, vastagsága.

1950-ben csak 1, 1960-ban 26 darab fésűtartó volt a Múzeumban.

A **szenteltvíztartó** („szenteltvíztartó”) falra akasztható tárgy. Átlyukasztott hátlapja fent elkeskenyedő, felülete domborműves. A hátlap alsó részéhez van hozzáerősítve a félgömb vagy kehely alakú csúcsban végződő víztartó edény.

A szenteltvíztartó mázas, egyedileg készült tárgy, felirata nem szokott lenni.

Méret: hossza, szélessége, a víztartó átmérője.

A szenteltvíztartók jórésze önmázas fajansz, ezekkel együtt 1950-ben 27 darab, 1960-ban 33 darab volt a Néprajzi Múzeumban.

A **cseréptábla** rendeltetése különféle lehet, pl. házszám, kép, stb. Téglalap alakú, kör alakú vagy más formára vágott sima cseréplap, egyik oldala díszes, mázas, háta rendszerint mázatlan. A falba beépítik vagy képszerűen felakasztják. Tábla a cserép *tükörráma* is, melynek domborműves kerete van.

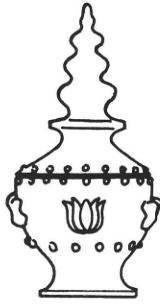
Méret: hossza, szélessége, illetve átmérője.

1950-ben 4, 1960-ban 11 darab volt a Múzeumban.

A **csigacsináló** („csigacsináló”) téglalap alakú lap, felületén barázdált, egyik végén mintásan kivágott fogója van.

Virágváza

Oromdísz

Szobor

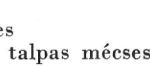
Hamutartó

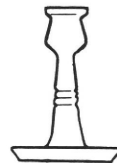
gyalogmécses

Mécses

talpas mécses

Gyertyatartó

Mázás felületű, egyedileg készül, némelykor feliratos, — a cseréppipások munkája.

Méret: hosszúsága, szélessége.

A **kanalas** („kanalas”) cseréplapokból formált falra akasztható tárgy. A téglalap alakú hátlapra egy merőleges keskeny keretet és egy átlyukasztott lécet illesztnek, melybe a kanalak beledughatók.

Kanalasaink mázasak, felirat, évszám tanúskodik róla, hogy megrendelésre készültek.

Méret: hossza, magassága, vastagsága.

Ritka tárgy, 1950-ben 5 darab, 1960-ban 6 darab volt belőle.

A **kotyogó** („kotyogó”, „bugyogó”) a bor forrását jelző eszköz, amelyet a hordó szájára helyeznek. Kerek tepsi alakú, egyenesoldalú forma, közepéről felfelé és lefelé tölcérszerű cső nyúlik ki. Hozzátartozik egy egyenesoldalú edény, melynek széle karéjosan kivágott.

A kotyogó lehet mázas vagy máz nélküli, mindig díszítetlen.

Méret: átmérője, a fal magassága, a tölcésér hossza. A hozzátartozó edény felső és alsó átmérője és magassága.

Ritka tárgy, 1950-ben 3 darab volt, 1960-ban 15.

Az **itató** („itató”, „csirkeitató”, „réceitató”) kúp alakú vagy félgömb alakú edény, alacsony oldallal, tetején körben egy sor kerek lyukkal. Közepén kiemelkedő gomb van lyukkal a víz beöntésére.

Az itató teljesen mázatlan korsósmunka, mindig folyóedény.

Méret: átmérő, magasság.

Gyakori forma, de viszonylag kis számban képviselt. 1950-ben 9, 1960-ban 19 darab volt a Néprajzi Múzeumban.

A **virágcserep** („cserep”, „tégli”) felfelé szélesedő egyenesfalú edény, sima vagy rámás széllel. Fenekének közepén kis lyuk van. A nagyalakú virágcserepnek lehet két gombfüle.

Gömbölyű persely

Malacpersely

Asszonyformájú persely

Csöngő

Írka

Kakukk

Fütyülő
Madárfütyülő

Fütyülős korsó

A **virágcserep** többnyire mázatlan folyóedény, leginkább a korszómester-séghez kapcsolódik. Ritka a kívül mázas, esetleg talpas, kehelyszerű, sőt díszített virágcserep.

Méret: magasság, szájátmérő, fenékátmérő.

A **virágcserep alja** („cserepalávaló”) laposedény, egyenes, kissé felfelé álló alacsony fallal, hasonlóan a kerek tepsizhez.

Többnyire mázatlan, ritkán mázas, a virágcsereppel együtt készül.

Méret: szájátmérő, magasság, fenékátmérő.

Virágcserep és cserepalj a Múzeumban 1950-ben 10 darab, 1960-ban 28 volt.

A **virágváza** vágott virág tartására szolgáló edény. Legtöbbször karcsú forma, kihajló szájjal, magasan domborodó hassal, keskenyfenekű vagy talpas forma. Két oldalt elhelyezett függőleges füle szokott lenni, amely alul-felül bekunkorodik.

A váza kívül mindig mázas, belül lehet mázatlan. Egyedileg készül, de felirat ritka rajta.

Méret: magasság, szájátmérő, fenékátmérő.

Oromdész, kapu- és kéménygomb („kapugomb”, „kéménygomb”) a kapufélfa csúcsára, illetve a kémény tetejére tűzhető. Formája nagyon változatos: gömb, kúp, váza alakú lehet, teteje csúcsosan végződhet, figurális dísz lehet rajta (kakas, emberalak), esetleg kereszt. Talpa van, ez alul lyukas, hogy fel-tűzhető legyen.

Mindig mázas, egyedileg készített tárgy.

Méret: magasság, fenékátmérő.

1950-ben 20 darab, 1960-ban 56 darab volt a Néprajzi Múzeumban.

A **szobor** csoportba a csupán vagy főként dísz tárgynak készült emberalakokat és állatfigurákat soroltuk. Ezek közé tartoznak a kezükben tálcakát tartó női alakok, talán sőtartók. Néhány sellőt ábrázoló falra akasztható lapos figura függőnytartó. Szobrok fazekasműhelyben csak kivételesen készültek.

Méret: magasság, alsó átmérő.

1950-ben 15, 1960-ban 28 darab volt a Múzeumban.

A **hamutartó** („hamuzó” „hamutartó”) laposedény, alacsony oldalfala befelé hajlik és néhány helyen ujjbenyomással mélyített. Belül mindig mázas.

Méret: átmérő, magasság.

A **mécses** („mécses”), kis kiöntővel ellátott tálacska. Két formája különböztethető meg: a *talpas mécses* („talpas mécses”) hosszabb vagy rövidebb oszlopos talppal és függőleges füllel; és a talp nélküli, szélesfenekű tálacska, („*gyalogmécses*”).

A mécses többnyire mázas. Felirat, évszám nincsen rajta.

Méret: magasság, a mécses szájátmérője, a talp átmérője.

A gyertyatartókkal együtt 1950-ben 28 darab volt a Múzeumban, 1960-ban 79.

A **gyertyatartó** oszlopszerű forma, felső részén a gyertya számára bemélyítés van és ez alatt karima. Széles lapos talpon áll, néha függőleges füle is van. A gyertyatartó mindig mázas, felirat, évszám nincsen rajta.

Méret: magasság, a talp átmérője.

A **persely** („persely”, „pörső”, „buksza”). Többnyire gömbölyű forma, tetején kis csúccsal, oldalt a pénz bedobására szolgáló nyílással (*gömbölyű persely*). De lehet gyümölcs formájú (körte-persely) és van figurális darab is (pl. asszonyalak, malac-persely).

A gömbölyű persely többnyire mázatlan, de lehet mázas is. A figurális persely mázas, egyedi munka.

Méret: magasság, fenéktátmérő.

1950-ben 29, 1960-ban 51 persely volt a Múzeumban.

Játékedény: a fent tárgyalt formák apró másai, kb. 10 cm-nél kisebb tárgyak, melyeket gyermekjátékként készítettek. Leggyakoribb formák: kis tányér, keskenyfenekű és szélesfenekű fazék, bögre, köcsög, korsó, kanta, kancsó és kalácsütő. Folyóedényként készültek.

1950-ben 64, 1960-ban 163 darab volt a Múzeumban.

A **csöngő** („cserépcsöngő”) kehelyforma, benne agyagból való ütője („szíve”, „lelke”) spárgával beleerősítve.

Lehet mázatlan vagy mázas, utóbbi felirattal.

Méret: magasság, alsó átmérő.

1950-ben 32, 1960-ban 42 cserépcsöngő volt a Múzeumban.

Cserépből készült *fazekasszerszám* :

Az **íróka** („íróka”, „gurgulya”) a fazekasok festőszerszáma. Gömb alakú, alul lapos, kétoldalt benyomott, tetején lyuk a festék beöntésére és elején kis cső, melybe a toll illeszthető bele.

Lehet mázatlan és lehet mázas külsejű. Egyedileg készül.

Magasság, hosszúság.

1950-ben 6 darab, 1960-ban 21 darab volt belőle.

A **fütyülő** („fütyülő”, „síp”, „madár”) gyermekeknek készült madár alakú síp, a farkán kell fújni. A *kakukkfütyülő* („kakukk”) korongszerű, felül csonkakúp alakú zárt forma, két nyílással. A *fütyülős korsó* („fütyülős korsó”, „sípsip”) kiöntőcsöves korsóhoz hasonló forma.

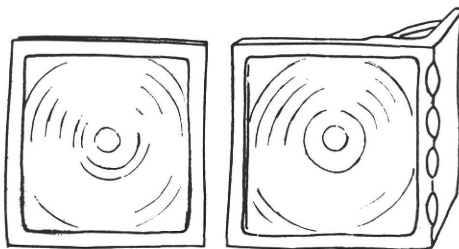
A fütyülő lehet mázas vagy mázatlan, néha díszített. Feliratos darab nincsen.

1950-ben 8 darab, 1960-ban 13 darab volt a Múzeumban.

Végül van a kerámiagyűjteményben egy **vegyes csoport**, ahová azokat a tárgyakat osztottuk, amelyek csak egy-két példányban képviseltek (pl. *tőlcsér*, *kürtöskalácsütő*, *spárgafedő*, *madáritató*, *párafelfogó ablakvályú*, *méhfüstölő* stb.). Némelyik rendeltetése még ismeretlen.

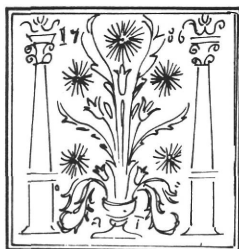

Kályhaszem

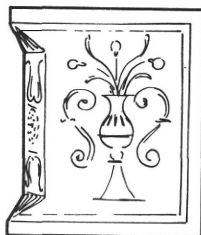

Kályhafiók

Sarok kályhafiók

Kályhacsempe

Sarok kályhacsempe

Kályhapárkány

Kályhagomb

III. Kályhás munka

A **kályhaszem** bögre alakú, korongolt, teljesen mázatlan, szűkfenekű, szélesszájú edény.

Méret: szájátmérő, fenékátmérő, mélység.

A **kályhafiók** korongolt tálszerűen elmélyülő forma négyzetes kerettel. A **sarok kályhafiók** a fenti forma sarkosan megtoldva egy fél lappal.

Elöl mázas, hátul mázatlan.

Méret: hosszúság, szélesség, mélység.

A **kályhacsempe** („kályha”) lapból formált négyszögletes, téglalap alakú tárgy, hátán kiálló peremmel.

Elöl mázas, hátul mázatlan. Díszítése domborműves, festett.

Méret: hosszúság, szélesség.

A kályhapárkány („csipke”) lapokból formált, felül ív alakúan kivágott forma, hátán kiálló peremmel.

Elöl mázas, hátul mázatlan, díszítése domborműves, festett.

A kályhagomb korongolt gömb alak, kis oszlopon áll egy sarokpárkányon. Elöl mázas, hátul mázatlan, díszítése domborműves, festett.

A kályhás munka darabszáma a Néprajzi Múzeumban 1950-ben 261 darab volt, 1960-ban 280 darab.

Díszítőtechnika és színezés

A kerámiát technikailag alapanyag, égetés és máz alapján szokás csoportosítani.¹⁸ E csoportok közül azok tartoznak a néprajz körébe, amelyek 1. a nép számára készült tárgyakat tartalmaznak, és 2. készítők a nép körében élő kézművesek, fazekasok. A Néprajzi Múzeum kerámiagyűjteményében levő anyag a történeti Magyarország területét öleli fel, nagyrészt a XIX. századból származik kisebb részben a XVIII. és a XX. századból, és a fenti két szempont figyelembevételével gyűlt össze. Ezen belül különösen hangsúlyozva a magyar fazekasok készítményeit, a következő táblázattal fejezhetjük ki azt, hogy a kerámia különböző technikai ágai milyen mértékben tartoznak a magyar néprajz vizsgálatának keretébe.

Technika	Készítés	Használat
I. Cserépedény Mázatlan cserépedény	magyar fazekasmunka	magyar népi használat
Ólommázás cserépedény	magyar fazekasmunka	magyar népi használat
Ónmázás cserépedény (fajansz, majolika)	jórészt nem magyar fazekasmunka	magyar népi használat
Sómázás kőcserép	nem magyar fazekasmunka	csak kivételesen magyar népi használat
Keménycserép	gyári munka	magyar népi használat
II. Porcelán	gyári munka	csak kivételesen magyar népi használat

Magyar fazekasmunka tehát elsősorban a mázatlan- és az ólommázás cserépedény. A kettő szorosan összefonódik, átmeneti darabok is vannak (kívül mázatlan, belül mázas edény, teljesen mázatlan edény mázas szájjal stb.). A Néprajzi Múzeum kerámiagyűjteményének többségét e két technika alkotja; elméleti és gyakorlati megfontolásokról foglalkozunk elsősorban a mázatlan- és az ólommázás fazekassággal.

A magyar nép országsherte használt *ónmázás cserépedényeket* is, mesterei, a „fehéredényesek”, jórészt habán származású fazekasok, akik a történeti Magyarország keretén belül éltek. Az ónmázás munka, a népi fajansz, majolika

¹⁸ L. CSÁNYI KÁROLY: A magyar kerámia és porcelán története és jegyei. Bp. 1954. 10–11.

hatott az ólomházas munkára — formában, mintában, színezésben — ezért szükséges, hogy a két technika lényeges különbségére rámutassunk.

Az *ónmáz*as cserépedény máza fedőmáz, és ezért a festett díszítés a máz fölött történik.

Az *ólmáz*as cserépedény máza átlátszó máz, színtelen vagy színes, alatta gyakran fehér vagy színes *angob* van („öntőföld”, „festék”), és a díszítés a máz alatt történik.

Az átlátszó ólmázás kerámia esetében a cseréptárgyat befedő rétegek többféleképpen alakulhatnak. A színtelen máz kerülhet közvetlenül a cserép falára („magafalán” mázolják), vagy azt előbb leöntik fehér vagy színes *angob* réteggel, erre esetleg színes *angob*bal és színes mázzal festenek, majd azután mázolják, sőt van egy közbülső lehetőség is, amikor magafalán díszítik az edényt és azután mázolják. A lehetőségek tehát a következőképpen variálód-
nak s e szerint több-kevesebb réteg fedi az edényt:

<i>Alap</i> Cserépszín, <i>angob</i>	<i>Festett díszítés</i>	<i>Mázolás</i>	<i>Rétegek száma</i>
Magafalán		színtelen máz	1
Magafalán		színes máz	1
Magafalán	színes máz dísz		1
Magafalán	<i>angob</i> dísz	színtelen máz	2
Magafalán	<i>angob</i> dísz	színes máz	2
Magafalán <i>angob</i>		színtelen máz	2
Magafalán <i>angob</i>	<i>angob</i> és színes máz díszítés	színtelen máz	3
Magafalán <i>angob</i>	<i>angob</i> és színes máz díszítés	színes máz	3

A táblázatból kitűnik: bár az ólomházas alkalmazható *angob* nélkül (éppen ezért helytelen az ólmázás kerámiát *angobos* kerámiának nevezni) — rendszerint a kettő együttjár: az *angob* sajátos jellegzetessége az ólmázás technikának, mert az átlátszó mázzal fedett edényt az *angob* rétege teszi fehérré vagy színessé, illetve világosabbá a színes máz árnyalatát. Ezzel szemben az *ónmáz*as fajansznál nincs szükség *angob*ra. *Angob*ot használnak a mázatlan kerámia festésére is, — akár teljes leöntésére, akár díszítésére, — az *angob* tehát a mázatlan és az ólmázás kerámia közös festőanyaga, közös sajátossága.

A mázatlan- és az ólmázás kerámia díszítéstechnikai eljárásai a következő nagy csoportokba oszthatók:¹⁹

I. *A felület átalakítása* pozitív vagy negatív módon, ez egyben a tárgy alakját, formáját is módosítja.

II. *Sgraffiato* : a felület átalakítása színhatással.

III. *Színhatás, festés*

¹⁹ A népi cserépedényeket díszítéstechnika szerint csoportosítottuk és állítottuk ki 1963-ban a Múcsarnokban rendezett „Magyar népművészet” c. kiállítás során.

I. A felület átalakítása

1. *Csiszolás* („sikalás”) kavicsal mázatlan fekete vagy vörös edényen.

2. *Domborműves rátétes* („rakott”) díszítmény:

- a) az edényen vízszintes *abroncs* („abroncs”) vagy másirányú *lécek*; lehet *ujjbenyomásos*, *bevagdalt*, *bepecsételt*;
- b) *gombok*, esetleg pecséttel benyomva;
- c) *mintázott rátét*, kézzel formázva;
- d) *préselt* („préselt”) rátét, negatív dűcből kisajtolva;
- e) *szőrutánczat*, szitán vagy lyukacsos anyagon átnyomva.

3. *Mélyített díszítés*. Sokféle lehetősége és szerszáma van, részben korongon részben kézben történik.

- a) *rovátkolás* vízszintes irányban rovátkoló fával („rovackoló”-val);
- b) *rovátkolás* ferde irányban fakéssel („kifogatás”);
- c) *gerezdelés*, függőleges irányú mélyebb árkok;
- d) *ujjbenyomás*, pl. fül leerősítésére;
- e) *pecsétbenyomás* fapecsét („cifrázófa”) segítségével;
- f) *pecsételőhengerrel* („cifra”) való benyomás, szalagszerűen ismét-

lődő minta;

- g) *szurkált dísz*;
- h) *fésűs minta*, lehet egyenes vagy hullámvonalas;
- i) *karcolt csík*,
- j) *karcolt díszítmény*. A karcolt jelzőt csak akkor használjuk,

amikor a karcolás közvetlenül az edény falán az angób és a máz alatt történik. Ilyenkor színhatás nincsen.

4. *Áttört díszítés*, gyakran körzővel előrajzolt minta alapján.

II. Sgraffiato.

A *sgraffiato* vagy *alákarcolás* („alákarcolás”) az angób karcolása a máz alatt, úgy, hogy az edény fala sötétebb színben tűnjön elő, ellentétben az angób világosabb színével, esetleg fordítva, a világosabb cserépszín kerüljön ellentétbe az angób sötétebb színével. A felület átalakítása tehát színhatást is létrehoz. A *sgraffiato* lehet:

- a) *csíkozás*,
- b) *fésűs minta*,
- c) *ornamentális vonalas minta vagy írás* („csikart” minta), — tulajdonképpen ezt értjük leginkább *sgraffiato* alatt,
- d) esetleg teljesen *kikapart* felületekkel;
- e) mélyebben vájt, *véselt* minta.

III. Színhatás, festés

A festés eszköze lehet: az ujjbegy, *íróka*, *ecset*, *rázó* („rázó”), kanál, stb.

1. *csíkozás*; ha vízszintes irányú, akkor korongon történik és mindig kör alakú:

a) *zsinórozás* („zsinórozás”) ecsettel és körömmel, főleg a mázatlan edények jellegzetes díszítőmódja, amelynek eredménye egy hullámvonalas *zsinór* középpütt egyenes csíkkal;

b) *csíkozás* írókával: vízszintes irányú körcsíkok, koncentrikus körök;

c) *sávozás*, a csíknál szélesebb, ecsettel húzott vízszintes vagy függőleges irányban húzott sávok;

d) *folyatott díszítés angóbbal*, sugárszerűen csöpögtetett és elfolyatott vonalak;

e) kanállal *eresztgetett* függőleges sávok.

2. *Folthatásra* törekvő díszítés, *tarkázás* :

a) *holdas* („holdas”) díszítés, kanállal való leöntés félköröszerűen;

b) *fröcskölt, rázott* („rázott”) díszítés *rázóval* vagy *sikálólval*;

c) *márványozás* vagy *elfuttatás* („elfuttatás”), fenti eljárás nedves alapon;

d) *ecsettel csapkodott* („csapkodott”) díszítés;

e) *löttyös* („löttyös”) díszítés, amikor kanálból vagy vastagscsovű írókából löttyentik a festéket;

f) *rugtatott* („rugtatott”) díszítés, szalmiákszeszes folyadékkal kevert sötét festék elfuttatása, úgy, hogy ágas mintát hozzon létre;

g) *spongyás* („mohás”) díszítés, spongyával vagy „mohakendő”-vel nyomkodott foltok;

h) *fehértöttyös* („pöttyös”) díszítés, amikor a színes mázba írókával fehér pöttyöket ejtenek;

i) *pöttyözés* („pöttyözés,” „babozás”), írókából angóbbal ejtett pöttyök;

j) *cirkolás*, egymás mellett elfolyatott pöttyök összehúzása cirok-szállal vagy kicsipkézett lúdtollal;

k) *sablon* használata; ez lehet negatív, pl. természetes levél vagy papírminta kerül az edényre, és lehet pozitív, azaz ólompapírból kivágott minta.

3. *Ornamentális festés: virágozás* („virágozás”)

a) *Írásos minta*, ha eszköze az írka. Megkülönböztetjük a minta *körvonalának színét*, (amely mindig ellentétes az alapszínnel) és a minta belsejét *kítőltő* színeket. (A körvonal lehet *sgraffiato*.)

b) *Ecsettel festett minta*;

c) *írókával, és ecsettel festett minta*.

A fent felsorolt díszítőtechnikák között *ornamentális jelentőségében legnagyobb* : a *domborműves díszítés, a sgraffiato és a festés írókával és ecsettel*. Ha végiggondoljuk és táblázatosan kifejezzük, hogy a cserépedény főbb ágainál mennyire érvényesülhetnek e technikák, akkor a következő eredményt kapjuk:

	Dombormű	Sgraffiato	Festés írókával, ecsettel	
Mázatlan kerámia	Dombormű	—	Írókázás	Ecsetfestés
Ólomázás kerámia	Dombormű	Sgraffiato	Írókázás	Ecsetfestés
Ónmázás kerámia	Ritka	—	—	Ecsetfestés

A *sgraffiato* olyan technikai eljárás, amely az *ólmázás fazekasságra* jellemző, minthogy feltétele az angób és az átlátszó máz együttes használata. Az *írókázás* előfordul a mázatlan kerámiánál is, de a *mázás kerámiák közül csakis az az ólmázás technikához kötődik*. Az ólmázás kerámiára tehát különösen jellegzetes e két technika. Ezenkívül nem ritka az ecsettel való festés sem, ez már jórészt az ónmázás fajansz hatása. Az ólmázás technika tehát egyesíti a cserépedény kezdetlegesebb és fejlettebb ágának, a mázatlan cse-

répedénynek és a fajansznak díszítőtechnikáit és ezenkívül alkalmaz eljárásokat, amelyek más technikánál nem lehetségesek. Összegezve elmondhatjuk, hogy az *ólomházas kerámia több fajta díszítőtechnika alkalmazását és kombinálását teszi lehetővé, mint a kerámiának bármely más ága.*

Ahogy az ólomházas kerámiáról megállapítható, hogy díszítőtechnikában a kerámiának legváltozatosabb ága, ahol jelen vannak mind a mázatlan kerámia díszítőeljárásai, mind az ónmáz fajszerke, úgy *színezésben* is ennek megfelelő anyagokat és eljárásokat különböztethetünk meg a sajátosan az ólomházas technikára jellemző színezésen kívül. Az alábbiakban ezeket az eljárásokat, anyagokat és színeket csak egészen elnagyoltan tüntetjük fel, tudatában annak, hogy az adott lehetőségek még finomabban tagozódnak, a festékek és mázak különféle összetételei, receptjei sokféle színárnyalatot hozhatnak létre, amelyek az égetés körülményei szerint is variálódnak.²⁰

A *mázatlan cserép* színe vagy maga az égetett cserép színe, fehéres, szürkés, sárgás, vöröses vagy fekete árnyalat, vagy a leöntésre illetve díszítésre használt földfesték, angób színe, amely szintén lehet fehér, sárgás-fehér, okker („dudi”), vörös, sötétbarna illetve fekete. Az ólomházas kerámia alapszínei is az angób fenti színei, azzal a különbséggel, hogy a színtelen ólomházzal leöntött angób illetve cserépszín a máz alatt valamivel élénkebb.

Az *ólomházas kerámiára* sajátos színezése a színes ólomház színskálája, a fémoxiddal festett, színek, különösen a vasoxidos sárgamáz, a rézoxidos zöldmáz, valamint a mangánoxiddal festett barnamáz, továbbá a kobalt-oxiddal festett kékmáz. E színek közül a sárgamáz és a zöldmáz nem fordul elő a cserépedények más ágainál, illetve rézoxidot a fajszerke esetében is használnak, de minthogy ott az égetés magasabb hőfokon történik, a zöld árnyalata sokkal világosabb, kékesebb lesz, türkizöld színű. A színes mázzal borított kerámia színe sötétebb vagy világosabb aszerint, hogy milyen az alatta levő angób vagy cserép színe. Amikor az edény vöröses falára kerül a színes máz, akkor sötétebb, mint amikor fehér angób van a színes máz alatt: ilyenkor ragyogó sárga vagy élénk zöld az eredmény.

	fehér	sárga	vörös	barna fekete	zöld	kék
Földfesték, angób	fehér	„dudi”	vörös	fekete	—	—
Színes ólomház: magafalán	—	sárgamáz	—	barnamáz	zöldmáz	—
fehér angobon	—	sárgamáz fehéren	—	barnamáz fehéren	zöldmáz fehéren	kékmáz fehéren
Fajszerke izzótűz-színei	(fehér)	antimon „nápolyi” sárga	—	mangán	(türkiz-zöld)	kobaltkék
Műmáz színek	fehér	—	pink	—	krómzöld	világoskék

²⁰ J. ISTVÁN ERSZÉBET: Sárközi népi cserépedények. NÉ. XLVI. (1964) 105—113. ÖRLEY JÁNOS: Utmutató fazekasok és kályhások részére. Bp. 1903.

Az ólomáznál magasabb hőfokon égetett *fajansz színeit* magyar szóval *izzótűzszíneknek* (Scharffeuerfarben) szokás nevezni. Ezek: az antimonsárga („nápolyi sárga”), a kobaltkék, a mangán-lila és az említett türkizszínű réz-zöld. Az izzótűzszínek az ólomázás kerámiában is alkalmazhatók és ennek színskáláját bővítik.

Végül szólnunk kell a *műmázakról*, amelyeket a század végi tanfolyamok vezettek be az ólomázzal dolgozó magyar fazekasok körébe. Ezek közül az ún. „pink”, a rózsaszín, az ún. „krómzöld”, sárgás árnyalatú zöld és a fehér válik ki legjobban a régi hagyományos színskálából.

Különböző színhatások tehát más-más technikai eljárással valósíthatók meg az ólomázás fazekasságon belül, a sárga árnyalat például elérhető sárgás angóbbal, ún. „dudi” földdel, sárgamázzal vagy antimonsárgával.

Dolgozatunk kezdeti célja a leltározás munkájának megkönnyítése volt. Az elnevezések pontos alkalmazása mellett feleslegessé válik a hosszadalmas leírás és csak az alapformától eltérő sajátosságokat kell megjelölni. A dolgozat írása során azonban a további kutatás feladatai is világosan kirajzolódtak: vizsgálni kell az egyes formák és a formák változatainak elterjedését, a forma-típusok és a népi elnevezések összefüggését. Vizsgálni kell a formák részeinek népi elnevezését és az edények különböző tulajdonságait jelentő jelzőket: mégpedig külön a fazekasok szókincese szerint és külön az edényeket használó nép szókincese szerint.²¹ Tisztázni kell a díszítőtechnikára vonatkozó fazekas szavakat és azoknak elterjedését. Továbbá tisztázni kell a díszítőtechnika és az edényformák közötti összefüggéseket. Mindezt pedig össze kell hasonlítani a történeti anyaggal. E munka elvégzése után újra felül lehet vizsgálni a javasolt szakelnevezéseket.

A dolgozat a fazekasközpontok rendszeres feldolgozását és összehasonlítását is megkönnyíti. Alapot ad arra, hogy táblázatosan kimutassuk, hogy egyes fazekasközpontokra milyen edényformák és milyen díszítőtechnikák jellemzőek, és melyek azok, amelyek hiányoznak. Ez pedig a távolabbi összehasonlításra is alapot ad: a formakincs, az elnevezések és a díszítőtechnika más népek fazekasságával való összehasonlítására.

IGAZ MÁRIA — KRESZ MÁRIA

FACHAUSDRÜCKE DER VOLKSKERAMIK

Die Abhandlung will eine eindeutige Terminologie der Erzeugnisse der Volkskeramik erarbeiten, um so vor allem für die Inventarbeschreibung entsprechende, eindeutige Fachausdrücke zu bieten. Die meisten Fachausdrücke sind aus dem Wortschatz der Volkssprache hervorgegangen, die hier erarbeitete Terminologie beruht auf der Praxis der Keramiksammlung des Ethnographischen Museums zu Budapest, entspricht zugleich der Deponierungsordnung dieser Sammlung.

Der Name der Gefäße verweist vor allem auf ihre Form, zum anderen aber auf ihre Hauptfunktion. Die Gefäßgruppen gliedern sich wie folgt:

I. *Lapos edény* (Flachgefäße)

1. *Tálas edény* (Schüsseln)

2. *Sütő-, főzőedények* (Back—Brat- und Kochgefäße) (Tepsi [Back-, Bratschüssel, bzw. -pfanne], lábas [Pfanne])

²¹ VÖÖ ISTVÁN: Korsó-elnevezések az RNK-beli fazekasság magyar szókincesében. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények VIII. (1964) 93—96. Cluj.

I. Flachgefäße.

1. Schüsseln und Teller

2. Back-, Brat- und Kochgefäße (Pfanne, Kasserole mit und ohne Füße, Backform, Krapfenpfanne, Siebschüssel, Deckel).

II. Bauchige Standgefäße.

1. Töpfe (Gefäße ohne Hals)

a) Kochtöpfe (und Maschinentopf),

b) Speichertöpfe (glasierter Topf, Patenschüssel, Henkeltopf, Paartopf, Essenträger, Vorratstopf mit Deckel, Tabakdose, Milchtopf, Butterfass, kleine Schale und Becher, Salz- und Gewürzbehälter, Mörser, Gefäß zum Kerzenziehen);

2. Krüge (Gefäße mit Hals für Flüssigkeit)

a) Wasserkrüge (enghalsiger Plutzer, auch mit »Hut«, mit Menschenkopf, mit »Krone«, breithalsige Kanne, auch mit Giessrohr, doppelständiger Krug, Giesskanne, Eimer, Bodengiesser, Tabakgiesser),

b) Weinkrüge (birnenförmiger Krug, auch engmündig, Humpe, Kanne mit Schnauze, auch in Menschenform, Vexierkrug, Feldflasche, auch aus kleinen Tonnen),

c) Branntweinkrüge (glasierter enghalsiger Krug, auch mit Giessrohr, Trinkflasche, runde, ovale, prismenförmige, auch in Buchform, Tonnenform, Menschenform und Tierform);

3. Verschiedene Gefäße und Töpferwaren (Körbchen, Tintenfass, Kammbehälter, Weiskessel, Tafel, Spiegelrahmen, Teigbrettchen, Löffelbehälter, Weintrichter, Geflügelsaule, Blumentopf und Untersatz, Blumenvase, Dach- oder Torschmuck, Figure, Aschenbecher, Ölleuchter, Kerzenbehälter, Sparbüchse, Puppengeschirr, Glöckchen, Pfeife, Malhorn, usw.).

III. Ofenkacheln.

Diese Gliederung verhält sich wie folgt zu den drei Zweigen der Handwerk, zu der Arbeit der Schüsselmacher, Plutzenmacher und Hafner:

Zweig der Handwerk	Gefäßgruppe	Material	Glaserung
Schüsselmacher	I. 1. Schüsseln und Teller II. 1. b. Speichertöpfe 2. b. Weinkrüge c. Branntweinkrüge	Nicht feuerfester Ton	Glasiert
Plutzenmacher	II. 2. a. Wasserkrüge 3. Blumentöpfe, Saufe, usw.	Nicht feuerfester Ton	Unglasiert
Hafner	I. 2. Back-, Brat- und Kochgefäße II. 1. a. Kochtöpfe III. Ofenkacheln	Feuerfester Ton	Aussen unglasiert, innen glasiert

Der zweite Teil der Abhandlung erörtert die Ziertechnik und Färbung der Gefäße. Eine Tabelle zeigt, dass es vor allem die unglasierte und bleigliasierte Keramik ist, welche von ungarischen Töpfer erzeugt wurde und deshalb von den verschiedenen Techniken der Keramik am meisten zu der Untersuchungsgebiet der Ungarischen Ethnographie gehört und am reichsten in ungarischen ethnographischen Sammlungen vorhanden ist. Die oben angeführten Formen gehören vor allem dem Bereich dieser zwei Techniken.

Die vielfältigen Ziertechniken der unglasierten und bleigliasierten Keramik gliedern sich in folgende Hauptgruppen:

1. Flächengestaltung: Reliefarbeit und vertiefte Verzierung,
2. Sgraffiato: Flächengestaltung mit Farbwirkung,
3. Farbwirkung: Engobemalerei mit Malhorn oder Pinsel.

Die bleigliasierte Keramik ermöglicht unter allen Zweigen der Keramik die Anwendung von den meisten Ziertechniken.

Eine Tabelle veranschaulicht die Schichtungsmöglichkeiten von Engobe und Glasur. Eine andere die Arten der Färbung: die Engobefarben, die farbigen Glasuren, die auch in der Bleiglasur-Keramik üblichen Fayence-Farbskala, die Scharfffeuerfarben und schließlich die neueren Kunstglasur-Farben.

A paraszti munkaszervezet és társasmunkák a Zempléni hegyvidéken

Területünk Kelet-Nyugat irányú keresztmetszete egy olyan tájnak, ahol az egyes települések a termékeny talajú folyóvölgyi falutól a terméketlen határu hegyi településig váltakoznak. A természeti adottságok így más-más életlehetőségeket és gazdasági forrást biztosítanak az egyes falvaknak. A folyóvölgyi Hernádcéce kitűnő öntéstalajú földje intenzív árutermelő mezőgazdaságot tesz lehetővé. Az ugyancsak termékeny területen fekvő Boldogkőváralján, Korláton és Hejcen is a mezőgazdaság biztosítja a létalapot. Kiegészítő munkavállalásra csak a kiterjedt nagybirtokból fakadó társadalmi viszonyok (a földbirtok egyenlőtlen megoszlása), kényszerítik a szegényebb lakosságot. Ezek a kiegészítő munkák azonban, a falu gazdasági arculatának megfelelően, mezőgazdasági munkák (kepésaratás, szőlőkapálás). A Hernádvölgyre ereszkedő lankás hegyoldal nyugati lejtőjén fekvő Fónyban ugyancsak a mezőgazdaság a lakosság fő jövedelmi forrása. A kiegészítő munkák itt viszont már főként erdei munkából adódnak, mert határának jelentős része erdőség volt. Fóny így átmenet a hernádvölgyi és a hegyi falvak között. Az ú. n. *hegyközi* falvak életében Nyugatról Keletre haladva a mezőgazdaság mindinkább veszít jelentőségéből és Baskó, Regéc, Háromhuta esetében másodlagossá válik, viszont nagyobb jelentőségre tesz szert az erdőből, favágásból, gyűjtögetésből, állattartásból és méhészkedésből származó jövedelem.

A gazdasági élet rendszerével párhuzamosan változik a falvak társadalmi arculata. Legnagyobb a társadalmi differenciáltság Hernádcécén, ahol Felsőcécét a nagybirtok zsellérei, Alsócécét a 15—25 holdas gazdák népesítették be. A két falurész különállása még ma is nyilvánvaló. Korlátra és Boldogkőváraljára is a nagybirtok nyomta rá a bélyegét. Itt a zsellérség egészen 1945-ig szinte jobbágyi szolgáltatásokat teljesített. Hejce határának nagy része egyházi birtok volt, ez vonta el az életlehetőséget a falu népétől. Csupán néhány nagyobb 20—25 holdas gazda vonhatta ki magát a nagybirtok szorításából. Fóny társadalma ugyancsak meglehetősen differenciált volt. Néhány 100 holdon felüli gazdán és bérlőn kívül a 25—30 holdas gazdák irányították a falu életét és adtak munkát a nincsteleneknek. A sovány életlehetőségek következtében a hegyi falvak társadalma eléggé egységes, nagy vagyoni különbségek sohasem voltak. Arka és Mogyoróska társadalma kissé osztottabb. Háromhuta, Baskó és Regéc ebből a szempontból szinte homogénnek mondható. Az egyes falvak a társadalmi fejlődés különböző fokán állanak. A könnyebben megközelíthető, földművelő folyóvölgyi falvak gazdálkodásában már a kapitalista elemek dominálnak, míg a zárt hegyi falvak homogén társadalma szinte XVIII. század végi állapotokat őriz. A falvak zártsága és nagyobb ipari településektől való távolsága nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy főként

a hegyi falvakban igen nagy legyen a társasmunkák gazdasági szerepe a paraszti munkaszervezeten belül. A vidék néprajzi képét az etnikai és vallási tarkaság jellemzi, de a társasmunkák esetében ezt figyelmen kívül hagyhatjuk, mert itt annyira a gazdasági és társadalmi élet a meghatározó, hogy a nemzetiség és a vallás még színező erőként sem jöhet számításba.

A Zempléni hegyvidéken a paraszti munkaszervezet éppen az egyes falvak gazdasági különbözősége következtében igen bonyolult és változatos. Ez alkalommal csak azokat a munkaszervezeti formákat vizsgálom, amelyeknél a szervezett akcióközösség azért jön létre a hagyomány talaján, hogy a közösség tagjai a gazdasági szükség kényszerítő hatására egymásnak segítséget nyújtsanak a munkában és ezzel a munkafolyamatot meggyorsítsák, megkönnyítsék vagy azt szórakozási alkalommá is tegyék. Bizonyos esetekben pedig azért szükséges a társulás, mert a munkát csak az egész közösség vagy a közösségnek csakis valamelyik meghatározott csoportja végezheti el. Maga a munka természetesen létrejönne e követelmények nélkül is, de nem öltene társas formát.¹ A társasmunkák közé csak azokat a közösen végzett munkákat számíthatjuk, amelyekben megvan a szervezettségnek valamilyen állandó, ismétlődő vonása s ugyanakkor a munkavégzésért nem kapnak pénzt vagy munkabéértékű részesedést a munkában résztvevők. Ezzel megvontuk a társasmunkák alsó és felső határát. Ugyanis még nem társasmunka pl. a veszély elleni alkalmi összefogás (pl. tűzvész eloltása), mert nem található meg benne a rendszeres szervezettség.² Amikor azonban a várható bajt a közösség együttes munkával előre meghatározott rend szerint meg akarja előzni, már társasmunkáról beszélhetünk.³ A társasmunkák felső határát pedig a bérmunkák végzésére alakult csoportok munkaszervezete jelenti. Ezek szervezettsége sokkal magasabbrendű a társasmunkákénál, de már megjelenik a pénz illetve a rész, mint a munka ellenértéke. A fenti szempontok mérlegelése után e két pólus közé eső közösen végzett munkákat a következő csoportokra oszthatjuk:

1. Rituális célokat elősegítő társasmunkák. A társasmunka forma azért keletkezett, hogy valamely rituális szokást szolgáljon vagy annak létrejöttét elősegítse.

¹ A Zempléni hegyvidék munkaszervezetének tanulmányozását a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézetének tervmunkája keretében végeztem. A népi társasmunkák és a paraszti munkaszervezet további országos vizsgálatát is végzem, de összehasonlító anyagot, tekintve, hogy itt egy zárt terület belső kérdéseiről van szó, csak a célnak megfelelően idézek.

A társasmunkák lényege a munka közösen való elvégzése. Az egyes munkafajták elhatárolásánál, osztályozásánál nem azt tekintem alapnak, hogy a maga munkafolyamat miért jött létre, hanem azt, hogy miért öltött társas formát. Rendszerezésem VARGA GYULA: A szatmári társasmunkák néprajzi vizsgálata. Debrecen, 1954. (A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézetének Adattára 0199.) című munkájának szempontjait veszi alapul, s éppen ezért eltér a korábbi, alaki, technikai és szociológiai szempontokat hangsúlyozó munkáktól. Lásd: SZENDREY ÁKOS: A népi társasmunkák és összejövetelek. Ethn. CLIX. (1938) 273–286. — FÉL EDIT: A társaságban végzett munkák a Komárom megyei Martoson. NÉ. XXXIII. (1940) 361–379. — GUNDA BÉLA: Munka és kultusz a magyar parasztságnál. Kolozsvár, 1946. — VARGA GY. történeti szempontokon épülő rendszerét a helyi adottságoknak megfelelően kiegészítettem és új szempontokkal megtoldottam.

² A tűz oltásakor, a kezdeti zűrzavart leküzdve mindig kiemelkedik néhány ember, aki megszervezi és irányítja az oltást. Ez az együttműködés, éppen az állandóság hiánya miatt csak egyszerű kooperációnak tekinthető.

³ A múlt századi farkasjárások idején a vész megelőzésére az egész falu kivonult és farkasvermeket ásott.

2. Gazdasági szükség következtében létrejött társasmunkák. Itt azért keletkezik a társasmunka forma, mert egyetlen család saját munkaerejére támaszkodva nem végezheti el a feladatot.

3. Szórakozás miatt létrejött társasmunkák. A társasformát a közösség azért hívja létre, hogy ezzel a munkafolyamatot szórakozási alkalommá is tehesse.

4. Külső organizációs erők hatására létrejött társas munkák. A feladat társas elvégzését a köz érdekében valamely, a közösség fölött álló, de a közösség által választott és a közakaratot kifejező csoport rendeli el, a szokásjognak megfelelően.

A továbbiakban először az egyes társasmunka típusok ismertetésével foglalkozom, majd az ismertetett anyagból levonható általánosabb kérdéseket (a közösség különböző csoportjainak részvétele, munkamegosztás, stb.) vizsgálom. Végül megkísérem azokat a történeti, földrajzi eredőket felvázolni, melyek meghatározzák a közösségi jogrend jellegét, azét a jogrendét, mely a társasmunkaszervezet struktúráját meghatározza.

I. A társasmunkák rendszere

1. Rituális célokat elősegítő társasmunkák sorába tartoznak az emberi élet egyik legnagyobb eseményéhez, a házasságkötéshez, illetve a vele kapcsolatos lakodalomhoz fűződő társaságban végzett munkák. A lakodalom előkészületei meghaladják egy család munkaerejét, hiszen területükön másfél évtizeddel korábban, a nagyobb hernádvölgyi falvak és Háromhuta kivételével a falu minden lakosát meghívták a lakodalmakba. Ezért a csigacsináláson az egész falu fiatalabb nőlakossága jelen volt. Újabban a menyasszony már csak a leánybarátaiért üzen megbízottjával. A meghívottak maguk hordják össze a lisztet, zsírt, tojást és munkaeszközöket. Egy leány meggyúrja a tésztát, egy *sikál* (elnyújtja), a harmadik pedig felvágja. A többiek orsónyéllel csigacsinálón vagy finomabb *bordán* (szövőborda) sodorják a csigát. A segítség nemcsak a mennyiség miatt szükséges, hanem azért is, mert a tészta gyorsan kiszárad és törik. A csigacsinálón a legények hivatlan is megjelennek és szórakoztatják a leányokat. A jelenlévőket rendszerint borral és tésztával is megkínálják. A lakodalmi főzés irányítása már specialistát, tapasztalt *főzőasszonyt*, *szakácsnét* igényel. Ő rendelkezik az ugyancsak segítségül hívott asszonyokból és rokonokból kikerülő *segítő* vagy *kisegítő asszonyokkal*, akik a *keze alá dolgoznak*, előkészítik a nyersanyagot. A szakácsné felelős az ételek minőségéért és ezzel a ház becsületéért is. Így csak jó hírben álló, idővel szinte „hivatásos” szakácsnévá vált főzőasszonyt kérnek meg, amilyen egy-kettő van egy faluban. Az 1930-as évekig a főzőasszony emlékül szépen hímzett *gyűrősurcot* kapott és éjfélkor a lakodalomban joga volt *kásapénzt* szedni.⁴ Mogyoróskán, Arkán és Baskón, amíg a falu erdőrészét szabadabban lehetett használni a vőlegénytől búcsúzó legénybarátok egymás segítségével egy-egy szekér fát kivágtak a saját erdőrészükben és ezt közösen vitték eladni. Árát nászajándékkul adták a vőlegénynek.

A gyermekágyas nőt és a beteg embert babonás tisztelet és féltés övezi. Nem mutatkozhat akárhol, nem végezhet bizonyos munkákat, mert komoly

⁴ *Gyűrősurc*: a tésztagyúrásakor felkötött, hímzett kötény. *Kásapénz*: a szakácsné éjfélkor minden vendégnek megmutatta bekötött kezét és pénzt kért tőlük azért, mert főzés közben „megégette” a kezét.

baj származhatna belőle. Ezért fokozottabban rá van utalva mások segítségére. A gyermekágyas asszony gondozása, étellel való ellátása, házkörüli munkáinak elvégzése a gyermekágy idején, főként a komaasszony dolga, de a gyermekágyas nő szülei, anyósa és a nőszomszédok is komoly segítséget nyújtanak. A beteget általában a családja gondozza, de komolyabb esetekben még ma is igénybe veszik a gyógyító asszonyok, emberek tudását, akik beavatkozásukért semmiféle ellenértéket nem kérnek.

A temetéshez három kisebb munka kapcsolódik: a halott öltöztetése, a halottvivés és sírásás. A halottat egész területünkön általánosan a legközelebbi női hozzátartozói öltöztetik: felesége, anyja, testvérei, gyermekei. A halott vivése már csak egy ponton egységes, ha valaki nőtlenül vagy hajadonon hűnyt el, a koporsóvivők a falu leányai vagy legényei. Különben falvanként szinte más-más csoportok viszik a koporsót: Háromhután azok, akik nagyon szerették, Mogyoróskán a *társulatos asszonyok fogják fel a testet*,⁵ majd tőlük a legközelebbi férfirokonok veszik át. Fónyban a legközelebbi nem vérrokonok (sógor, koma, vő), Boldogkőváralján pedig a szomszédok. A hernádvölgyi falvakban a halottvivésnek ma már nincs meghatározott rendje. A társasmunkák sorában egyetlen helyen mutatható ki az etnikai és vallási különbség, a sírásásban. A görögkatolikus, ruszin eredetű Mogyoróskán, Baskón általánosan a keresztszülők vagy keresztgyermekek ássák meg a sírt. A szlovák Háromhutában ez a szomszédok feladata, míg a magyar Arkán, Fónyban és Boldogkőváralján közeli rokont nem, legfeljebb harmadik, negyedik ági rokont kérhetnek meg erre. Boldogkőváralján azonban már „nehezen kapnak embert a szegényebbek, mert a sírásók csak olyanhoz mennek, akiktől sok bort várnak”. Hernádcécén, ahol a közeli rokon szintén nem áshatja meg a sírt, gyakorlott *szakembereket* hívnak, akiket gyakran pénzzel kell megfizetni, mert ellátásért csak módos helyen hajlandók dolgozni. Nagyobb ünnepeken az egyházi szertartások megrendezését segítik elő a katolikus falvak (Háromhuta, Mogyoróska, Baskó, Regéc, Arka) lányai akkor, amikor közösen, egymással megegyezve kitakarítják a templomot, lemosásák ablakait, feldíszítik az oltárt, templomi zászlókat és oltárterítőket hímeznek. A baskói legények pedig karácsonyi betlehemezéssel szerzett pénzüket közösen kegyszerek vásárlására fordítják. Az első világháború előtt Baskón és Regécen a hívek fonták meg a harangkötelet, később már csak a kendert vagy a rávaló pénzt adták össze.

2. *Gazdasági szükség következtében létrejött társasmunkák* legáltalánosabb és legegyszerűbb formája a házimunkák körén belül található meg. Területünk minden pontján általános az, hogy ha a ház népe nem tartózkodik otthon, vagy az egy fedél alatt élők munkacereje elégtelen, rövid időre a szomszédot hívják át segíteni. Az ilyen segítségnyújtás főleg a nő házimunkáinál általános (nagyobb terhet kell emelni, felügyelni a gyermekre, megkavarni a lekvárt, meszelésnél segíteni, boltba küldeni stb.). Nagy szerepe van itt a kisebb, közelben játszadozó gyermekeknek, akikre apróbb feladatokat számtalanszor bíznak. Az ilyen segítséget soha sem tartják számon. Az esetek gyakorisága azonban a szomszédtságot szoros gazdasági egységgé avatja.

Bizonyos apróbb munkáknál nem elegendő vagy nem kielégítő a szomszéd segítsége. A segítségnyújtók köre ilyen esetben bővül, rendszerint az egész falura kiterjed. Vannak ugyanis olyan munkák, amelyeknek elvégzéséhez

⁵ *Társulatos asszonyok*: öreg templomjáró asszonyok, akik egyetlen misét, temetést, virrasztást, esküvőt sem mulasztanak el és esténként közösen imádkoznak, olvassák a bibliát.

csak kevesen értenek a faluban vagy csak néhány embernek van meg hozzá a szerszáma: üvegvágó, méhfüstölő, köszörűkő, gyalu, nyírógép stb. Az ilyen „borbélyokat”, „üvegeseket”, „asztalosokat” egy-egy pohár pálinkával, és jó szóval fizetik ki. A fonal megvetéséhez jól értő *vetőasszonyok*, (egy faluban három-négy ilyen van), Baskón Mogyoróskán, Regécen, Arkán és Háromhután ingyen *vetették meg a fonalat*, de a többi falvakban már csak rokonoktól nem fogadtak el fizetséget. Az ilyen falusi specialistáknak, ezermestereknek különösen a hegyi falvakban van nagy szerepük, ők helyettesítik az iparosokat és ezért igen nagy megbecsülésnek örvendenek. Gyakran egy-egy foglalkozási ágban mesteri fokra is emelkednek s ilyenkor már csak a keresztkomának és a rokonoknak nyújtanak segítséget az illető iparágban.

A segítségnyújtásnak gyakori módja és a vasúttól távol eső falvakban van nagy gazdasági jelentősége annak a szokásnak, hogy a városba utazók kisebb-nagyobb bevásárlásokat végeznek a falu lakóinak. Már előző nap elhíresztelik, hogy hová utaznak és aki ekevasat, szeget, kapát, orvosságot vagy más apróságot akar vásárolni, megbízza őket. A közlekedés javulása csak némileg csökkentette a szokás jelentőségét, sőt azóta az autóbuzskalauz és a naponta eljárók is kapnak hasonló megbízásokat. A férfiak nagyobb állatok vételekor magukkal viszik az állatokhoz jól értő komájukat is, hogy segítsen a választásban és a megvételben.

Állandóan visszatérő munkája az asszonyoknak a mosás, szapulás, amely azonban igen ritkán válik társasmunkává, mert rendszerint nem haladja meg egy család munkaerejét. A pataknál ugyan gyakran mosnak többen is egyszerre, de az együttdolgozás csak véletlen. Ha a ház nő lakói valamilyen ok folytán nem tudják elvégezni a munkát, közeli rokont (leányt, menyit, testvér) hívnak segítségül. E kizárólag női munkába férfiak csak olyan mozzanatoknál kapcsolódnak bele, amely férfierőt igényel: felállítják a szapulókádat, szekéren (pl. Korlátón) vagy talicskán hazahozzák a nagyobb mennyiségű vizes ruhát stb. A magános férfiakra nő rokonaik mosnak, s azok cserébe más munkával viszonzozzák a segítségét. A gyermekek apróbb szolgáltatásokat tesznek mosásnál: melegvizet hordanak kézmelegítőnek, talicskára rakják a ruhát stb.

Minden családnak legfőbb törekvése, hogy minél előbb házat építsen magának. A ház építése nagy áldozatokat kíván és anyagilag évekre megbénítja az egész családot. Ezért nem csak a rokonság, hanem a falu egész népe segítséget nyújt az építkezőknek, hogy terheiket a lehetőséghez mérten megkönnyítsék. Területünkön általánosnak mondható az a szokás, hogy a faluközösség egésze, vagy annak kisebb, nagyobb csoportjai segítik az építkezőket. A résztvevő csoportok segítségnyújtásának formáját azonban meghatározza a munka minősége és a falu társadalmi rétegződése. A falu egésze csupán a homogénebb társadalmú hegyi településeken belül segíti az építkezőket, bár itt is a keresztkoma és a rokonok adják a munka zömét. Az osztottabb társadalmú Hernádcécén, Boldogkőváralján, Hejcéen, Korlátón és Fónyban a segítségnyújtás csupán az egy vagyoni csoporthoz tartozók között van meg. Az erdőterületekben bővelkedő hegyközi falvak uralkodó épülettípusa a századfordulóig *paticsfalú* ház volt. A házhoz szükséges fát az építkező család maga termelte ki, szállította haza és dolgozta fel. A ház építését olyan ember irányította, aki e téren specialista volt. Fizetést rendszerint csak akkor kapott, ha munkáerejét 6–7 napon túl is lekötötték. A segítség zömét a legközelebbi rokonok (testvér, szülők, sógor) és a keresztkomák vállalták. Míg ők minden munkafolyamatban résztvettek, addig az idegenek egy-két napot segítettek. A ház

gerendáit a férfiak állították fel, ők ásták le az *ágast*, tették fel a *szelement*, *fonták a falat*, döngölték a földet. A nők sarat csináltak és tapasztottak.

A nyugati falvak domináns háztípusa a század elejéig a *vertfalú ház* volt, főleg a fában szegény Korklátón és Hernádcéce zsellérlakosságánál⁶. A ház építésénél szakértő specialistára volt szükség, akinek állandóan ott kellett lennie, mert a hozzánemértők ferdére verhették a falat. Ha falubeli specialistát hívtak, az egy-két napig ingyen dolgozott, aztán napszámot fizettek neki. A vertfalú ház építése hosszadalmas és költséges volt, mert a segítséget nyújtó emberek munkaerejét ilyen nagy, hosszas és erős munkával ingyen nem köthették le, még akkor sem, ha rokon volt. Így a segítségnyújtás egy-két napra, vagy apróbb munkákra korlátozódott.

A vertfalú és paticsfalú házat a századfordulón kiszorította a kőház. A munka első fázisát a kőház építésénél segítséggel végzik. Az építőanyag kitermeléséhez, hazaszállításához szükséges fuvart azok adják, akiknek jó *erős fogata* van. A gazda bárkit megszólít, a differenciáltabb tagolású falvak kivételével, ha csak más dolga nincs, elmegy cserepet, követ hordani. A gazda csupán pálinkáról gondoskodik. Régebben, főleg Háromhután megesett, hogy az építkezést nem kőműves és ács, hanem valamelyik hozzáértő ember irányította. Ma már mindenütt a kőműves és rendszerint két *hantrögere* (segéde) végzi a szakmunkát és állapítja meg a segítségül hívott emberek szerepét az egyes munkafolyamatokban. A munkabeosztás a következő:

Alapozás, falrakás : építőmester, hantrögerek (fizetettek). Két-három ember ássa az alapot és adogatja a téglát.

Sárkészítés : két-három nő, (családtag), esetleg segítség.

Házföd csinálás : két-három ember *bunkózi* le (családtagok, segítségek közeli rokonok, koma), egy-két nő tapasztja (családtag).

Szarufa felrakás : A mester irányítja és néhány erős ember feladja (segítség nélkül fő szempont az erő).

Tetőszerkezet készítése : ácsmester (fizetett), vagy ügyes faragó ember (segítség), irányít, néhány ember a keze alá dolgozik (segítség férfi rokonok).

Cserepezés : Ácsmester irányít, egy-két férfi a keze alá dolgozik (családtag, segítség, közeli rokon).

Kicskával való fedés : ügyes, hozzáértő ember (segítség) vagy a gazda irányít, kötözi a *kicskát*. Egy-két nő, családtag póznán feladogatja.

A házépítésnél segítségbe dolgozó emberek bőséges húsétellel és itallal a gazda felesége látja el. Baskón ezért pénteken a böjt miatt nem is szoktak segítséget hívni. A ház építkezésénél nyújtott segítséget sehol sem tartják számon és talán sohasem viszonozzák. A ház melléképületeinek építésekor, mely a ház felépítése után hosszú évekig tart, viszont már számontartják és visszadolgozzák a segítséget. A házak udvarán épített kutat 40–50 évvel ezelőtt még hozzá jól értő paraszt emberek ásták. Baskón, Háromhután, Regécen segítségbe, ellenérték nélkül, a többi falvakban pénzért. Ma mindenütt fizetett kútfúró mesterekkel ásatják, de a föld felhúzásához, a kövek leeresztéséhez elmennek segíteni a szomszédok is, hiszen a kutat közösen használják.

A társasmunkák zöménél, a mezőgazdasági munkáknál legszembeötlőbb az emberek egymásrautaltsága. Mielőtt sorra vennénk a mezőgazdasági munkákat, meg kell említenünk, hogy ezek elvégzéséhez nem voltak meg mindenkinek a megfelelő szerszámai és ígás állatai. A szorult helyzetben lévőket ilyen-

⁶ Korklátón legutoljára 20–30 éve vertek házat.

kor rokonaik, barátaik, jó embereik vagy mások segítették ki. Ezt a segítséget aztán a rászoruló más, kézi munkával viszonzta. A gyakorlatban visszadolgozáskor különbséget tettek az ígás és kézi munka között. A kettő aránya falvanként változott. Mivel a továbbiakban ez a szempont igen lényeges, a kézi és ígás munkák arányát táblázatban foglalva tüntetem fel.:

Falu	Ígás nap	Gyalogos nap
Arka	1	3
Baskó		nem tartották számon
Boldogkőváralja	1	4
Fóny	1	3
Háromhuta	1	2
Hejce	1	3
Hernádcéce	1	3—4
Korlát	1	3
Mogyoróska	1	2
Regéc	1	1

Baskón egyáltalán nem tartják számon a segítséget olyan értelemben, mint más falvakban: „Mindenki érzi azt, hogy ki tartozik neki és azt hívja segítségbe.” Mogyoróskán, Regécen és Háromhután sem szigorú a számontartás. Nem nézik, hogy a munka teljes napot vagy csak a nap egy részét vette igénybe. Az alkalomért alkalom elve uralkodik. Ez az elv jellemző Arkára és Fónyra is, de a gyalogos és fogatos nap aránya itt már sokkal szigorúbb. Hernádcécén, Boldogkőváralján és Korláton már e két különböző jellegű munka egymáshoz mérését a mindenkori gyalogos és fogatos napszám arányának megfelelően állapítják meg, s szigorúan számontartják.

Szántások ezeknek az elveknek megfelelően, csak azok vesznek igénybe segítséget, akiknek nincsen szerszáma vagy ígás állata. A szántás mindenütt férfi munka, de előfordul, hogy férfi munkaerő hiányában ritkán asszonyok kényszerülnek szántani. A hegyközi falvakban az ilyen nő nagy becsületet vív ki a falu népe előtt, de ezzel meg is szégyeníti rokonait, akik nem nyújtottak neki segítséget. Ezért Baskón és Mogyoróskán még azokat a nőket is kisegítik a rokonok, akiknek férje a városban, vagy erdőgazdaságban dolgozik, noha az ilyen család pénzen is megdolgoztathatná földjét. A nagyobb falvak magános asszonyai mindig pénzért végeztetik el az ilyen munkát.

A kapás növények a századforduló után terjedtek el jelentékenyebben a hegyközi területeken, Korábban ezek vetésterülete igen kicsi volt és ezért a kapálás ritkán vált társasmunkává. Most is jobbára a nyugati falvakban és Fónyban állanak csak bandába a szomszédok, rokonok és sorra kapálják egymás földjét, mindig azon kezdve, ahol legsürgősebb a munka. Hernádcécén, Hejcen és Boldogkőváralján szigorúan megkülönböztetik azt, hogy valaki kölcsön vagy segítségbe megy-e kapálni. A kölcsönt mindig *le kell tudni*, a segítséget nem. Ez utóbbi ugyanis csak olyankor fordul elő, ha már az illető elvégezte a maga munkáját és szívességből segít munkában elmaradt rokonának. A kapálás, kivéve a szőlő kapálást, kizárólag női munka. Felnőtt férfiak csak nagyon ritkán vesznek benne részt, de nagyobb 13—14 éves fiúk gyakran kapálnak együtt a családdal.

A hegyi falvak életében nagy jelentősége van a szénamunkának, hiszen megélhetésük egyik fő pillére, különösen 1945 előtt az állattartás volt. A szénamunkánál leglényegesebb a munka idejében való gyors elvégzése. Míg Háromhután és Baskón ezt egy család is kielégítően meg tudja oldani, addig Mogyoróskán, Regécen, ha arra szükség van, a nagyobb réteket már tízen is kaszálják egyszerre. Kaszálni, gyűjteni mindenki elmegy, ha megkéri rá, mert ezt a munkát nem lehet halogatni. A nagyobb hernádvölgyi falvakban a szegények nem szorultak segítségre, a gazdagabbak pedig képéseikkel már előre meg-egyeztek. Korlátan mindenkinek részért kaszáltak, ilyen munkát sohasem végeztek segítségbe. A szénakaszálás egyben jó iskolája a kaszálni tanuló *inas*-nak (serdülő korú fiú). Itt tanul bele a munka ütemébe. Az inasok, nők gyűjtenek, forgatnak a férfiak után. Korlátan segítségben sohasem kaszáltak, csak részért. A nagyobb falvakban a gazda és a képés megállapodása volt az irányadó.

Az aratás formája, munkaszervezete a múlt század óta teljesen megváltozott. A hegyi falvak népe még a XIX. század utolsó harmadában általánosan sarlóval aratott, de a földművelő jellegű falvakban az uradalmak hatására, már ekkor is a kaszás aratás dominált. Az aratásnál lényeges a termés mielőbbi levágása, mert különben a szem elpereg. A sarlós aratás meglehetősen lassú ütemű, ezért nagy szerepe volt a társulásnak a munkafolyamat meggyorsításában. Ott ahol a hegyvidéki földek különböző fekvése következtében előbb ért be a szem, hamarabb kezdték meg az aratást. Akiknek csak ideje volt, hívás nélkül is elment segíteni másoknak, hiszen a segítséget visszakapta. Sokszor tíz család is dolgozott együtt. A sarlós aratásnál mindig nők vágják a gabonát, a férfiak kötik és rakják a keresztet. Három nőnek kötözött egy férfi.⁷ A kaszás aratásnál legfeljebb a rokonok állnak össze a hegyi falvakban, azok is ritkán. A Hernádvölgyre ereszkedő falvak szegényebb lakossága azonban gyakran aratott együtt, mert a másoknak végzett képés aratás mellett csak ilyen módon vághatta le csekély gabonáját. A kaszás aratásnál a férfiak vágják az *életet*, a nők és a kaszát még el nem bíró fiúk szedik a markot, terítik a kötelet és húzzák össze *brugóval*, gereblyével a széthullott kalászkot. A keresztet rakása a férfiak munkája. Az aratás a munkabanevelés tipikus helye, ahol az erő és a tudás gyarapodásának megfelelően fokozatosan más-más munkába nőnek bele az emberek. Az ebédhordó gyermekek az ebéd szünetében szedegetik a kalászt, próbálgatják a kötélcsavarást, kéveköttést. Az inasok, ha testi erejük engedi, már kéveköttőként vesznek részt az egésznapos munkában s csak a kaszára megerősödve, 17–18 éves koruk után állhatnak be az aratók közé. Munka közben, vagy ebéd ideje alatt az idősebbek, tapasztaltabbak tanítgatják őket, a rossz munkavégzőket nem egyszer ki is csúfolják. Az aratókat a gazda, még a legszegényebb háznál is, bőségesen ellátja táplálékkal. Egy főnyi szegény paraszt szokásos aratási étrendje a következő:

Reggeli: pálinka, krumplileves, belefőzött füstölthússal vagy *lecske* (bab-leves füstölthússal), szalonna, kolbász.

Tízórai: szalonna, kolbász, kenyér.

Ebéd: húsleves, baromfi, túrós főtt tészta, sült tészta, *sódar*.

Uzsonna: u. a. mint a tízórai.

⁷ A sarló női szerszám. A férfi, ha napközben vágni kell egy kis füvet az állatnak, bármily keveset is, mindig kaszával dolgozik. Sarlót csak nő vesz kezébe.

Aratási munkáknál sehol sem tartják számon, hogy ki meddig segített, mert a segítséggel aratók között senkinek sincs akkora földje, hogy azt egy nap alatt le ne lehetne vágni.

A gépi csépelés előtt mindenki maga hordott be csűrjébe, a hegyvidéki magasabban fekvő földekről nem egyszer háton. A hordás közös munkává csak a gépi csépelés meghonosodásával vált. Hernádcécén, Fónyban, Boldogkőváralján és Hejcéen a nagygazdák képeseik segítségével hordtak be, de egymást fogattal is gyakran kíségtették. A nincstelen felsőcécéi lakosoknál a közös betakarítás csak az 1945-ös földosztás után honosodott meg. A hegyvidéki falvak lakóinál ez már régtől fogva általános. E munkák fő jellemvonása a szomszédok és az egymás közelében lakó rokonok társulása.⁸ A hordás kizárólag férfi munka, nők sohasem vesznek részt benne, csak az ételt főzik és a lovakat látják el. Idővel a behordó csoportoknál állandósulás figyelhető meg. Általában minden évben ugyanazok csoportok társulni. Igen nagy szerepük van e munkafolyamatban a faluszerte elismert szekér- és asztagrakóknak, akiket sok helyre elhívnak segíteni. Az ilyen eseteket Hernádcéce kivételével nem tartják számon, de ha ilyen asztagrakónak bármilyen segítségre szüksége van, mindenki készséggel áll rendelkezésére, mert lekötelezettjének érzi magát. Mindig a munka teljes befejezéséig dolgoznak, mert a félben hagyott asztagban könnyen kár eshet. Munka végén a gazda háznál elfogyasztott áldomással köszöni meg a segítők szívességét.

Vidékünkön a szemnyerés régi formája a cséppel való cséplés. A csűrbe behordott gabonát nem egyszerre, hanem őszi és tél-időben folyamatosan csépeltek el. Ezt a munkát általában nem végezték közösen, a család férfi tagjai maguk is megbirkóztak vele. Ritkán azonban megesett, hogy 1-2 napot segítettek az elfoglalt szomszédnak, rokonnak. Néha unalomúzésből is *összementek* csépelni a szomszédok és egyik nap egyiknek, másik nap másikkal dolgoztak. Általánosabb módja viszont a segítségnyújtásnak az, hogy a külön háztartásban élő öregek gabonáját fia, veje csépli el. Boldogkőváralján, Hernádcécén, Hejcéen, Korlátón és Fónyban a szegényebbek csak részért csépeltek a módosabbaknak, de egymást soha sem segítették. A gabona cséplése mindig férfi munka, a nők legfeljebb csak a babot, borsót verik ki cséppel.⁹ Nyomatással ezen a vidéken csak mint képes munkával találkozunk a nagyobb alföldi gazdálkodásj egyeit magán viselő uradalmak gyakorlatában. A csépléshez szorosan hozzátartozó *szórás* munkáját soha sem végezték közösen, mert a *fölözés* munkájára női erő is elegendő volt, és így a családon belül is megoldhatták.

A század első évtizedében jelent meg a gyakorlatban a *cséplőgép*, vagy *masina*, s szorította ki a csépet és a nagyobb gazdák gyakorlatában alig meghonosodó kézi cséplőgépet. Hódítását a Hernád menti síkság falvaiban kezdte meg, majd az első világháború után a hegyi falvakban is általános szemnyerési móddá vált. A *gépelés*, *masinálás* rendje minden faluban másképpen, a helyi hagyományoknak megfelelően alakult. Baskón, Regécen, Korlátón az határozta meg a rendet, hogy kinek volt sürgősebb a munka. Akinek csűrje volt, az várhatott. Rendszerint annál a gazdánál kezdték meg legelőször a munkát, aki leghamarabb behordott. Mogyoróskán, Arkán a kialakult rend az, hogy egyik évben a falu egyik végén, másik évben a falu másik végén kezdik a

⁸ Néha egészen meglepő esetek is adódnak. Egyik arki gazdának pl. Encsen, Göncruszánkán, Vilmányban és Baskón lakó rokonai hordtak be. Ez azonban csak ritkán esik meg.

⁹ A cséplés férfimunkaként ma csak a zsúpszalma cséplésénél él.

gépelést. Ha két gép is dolgozik egyszerre, a falu két szélétől indulnak. Fónyban és Boldogkőváralján eltérőbbek a vélemények, valószínű kialakult rend nincs. Hernádcécén, Hejcen régebben a nagyobb gazdákhöz mentek először csépelni. Ez magának a géptulajdonosnak is érdeke volt. Ma itt is a legelőbb behordónál kezdik a munkát. A gépi cséplés munkaszervezete minden faluban azonos. A géppel sehol sem járnak fizetett munkások, egy-két személyt kivéve, hanem rendszerint a behordásra összeállt családok csépelnek együtt. Azok a nagygazdák, akik képésekkel aratnak, képeseik munkarejét is lekötik, de ezenkívül más nagyobb gazdákat is elhívnak segíteni. Az alsócécei módos gazdák gyakran fogadnak napszámosokat is. A munkát mindig a gazda irányítja. Ő osztja el a rendelkezésre álló munkaerőt a megfelelő helyre, bár az évek során kialakult rend ezt feleslegessé is teheti. A cséplőgépnél dolgozók munkamegosztása általában a következő:

gépész (fizetett munkás)
 két etető (fizetett munkás)
 két férfi a dobon (segítség, nagy munkabírású 20—30 éves ember)
 négy férfi a kazalnál (ebből kettő kazalrakó, erős tapasztalt emberek,
 két fiatalabb nagy munkabírású adogató)
 három férfi a zsáknál (nagy munkabírású fiatalok)
 két kévevágó nő (felváltva dolgoznak)
 két nő a pelyvánál
 két pelyvahordó nő (fiatalabb leányok).

A gyermekek a vízfordásban segítenek. Az öregebbek viszont nem vesznek részt e nagy erőt igénylő, a gép üteméhez igazodó munkában.

A mezei munkák egyik nagy csoportja a kendermunkák körébe tartozik, s mint ilyen kizárólag női munka. Nagyon ritkán esik meg, hogy férfi is segít. A nyövésben, tilulásban azonban résztvesznek a 12—13 éves fiúk is. Az inásoknak már, főleg a hegyközi területeken, nagy szegényen e női munka végzése. Nyövésnél, tilulásnál, áztatásnál nem igen veszik igénybe mások segítségét, mindenki csak annyi kendert vet, amennyivel a család megbír. Az áztatásnak egyedül Fónyban van társasmunka jellegét öltő formája. Itt több család pakol meg egy szekeret kenderrel, hogy levigyék a messzebben folyó Hernádra vagy a korláti melegvízű Taplocára, mert a faluban nincsen alkalmas kenderáztató. Az ilyen módon társultak rendszerint szomszédok vagy egymás közelében lakó rokonok. A hegyi patakok kenderáztatóit régebben közös munkával építették a falu lakói, s ma mindenki használja ezeket. Az időszakos javításokat az végzi el rajta, aki éppen ott áztat.

A másutt társasmunka jellegét öltő *krumplivájás, kukoricatörés* a hegyvidéken nem válik azzá, mert olyan kicsik a földek, hogy a család könnyen el tudja végezni a vele járó munkát. A több krumplit és kukoricát termelő nyugati falvakban (Hernádcéce, Hejce, Boldogkőváralja, Korlát) a rokonok, szomszédok összeállnak és előbb egyikét, aztán a másikat törik le, mert így sokkal szaporább. A *kompérát* is közösen szedik fel. A krumplivájás a nők dolga, de a gyerekek is komoly segítséget jelentenek. Ők rakják *garmadába* a kiásott krumplit. A férfiak csak akkor vesznek benne részt, ha „nagyon elvannak késve. Ilyenkor más dolguk van?”.

A hegyvidéki falvak jelentős megélhetési forrása volt az erdő. Az erdőben *joga* után mindenki meghatározott mennyiségű fát termelhetett ki.¹⁰ A fa

¹⁰ A jog az erdő birtokrészaránya, mely után a megfelelő famennyiséget kapják. Alapja változó.

kivágásához is segítségre volt szükség, mert ez egy család férfi munkaerejét meghaladta. Ebben az erős munkában pedig nők nem segíthettek. Az erdei munkák esetében nem volt irányadó a rokonsági fok vagy a baráti viszony. Mindig azt hívták el fadöntéshez, aki éppen ráért.

E csoporton belül említem meg a vagyonszövetség kérdését is. A faluban nincs mindenkinek minden munka elvégzéséhez eszköze, szerszámja. Ilyenkor kölcsön kéri egymástól a használat idejére. Ezek a legkülönbözőbb tárgyak lehetnek: szövőszék, kézimalom, szőlődaráló, szőlőprés, szekér, villa, gereblye, lekvárfőző üst, stb. A munkaeszközök között azonban különbséget tesznek. A boltban vásárolt és esetleg könnyen megrongálódó eszközöket (különösen gépeket) már nem adják mindig oda ingyen, hanem az idők folyamán kialakult használati díját is megkérlik. A szőlőmunkáknál használatos gépeket pl. Boldogkőváralján a szőlőbeli szomszéd 5 l mustért adja kölcsön. A lekvárfőző üst használatáért egy véka szilvát fizetnek. A házilag előállított eszközöket azonban mindenki szabadon használhatja. A kézimalom használatáért nem kell fizetni, de a daráló mindig szór szét egy-két marék darát a tyúkoknak. Aki ezt nem tenné, megszólnák. Az egyes falvak között, a tárgyak kölcsönzésében is mutatkozik némi különbség. Amíg Mogyoróskán az udvaron álló szekeret a gazda távollétében is bárki engedély nélkül elviheti, addig Hernádcécén még kérésre sem szívesen adják oda. Egyesek még a használati díját is ledolgoztatják.

Külön kell megemlítenünk a nyugati falvak nagygazdáinak gépközösségét. Korábban nem jutott minden nagygazdának arra, hogy ekekapát, vetőgépet, *vasmasinát* (kézi cséplőgépet) stb. vásároljon, ezért többen összefogva közösen vettek meg egy-egy gépet. Ezt aztán a vásárlók mindegyike egyformán használhatta. A vagyonszövetségnek volt olyan formája is a nagyobb gazdáknál, hogy mindenki más-más gépet vásárolt meg, és azokat kölcsönözték egymásnak. Természetesen, ha olyan ember kérte ezeket, aki nem tartozott közéjük, akkor csak munka vagy pénz ellenében kölcsönözték. Féltek is hozzá nem értőnek odaadni, mert kárt tehetett benne.

A szórakozás miatt létrejött társasmunkák nagyobb része ősze és télre esik. Tavasszal és nyáron a nagy mezőgazdasági munkák miatt kevés alkalom nyílik a szórakozásra. Az ekkor előforduló szórakozás miatt létrejött társasmunkák csak alkalmi jellegűek és a fentiekkel ellentétben nem mutatnak szervezett, kialakult rendet.

A hegyvidéki, erdőterületekben bővelkedő falvak táplálkozásában jelentős helyet foglal el a vadontermő gyümölcsök gyűjtése és feldolgozása.¹¹ E munkában a férfiak nagyon ritkán vesznek részt, csak alkalmilag hozzák haza az erdei, mezei munka közben talált gombát, málnát, mogyorót stb. A nők azonban gyakran indulnak szomszédaikkal és rokonaikkal közösen gyűjtögetni. „Ha többen megyünk nem olyan unalmas” — mondják. A gombát, málnát stb. mindenki magának szedi, s ha edénye megtelt, szól a többieknek, hogy induljanak. Néha rövid ideig segít a többieknek. A gyermekek kezdetben szüleikkel járnak ki az erdőre és tőlük tanulják meg a növények hasznát, a hozzájuk fűződő hiedelmeket, ismerik meg a falut környező erdőt, az erdőrészek, hegyek neveit, mondáit, kialakulásuk történetét. Később az iskoláskorúak maguk is *bandába* verődve kalandoznak el gyűjtögetni. Az összegyűjt-

¹¹ UJVÁRY ZOLTÁN: A vadontermő növények szerepe a táplálkozásban az abaúj-zempléni hegyvidéken. NÉ. XXXIX. (1957) 131—144.

tött vadgyümölcsöt egymás között arányosan szétszétva, még a helyszínen elfogyasztják. Az utóbbi években Mogyoróskán és Regécen felvásárló szövetkezetek alakultak és a gyermekek gyakran gyűjtenek eladásra is. A kapott pénzt egymás között egyenlően osztják szét. A 18—20 éves leányok, legények ünnepnapokon *csapatba* állva járnak ki gombázni, szedrezni. Ha a leányok előbb szedik meg kosarukat, a legények nem segítenek nekik, sőt kinevetik, kicsúfolják őket. A leányok és legények azonban egymást mindig kisegítik, nehogy valamelyik nemet *szégyen érje*. Amióta felvásárló szövetkezetek vannak, nagyon sokan járnak a felnőttek közül gyűjtögetni, de sohasem közösen. Ha valaki jó gombalelő helyet talál, még testvére előtt is eltitkolja, nehogy leszedjék előle, ugyanis a vadgyümölcsök eladása évente több ezer forint jövedelmet is jelenthet.

A 10—12 éves gyermekekre komoly feladat hárul a fejőstehenek legeltetésével. A gyermekek, hogy egész napon át ne unatkozzanak *összeverik* állataikat és közösen vigyáznak rájuk. Közben egy részük játszik, más részük vigyáz az állatokra. Megesik, hogy a soros „pásztorok” elhagyva kötelességüket a játszók közé keverednek. Ilyenkor a többiek visszazavarják őket az állatok mellé, mert a jószág könnyen tilosba mehet vagy messze elkalandozva bajba kerülhet. Ha a jószág mégis szétszéled, a csapat otthagya a játékot, közösen tereli össze.

Az őszi és téli munkák zömét a betakarított termény feldolgozása és tartósítása jelenti. Ez már nem sürget annyira, mint a nyári munka, hiszen a termék többé-kevésbé biztonságban van. A hosszú, egyhangú otthoni munkákat a társaság teszi sokszínűvé, könnyebbé. Ezek a munkák főleg a fiatalság életében jelentősek.

A vidék hajdani szőlőkultúráját a filoxéria pusztítása tönkretette, s ma csak Boldogkőváralján, Hernádcécén, Hejcén és kis mértékben Fonyban van számottevő területű szőlő.¹² A szőlő leszedése, kiperéselése egy család munkáerejét nem igen lépi túl, ennek ellenére mindig hívnak segítséget. Az együttdolgozás során a fő hangsúly nem is annyira a munkán, mint az élcelődésen és a munkát követő mulatságon van. A meghívottak kizárólag rokonok, komák. Szüretre még a legjobb barátot vagy szomszédot is csak ritka esetben hívják meg.

Sokkal általánosabb és szervezettebb alkalom a hegyi falvakban ma is elevenen élő lekvárfőzés. A szilvát a férfiak *paticsolik le* (leverik) hosszú pőznákkal és a család, az egész környék gyermekseregével együtt, kosarakba szedi. Este a szomszédok összejönnek és *kikapcsilik* (kimagvalják) a szilvát. E munkánál csak asszonyok és leányok vannak jelen, de hasznos segítséget nyújthat a gyermek is. Másnap este van a *kavaró*. Amikorra a kimagvalt szilvát üstbe teszik, megjelennek a meghívott leánybarátok is. A fiúkat nem hívják meg, „mennek azok maguktól is.” A lekvárt a leányok felváltva kavarnak, s a legények csak akkor segítenek, ha már *öreg* a lekvár és nehéz kavarni. Kavarás közben *potyóval* (félleg megfőtt, piros színű híg lekvár) és puhakenyérrel kínálják a vendégeket. Ez a munka nem igényel nagy erőt és figyelmet, közben lehet tréfálkozni, udvarolgatni. Ha az idősebbek elmennek, nem egyszer tánra is sor kerül. Újabban mind nagyobb jelentősége van a szórakozásban a rádió hallgatásnak.

¹² Az arki és regéci szőlők területe olyan jelentéktelen, hogy a társasmunkák szempontjából nem érdemelnek figyelmet.

Másik nagy szórakozási alkalom a *kukuricafosztás*, ahol azonban az idősebbeknek sokkal nagyobb szerepük van s ezért a szórakozás, udvarlás nem annyira szabad, mint a lekvárfőzőben. Fosztásra meghívják a szomszédokat, rokonokat, a jó barátokat. A rokonnak még akkor is szólnak, ha az a falu másik végén lakik. A hegyi falvakban ezek az alkalmak még ma is nagy jelentőségűek. A nyugati területeken a második világháború után a fosztók már nem játszanak különösebb szerepet a falu életében.

A leányok barátnőiket maguk hívják meg, az asszonyok a gyermekekkel üzennek rokonaiknak, szomszédaiknak. Összegyűlve a nők fosztanak, a férfiak fonják a *koszorút*. A fosztó jelentős hagyományátadási alkalom is. Sok történet, monda, mese hangzik itt el. Néhány éve még érdekes színfoltja volt a fosztónak a *maskarások* szereplése.¹³ A szomszédokat, közelebb lakó rokonokat hívják össze az idősebb asszonyok *babfejtésre*, mákeresztgetésre, tollufosztásra, ahol csendes beszélgetéssel mulatják az időt. Kb. negyven évvel ezelőtt még ez az alkalom is a fiatalság szórakozását szolgálta.

A disznót régebben minden gazda maga szúrta meg, ma nem ért mindenki hozzá s ezért, ha a rokonságból nem telik, *böllért* hívnak. A disznóölésre meghívott segítők száma attól függ, hogy hány disznót vágnak. Még a gazdagabbak is csak szűkebb körű rokonságukat hívják el (szülő, testvér, gyermek, koma) segítségül. Az esti toron csakis azok vesznek részt, akik nappal segítettek, Baskón ezért sehol sem kérnek más házból segítséget, mert „megennék a disznót”.

A fiatalság legfőbb szórakozási helye, az elmúlt négy évtized folyamán sokat változott *fonó*. Régebben az *asszony* és *leányfonók* szigorúan elkülönültek egymástól. A leányok egy magános asszonytól béreltek ki szobát és itt, az ún. *fonóházban* fontak estéről-estére. A legények fát, a leányok *petrót* vittek. Bér fejében a ház gazdájának kenderét is felfonták, hetenként egy napot szánva rá. A fonó a játék és szórakozás helye volt. Mind a leány, mind a két nem együttes játéka a szerelmi varázslással, erotikával, párválasztással állott kapcsolatban. Gyakran került sor munka végeztével táncra is. A fonó legnagyobb mulatsága a *farsangfarki puscenyálás* volt. A leányok fánkot sütöttek, a legények zenéről és italtól gondoskodtak. Ilyenkor teljesen elmaradt a fonás. A mulatság sokszor két napig is elhúzódott. Ma a puscenyálás teljesen elszakadt a fonótól. A fonóházak Mogyoróskán és Fónyban kb. 40–50 éve, Boldogkőváralján, Hejcéen, Korlátón és Hernádcécén 50–60 éve megszűntek. Baskón még 1938-ban is volt fonóház. A fonóházak megszűnése után a leányok továbbra is együtt fontak és az asszonyfonó mintájára felváltva jártak házról házra. A szülők ilyenkor máshová mentek fonni. Az élet itt már megközelítőleg sem volt olyan szabad, mint a fonóházakban, mert a szülők hamar hazatértek. A hegyközi falvakban tíz éve, Hernádcécén, Hejcéen már a 40-es évektől az ún. *vegyes fonók* uralkodtak, azaz a leányok együtt fontak az asszonyokkal. A fonók jellege ezzel megváltozott. Mogyoróskán, Háromhután és Baskón még ma is vannak leányfonók, de csupán beszélgetéssel, rádióhallgatással töltik az időt. E változásnak fő oka az, hogy a faluban igen kevés a fiatal. Régebben legalább az alvég és a felvég külön fonóba járt, ma a fonó vonzásköre az egész falura kiterjed. Az időnként hazatérő, városban dolgozó legényeket a fonni, varrni,

¹³ A *maskarások* a fonóban megjelenő, nyúl bőrből és papírból készített, álarcot viselő alakok. Előre betanult szövegeik nincsenek, rendszerint ijesztgetik a lányokat vagy rögtönzött szövegű dramatikus jellegű játékot adnak elő.

hímezni összegyűlt leányok társasága, szórakozása nem elégíti ki, új elemeket honosítanak meg, ők igénylik elsősorban a rádiót is. A korábban kollektív gazdálkodásra áttért falvak parasztsága háztáji földjébe nem vet kendert és ezért ezekben a falvakban a fonók teljesen kihaltak.

A külső organizációs erők hatására létrejött társasmunkák közé a falunak és az egyháznak végzett közmunkák tartoznak. A falunak végzett közmunkák évente visszatérő esete a legelők tavaszi, ritkábban őszi megtisztítása a tövises bokroktól, *hondzsiktól*, (vakondtúrás) stb. Ezt a munkát *ortásnak*, *tövisortásnak*, *hondzsikolásnak* nevezik. A munkát minden olyan családnak kellett *letudni*, akinek *joga* volt a legelőhöz, illetve állata kint legelt.¹⁴ A közmunka dobolás útján való elrendelése régebben a Legeltetési Bizottság, ma a tanácsok feladata. Aki nem teljesíti kötelességét, azt a felettes szervek megbírságotják és a munka utólagos ledolgozására kötelezik. A *tövisortás*nál a férfiak fejszével irtják a bokrokat, a nők kupacba gyűjtik és elégetik.

A másik közös munka, amelyet a lakosság érdekében rendel el az előjáróság, az országutak és dűlőutak javítása. Ez egyedül Háromhután nem ölt társasmunka formát, mert ott mindenki maga javítja az utakat, ha ez szükségessé válik. Baskón a fogattal és gyalogosan kirendelt munkások egyenlő ideig dolgoztak, mert a fogatosok úgyszólván többet használják az utat. Említik, hogy a századfordulóig a közmunkáknál a nagyobb falvakban is 1:2 volt a fogatos és gyalogos nap aránya, s csak a századforduló után alakult ki a ma ismeretes rend. Az útépités nehéz munkájára csak férfierő alkalmas. Mogyoróskán, Regécen és Baskón az olyan háztól, ahol férfi nem volt, nem kényszerítettek senkit a munkára. Boldogkőváralján, ha nem volt ember, nőnek is el kellett menni és szemben a szomszédos Arkával ahol ilyen esetben a nőket csak könnyebb kézi munkáknál alkalmazták, a nagyobb erőt igénylő munkafolyamatokba is beállították. Hernádcécén olyan munkánál, ahová férfi erő kellett, a falu nem fogadott el női munkát, ezért az özvegyasszonyok bérmunkásokat kényszerültek fogadni.

Ezeken a fontosabb közmunkákon kívül még számtalan kisebb munka adódott, ahová mindig a soronkövetkezőket rendelte ki az előjáróság (árokásás, hóhányás, szénakaszálás, középületek meszelése, tűzörtség, jégvágás stb.). A közmunkák egy esztendőben, mintegy négy-öt napot tesznek ki, de ez nem jelent különösebb megterhelést, mert a férfi és női lakosság között arányosan megoszlik.

A külső organizációs erők hatására keletkezett munkák másik csoportja az egyháznak végzett közmunkák körébe tartozik. A közmunkák zömét a pap földjének megmunkálása, templom rendbentartása és az erdei munkák jelentik. Regécen és Arkán a pap nem lakott a faluban és így számukra nem végeztek közmunkát. A papnak tett munkák mennyisége nem volt meghatározva, mindig a szükség szabályozta s intézésük református helyeken a presbiterek, katolikus helyeken az előjáróság vállára nehezedett.

A társasmunkában résztvevő csoportok

Az ember a munkavégzés során kapcsolatba kerül a tájjal, a társadalommal és ezek a munka szervezeti formájára hatnak, meghatározzák jellemvonásait. A közösség úgy igyekszik kiépíteni munkaszervezetét, hogy az mindenkor

¹⁴ A legelő jog, a legelő birtokrészaránya. Rendszerint egy jog 1–5 h között ingadozik. Alapja falvanként változó.

a leggazdaságosabb, leghatásosabb, tehát a legcélszerűbb legyen, alkalmazkodjon a földrajzi körülményekhez, megfeleljen a közösség gazdasági és társadalmi fejlettségi fokának. Ezért a munkaszervezet mindig hű lenyomata annak a társadalmi-, gazdasági szervezetnek, amely létrehozta. A társadalmi tagozódás és a gazdasági élet legapróbb változása is lemérhető az együtt dolgozó emberek egymáshoz való viszonyán. Ezért elengedhetetlen a munkaszervezet aprólékos elemzése, mind egy adott időszakban, mind történelmi távlatokban.

A munkaszervezet vizsgálatánál mindenek előtt arra kell választ adnunk, hogy *a közösségnek milyen csoportjai vesznek részt a munkában*. Területünkön a munkavégző csoportoknak a következő összetevői lehetnek: 1. rokonok, 2. szomszédok, 3. barátok, jó emberek, 4. idegenek. Mivel szinte valamennyi munkánál több csoport dolgozik együtt, az egyes munkák elemzésénél mindig csak azt vesszük figyelembe, hogy a munka zömét melyik csoport adja. Ez különlegesen lemérhető azon is, hogy a gazda kiket hív meg legelőször segíteni.

Olyan munka, ahol kizárólag rokonok vesznek részt csak három van: a mosás (szapulás), disznóölés és a szüret. Rokonok adják azonban a zömét a család belső életével szorosabban összefüggő munkáknál is: lakodalmi főzés segítése, gyermekágyasok, betegek gondozása, halottöltöztetés, házépités. A család élete bármennyire is a közösség szeme előtt folyik le, legbensőbb ügyeibe mégsem avathatja be az idegeneket. A faluközösségen belül itt újabb csoport határvonalába ütközünk, a rokoni kapcsolaton nyugvó családjába, amelynek megvannak a maga jogai és kötelességei.

A szomszédsági viszony főként a gazdasági szükség miatt létrejött társasmunkáknál domináns tényező (a mindennapi munka, kútásás, kapálás, aratás, hordás, cséplés, kukoricatörés, krumpliásás). A mindennapi munkánál természetes, hogy a közel lakókat hívják segíteni legelőször. A nagyobb munkánál is ésszerűbb a szomszédokkal társulni, hiszen napközben a szomszéd apróbb dolgok intézésére könnyen hazamehet, megetetheti az állatokat, a fogatot munka végeztével nem kell messzire hazavinni stb. A vagyonszomszédok között erősödhetett meg leginkább. A rendszeres együttműködés során a szomszédok szinte egyetlen természetes munkaközösséget alakítottak ki, ahol az ésszerűség volt a kapcsolatot teremtő, létrehozó és fenntartó ok. A lokális munkacsoportok sorába tartozik a tollfosztás, kukoricafosztás, babfejtés, *mákeresztgetés*, fonó és lekvárfőző is. Itt ugyan látszólag barátok gyűlnek össze, de ez a barátság éppen a közös tevékenység eredménye. A közös tevékenység színhelyén azonban az egymáshoz közel lakók, egy falurészbe tartozók jöhettek csak össze, így végső soron a lokalitás a meghatározó erő. Ma ez a jelleg egyre jobban elmosódik, s a jóbarátok járnak össze founi, varrni stb. A barátságot létrehozó tényezők is megváltoztak az utóbbi húsz évben. Korábban a közös munka meghatározott helyen lakó embereket hozott össze és így alakulhatott ki a baráti viszony. Ma a barátság gyökerét az iskola padjaiban kell keresnünk, hiszen nyolc évig, egészen a munkába növésig egy helyen tartózkodnak, tevékenységük közös. A régi négyosztályos iskola csak gyermekbarátságot tett lehetővé. A fonók, fosztók stb. lokális jellegének megszűnéséhez nagymértékben hozzájárult a fiatalság faluról való eláramlása is.

Ritkábban kerül sor olyan munkaalkalomra, ahol a barátoké az elsőség. A barátságnak a gyermekeknél van legnagyobb szerepe, náluk ez a legerősebb olyan emberi kapcsolat, amely alapján közös tevékenység szerveződhet. A gyermekeknél a rokoni viszony is csak akkor erős, ha az egyúttal barátság is. A fiataloknál a barátság mellett már más, jelentős kapcsolat is van (legény—

leány, rokonsági stb.), de a gyűjtögetésnél, temetésnél s legutóljára a lakodalomnál még ez is eredményezhet közös tevékenységet. Felnőtt sorba kerülve az erős baráti viszonyt rendszerint más kapcsolatokkal is megerősítik, pl. komaság, és ettől kezdve ez válik a meghatározóvá.

A közösség távolabbi tagjai az ún. „idegenek” csak nagy gazdasági szükség esetén kerülnek előtérbe. A favágás, fahordás, kőszállítás, szénakaszálás munkájára, speciális tudást igénylő munkák elvégzésére mindig azt hívják el, aki éppen ráér, vagy ért hozzá. Olyan munkákat, amelyben a falu egész népe egyaránt résztvesz, minden esetben a közérdek hívja életre, még akkor is, ha szervezője valamilyen külső erő pl. (köz munkák).

2. A társasmunkáknál lényeges szempont, hogy *milyen társadalmi* csoportok dolgoznak együtt. A társadalmi különbség egyedül a gyermekek gyűjtögető, pásztorkodó csoportjánál tűnik el teljesen, hiszen a gyermekek társadalmi vidékünkön semminemű tagozódást nem ismer. Valamelyes társadalmi egységesülés tapasztalható a fiatalok körében is a lekvárfőző, kukoricafosztó és fonó esetében. Területünk valamennyi falujában még 50–60 évvel ezelőtt kivétel nélkül mindenkinek kötelező volt ezen alkalmakon a megjelenés. A részvételt maga a közösség ellenőrizte. Ezek részben a falu szórakozási alkalmai voltak, tehát a városi ember színházait, klubjait helyettesítették, részben a fiatalok ismerkedési helyének számítottak, ahol életreszóló kapcsolatok szövődtek. A falu társadalmának lassú kapitalizálódásával, a modernebb szórakozási lehetőségek betörésével (rádió, mozi, Művelődési Otthon) feleslegessé váltak ezek az alkalmak, szervezettségük megszűnt. A változás először a differenciáltabb gazdasági rendszerű és társadalmú, városokhoz közelebb fekvő területeken következett be. Először elkülönültek egymástól társadalmi rétegek szerint a fonók, majd az új szórakozási lehetőségekkel párhuzamosan megszűntek a fonóházak, leányfonók stb. A közösség ellenőrzése alól legelőször a vagyonsabbak vonták ki magukat, mert nekik módjukban állott a modernebb, individuális szórakozási alkalmak megteremtése.

A társadalmi különbségek eltűnnek a rituális ok miatt létrejött társasmunkáknál is, olyan esetekben, amikor azok a vallási kultusszal állanak kapcsolatban (temetés, templomtakarítás stb.). Az egyes egyházi szertartásokon való részvételen még teljesen egységes a falu.

A külső organizációs erők (községi elöljáróság, Legeltetési Bizottság stb.) hatására keletkezett munkákban az egész közösség egyaránt résztvesz, azonban a vagyoni, társadalmi különbségeken alapuló jogszokásoknak éppen az organikus erők szereznek érvényt.

Legnagyobb fokú differenciáltság éppen a gazdasági szükség miatt keletkezett társasmunkák esetében mutatható ki. A differenciáltabb társadalmú falvakban csak az egyes rétegeken belül jöhet létre társasmunka, esetleg vagyonsközség. Mivel ezek a munkák érintkeznek legközvetlenebbül a társadalmi, gazdasági élettel, így érthető, hogy ennek sajátosságai közvetlenebbül befolyásolják a munkaszervezetet. A szórakozás, a rituális okok már lényegesen távolabb esnek a gazdasági alaptól és így az alap változásai csak jóval később hatnak a munkaszervezetre.

3. A munkában résztvevő csoportok egyetlen munkán belül is *különböző szándékkal* dolgozhatnak együtt. Jelen esetben csak a munka *zömét adó csoport* szándékát vesszük figyelembe,¹⁵ s eszerint különböztethetjük meg a következő csoportokat:

¹⁵ VARGA Gy. i. m. 22.

a) *A közösség érdekében közösen végzett munkák* közé tartoznak a falunak végzett közmunkák, valamint a rituális ok miatt létrejött társasmunkák közül a templomtakarítás, oltárdíszítés, templomi zászlók hímzése.

b) *A családon belül szívességbe végzett munkák* sorába csak azokat az eseteket vehetjük, amikor a család nem él egy fedél alatt, tehát a család számára „idegen házból” kell munkaerőt segítségül hívni: öreg szülőknek végzett munka, halotttöltötetés, sírásás (koma), betegek és gyermekágyasok gondozása és mindennapi munkáinak elvégzése, lakodalmi előkészületek és a házépítésnél nyújtott segítség.

c) *Idegeneknek szívességből végzett munka* : a mindennapi segítségnyújtás, sírásás, halottvivés, specialisták munkái s bizonyos esetekben a kapálás és krumpliásás.

d) *Mindenki magának végez munkát* a fonóban és a varrni, hímezni összegyűlt leányok csoportjában.

e) *A mások számára visszasegítés fejében végzett munkák* körébe sorolható valamennyi mezőgazdasági munka, de a lekvárfőzés, tollfosztás, tengerihántás és mákeresztgetés is.

f) *Kényszerből végzett munkának* tartják manapság a pap földjén végzett munkákat.

A zempléni hegyvidék középső területén fekvő falvakban mindenütt leggyakoribbak és a társasmunkák zömét alkotják a visszasegítés fejében végzett munkák. Ez azt bizonyítja, hogy a társasmunkák szervezete a gazdasági egymásrautaltság következtében, megfelelő munkaerő és munkaeszközök hiánya miatt keletkezett és maradt életben a mai napig. A nagyobb, földműveléssel intenzívebben foglalkozó falvak kapitalista jellegű, üzleties gondolkodását mutatja az, hogy ezt a csoportot kettéválasztják, megkülönböztetve a kölcsönmunkát és a segítséget. A hegyi területek falvainak szemléletében viszont ez a két csoport egybefolyik. Az elhatárolás mélyebb oka az ott már meggyökeresedett, a kapitalista jellegű bérmunkarendszer. A társasmunka és a bérmunka egymástól élesen elkülönül. A kapitalista munkaszervezet azonban nem csak magát határolja el a hagyományos társasmunkaszervezettől, hanem az új szemlélet a társasmunkák régi egységét is megbontja és minőségi fokozatokat különböztet meg az egyes elemei között.

A családon belül szívességbe végzett munkák a család gazdasági egységének, falun belüli önállóságának emlékét őrzik. E munkák létrejöttének feltétele éppen a családi kapcsolatok megléte.

A falu ma is egyetlen közösségként mozdul meg, ha a közérdekről van szó, de a társadalmi különbségek itt is más és más feltételeket hozhatnak létre és megszabhatják a társadalom különböző elemeinek célját, szerepét azonos munkafolyamaton belül. Újabban már minimálisra zsugorodott a másoknak kényszerből végzett munkák csoportja. A papnak végzett munkákat a legtöbben kényszernek tekintik, mert nem látják az ellenértéket.

A társasmunkák munkamegosztása

A nemek szerinti munkamegosztás már a gyermekmunkáknál felvetődik. Míg a fiú apjától sajátítja el a férfimunkák elemeit, addig a leány anyja mellett segítve, a házimunkában tesz szert jártasságra. Már gyermekkorától kezdve mindenki a nemének megfelelő munkafolyamatba nő bele. Ezek a határok azonban a gyermekkorban még nem merevek, a fiúk és leányok elvégezhetik

egymás munkáját is, ha arra szükség van. Csak a megfelelő kor elérése után, — ma az iskolából kikerülve, régebben 10—12 éves korban, különülnek el egymástól jobban a két nem munkái (tilolás, házkörüli és mezei munkák, lábasjóság és baromfi gondozása stb.). A fiataloknál és felnőtteknél az elkülönülés már jól megfigyelhető.

Vannak olyan munkák, ahol az egyes munkaelemek vizsgálata azt igazolja, hogy mind a két nem szerepe egyaránt fontos: halottvivés, házkörüli munkák, széna-munkák, házépítés, aratás, gépelés, fiatalok gyűjtögetése, szüret, kukoricafosztás, disznóölés, irtás. Természetesen ezekben a munkákban is lehet eltolódás egyik vagy másik nem javára, de egyik nem szerepe sem hagyható el, mert ezzel értelmetlenné válna az együttdolgozás. Nem lehet felcserélni egyik nem szerepét a másikkal. A kukoricafosztásnál pl. a munka értékét tekintve a férfiak jóval lemaradnak a nők mögött. Néhány munkánál a férfiak munkafolyamat szempontjából teljesen passzív szerepet töltenek be (fonó, csigacsináló, lekvárfőző), de jelenlétük nélkül más értelmet nyerne az egész munkaalkalom, sőt nem volna szükség a társasmunka formára.

Női munkák között kell számotartanunk a főzéssel kapcsolatos munkákat, betegek, gyermekágyasok gondozását, a templomtakarítást, oltárdíszítést, hímzéseket, mosást, szapulást, kapálást, halottöltöztetést, kendermunkákat, krumpliaszt, kukoricatörést, a felnőttek gyűjtögetését, lekvárfőzést, csigacsinálást, babfejtést, fonót, mákelesztgetést, tollfosztást. Ma ezek a munkák, különösen a nyugati területeken nem elhatároltak, szükség esetén egyes munkafolyamatokat férfiak is elvégezhetnek, de a férfi munka jelentősége minimális (kapálás, tengeri törés, krumpliaszt). Egyes női munkáktól a férfiakat szigorú tilalmak tartják távol (tilolás, mosás).

Férfi munkának számítanak a kútásás, szántás, vetés, kaszálás, hordás, cséplés, szórás, nagyobb állatok vásárlása, útépités-javítás, erdei munkák. A nők bekapcsolódása a férfimunkákba sokkal itkább, mint fordítva. Csak a nagy szükség indíthatja arra a nőt, hogy férfimunkát végezzen. A nemek közötti munkamegosztásban területünkön az ésszerűség uralkodik. A férfiak nagyobb erőt igénylő, megerőltetőbb munkát végzik. Ezeknek a helye távol esik a lakóhelytől, ezért többnyire fogattal közlekednek és nehéz munkák esetén állati erőt is igénybevesznek. A női munkák nagyobb része általában kisebb fizikai erőt feltételez s főként a lakóhely környékéhez kötött, ezért teherhordó és közlekedő eszközeik egyszerűbbek, s az emberi erőre támaszkodnak. Megfigyelhetők, hogy a női munkák kezdetlegesebb munkamódokhoz, munkaeszközökhöz kapcsolódnak (kapa, sarló, kézierő). Új munkaeszközök alkalmazásával gyakran meg is változhat a munkamegosztás, mint ahogy ez az ekekapa vagy kaszás aratás térhódításával történt. Ha férfi munkaerő híján szükségből nő kénytelen elvégezni a férfi munkáját, akkor a nő mindig a maga megszokott, kevesebb szaktudást és erőt igénylő munkaeszközével dolgozik (kapa, sarló). Ebben a nő fiziológiai adottságai mellett a női konzervatívizmusként is nagy szerepe van. A racionális munkamegosztás túlsúlyát figyelhetjük meg a vegyes nemi összetételű munkáknál is. Pl. a házépítésnél, nők csupán kiegészítik a férfiak munkáját.

Akadnak azonban olyan munkák, munkaelemek, amelyek ebben a racionális rendben az irracionálizmust képviselik. Mai szemmel nézve nem érthető, hogy bizonyos munkákat miért nem végezhetnek el nők, noha nincs szükség nagyobb erő kifejtésre (vetés) s ugyanakkor a komoly testi erőt kívánó nyóvést, kapálást női munkának tartják. A férfiaknak szégyen segíteni a kendermunká-

ban, mosásban. A lényegében racionális munkaszervezet ezen irracionális elemeit csak történeti okokkal magyarázhatjuk meg. Korábban ugyanis más gazdasági és társadalmi körülmények között ezek az elemek is racionálisak voltak.¹⁶ A hagyomány volt az az erő, amely a mai napig fenntartotta ezeket az elemeket. A hegyi falvak homogénebb, konzervatívabb közössége ma sem igen engedi, hogy áttörjék a hagyományok falát (pl. szántásnál, vetésnél). Az intenzívebb földműveléssel foglalkozó, Hernád menti falvak differenciáltabb társadalma azonban már nem elég erős és egységes arra, hogy a sok esetben „ésszerűtlen” hagyományokat is életben tartsa, rákényszerítse a közösségre.¹⁷

A nemek jogainak és tekintélyének forrása a közösségben a munka. Mivel a gazdasági életben a nők szerepe a Zempléni hegyvidéken meglehetősen nagy, a hegyi falvakban szinte az egész földművelés gondja a vállukon nyugszik, ezért a társadalomban nem játszanak alárendelt szerepet. Bár a nehezebb munkát végző férfiak tekintélye valamivel nagyobb. Ez a tekintély azonban soha sem válik túlzottá.

2. *Az életkorok szerinti munkamegosztás* már nem rajzolódik ki olyan élesen, mint a nemek munkamegosztása, hiszen a korcsoportok között nincsenek éles határvonalak. A különböző neműek tevékenysége, életmódja elhatárolható, míg két kor közötti biológiai határt számtalan átmenet mossa el. Mindezek ellenére a közösségen belül négy korcsoport elkülönítését figyelhetjük meg a munkában való részvétel alapján: 1. gyermekek, 2. fiatalok, 3. felnőttek, 4. öregek.

A gyermekek munkáját a felnőttek ritkán tekintik teljesértékűnek. Tevékenységük többnyire a felnőttek egy-egy nagyobb munkájában való segítség: mosás, szapulás, kapálás, gépelés, aratás, irtás, állatok őrzése, krumpliasás, kukoricatörés, gyűjtögetés, szüret, szilvaszedés, magvalás, fosztás, disznóölés. Az ilyen apró kiegészítő munkák igen sokat jelentenek. A szülőket megszabadítják attól, hogy fontos munkájukat apróbb dolgok intézése miatt megszakítsák. A parasztgazdaságban ezért bizonyos tekintetben a sok gyerek nem hátrányt, hanem előnyt jelent.¹⁸ A gyermekek munkája a segítségnyújtáson kívül még azért is jelentős, mert így nevelődnek bele a paraszti munkába.

A második korcsoport, a fiatalok munkájára jellemző, hogy sohasem végeznek nagy szaktudást igénylő munkát (pl. kaszálás, gerendafaragás), az együttdolgozás során irányító szerepet nem töltenek be és bizonyos munkákat csak akkor végeznek, ha a kellő testi erejük megvan hozzá (fadöntés, kaszálás stb.). A fiatalok munkája ugyanis részben még a tanulás időszaka. A gyermekkor családi irányításával szemben itt a falu egész közössége végzi a nevelést. A fiatal kor nem a házassággal zárul. Csak akkor ér véget, ha az egyén minden munkában megfelelő tapasztalatra, jártasságra tett szert, teljes értékű emberré vált. A fiatalok életének jelentős része a közös szórakozás, melynek célja a megfelelő élettárs kiválasztása. Ezért bizonyos munkaalakokon csak a fiatalok vannak jelen: tesztacsinálás, fonás, varrás, hímzés, lekvárfőzés.

¹⁶ WESTERMARK, E. A nő helyzete a primitív népeknél. Huszadik Század. II. (1905) 281–291.

¹⁷ A nyugati területek falvaiban olyan esetben, amikor a férfi munkaerő hiányzik, nem a nő helyettesíti, hanem bérmunkásokat fogadnak.

¹⁸ TAKÁCS LAJOS: Munkábannevelés, tapasztalatátadás a várongi képesaratóknál. Ethn. XLII. (1951) 396–401.

Az öregek és középkorúak egyaránt nagy tapasztalattal rendelkeznek. A két korcsoport között az a különbség, hogy a felnőttek résztvesznek nehéz testi erőt kívánó munkában is, míg az öregek itt legfeljebb az irányító, szakértő szerepét töltik be (házépítés, kútásás, aratás, hordás). Azonkívül az idősebbek többnyire a házi munkáknál, jószágok körül hasznosítják magukat, míg a középkorúak messze a háztól végzik a munkát.

A korok szerinti munkamegosztás rendszere igen ésszerű, megfelel a korok biológiai adottságainak, figyelembe veszi a munkatapasztalatokat, ugyanakkor biztosítja a tudásanyag hagyományozódását.

3. *A társasmunkák technológiai felépítésével Fél Edit* foglalkozott a francia *Maunier* alapján. Munkájában technológiai szempontból három csoportra osztja a társasmunkákat: 1. osztatlan munkák, 2. egymás mellé helyezett munkák, 3. specializált munkák.¹⁹ Területünkön az osztatlan munkák csoportjába tartozik pl. a fonó, szilvamagyalás, babfejtés, tollfosztás. Itt minden résztvevő azonos munkafolyamatot végez, így munkájuk egyenértékű, senki sem kerülhet a másik fölé azért, mert munkája fontosabb. Természetesen azonos munkánál is megvan az egyének kiemelkedésére a lehetőség, ha gyorsan és jól dolgoznak. Ezt a közösség is számontartja és figyelemmel kíséri.

Az egymás mellé helyezett munkáknál a résztvevők összehangolt, de különböző munkát végeznek.²⁰ Ilyen munka pl. az aratás, ahol a kaszás, marokszedő, kéveköttő, kévehordó és gereblyés munkája összehangolt. Ezeknél a munkáknál már megjelenik az egyes munkafolyamatok közötti értékkülönbség (pl. a kicskával való házfedésnél a nők és férfiak munkája).

Fél E. abban látja a különbséget az egymás mellé helyezett és specializált munkák között, hogy a specializált munkák elvégzésére csak bizonyos személyek alkalmasak, míg az egymás mellé helyezett munkák valamennyi fázisát elvégezheti minden résztvevő közösségi tag.²¹ Ez azonban csak úgy igaz, ha figyelembe vesszük a korok szerinti munkamegosztást, vagyoni rétegződést stb., mert ezek megszabják az együtt dolgozó egyének munkakörét, tevékenységi területét. A specializált munkáknál tehát a részmunkák egy cél felé haladnak.²² A nagyobbfokú specializáltság nagyobb szakképzettséget, hozzáértést kíván és ezért igen nagy az egyes munkafolyamatok közötti értékkülönbség. Az utóbbi évek fejlődése, különösen a nagyobb nyugati falvakban, a specializált munkák javára billenti a mérleget. Sok olyan munka, amely régebben nem igényelte a specialisták jelenlétét, mert mindenki értett hozzá, ma már az ő feladatuk (házfonás, kútásás, disznó megszúrása stb.). Valójában az itt dolgozók nem is igazi értelemben vett specialisták, ők a régebbi általános tudásanyagot vagy annak csak egy részét mind máig megőrizték. A gazdasági élet kapitalizálódásával a munkafolyamatok nagy része bonyolulttá vált, megváltozott a munkamegosztás, és csökkent az osztatlan munkák szerepe.

A társasmunkák szervezetét alakító történeti tényezők

1. A társadalmi-gazdasági fejlődés és a munkaszervezet.

A magyarság, mint ahogy minden nomád jellegű nép tette, még olyan területen is, ahol már kialakult feudális jogrend volt, vérségi alapon telepedett

¹⁹ FÉL E.: i. m. 361.

²⁰ u. o.

²¹ u. o.

²² u. o.

le.²³ „A magyar falu eredetileg nem volt más, mint egy vagy több, de egy tőből sarjadzott nagycsalád közössége”.²⁴ A megtelepedett magyarság jogrendje ennek megfelelően a vérségi alapokon nyugvó nemzetségi társadalom jogrendje volt. A falun belül a családi kapcsolatok határozták meg az emberek egymás közötti viszonyát. Az új érték, a föld birtoklásánál is a „nagycsaládban uralkodó közösségi elv érvényesült”.²⁵ A megtelepedés, az új foglalkozási ág a földművelés, nagyobb feladatokat rótt a közösségre. A sokrétűbbé vált gazdasági feladatok új alapú munkamegosztást kívántak, mert növekedvén a közösség lélekszáma, az egymástól területileg távolabb került rokonok együttműködése nehezebbé vált. Az ésszerűség azt követelte, hogy a falu életében, gazdasági tevékenységében ne a rokonsági, hanem a lokális viszonyok domináljanak. Természetesen eredetileg a szomszédok is rokonok voltak, azonban ezt a kapcsolatot idővel elhomályosította a területi összetartozóság.²⁶ A nemzetségi társadalomból örökölt közösségi elv ezután a földközösségben nyilvánult meg. A közös földek megművelésére alakult akcióközösségek, éppen a falu nemzetségi jellegének megszűnése miatt, területi alapon szerveződtek. Természetesen bizonyos esetekben még meghatározóak lehetnek a családi kapcsolatok is. A XIII.—XIV. század fordulóján a szűkössé vált földek igazságos elosztása és a földközösség elvének érvényesülése érdekében kezd kialakulni a falusi önkormányzat, melyben a közakarát nyilvánult meg.²⁷ Ezt a folyamatot a feudalizmus teljes kialakulása siettetette. A középkori társadalomban ugyanis az egyes emberek csak valamely zárt, védelmet és jogokat biztosító közösség tagjaiként léteztek.²⁸ A XIII. századi rendi szerveződés időszakában a parasztság is igyekezett érdekvédelmi szervét, a faluközösséget kialakítani. E területi alapon megszerveződött, territoriális faluszervezet magába zárta, és a változásoknak megfelelően kissé átformálta a régi nemzetségi falu jogrendjét. Ugyancsak a zárt közösséggé való alakulás konzerválta is ezt a régi közösségi jogrendet. Később, amikor a földesúr, ki a közösségnek kezdetben egyenértékű tagja volt, kivonta magát a közakarát rendelete alá, megkaparintva a birtokrészekkel járó jogokat,²⁹ és befolyása alá hajtotta a falut. Ez a támadás méginkább konzerválta a régi, közösségi jogállapotokat, hiszen a falunak a földesúr ellen még egységesebben kellett fellépnie. A parasztság hosszú időn át egyetlen szervezett menedékét látta a faluközösségben.³⁰ De a földesúr sem törekedett arra, hogy a közösséget megbontsa, csupán saját céljainak megfelelően használta fel. Az ún. „faluszisztéma” nemcsak a letelepedés és egymásközötti kapcsolatok kifejezője volt, hanem a termelés rendjét is jelentette (dűlőkényszer, földek, vizek, halászhelyek, bíraskodás, közigazgatás, adózás stb. rendje ezen nyugodott).³¹ A parasztság tehát egy korábbi társada-

²³ HORVÁTH PÁL: A középkori falusi földközösség jogtörténeti vonatkozásai. Bp. 1960. 108.

²⁴ LÁSZLÓ GYULA: A honfoglaló magyar nép élete. Bp. 1944. 191.

²⁵ *u. o.*

²⁶ HORVÁTH P.: i. m. 124—126. „A szomszédság alapvető elemei minden valószínűség szerint ősi eredetűek és a közösség területi jellegének kialakulásával is a védelem jogát és kötelezettségét a faluközösséghez való azonos viszonyt, termelési együttműködést jelentettek.”

²⁷ SZABÓ ISTVÁN: Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. Bp. 1948. 267.

²⁸ ERDEI FERENC: Történelem és szociológia. Társadalomtudomány. XXII. (1942) 483.

²⁹ ENGELS, FRIGYES: A mark. Bp. 1949. 165.

³⁰ HORVÁTH P.: i. m. 211.

³¹ BELÉNYESY MÁRTA: A földművelés fejlődésének alapvető kérdései a XVI. sz.-ban. Ethn. LXV. (1954) 389.

lomból megőrzött jogrenddel, alig változott szervezeti formával épült be a hűbéri rend struktúrájába.³² A faluközösség széthullását a polgári magántulajdon megjelenése indította meg. Mária Terézia urbárium a megteremtette az elidegeníthetetlen parasztbirtokot, majd II. József jobbágytörvényei a gazdasági önállóságra való lehetőséget.³³ A jobbágyfelszabadítás végleg megszüntette a közös birtoklás alapját, s a kialakult polgári földtulajdon elkerülhetetlenné tette a közösség és közösségi jogrend végső felbomlását. Az egységes faluközösségi jogrend ezután csak az osztatlan földek birtoklásában nyilvánul meg maradéktalanul.

A falu ma élő közösségi jogrendjének és munkaszervezetének alapjai tehát már a nemzeti társadalom idején is megvoltak. A munkaszervezet egyes elemei ugyan csak később, új eszközök és munkamódok megjelenésével alakulhattak ki, de ezek az új elemek a falu élő jogszokásához idomulva illeszkedtek bele a munkaszervezetbe és a régi közösségi jogrend kohójában ötvöződtek egységessé. E hagyományos munkarendből kiszakadni csak akkor lehetett, amikor a kapitalizmus ezt a zárt közösséget belülről feszítette szét.

2. *A termelőeszközök és a munkaszervezet.* A falu társadalmának belső felépítését éppen úgy, mint a nagy társadalmi és gazdasági alakulatok formáit elsősorban a termelőeszközök fejlettségének foka határozza meg.³⁴ A vizsgált abaúj-zempléni falvakban a nyomasztó tőkehiány miatt csak kevés lehetőség nyílik az új, gépi technikák alkalmazására, ezért csak korlátozott mértékben végezhetünk ilyen jellegű vizsgálatot.

Területünkre még ma is jellemző a kézzel való vetés. A kézi vetés, illetve a kapások *ültetése* (vetése), nem társasmunka, elegendő hozzá a családból két ember: a *vető* és a *kísérő*. A Hernád menti falvakban meghonosodott gépi vetés sem vált társasmunkává, de mégis új, a hagyománytól elütő viszony megteremtője lett. Egyrészt a géptulajdonos nagygazdák egymás közötti vagyonközösségét hívta életre, másrészt a nagygazda és a kepes közötti ledolgozási rend megteremtőjévé vált.

A kapálás a nagyobb határú falvakban a női társasmunkák körébe tartozott. Az ekeka megjelenése megváltoztatta a nemek közötti munkamegosztást és egyúttal szükségtelessé tette a társasmunkaformát, hiszen az ekeka kezeléséhez elegendő egy ember, a lovat pedig a gyermek is elvezeti. A kaszás aratás megjelenése a munkamegosztásban jelentett változást, de csökkentette az együttműködők körét is, mivel a gyorsabb kaszás aratáshoz kevesebb munkaerő is elegendő. A cséppel való cséplés a hegyvidéki falvakban egyéni munka volt, míg a nyugati területeken részért csépeltek. A cséplőgép megjelenésével mindkét területen általánosan társasmunka lett és a munkafolyamatban jelentős szerepet kaptak a nők is. A női munkák között jóval kevesebb technikai újítás volt. A kerekas rokka megjelenésével a fonás egyéni munkává válhatott volna, de a társas fonást, mint szórakozási alkalmat igényelte a közösség. A rokka ezért sohasem tehetett szert nagyobb jelentőségre.³⁵

A gépek megjelenése, mint látjuk felbomlasztja a hagyományos, közösségi munkaszervezeti formát és megteremti az új, kapitalista jellegű munkaszervezet

³² Ilyen értelemben kell elfogadnunk *Hajnal I.* azon megállapítását, hogy a hagyományoknak struktúráképző ereje van. ERDEI F. i. m. 384., IRINYI KÁROLY: *Hajnal István szociológiai történetiszemlélete. A debreceni KLTE Történeti Intézetének Évkönyve, I.* (1962) 180.

³³ SZABÓ ISTVÁN: *A magyar parasztság története.* Bp. 1940. 61–62.

³⁴ MARX, KÁROLY: *A tőke.* Bp 1956. I. 172.

³⁵ VARGA GYULA: i. m. Hasonló folyamat zajlott le a szatmári Panyola községben is.

kialakulásának lehetőségét (részés és bér munka). Vidékünkön azonban a nincstelenség és a tőkehiány igen nagy volt. A hegyi falvak szegényes földjei még a megélhetést is nehezen tudták biztosítani, ezért a gépi művelés ott fel sem vetődhetett. A régi munkaeszközök és velük együtt a régi munkaszervezet a hegyközi falvakban lényegében máig megőrződött. A nyugati területeken Korlát, Hejce, Boldogkőváralja és Hernádcéce uradalmi birtokok voltak, a parasztság nagy része ezért nincstelenül szabadult fel, cselédeskedésből és bér munkából élt. E réteg munkaszervezetének alapja éppen a régi munkaeszközök kényszerű alkalmazása miatt, a társasmunka. A tőkehiánnyal küzdő középparasztság az új termelési technikáknak csak egyes elemeit tudta átvenni, azt is úgy, hogy bizonyos fokig megtartották a régi munkarendet (vagyonközösség, a nagygazdák egymás közötti segítségnyújtása). A még szükséges munkaerőt pedig az aránytalan ledolgozási rendszerrel biztosították (gazda és kepes szerződése).

A Zempléni hegyvidék középső részén tehát a tőkehiány miatt a korszerűbb, kapitalista munkaszervezet teremtő gépi művelés nem válhatott jellemzővé. Ezért a régi munkaeszközöknek megfelelő közösségi jogrend jellemzi ma is az emberek egymás közötti viszonyát a munkavégzés során. A földművelő jellegű falvakban a társasmunkában való részvétel jellemző vonása az, hogy a faluközösség egészének összefogását az egyes vagyoni rétegek belső közössége helyettesíti.

3. *A táj és a munkaszervezet.* Az emberi társadalom vizsgálatakor mindig figyelembe kell venni a földrajzi környezet alakító szerepét, hiszen „a táj a társadalmat bizonyos fokig átalakító, meghatározó tényező, viszont a táj alakítása elsősorban a társadalmaktól függ”.³⁶ Természetesen a földrajzi környezet nem lehet a társadalmi életet meghatározó ok, de alacsonyabb társadalmi szinten, bizonyos körülmények között, időlegesen azzá válhat. Területünk földrajzilag három nagyobb részre osztható. A hegyközi falvakban (Baskó, Háromhuta, Mogyoróska, Regéc), a tájjal folytatott harc nagyobb összefogásra készíti a szűkös életlehetőségek miatt gépi munkaeszközöket meghonosítani nem tudó embereket. A hegyi földeken a gépek alkalmazásának „földrajzi” akadályai is vannak, ugyanis a köves talaj tönkretenné a vetőgépet, ekekapát stb. A meredek hegyoldalon még a kasza is nehezen alkalmazható, s ezért Háromhuta magasabb fekvésű földjeit még ma is sarlóval aratják. A legzártabb falvak (Baskó, Regéc) munkaszervezetét jellemzi, hogy a visszasegítést nem is tartják számon, elmosódik a kölcsönmunka és segítség különbsége. A hasonló anyagi lehetőségeket biztosító Mogyorósán és Háromhután már jobban számotartják a segítséget. Ez annak köszönhető, hogy a jobb utak miatt ezek a falvak gyakrabban érintkeznek a társadalmilag fejlettebb területekkel és azok szemlélete hatott rájuk.

Az átmeneti területek, Fóny, Arka életlehetőségei már differenciálják a falu társadalmát, bizonyos kapitalista vonások is megjelennek. A kepes és kepesgazda viszony már Arkán is kialakul, de még nem állanak egymással szemben. Fónyban a differenciáltság jóval nagyobb és az egyes társadalmi rétegek határozottan elkülönülnek egymástól. Míg Fónyt a helyi adottságok (jobb földek, nagy határ, sűrűbb népesség) teszik átmeneti jellegűvé, addig Arkát a helyzeti energia (jobb utak, nagyobb településekkel való érintkezés;

³⁶ MARKOS ANDRÁS: A monografikus szociológia. Társadalomtudomány. XXII. (1942) 525.

Boldogkőváraljával és a vasúton keresztül Abaújszántóval, Szerencsel). A falu munkaszervezetét Arkán nem annyira a vagyoni különbségek, mint a nagyobb településekből betörő szemlélet bontja meg.

Az intenzíven földművelő falvak: Boldogkőváralja, Hejce, Korlát, Hernáccéce nagyfokú társadalmi differenciáltsága szétzilálja a falu közösségi munkaszervezetét. A tőkehiány, amelyet itt nem a táj mostohasága, hanem a nagybirtok jelenléte okozott, felemás munkaszervezetet teremtett. Sajátosan keverednek a feudális és kapitalista elemek. Ezek a falvak ugyanakkor könnyen érintkezettek a nagyobb településekkel is, s ez nagymértékben meggyorsította a közösségi munkaszervezetek bomlását.

Tanulságok

A munkavégzés során az egyes emberek, embercsoportok kapcsolatba kerülnek egymással és különböző akcióközösségeket hoznak létre. Ezeknek a társadalomban betöltött szerepét a mindenkori társadalmi rend határozza meg. Különböző korokban más és más okok teszik szükségessé az organizmusok ugyanolyan formában való fennmaradását és ugyanolyan okok különböző társadalmi rendben az organizmusok különböző formáit hozhatják létre. Az abaúj-zempléni társasmunkák egyes formái (pl. gyűjtögetés, házépítés, legeltetés) szervezetenként megegyeznek a nemzeti társadalom akcióközösségeivel, de mégsem tekinthetők azok egyenes leszármazottjainak, folytatásainak. A ma is meglehetősen zárt faluközösség csupán egy, a nemzeti társadalomból származó és a feudalizmus során alig változott jogrendet őrzött meg. Addig, míg a faluközösség zárt és önellátó jellegű volt, minden társasmunka e jogrend talaján szerveződött meg. A falunak, mint zárt gazdasági egységnek a megszűnését éppen a polgári földtulajdon alapján álló árutermelésre való áttérés idézte elő. A kapitalista gazdálkodásra való áttérés kiemelte a falut feudális elszigeteltségéből, a falu rétegekre szakadt és az a régi jogrend felbomlásához vezetett. Ez a változás elsősorban a földművelő falvakban következett be, a hegyi falvakban ugyanis a táj helyi energiája nem tette lehetővé a nagyobb méretű árutermelést. A rétegződés ellentétes érdekeket szült s a faluközösség átadta helyét az egyes rétegeken belüli közösségeknek, mert a tőkehiány miatt továbbra is szükség volt a társas munkaszervezetre.

Vidékünkön a földrajzi környezet is igen nagy hatással volt az egyes falvak társadalmának és ezen túl munkaszervezetének alakulására. A földművelő jellegű nyugati falvak a nagybirtok szorítása miatt kénytelen-kelletlen megőrizték közösségi jogrend és munkaszervezet elemeit. A kapitalista munkaszervezet teljes megteremtéséhez megfelelő tőke nem állt a középparasztság rendelkezésére. Ezért munkaszervezetükben ugyan nagy szerepet játszik a bérmunka, de kizárólagossá nem válhatott. Az átmeneti területeken a társasmunkák gazdasági jelentősége már a bérmunkáé fölé nő, s a hegyi területeken, éppen a táji adottságok miatt a bérmunka szerepe minimálisra zsugorodik.

A társasmunkák szerepét növeli az, hogy nemcsak a gazdálkodás egyik módját, hanem a falu népének életmódját, életformáját is jelentik. A társasmunkák legfőbb funkciójának ugyan ma is a gazdasági funkciót kell tartanunk, hiszen a társasmunkák zöme éppen a gazdasági szükség miatt létrejött társasmunkák csoportjába tartozik. A gazdasági funkció mellett azonban bizonyos kultikus funkciót is betölthet a társasmunka. A vizsgált időszakban ez a kultusz kollektív formájában kizárólag a keresztény egyházi kultusszal kapcsolat-

ban maradt fenn. A múlt század utolsó harmadában a munkához kapcsolódó, egyházon kívüli kultikus elemek (építőáldozat, vetési babonák, az eke vízzel való leöntése) még kollektív jellegűek voltak, újabban már csak egyes emberek gyakorlatában élnek. A modernebb, individuális szórakozási alkalmak megjelenéséig a kollektív szórakozás alkalmi is voltak. Bizonyos társasmunkákat a hegyi falvakban még most is ez a funkció éltet, más szórakozási lehetőségek híján. A társasmunkák alkalmával az együtt dolgozó fiatalok jól kiismerhették egymást és mivel a házasságnál elsőrendű szempont a munkás élettárs megválasztása volt, a társasmunkák a párválasztás helyeivé is váltak. A fiatalok a társasmunkák során megfelelő rend szerint sajátították el a paraszti munka elemeit, hagyományait, így ezek az alkalmak a hagyományok átadását is biztosították. A homogén közösség egyensúlyának megbomlásával ezek a funkciók a falu életében különböző súlyt kaptak. A társasmunkák egyes csoportjai ezért nem egyszerre alakultak át vagy szűntek meg. Leghamarabb a rítusokkal kapcsolatban álló, legkésőbb pedig a gazdasági szükség miatt keletkező társasmunkák veszítették el jelentőségüket.

A társasmunkák kifejezik a falu lakosainak, csoportjainak egymáshoz való viszonyát is. A munkában résztvevő különböző csoportok (vérségi, lokális, nemi, kor és vagyoni csoportok) helye mindenkor meghatározott. A csoportok helye, egymáshoz való viszonya, érintkezésük módja, jellege, összetevői a munkaszervezet struktúrájának. A mindenkit megillető hely elfoglalására a közösség szigorúan ügyel. Ez teszi lehetővé, hogy a népi tudásanyag nemzedékről nemzedékre hagyományozódjék. Ott, ahol az ellenkezés gazdasági és társadalmi okok miatt meglazul, a struktúra bomlásnak indul és a kollektív tudásanyag hagyományozódása nem zökkenőmentes. A kapitalizmus kora ezt az egységes struktúrát bontotta meg, de alapjait nem rombolta le, ezért a kultúra, ha nem is töretlenül, de hagyományozódott. A legutóbbi években a mezőgazdaság kollektivizálása már e struktúra alapjait támadta meg és az összeomló forma nem tudja biztosítani a hagyományos szellemi kincsek továbbélését.

SZABÓ LÁSZLÓ

DIE BÄUERLICHE ARBEITSORGANISATION UND DIE GEMEINSCHAFTSARBEITEN IM ZEMPLÉNER BERGLAND

Die Dörfer in den zentralen Strichen des Zempléner Berglandes lassen sich ihrer Lebensweise nach in drei Gruppen gliedern: einige sind infolge ihrer geographischen Lage vor allem Landwirtgemeinden, in den anderen bildet der Wald die Grundlage des Lebensunterhalts der Dorfbewohner, während die dritte Gruppe dieser Dörfer zwischen den zwei zuvor erwähnten Typen der Lebenshaltung steht, d. h. ein Übergangsgebiet und damit einen Übergangszustand darstellt. Die traditionellen Anlässe der Gemeinschaftsarbeiten, die in diesem Gebiet auch wirtschaftlich einen beträchtlichen Anteil an der bäuerlichen Arbeitsorganisation haben, sind vierlei: 1. Gemeinschaftsarbeiten zur Förderung ritueller Ziele (Arbeiten, die mit Hochzeit, Geburt oder Begräbnis zusammenhängen), 2. wirtschaftlich notwendig gewordene Gemeinschaftsarbeiten (im Hof, in der Landwirtschaft, bei Bauarbeiten), 3. durch gesellige Unterhaltung bedingte Gemeinschaftsarbeiten (Sammeln von Beerenfrüchten usw., Einkochen von Mus, Maisschalen, Spinnstube usw.), 4. von äußeren organisatorischen Kräften veranlaßte Gemeinschaftsarbeiten (öffentliche Arbeiten für die Kirche, bzw. für die Gemeinde).

Bei der eingehenderen Untersuchung dieser Arbeiten erweist es sich, daß verwandtschaftliche Verbindungen in den meisten Fällen durch vernünftiger lokale Beziehungen ersetzt wurden. Das zeigt sich hauptsächlich bei den wirtschaftlich notwendig gewordenen Gemeinschaftsarbeiten, bei denen auch der Einfluß der sozialen Differenzierung am größten ist.

Die Rolle der nach Geschlecht und Lebensalter verschiedenen Gruppen in der traditionellen Arbeitsordnung ist deutlich ausgeprägt. Man kann auch gut verfolgen, wie sich die althergebrachte Arbeitsteilung den rationellen Erwägungen anpaßte, wie sie die Mitwirkung der Leute unterschiedlichen Alters und Geschlechts gewährleistete, den Wert und die Rolle der Individuen und der Gruppen bestimmt und die zügige Verrichtung der einzelnen Arbeitsphasen ermöglicht.

Diese Form der Arbeitsorganisation fügte sich in die kollektive Rechtsordnung der alten Dorfgemeinde, der Dorfgemeinschaft, wurde aber durch die gesellschaftliche Entwicklung, den Wandel der Arbeitsgeräte und die landschaftlich gewährten Lebensverhältnisse weitgehend geändert. Die Gesellschaft der im Innern des Berglandes gelegenen, hauptsächlich von Holzung lebenden Dörfer ist unentwickelter, homogener, weshalb denn auch diese Art der Arbeitsorganisation im Unterschied zu den gesellschaftlich differenzierteren Landwirtgemeinden, in denen die Arbeitsorganisation vor allem auf der Lohnarbeit beruht, eine besonders große Bedeutung hat.

Lengyel táncok hatása a Reformkorban

A történelmi társastáncok egymást követő áramlatai a magyar táncéletben is nyomon követhetők és különböző divatos táncok magyarországi elterjedése szerves része volt az általános európai folyamatnak. Vonatkozik ez a több évszázadon keresztül nagy népszerűségnek örvendő lengyel táncokra is.

Európai térhódítása¹ első jeleként már a XVI. század végén felbukkan a lengyel tánczene a történelmi emlékekben. A XVII. században pedig egész Európában elterjedt az ünnepélyes *polonaise*, később, a XVIII. században a *mazurka*. A lengyel táncok népszerűségéről tanúskodnak a magyar források² is, a XVII. század tánczenéjének *polonica*-i és a főúri körök kedvelt lengyel társasági tánca. Erre, valamint a tánc kultúrában is megnyilvánuló társadalmi különbségre utal *Palas s Ester kedves táncának* ugrója.³ A *polepsi* említése mellett a közrend szűkebbkörű táncigényéről is szól:

„Keljünk föl asztaltól, ha jól laktunk bortól,
S tánczoljunk,
Szóljon hegedű sétáljunk,
Dudás is bőgjön mulassunk.

Az *polepsit* vonják, mert az urak hagyták,
Rendessen
Hogy azt járassák kedvessen
Nézzék is egymást édesen.

¹ A lengyel táncok a XVI. század végén jelentek meg a tabulaturás könyvekben: SOBIESKI, M: Krakowiak; Mazur und Kujawjak; valamint HOEBURGER, F — SOBIESKI, M: Polonaise a Die Musik in Geschichte und Gegenwart, Kassel-Basel-London-New York 1958—1960. 7., 8. és 10. kötetében. A táncok elterjedésére még SACHS, C: Eine Weltgeschichte des Tanzes. Berlin 1933. 285 pp., 296. BÖHME, F. M: Geschichte des Tanzes in Deutschland. Leipzig, 1886. I. 211—215. ZYGLER, T: Polskie Tance Ludowe. Kraków 1952. STORCZEWSKI, F: Die polnischen Tänze. Sammelbände der Internationalen Musik Gesellschaft 2. évf. 673—718. Haraszi E: A tánc története. Bp. 1937. 48—49.

² A lengyel tánczene magyarországi térhódítása SZABOLCSI B: A XVII. század világi dallamai, a —: Magyar zene évszázadai Bp. 1959. kötetben. A tanulmányunkban idézett lengyel tánc történelmi emlékekhez még Gr. Koháry István: „Haj ki bánat” c. verse THALY K: Adalékok I. 198. p.

³ Eszterházy énekgyűjteménye (1656.) MERÉNYI L: Eszterházy Pál nádor versei. Irodalomtörténet. Közl. 1892. 144—146.

Fordítsd már az tánczot, s vonj szép oláh tánczot
Ékessen
Hadd járjuk ezt is elméssen
Sőt igen köllemetessen.

Magyar tánczot vonhatsz te Dudás is fújhatsz
Immárom
A közrend is hadd tánczoljon,
Innét senki ne oszoljon.”

A paraszti táncéletben valóban csak jóval később, jelentős fáziseltolódással jelentek meg a történelmi társastáncok, hatásuk azonban kimutatható. Szemléltetően illusztrálja tánc kultúránk ilyen jellegű gazdagodását néhány, elsősorban szokásalkalomhoz fűződő szertartásos táncunk: a lakodalmi gyertyástánc,⁴ a párnatánc.⁵ De hogy a lengyel példánál maradjunk az ugyancsak lakodalmi „osztótánc” is a társastánc-kultúra hatását tükrözi és valószínű a lengyel táncokkal került nemesi közvetítéssel parasztságunk táncgyakorlatába.⁶ Együtt említi a kettőt a *Vásárhelyi daloskönyv*⁷:

„Vonassad a lengyel táncot
Had osszam már a menyasszonyt”

ugyanígy a lengyel tánchoz kapcsolódik Apor leírásában⁸ is. Ez a példa azonban már nem analóg az előzőkkel, mert ebben az esetben nem új tánc típus meghonosodásáról, hanem a táncosztás funkciójának továbbéléséről, az uralkodó táncstílus formai gazdagodásáról, tartalmi gyarapodásáról van szó. A táncélet uralkodó stílusa a különböző hatásokat felszívja, asszimilálja s ezek nem csak gazdagodásához, de alakulásához és fejlődéséhez is hozzájárulnak. Ilyen jellegű a magyar néptáncban, sőt nemzeti tánc kultúránkban is kimutatható hatást kívánunk a következőkben felvázolni, mégpedig a magyar tánc történetben is több évszázadon keresztül jelentős szerepet betöltő lengyel eredetű történelmi társastáncok, a krakowiak és mazurka hatását.

A két lengyel táncnak a magyar tánc történet egyik igen jelentős periódusában, a XIX. század első felében mutatható ki bizonyos fokú szerepe az akkor kialakuló magyar műtáncban és műzenében, majd ezek közvetítésével a paraszti tánc kultúrában. A krakowiak jegyeit elsősorban a tánczenében, a mazurka sajátos hatását pedig a nemzeti társastáncá lett műtáncban tudjuk nyomon követni.

Vizsgáljuk meg először a krakowiak-ritmus zenénkben kimutatható nyomait.

ARANY JÁNOS népdalgyűjteményének egyik karakterisztikus darabjával, a *Népdalok és rokonok* 69. dallamával kapcsolatban hívta fel a figyelmet

⁴ RÉTHEI P. M.: A magyarság táncai. Bp. 1924. 118–120., KAPOSÍ E: – MAÁCS L.: Magyar népi táncok és táncos népszokások. Bp. 1958. 131–132. MNT III/B. 1–24. tánc. WOLFRAM, R.: Die Volkstänze in Österreich und verwandte Tänze in Europa. Salzburg 1951. 108–111, 123. pp.

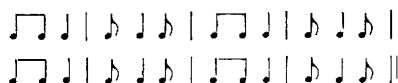
⁵ RÉTHEI: i. m. 123–125, 231. MNT/III/B 70–80. tánc, WOLFRAM: i. m. 169–170.

⁶ PESOVÁR F.: Táncmesterek a szatmári falvakban. Táncstud. tan. 1959–60. 310–312. MNT III/B 19–21. tánc.

⁷ Régi magyar költők tára XVII. század 3. kötet (Sajtó alá rendezte: Stoll BÉLA) Bp. 1961. 228. A Vásárhelyi daloskönyv 47/a–48/b szövege.

⁸ Báró Apor Péter verses művei és levelei (Szerk: SZÁDECZKY L.) Bp. 1903. I. 70–71.

KODÁLY ZOLTÁN a dallam és a vele rokon típusok lengyel párhuzamára.⁹ Arany gyűjteményének e darabja megegyezik a *krakowiak* egyik formájával, melynek ritmusképlete a következő:¹⁰

1. dallam.

Vé - ge Vég András - - nak Mert ne - ki sírt ás - - nak

Ma ásnak András - - nak Hol - nap ás - - nak más - - nak

Viszonylag kedvelt e ritmusforma XIX. századi népies dalirodalmunkban. Első helyen kell megemlítenünk az alábbi, napjainkig népszerű dallamot:¹¹

2. dallam.

Csak a - zért sze - re - tem A ma - gyar me - nyecs - két

Mert meg tud - ja főz - ni Pár - já - ba a len - esét

Szövegét már 1812-ből ismerjük SZIRMAY ANTAL Quodlibet című kéziratából.¹² A dallamtípus lengyel megfelelői mellett hivatkozik Kodály a lengyel gyűjtők tapasztalatára, mely szerint a mai folklórban is elevenen él.¹³

Ugyanezt a ritmusformát őrzi SIMONFFY KÁLMÁNNAK Boruth Endre versére írt dala is:¹⁴

⁹ KODÁLY—GYULAI: Arany János népdalgyűjteménye Bp. 1952. A korrekciókra vonatkozó jegyzetek a 91. és 92. oldalon. Tehát helyesen: az első ütemben nyolcad helyett negyed, a hetedik ütemben pedig átkötött hang a jelölt nyolcad. A változatokra a 66. oldalon lévő jegyzetben utal Kodály, ezek között: Rothkopf a Hunnia I. 11. lapján közölte egy változatát szöveg nélkül: 1827-ik Népdal szerént.

¹⁰ SOBIESKI, M: i. m.

¹¹ KERÉNYI GY: Népies dalok. Bp. 1961. 198., jegyzetek 225. old.

¹² KERÉNYI: i. m. 225.

¹³ KODÁLY—GYULAI: i. m. 66.

¹⁴ KERÉNYI: i. m. 70. és 215.

3. dallam.

Szo-mo-rú fűz á - ga haj-lik a vi-rág - ra

Fáj a szí - vem ér - ted fa-lu szép le - á - nya

Fáj a szí - vem ér - ted de te azt nem bá - nod

Van né - ked ná - lam-nál gyönyö-rűbb vi - rá - god

E Simonffy dalában tizenhat ütemre bővült krakowiak változata alábbi népdalunk:¹⁵

4. dallam.

Mért nincs minden lány-nak kút az ud - va - rá - ba,

Tere - pély di - ó - fa pi - tar aj - ta - já - ba?

Te - re - pély di - ó - fa sí - ma a le - ve - le

Mért nincs min - den lán - nak i - gaz sze - re - tő - je.

Bartók Szűcs Marcsa balladájának egy strófáját is lejegyezte e dallamhoz párosulva:¹⁶

¹⁵ VARGYAS L: Áj falu zenei anyaga II. Új népdalok 2. rész Bp. 1963. 6.

¹⁶ M. Sz. 975. Debrecen.

5. dallam.

Es - te van es - te van nyolcat üt az ó - ra

Min - den bar - na kis - lány ké - szül a fo - nó - ba

Ké - szül a fo - nó - ba híj - ják a lag - zi - ba

De Já nos a - szon - gya, hogy ő nem megy o - da

Dallamunk általános elterjedését és napjainkig tartó népszerűségét bizonyítják a gyűjtések.¹⁷

A Csokonai által is említett „Hármat tojott a fűrjecske . . .” dallamának második fele 2. sz. példánk változata:¹⁸

6. dallam.

Hármat to - jott a fűr - jecske, fűrj, fűrj ren - dem - re

Ren - dem bo - kor, ren - dem esipke, ró, ró, re - ke - tye

Ri - pi - tyom, gye - re be, ró - zsám, az ö - lem - be,

Ri - pi - tyom, gye - re be, ró - zsám, az ö - lem - be!

¹⁷ M. H. 930. Gyula (Békés m.) Gy: Bartók B., Berze Nagy J: Baranyai magyar nép - hagyományok. Pécs. 1940. I; 639 - 640., Lajos Á: Borsodi népdalok. Miskolc 1955. 49. stb.

¹⁸ KERÉNYI: i. m. 199., 225.

Kodály emlékezése szerint e dallam volt egy kocsmai verekedés kirobbantója 1940-ben lengyel menekültek és magyarok között, mivel mindegyik fél a magáénak vitatta.

A krakowiak dallamoknak azt a típusát is megtaláljuk népies dalirodalunkban, melyben a szinkópált ütem áll elől:¹⁹

7. dallam.

E-zért a le-gé-nyért nem ad-nék egy al-mát,
A-ki a lánye-lőtt össze-húz-za ma-gát.
Össze-húz-za ma-gát el-tát-ja a szá-ját
Az ör-dög vi-gye el a má-lé-szá-jú-ját!

Ide sorolhatjuk a következő példánkat is:²⁰

8. dallam.

Ki-men-tem a rét-re i-bo-lyát ka-szál-ni
Ott lát-tam a ba-bám nem a-kart meg-áll-ni
Ti-zen-három kaszás mind egyszer-re vág-ja
Ti-zen-három százszor esó-ko-lom a szá-dat

¹⁹ KERÉNYI: i. m. 167., 223.

²⁰ Kőrösladány. BARTÓKNÉ gyűjtése.

I- bo - lya vi - o - la, őszi szel - lő fűj - ja - ha - ha,

I - bo - lya le - vél - ből lesz a ko - szo - rú - ja

Egyik Erdélyből ismert népdalunk is hűen őrzi a krakowiak jellegzetes ritmusát:²¹

9. dallam.

Vi - rá - gos ken - de - rem El - á - zott a tó - ba

Hej megmon - tam ró - zsám Ne menj a fo - nó - ba

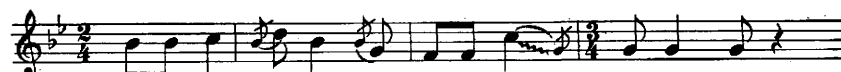
Gyakoribb azonban a sorvégi ütemben bővülő változat:²²

10. dallam.

Tempo giusto ♩ = 98

Vi - rá - gos kendő - rém El - á - zott a tó - ba

Ha nem sze - retsz ba - bám Ne várj a fo - nó - ba.

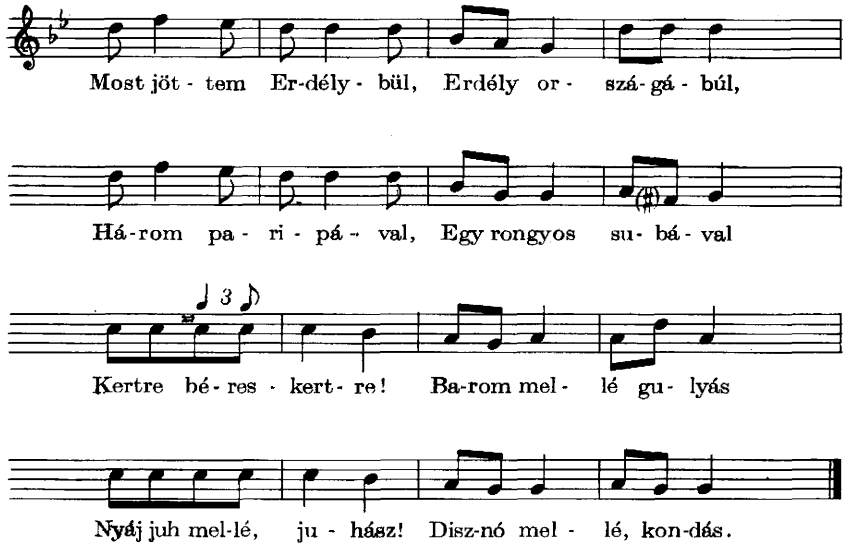
²¹ M. Sz. 1210. Csíkszentmihály. Gy: BODON P. A szöveg változata TOMPA MIHÁLY: Az árvalányhajról c. költeményében (TOMPA M: Népregék, népmondák. Pesten 1846. 99–100.) az alábbi két versszakban:

2. Virágos kenderem
Elázott a tóba,
Ha megcsaltál, hozzánk
Ne járj a fonóba!
4. Ne lessd el az orsóm
Mert ki nem válthatom!
Úgy fáj az én szívem,
Hogy ki sem mondhatom.

²² M. F. 1037 d. Gyergyóújfalu. Gy: BARTÓK B.

Talán e ritmusforma korai emlékének tekinthetjük a PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM gyűjteményében szereplő s általa is réginek tartott dallamot:²³

11. dallam.

Most jöt - tem Er - dély - bül, Erdély or - szá - gá - bül,
Há - rom pa - ri - pá - val, Egy rongyos su - bá - val
Kertre hé - res - kert - re! Ba - rom mel - lé gu - lyás
Nyáj juh mel - lé, ju - hász! Disz - nó mel - lé, kon - dás.

A krakowiak ritmusát idéző példáink alapján tehát megállapíthatjuk, hogy többségük XIX. századi, műzenei eredetű, elterjedésük és viszonylagos népszerűségük a népies dalirodalom térhódításának eredménye.²⁴

További példáink viszont a krakowiak ritmusú dalok és rokon lüktetésű hangszeres darabok tánczenei alkalmazását illusztrálják. Erre utalnak már a múlt századi kiadványok is,²⁵ de méginkább a napjainkig élő gyakorlat.

Ilyen típusú hangszeres táncdallam LAJTHA LÁSZLÓ gyűjteményének „Cigány altatódal”-a, melynek Peresztegen lejegyzett változata a következő:²⁶

12. dallam.

Allegretto

²³ Ötödfélszáz énekek (Sajtó alá rend. BARTHA D.—KISS J.) Bp. 1952. 279. dal. Jegyzetei a 651. old.

²⁴ Krakowiak ritmusú még: Kerek a káposzta, csipkés a levele kezdetű műdal. Számos, a ritmusformát szórványosan őrző műdal és népdal már kívül esik mostani vizsgálódásunk körén.

²⁵ Simonffy dalának hangszeres változatai csárdás gyűjteményekben I. KERÉNYI: i. m. 215.

²⁶ LAJTHA L: Dunántúli táncok és dallamok I. Bp. 1962. 29. dallama, a közölt vált. a 485. oldalon.

Széleskörű nyugatdunántúli elterjedtségére utal a kötet vonatkozó jegyzetanyaga.²⁷ E szerint Fertőszéplakon, Sopronkövesden, Agyagosszergényben, Kőszegen és környékén, Csepregen, Alsóberkifaluban gyorscsárdásként játszották. A fetőszentmiklósi *ugrós*, a babóti *ugrós* illetve *kopogós* adalék ugyancsak a gyorscsárdás funkcióra utal. Acsádon közepes tempójú párostáncot, Osliban pedig legény táncot jártak erre a dallamra.

A „Csak azért szeretem . . .” kezdősorú népies műdal hangszeres változata Lajtha kötetének 48. dallama s ezt is csárdásként játszották.²⁸ De megtaláljuk e dallam rokonát az udvarhelyi székelyeknél is friss párostánc kísérőjeként:²⁹

13. dallam.

Frissen ♪ 138

Nem a - zért sze - re - tem a szé - kely me - nyecs - két

mert meg tud - ja főz - ni a ba - bot s a len - csét.

²⁷ LAJTHA: i. m. 486—487.

²⁸ LAJTHA: i. m. 521—522.

²⁹ FARAGÓ J.—ELEKES D: Táncoljunk, daloljunk! Bukarest 1949. 21.

Moldovában közepes tempójú páros táncot, a „Hai dea doi”-t járják az alábbi krakowiak ritmusú tánczenére:³⁰

14. dallam.

A bukovinai székelyek a lakodalmi táncként járt *silladri*-t is ilyen krakowiak ritmusú hangszeres zenére táncolják. Érdeemes megemlítenünk, hogy e dallam

³⁰ Egyházaskozár — Gajcsána és Lábnik. Gy: MARTIN Gy.

tánchoz játszott hangszeres formája sokkal következetesebben őrzi ezt a jellegzetes ritmusformát, szöveges változatával szemben.³¹

15. dallam.

$\text{♩} = 114$

The musical score for the 15th piece consists of four staves. The first staff is in treble clef with a key signature of one flat and a tempo marking of $\text{♩} = 114$. The second staff begins with a piano (*p*) dynamic marking, followed by a mezzo-forte (*mf*) marking. The third staff starts with a forte (*f*) marking. The fourth staff concludes the piece with a double bar line. The music features a mix of eighth and sixteenth notes, often beamed together, and includes accents and slurs.

A tánczenei példák befejezéseként idézzünk még egy tipikus műzenei gyors dallamot mely Bátán ugyancsak a „friss csárdás” kísérője.³²

16. dallam.

$\text{♩} = 200-220$

The musical score for the 16th piece consists of three staves. The first staff is in treble clef with a key signature of one sharp and a tempo marking of $\text{♩} = 200-220$. The second and third staves continue the melody. The music is characterized by a fast, rhythmic pattern of eighth and sixteenth notes, often beamed together. The piece ends with a double bar line and the word "etc." written below.

³¹ MNT. III/B. 157. dallam. (Az idézett rész másodszori előadás).

³² N. I. Lt. 101/B. Gy: ANDRÁSFALVY B.—MAÁ CZ L.—MARTIN GY.—PESOVÁR F. Lejegyzte: HALMOS I. A dallam második részét nem idézzük.

Tánczenénk napjainkig élő gyakorlatában e krakowiak ritmusú dallamokat tehát elsősorban a gyors csárdáshoz játszották.³³ De gyorsként használta fel az egyik már idézett dalt SZTOJANOVITS JENŐ is a múlt század végén komponált *C s á r d á s* című balettjében; a „Hármat tojott a fürjeeske...” ritmusára járta a Víg nőtánc Tündére friss csárdását.³⁴ Ugyanezt a dalt éneкли Sobri lakodalmas népe is SZIGLIGETI: *Két pisztoly* című népszínművében.³⁵

A krakowiak ritmusú dallamok e tánczenci funkciója tehát azt bizonyítja, hogy a múlt századi csárdás zene egyik összetevőjeként, a cigányzenekarok repertoárját gyarapítva váltak a magyar néptánc, mégpedig a gyorscsárdás kísérőivé. Ez a folyamat, azaz a népies dalokból és a hangszeres műzenéből kialakuló gyorscsárdás zene egyúttal összefonódik a csárdás történetének egyik fontos szakaszával, a lassú és gyors rész éles elhatárolódásával. A korábbi, XVIII. századi leírások ugyanis nem jelzik még ezt az erőteljes tagozódást.³⁶ Kirajzolódik a csárdás történetének e korábbi fázisa a mai táncfolklór alapján is. Erre utal a csárdás keletmagyarországi változataiban a két rész egysége, a lassú és gyors rokon motívumkincse, az átmenet fokozatossága és az, hogy a frissre való átváltás nem kötődik feltétlenül új dallam megjelenéséhez.³⁷ Ezzel szemben a csárdás határozottan tagozódó változataiban már sokkal inkább eltérő a két rész motívumkincse, kötelező érvényű a dallamváltás és a gyors rész jellemző kísérete a műzenei eredetű hangszeres muzsika.³⁸

A tánczenénkben megtalálható néhány krakowiak ritmusú dallam felzívódásának indítékát a csárdás történeti alakulásának körülményeiben és a krakowiak analóg funkciójában kereshetjük. A krakowiak hatás egyik indítéka ugyanis az lehetett, hogy a lengyel táncok gyakorlatában a krakowiakot az ünnepélyes, lassú polonaise után annak ellentétéként táncolták mint gyors „nachttanz”-ot.³⁹

Kérdés, hogy a krakowiak e funkcióját az általános tánc történet e megállapításán túlmenően, a hazai gyakorlatban is ki tudjuk-e mutatni. Magát a táncnevet hiába keressük a korábbi emlékekben, hiszen a krakowiak első lengyelországi említése is késői, egy 1820-as gyűjteményben szerepel.⁴⁰ De gondoljunk csak a csárdás név késői kialakulására, ami ugyancsak jó példa arra, hogy a táncéletben igen jelentős helyet elfoglaló tánc típus történeti megjelenése és összefoglaló nevének kialakulása között milyen nagy fáziseltolódás lehetsé-

³³ Kivétel ez alól még a pávodai „Háromugros” (MARTIN GY.—TIMÁR S. gyűjtése) amit az „Ej széna ej szalma...” kezdetű dalra és a dunaszekcsői „Kisugros” (GY: ANDRÁSFALVAY B.—MARTIN GY.—PESOVÁR F.) amit a „Kerek a káposzta...” dallamára táncoltak.

³⁴ A magyar balett történetéből. (Szerk: VÁLYI R.) Bp. 1956. 131. p.

³⁵ u. o. 130. p.

³⁶ Kitűnik ez a RÉTHEI: i. m. 287—290. között 1792-ből származó német leírásból és az Allgemeine Musikalische Zeitung (1799—1800) leírásából (közli FABÓ B: A magyar népdal zenei fejlődése Bp. 1908. 232—234.)

³⁷ MARTIN GY.—PESOVÁR E: A magyar néptánc szerkezeti elemzése, Táncstud. tan. 1959—60. 238—239.

³⁸ Somogyi táncok (Szerk: MORVAY P.—PESOVÁR E.) Bp. 1954. MARTIN GY: Bag táncai és táncélete. Bp. 1955. lassú és gyors csárdásai, továbbá MARTIN GY: A sárközi—dunamenti táncok motívumkincse. Bp. 1964. lassú és gyorscsárdás motívumai. E problémakörhöz kapcsolódik az is, hogy a friss uralkodó motívumának, a lippentősnek térhódítása és divatja is a múlt század első felére tehető, LÁNYI Á: Lippentős, Táncstud. tan. 1961—62. 100.

³⁹ SASCH: i. m. 287., HARASZTI: i. m. 49. GÜNTHER, H—SCHAFFER H: Vom Schamenentanz zur Rumba. Die Geschichte des Gesellschaftstänzes. Stuttgart 1959. 139.

⁴⁰ SOBIESKI: i. m.

ges. De a táncnevek használata alapján azt is feltételezhetjük, hogy a történeti emlékeinkben szereplő *lengyel tánc* sem csak egy tánc típusra, a *polonaise*-re vonatkozott, hanem a vele szorosan összefüggő *krakowiak*-ra is.⁴¹ Néhány leírásunk alapján is erre a következtetésre juthatunk. Ilyen emlékünk a *lengyel változó*.⁴² Érdekes összefüggésében idéznünk leírását, mert így tűnik csak ki, hogy lassút követően került sor eltáncolására:

„Asztaltól felkelvén, vagy még asztalnál ülven is, készen volt a hegedű és duda, ottan ottan az furulya és czimbalom is; azután táncolni kezdettek, nem ugrándoztak kecske módón mint most, hanem szép halkan jártak, gyakorta kiáltván: három a táncz. Azután volt a lengyel változó, holott hol a férfi ha hagyta el az leányt, holott hol az leány az legényt, hármat fordulván egymással, magokra is hármat fordulván, úgy választott az legény magának leányt, vagy az leány legényt, az kit akartanak.”

A lengyel változó e prózai leírása alapján kirajzolódó képét kiegészíti a *Metamorphosis* verses változata:⁴³

„Azután az tánczot szép halkkal elkezdték,
De akkor nem szöktek, mint most, mint a kecskék,
Hanem szép csendesesen magokat viselték:
Három az táncz, vonjad! gyakran emlegették.

Következett osztán az lengyel változó
Három leánt adván ferfiaknak osztó,
Azon tánczba vala csak három forduló
Az legény az leánt vala elbocsátó.

Lányok magokra hármat fordulának,
Mind az három megint legént választának,
És azokkal megint hármat tánczolának,
Tánczot edgymás után rendre úgy járának.”

A *krakowiakkal* való azonosításra nyújt lehetőséget Csokonai leírása is:⁴⁴

„Bongorfi egynéhány személyt összeveszede,
És *alla polacca* a táncnak erede.
Maga volt a vezér, a többiek követték,
Kik a lengyel tempót emberül megtették.

Ilyen menést tészzen a springer a sakkban,
Mikor harmadfelet ugrik a likakban;
Vagy miként a darvak, midőn kikeletre
Sereggel elmennek a rétre, ligetre;
Előrehányt lábbal és billegő nyakkal
Sétál az első pár a többi darvakkal.”

⁴¹ A lengyel zenetörténet a XVI–XVII. századi emlékekben kimutatja a *krakowiak* nyomait.

⁴² APOR P: *Metamorphosis Transylvaniae*. 1736. Cserei Mihály pótló megjegyzéseivel. Bp. 1927. IX. fejezet.

⁴³ Br Apor Péter verses művei és levelei. Bp. 1903. I. 30.

⁴⁴ Csokonai Vitéz Mihály összes versei. Bp. 1956. 613–614.

A krakowiakra is jellemző volt az előtáncosnak ez a Csokonai által is leírt szerepe. A tánc gyors, lendületes karakterére utal „a lengyel tempót emberül megtették” jellemzés és az egyik lépésnek a „springer”-hez, azaz a lóugráshoz való hasonlítása.⁴⁵ A leírás a mazurkára nem vonatkozhatott, márcsak azért sem, mivel ezt a farsangon járt táncok további felsorolásában külön is említi.

Az Apor által is említett „három a tánc” buzdítás az egymást követő táncok gyakorlatára utal. S hogy a lengyel táncokat is húzták ilyen szvitszerű egymásutánban, kitűnik GVADÁNYI gúnyolódásából is a Pöstényi fürödésben:⁴⁶

„Vacsorálván szóltam: no muzsikályatok,
Ma néhány szép Lengyel tánczokat vonnyatok,
Majd mindgyárt néktek is, ennetek adatok,
Kívánom azután, hogy jól nyugodgyatok.

Lengyel-táncz vonáshoz, hozzá- is fogának,
Négyet-is ők egybe, öszve kavarának,
De nem volt itt hijja, a cigány czifrának,
Ujjal húrokon is, gyakran pattogának.

Egy tánczot el-vonván, meg-mondták hogy kié,
Uram! ím ezs a táncz, Fiscariusunké,
Ezs a más pediglen, mi kasztnar Urunké,
E pedig a hídnál lakó Vámosunké.”

A báltermek mellett a krakowiak a színpadot is meghódította, de csak a XIX. században. Ekkor lett Lengyelországban is színpadi táncchá,⁴⁷ Elssler Fanny pedig 1837-ben táncolta először sok sikert biztosító műsorszámaként a *Cracowienne*-t.⁴⁸ De nem hiányzott a magyar táncosok műsorából sem. 1846-ban *Veszter* társulatának Nemzeti Színház-i bemutatóján az első szám a krakowianka.⁴⁹ Így a krakowiak rímus tánczenei felhasználására a színpad is indítékot adhatott.⁵⁰

A másik lengyel eredetű társastáncnak, a mazurkának tánc történetei szerepe és hatása lényegében a krakowiak ritmusához hasonló. Ezt azonban elsősorban a magyar mütánc kialakulásában tudjuk nyomon követni. Zenei szempontból sem érdektelen ugyan ez a probléma, amint ezt Sonkoly István⁵¹ és Domonkos Pál Péter⁵² tanulmányai is bizonyítják. Sonkoly István lengyel

⁴⁵ u. o. Csokonai jegyzete: „Springer német szó, magyarul ugrás, egyik tiszt a sakkjátékban.”

⁴⁶ GVADÁNYI: Pöstényi fürödés . . . 1921-es kiadás 21. old.

⁴⁷ SOBIESKI: i. m. Zyglér: i. m. 36.

⁴⁸ Knaurs Balett Lexikon. München-Zürich 1958. 121.

⁴⁹ A magyar balett történetéből. Bp. 1956. 67–68.

⁵⁰ Utalnunk kell még a krakowiaknak a szlovák tánczenében betöltött szerepére: KRESÁNEK, J.: Slovenská l' udová piesen so stanovska hudobného. Bratislava 1951. 209–210, 212–214. E ritmust írzi pl. ZÁLESÁK, C: Ludové tance Slovensku. Bratislava 1964. 113, 120, 235. old. található táncdallamok. A *Rovenacka* nevű cseh tánc kísérete pedig a Csak azért szeretem . . . variánsa. Vycpálek, J.: České tance. Praha 1921. kötetben. További probléma a szinkópás ritmus szerepe a keleteurópai tánczenében és ehhez kapcsolódóan jelentős záró funkciója a gyorscsárdás dallamokban.

⁵¹ SONKOLY I.: Mazurka ritmus a magyar népzeneben. Ethn. 1963. 268–272.

⁵² DOMONKOS P. P.: Jóni metrum a magyar népzeneben. Ethn. 1964. 402–417.

hatásnak tekinti a mazurka-ritmus lüktetését idéző dalainkat. Akceptálnunk kell ezzel kapcsolatban Domonkos Pál Péter véleményét is, amikor e ritmusformában a jóni metrum továbbélését látja. Ez azonban nem zárja ki azt, hogy e ritmusforma vitalitásában nem kapott szerepet a magyar táncéletben már a XVIII. század óta divatos mazurka. Tánczenéinktől azonban e 3/4-es vokális dallamok oly mértékben elhatárolódnak, hogy vizsgálódásunkat szűkebb értelemben csak a táncrea korlátozzuk.

A probléma vizsgálatát a lengyel eredetű társastáncok reformkori szerepével és nemzeti tánc kultúránk alakulásának körülményeivel kell kezdenünk. A XVII. század nemesi ellenállásának és reformkor politikai törekvéseinek is egyik jellemző megnyilvánulása volt a nemzeti tánc jogaiért való küzdelem. Ezzel együtt bontakozott ki az idegen táncokat háttérbe szorító törekvés is. Ez azonban nem jelentett egyértelműen az összes idegen tánc elleni fellépést s különösen nem a reformkorban. Az egyre élesebb politikai légkörben ez első sorban a „német táncok”-ra vonatkozott, ahogy erről a Pesti Divatlap egyik tudósítása is beszámol. Megelégedéssel állapítja meg, hogy a keringő nem szerepelt a „pesti növendék orvosok” bálján, ahol „csárdást és lengyelt lejtettek.”⁵³ Az ilyen jellegű törekvések egyik legjobb, a kor hangulatát, felfogását kitűnően tükröző dokumentuma a *Rakdikal magyar hölgyek kívánatainak* 21. pontja: „Kívánjuk: hogy különösen nagyobb társas összejöveteleink, multságaink, főképp táncvigalmaink tisztán magyarszelleműek; magyar színezetűek legyenek. A magunk népies táncaink kívül csak azon nemzetek táncát lejtjük, ... kikre a múltak miatt sincs okunk bosszankodni, — ilyen: a lengyel és a francia.”⁵⁴

S nem csak járták a reformkor magyarjai a francia és lengyel táncokat, de egy bizonyos mértékig e két „nemzet” táncai jelentették az ideált is a táncéletünket irányító táncmestereink, művészeink számára. Elég talán idéznünk Lakatos Károlynak a véleményét, aki táncművészeti kézikönyvében így ír: „A lengyeltáncz — a magyarral egyetemben a legsajátosabb, de általában a legszebb táncz az egész kerek világon, egyszersmind a legnehezebb is. Lejtése nagy ügyességet, rendkívüli komoly méltóságot és eleganciát igényel.”⁵⁵ És e vélemény kialakulásában nem csak a politikai szimpátia, a forradalom légkörének rokon hőfoka, hanem a lengyel társastáncok karaktere is közrejátszott. A reformkor nemzeti táncstílust kereső vitájából és a nemzeti tánc megteremtését szolgáló gyakorlati törekvésekből is kirajzolódik a romantika szemléletének jellegzetes nemesi-nemzeti koncepciója. A lengyel táncok rokon karakterében és nemes pátozásában találták meg táncművészeink azt az ideált, mely példaként állhatott előttük a kor igényét kielégítő⁵⁶ magyar társasági és színpadi táncának megteremtésében. S elég, ha a kor egyik jellemző táncára, *Szöllősynek* a Rózsavölgyi zenéjére koreografált körtáncára gondolunk, ez is jól dokumentálja ezt. Szöllősy táncával megvalósította a kor teoretikusai által

⁵³ SZENTPÁL O: A csárdás. A magyar nemzeti társastánc a 19. század első felében. Bp. 1954. 23.

⁵⁴ U. o. 24.

⁵⁵ LAKATOS K: Rajta párok táncoljunk. Nagy-Kanizsán é. n.

⁵⁶ Csokonai fogalmazta meg az „ázsiai gravitáció” eszméjét s e szellemben veti el a szapora, rendetlen frisset. (i. m. 616.), majd ugyanezt a felfogást vallja BALLA K: A Magyar nemzeti Tánczról. Tud. Gyűjt. 1823. VII. 85—106. s e táncszmény múltba vetítése jellemzi a tánc-történeti felfogást, még a század végén is, KÁLDY GY: A régibb s újabb magyar táncokról. Bp. 1896.

szenvedélyesen hangoztatott egyik követelményt a „korlátos” azaz szabályozott nemzeti táncot.⁵⁷ S e tánc valóban magán viselte a Radikál hölgyek által is idézett két nemzet táncainak hatását, ahogy ezt a korabeli kritikusok is megállapították.⁵⁸ A tánc tételeinek felépítése és menete kétségtelen a kor egyik divatos kontra táncának a Les Lanciers-nek hatását tükrözi.⁵⁹ Motívumainak fűzése is a társastáncok jellemző szerkesztésmódját követi, de már ebben is és különösen a mozgások karakterében, stílusában a lengyel táncok, főképp a mazurka hatására kell következtetnünk.

A hatást természetesen nem úgy értelmezzük, hogy Szöllősy körtáncába egyszerűen átvette a mazurka motívumait. A körtánc már eleve egy jelentős folyamat, a nemzeti táncstílus keresésének, kialakításának lezárásaként, illetve egyik fontos mérföldköveként jelent meg.⁶⁰ Ezt bizonyítja, hogy a körtánc motívumai között az ún. magyar mütánc több jellemző mozgását megtaláljuk. De bizonyítja Szöllősy tehetségét is, hogy a kor követelményeinek megfelelően, biztos és szerencsés kézzel alkotta meg táncát. A körtáncot tehát már számtalan kísérlet előzte meg s e kísérletezést, formakeresését megszabta a már említett nemesi — nemzeti koncepció, mely a lassú, méltóságteljes és patetikus mozgásideál követelményét támasztotta. Megszabta természetesen a történeti leírásunkból ismert élő magyar tánc is, illetve ez szolgáltatta a forma kialakításához az alapanyagot. A lengyel táncok hatása viszont abban érvényesülhetett, hogy példaként és megvalósítandó normaként állottak táncmestereink előtt. Példaként a szelekcióban, hogy milyen mozgásokat használjanak fel a magyar táncismeretükből és normaként a motívumok megformálásában. Elsősorban ilyen értelemben mutatjuk be az alábbiakban a mazurka hatását.⁶¹

Összehasonlításunk alapjául Szöllősy körtáncának 1845-ben megjelent leírása⁶² szolgál, mégpedig a táncot alkotó 15 motívumból a következő öt:⁶³ az *Andalgó* (1. sz. motívum), *Tétovázó* (2. sz. mot.) *Leejtő* (3. mot.) *Kettős-forgó* (4. mot.), *Toppantó* (5. mot.). Szöllősy e néhány motívumához még hozzávesszük a magyar mütáncban általánosan elterjedt *szalon* vagy *lengyel-bokázót*,⁶⁴ (6. mot.), mely nevében is őrzi eredetét. Megjegyezzük, hogy a *toppantó* karakterét meghatározó bokaverő mozgás szerepel még Szöllősy táncának két motívumában, a *Toborzóban*, és *Az Urak Magányában*. A magyar társastánc-

⁵⁷ BALLA: i. m. 95. fejti ki, hogy a kötetlen magyar tánc háttérbe szorult a korlátozott, tehát szabályozott idegen táncokkal szemben s javasolja a nemzeti korlátos tánc megteremtését.

⁵⁸ A Regélő Pesti Divatlap 1843. I. 443. béli tudósítása jegyzi meg, hogy a körtánc lengyel és francia figurákból van összeállítva. SZENTPÁL: i. m. 17.

⁵⁹ SZENTPÁL: i. m. 34.

⁶⁰ A korábban bemutatott táncokról SZENTPÁL: i. m. 16. és B. EGEY K: Színpadi táncművészetünk fejlődése a reformkorban és a szabadságharc első szakaszában. A magyar balett történetéből. Bp. 1956. 27–73.

⁶¹ A különböző nemzeti táncok komponálásával kapcsolatban BALLA: i. m. 92. A táncmesterek szemére veti, hogy hozzánemértéssel és egymással rivalizálva kreálják tánceikat, mégpedig úgy, hogy „egy csipetet Mazurkából, más csipetet az Ecossaiséból, harmadikat kozákból téven hozzá...”

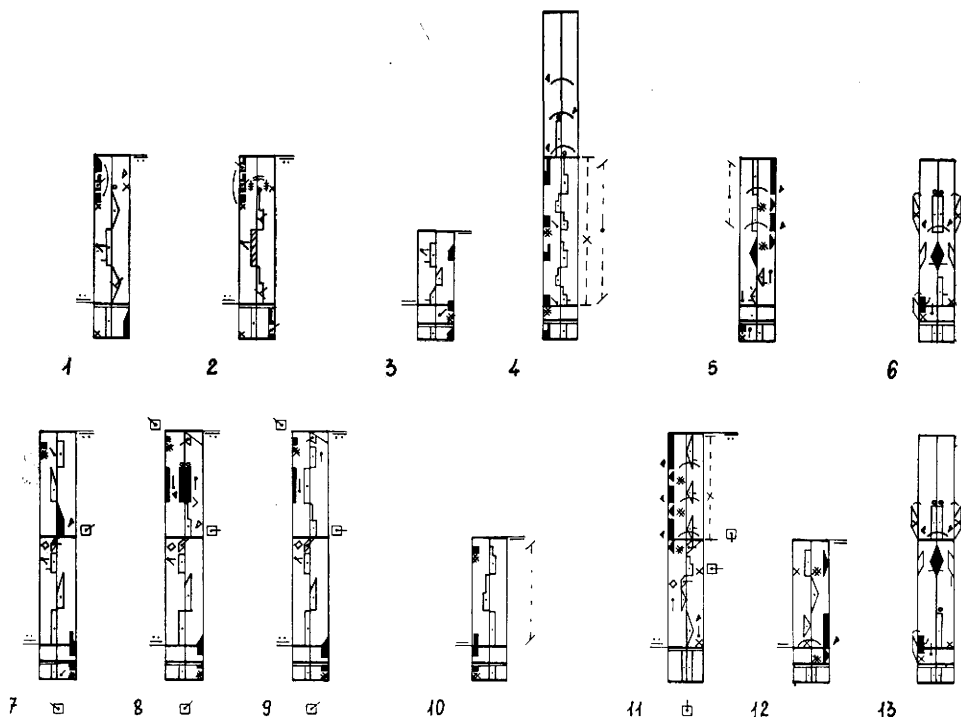
⁶² KILÁNYI: A kör-tánc. Bécsben 1845.

⁶³ A magyar mütánc későbbi leírásaiban is megtaláljuk ezeket a motívumokat: LAKATOS i. m. RÓKA P: A táncművészet tankönyve. Nagykőrösen 1900. és ELEKESNÉ WEBER E: Magyar táncok. Bp 1935

⁶⁴ ELEKESNÉ WEBER: i. m. 58.

gyakorlatban használt mazurka egyik típusáról⁶⁵ ad képet ennek hat motívuma (7–11. és 13. mot.) és egy motívumot idézünk a századforduló divatos *Nagy-mazur-jából*⁶⁶ (12. mot.)

Ha összevetjük a körtánc *andalgó-ját* és *tétovázóját* (1–2. mot.) a mazurka sétáló lépéseivel (7–9. mot.), a motívumok rokonsága nyilvánvaló, különösen az *andalgó* (1. mot.) és a mazurka 8. sz. motívuma között. Ez utóbbit a párok

egymással szemben, ellentétes irányban táncolták. A 9. számú pas de basque-al végződő mazurka motívum a motívumszerkesztés stílusának jellemző példája. A mazurka kedvelt pas de basque-ja és a mütánc „cifrá”-ja is a két táncstílus rokon vonásaira utal, s ezen túl az általános társastánc stílusra is, melynek e motívum egyik lényeges összetevője. A *lejtő* és *kettős forgó* (3–4 mot.) pedig lényegében nem más, mint a mazurka forgó motívumának (10. mot.) 2/4-es változata. A lengyel és magyar táncstílusban egyaránt meglévő, a mazurka és magyar mütánc rokon karakterét is legjobban kifejező mozgások a körtánc toppantója (5. mot.) és a mazurka (11. mot.) valamint a Nagy-mazur (12. mot.) bokaverője, és a zárlatként használt *bokázók*. A szalon bokázó (6. mot.) és a mazurka bokázója (13. mot.) lényegében egymás ritmikai variánsai.

⁶⁵ A mazurkát KOVÁCS KLÁRA mesternő szíves segítségének köszönhetem, amiért itt is kifejezem hálámat. A mazurkának ezt a formáját még édesapjától Kovács Tivadartól (1865–1942) tanulta, aki már 18 éves korába színészként, majd balettmesterként, táncpedagógusként működött. — A kinetographia LÁNYI Á. munkája.

⁶⁶ RÓKA: i. m. 118. A nagy mazur pas polonaise motívuma.

Az idézett párhuzamok, egyezések tehát jól érzékeltetik azt, hogy miért és hogyan tölthette be a báltermekben már salonképes mazurka a követendő ideál szerepét és azt is hogy az ideálhoz való hasonulás hogy adott módot és lehetőséget a magyar karakter megtartására.

E motivikai és stíláriis összefüggéseken túl a motívumfűzésben is felismerhető a párhuzam. Ilyen a kádenciák sűrű használata és a nagyobb egységek, összetételek felépítése. Így például a körtáncban három andalgó után következik bokázó zárás, a kettős forgóban pedig két lejtővel történik a forgás, majd a bokázó zárás. A mazurka felépítésében a kétszer járt 8. mot. után van bokázás, és a párosforgás felépítése: a 10. mot. kétszeri ismétlésével forgás, és bokázó (12. mot.) zárás.

S ahogy a krakowiak ritmusa műzenei közvetítéssel került tánc kísérő zenénkbe, ugyanúgy a mazurkának ez a stílusformáló hatása a magyar műtánc közvetítésével hatott a néptáncra. A népies műdal térhódításához hasonló lehetett a magyar műtánc elterjedése is, amiben közrejátszott a reformkor eszméinek gyors és széleskörű térhódítása. Annak illusztrálására, hogy nem csak a pesti és pozsonyi bálók voltak a politikai állásfoglalás és küzdelem színterei, de a falusi táncmulatságok is, idézzük az alábbi vas megyei példát 1844-ből:⁶⁷

Húsvéthétfőn néhány nemes úr betért a bozzai csárdába „mit sem igyelve a muzsikára kívül a csárdán tánczolt számos kenizi, pecezli s egyéb helységbeli lakosokra”. A szobában ülve beszélgettek, mulatoztak, „amazok pedig künn a színben tánczoltak, alig azonban ők mintegy óráig békével odabe mulattak, betódult egyszerre a kívül mulató sokaság, elő a muzsikások, a többiek pedig utánnok, mit sem szólván ekkor sem ezek sem ők, henn a szobába ismét muzsikálni s tánczolni kezdettek, de rövid idő múlva föl hagyva a tánczal, a muzsikások egyike N. Takáts Lászlót ezen szavakkal „Takáts Uram tánczoljon húzok egyet” szólította mire ez fölkelvén az asztaltól ezen szavakkal — „no nem bánom egyet tánczolok azután menjünk, húzzatok németet” tánczolni kezdett, de alig fordult kettőt hármát, nyomban többen az udvarról betódultak s íme szavakkal” mívelem a teremtését Szentjét itt nincs német ember magyarul kell tánczolni” — káromkodni kezdettek — mit látván a muzsikások és a Takáts László s attól, hogy az erőltetésnek talán rossz következése lehetne, a muzsikával és tánczal azzal föl hagytak . . .” Ígyadták elő uraimék az esetet, amikor gondos orvosi kezelés után megjelenhettek a járási szolgabíró előtt.

A műtánc terjedésében jelentős szerepet játszott a táncmesterek lelkes terjesztő tevékenysége, ami a városok mellett fokozatosan kiterjedt a falvakra is. Erről a már paraszti táncmesterek által is kifejtett tevékenységről és a műtánc mozgáskincsének térhódításáról jó képet rajzolt Pesovár Ferenc tanulmánya.⁶⁸

A lengyel eredetű történelmi társastáncok vázolt hatása egyúttal utal arra, hogy milyen összetett folyamat eredményeként alakult ki a magyar néptánc új stílusú rétege a verbunk és a csárdás és arra, hogy milyen jelentős szerepe volt XIX. századi fejlődésében a reformkor nemzeti törekvéseinek.

PESOVÁR ERNŐ

⁶⁷ Állami Levéltár Szombathely. Büntető perek 86. (1844). 1. szám.

⁶⁸ PESOVÁR F: i. m. 309–332.

DER EINFLUSS POLNISCHER TÄNZE IM REFORMZEITALTER

Die historischen polnischen Gesellschaftstänze spielten vom 17. Jahrhundert an in der ungarischen Tanzunterhaltung eine bedeutende Rolle. Neben ihrer allmählichen Verbreitung, ihrer Beliebtheit läßt sich auch ihr Einfluß auf den ungarischen Tanz nachweisen. Dieser Einfluß wird in der vorliegenden Studie aus der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts datiert. In dieser Zeitspanne bildete sich der nationale Tanzstil der Ungarn heraus, wobei der Krakowiak und die Mazurka eine besondere Rolle spielten. Der Einfluß des Krakowiaks ist in der Tanzmusik jener der Mazurka in dem zum nationalen Gesellschaftstanz entwickelten Kunstdanz nachweisbar.

Volkstümliche Lieder und Instrumentalmelodien mit Krakowiak-Rhythmus spielten als Begleitungsstücke des schnellen Tschardasch in der Tanzmusik der Zeit eine Rolle und lebten auch in der musikalischen Praxis des Bauerntums fort. Anders wirkte sich der Einfluß der Mazurka aus. Ihre Motive (Mot. 7—13) waren den Tanzmeistern, den Schöpfern des ungarischen Kunstdanzes Vorbild und Vorlage (Mot. 1—6). Ihr Einfluß ist also nicht nur in der Übernahme sondern auch in der Anpassung an das nachahmenswerte Vorbild zu sehen. Die bereits salonfähige Mazurka diente somit den ungarischen Tanzmeistern als Norm bei der Schöpfung des ungarischen Kunstdanzes. Diese Motive und einige charakteristische Stilmerkmale des Kunstdanzes fanden auch Zugang zu den Werbungstänzen und Tschardaschen (*verbunkos* und *csárdás*) der bäuerlichen Musikpraxis.

A Néprajzi Múzeum 1963–1964. évi tárgygyűjtése

Technikai okok arra készítették bennünket, hogy ezúttal két esztendő, az 1963. és az 1964. év tárgygyűjtő tevékenységéről és e tevékenység eredményeiről adjunk számot. Évkönyvünk túlságosan összeszűkülte volna, ha a rendelkezésre álló csekélyebb terjedelmet az 1963. évi gyarapodás bemutatására is igénybe vettük volna. Munkánk jellege, alapvetése azonban megengedi, hogy két esztendő eredményeiről összefoglalóan adjunk számot.

Gyűjtőtevékenységünket több alapvető követelmény határozza meg. Közülük első helyen arról kell szólnunk, amit több évtizeden át kialakult gyűjteményeink anyaga ró ránk. Különböző gyűjteményeinket nem tekinthetjük zárt, befejezett egységeknek, kiegészítésük, bővítésük folyamatos követelmény. Elősegítéséhez hozzájárul a gyűjteményekben megindult térképező munka, azzal a céllal, hogy meghatározza a gyűjteménycsoportok típusait és ezeket a típusokat lelőhelyek szerint térképezze. Szólnunk kell második helyen a tematikus koncepciójú gyűjtőmunkáról. Ennek során egy-egy jelenség, munkafolyamat, termelési ág, szokáskör stb. eszközanyagát igyekszünk összegyűjteni, akár egy-egy vidéken, akár több vidéken az országnak. Efféle munka bontakozott ki pl. a Földművelés Gyűjtemény fejlesztésében, talajművelő eszközök föl kutatásával, az irtásgazdálkodás eszközeinek feltárásával, különféle kertművelő kultúrák tárgyi anyagának gyűjtésével stb., vagy a Textil Gyűjtemény gyarapításában pl. a halotti ruhafélék gyűjtésével. Harmadik helyen emlékezünk meg a monografikus igényű gyűjtőmunkáról. Ezzel egy-egy szűkebb-tágabb terület: község vagy vidék kultúráját igyekszünk a lehető legteljesebb gyűjteményekkel dokumentálni. Ide soroljuk az Átányon folyó munkát, a Szabolcs-Szatmárban, főleg Kispalád és Botpalád községben és környékükön végzett gyűjtéseket, azokat a törekvéseket, hogy pl. sárközi és őrségi anyagunkat monografikus igénnyel a lehető legteljesebbé tegyék. Monografikus igényű azonban a Kerámia Gyűjtemény fejlesztése is, hiszen az a törekvése, hogy egy-egy fazekasközpont anyagát a lehető legteljesebbé tegye, meg a Bútor Gyűjtemény gyarapításában megnyilatkozó teljes szoba, lakás egységek megszerzésére irányuló törekvés.

A lehetőségeink, természetesen, nem engedik meg, hogy egyetemes néprajzi gyűjteményeink fejlesztésében is hasonló célokat kövessünk, azok esetében sokkal nehezebb érvényre juttatni a tervszerűséget.

A Néprajzi Múzeum 1963–64-ben 4236 tárggyal gyarapodott. Ennek többsége: 3838 objektum a magyar etnikum területéről származik. Eredetét tekintve, nagyobb egységeket hoztunk be a Tiszántúlról, főleg Szabolcs-Szatmár megyéből, a Tisza vidékéről: Heves megyéből, Átányból, Mezőkövesdről, a Duna mentéről: Fadd, Dunapataj, Harta, Sárköz és a Dunántúl külön-

böző vidékeiről: Vas megye, Zala m. stb. A gyűjtéseket főleg múzeumunk tudományos munkatársai végezték: Bán Elek, Bodrogi Tibor, Boglár Lajos, Boross Marietta, Erdélyi Zoltán, Fél Edit, Földes László, Gáborján Alice, Györgyi Erzsébet, Hofer Tamás, István Erzsébet, K. Csilléry Klára, Kodolányi János, M. Kresz Mária, Molnár Balázs, Molnár Benő, Molnár Mária, Morvay Judit, Soproni Olivér, Szolnok Lajos, Takács Lajos. Segítséguinkre voltak a munkánkban más intézmények munkatársai is és egyetemi hallgatók is: Andrásfalvy Bertalan, Békefi Margit, Béres András, G. Papp Emilia, Heleszta Sándor, Horváth Terézia, H. Kerecsényi Edit, Knézy Judit, Kriza Ildikó, Manga János, Petánovics Katalin, Sarosácz György, Sárosi Bálint, Selmeczi László, Szentpéteri Erzsébet, Vincze István. Ezúton mondunk köszönetet mindazoknak, akik a Néprajzi Múzeum tárgygyűjtő munkájához segítséget, támogatást adtak s ezzel növelték azt az erőt, amely ebben a munkában egyébként rendelkezésre állt volna.

Az 1963–64. évi gyarapodás több jeles objektumot, tárgye gyűttest tartalmaz. Értékükről, tudományos jelentőségükről és nemzetközi kapcsolataikról a következőkben adunk tájékoztatást.

1. ábra. Kamillaszedő, székfűszedő. Tiszanána, Heves m.
Abb. 1. Kamillenpflücker. Tiszanána, Komitat Heves.

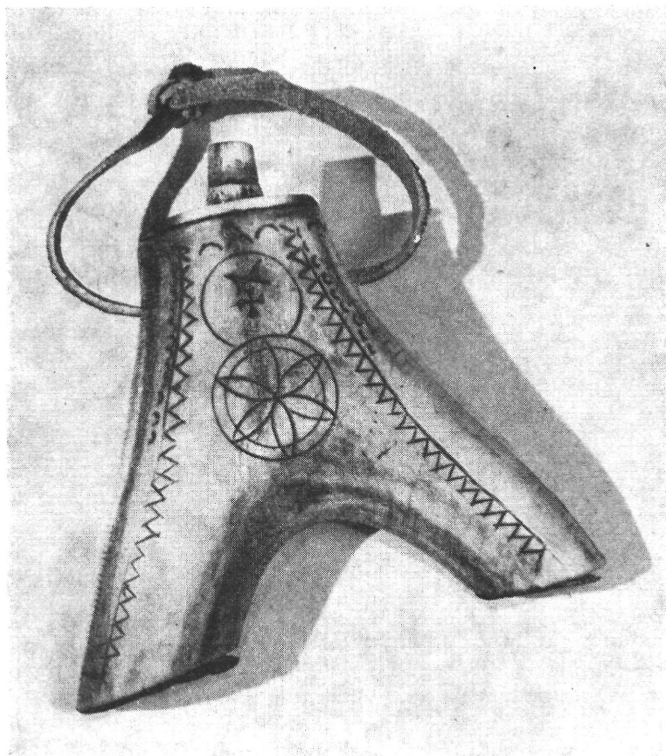
A Gyűjtőgető gazdálkodás és a Vadászati Gyűjtemény 19 tárggyal szaporodott. Ezek a következő csoportok szerint oszlanak meg. Gyűjtőgetés : Tiszanánáról (Heves m.) 1 kamillaszedő (székfűszedő) (63.85.136) került be; csak nem régen ment ki a használatból (1. ábra). Méhészet : ebbe

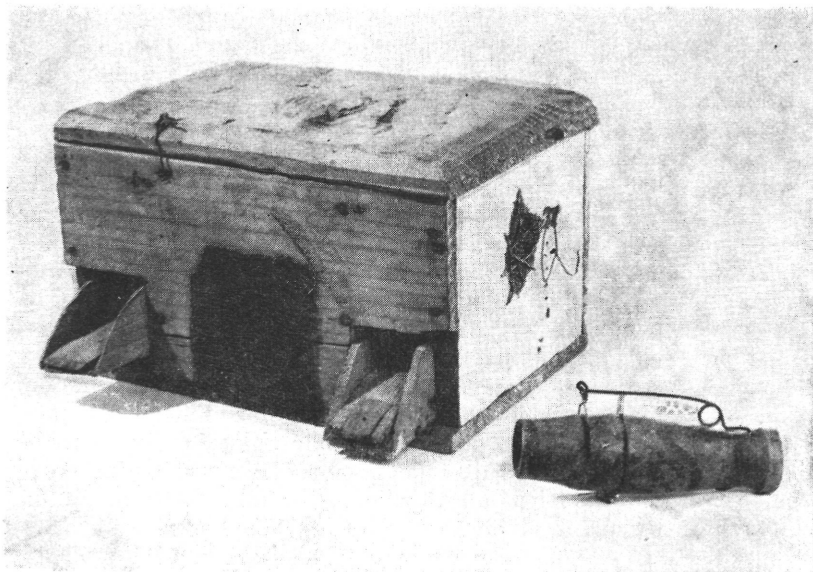
2. ábra. Méhkas. Pázmánd, Fejér m.

Abb. 2. Bienenkorb. Pázmánd, Komitat Fejér.

a csoportba Fejér, Heves, Somogy és Szatmár megyéből 10 tárgy került be: 1 fából készült füstölő méhész fapipa és 9 méhlokás. Nagyobb részüket spirális technikával szalmából (pl. 64.36.50) és gyékényből fonták (2. ábra). Különös figyelmet érdemel a Berzencéről (Somogy m.) bekerült bodonkas (*adu*), 51 cm magas és 23×27 cm-es vastagságú egy darab tölgyfából készült (63.69.1). Érdekessége, hogy kb. 15 évvel ezelőtt még kint volt az erdőn egy nagy tölgyfa vastag ágaként. Tulajdonosa méhekkal együtt vitte haza és a kert végében levő méhesben helyezte el. Gyűjteményünkben több hasonló bodonkaptárt őrzünk, de talán ez az egyetlen, amely az erdőn már eredetileg is méhlokásul szolgált. Vadászat : Örvedetes, hogy a ma már ritkaságszámba menő lőpor-szaruból két példány került gyűjteményünkbe. Az egyik Gyimesközéplekről (RNK, 64.34.28), a másik Kispalád községből (Szabolcs-Szatmár m., 63.34.38). Mindkettő karcolt díszítésű, elejükön középen körzővel szerkesztett hatnyílású rozetta van. (3. ábra). A gyűjtemény ezenkívül elsősorban a különféle rágcshálók

3. ábra. Lőportartó szaru. Gyimesközéplek, RNK.
Abb. 3. Pulverhorn. Gyimesközéplek, VR Rumänien.

4. ábra. Egérfogók. Tiszanána, Heves m.; Kapuvár, Győr-Sopron m.
Abb. 4. Mausefallen. Tiszanána, Komitat. Heves; Kapuvár, Komitat Győr-Sopron.

ellen készített csapdákkal szaporodott (4. ábra), amelyek részint házilag (63.85.134) készültek, részint asztalos (64.94.131) vagy cigánykovács munkák.

ERDÉLYI ZOLTÁN

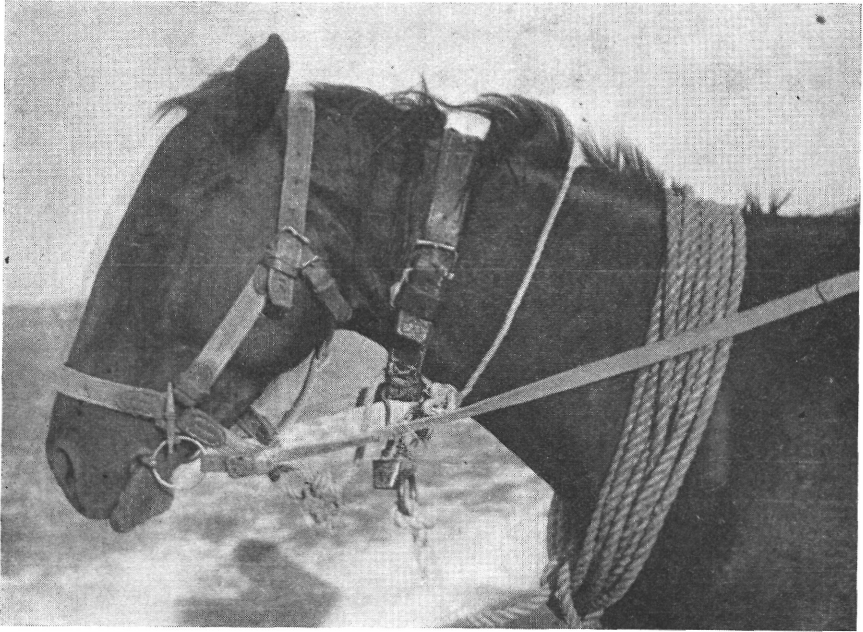
A Halászati Gyűjtemény 17 tárggyal gyarapodott (64.36.51—52; 64.36.77 és 64.79.1—14 ltsz-on jégpatkó, merítőháló, varsa, varsakarók és haltartó). A gyűjtött tárgyak közül a varsát (*perlonvarsa*) kell kiemelnem. A perlon műanyagszálból készült fonál rohamosan terjed a halászoknál, ez gyűjtésüknél két szempontra hívja fel a figyelmet: igen gyorsan pusztul a hagyományos kenderfonálból kötött háló és annak megfelelően terjednek a műanyagszálból készült hálók. Mindkét hálófajta gyűjtése fontos. Egyelőre a hálóformák használata, fogástechnikák nem változtak, de várható az is, s a változás egyes mozzanatai lépésről-lépésre megfigyelésre, gyűjtésre érdemesek. A most begyűjtött perlonvarsa (64.79.1) 5 karikás (hasított fűzfavesszőből) két versikéjű, egy terelőszárnya van.

MOLNÁR BALÁZS

Az Állattartás Gyűjtemény gyarapodása 79 tárgy. A pásztorok felszereléséhez tartozó tárgyak között kiemelés érdemel egy hortobágyi csikós (Angyalháza, Hajdú-Bihar m.) teljes lovagló felszerelése: nyerge, kantárja, sarkantyúja, pályvája, karikásostora stb. (63.89.1—7). Az együttes múzeumba kerüléséig használatban volt. Gyűjteményünk csaknem száz évvel régebbi darabjai mellett a pásztori tradíció folytonosságát, ill. kisebb módosulásait bizonyítják (5. ábra). A pásztorélethez kapcsolódó apró használati tárgyak között kéregstortók, pásztorok által használt egyszerű csanakok érdemelnek említést (6. ábra). Különböző magángyűjteményekből két szép rézszalagbeveréssel díszített, szinte iker-darabnak számító alföldi fokos is gyűjteményünkbe került és segíti helyezkötni a tárgycsoport néhány igen szép, eddig nem lokalizált darabját (64.6.4.; 64.116.1). Botpaládról (Szabolcs-Szatmár m.) és más községekből a paraszti jószágértartás eszközei kerültek a múzeumba: jószágbélyegzők, kolompok, csengők, patkók.

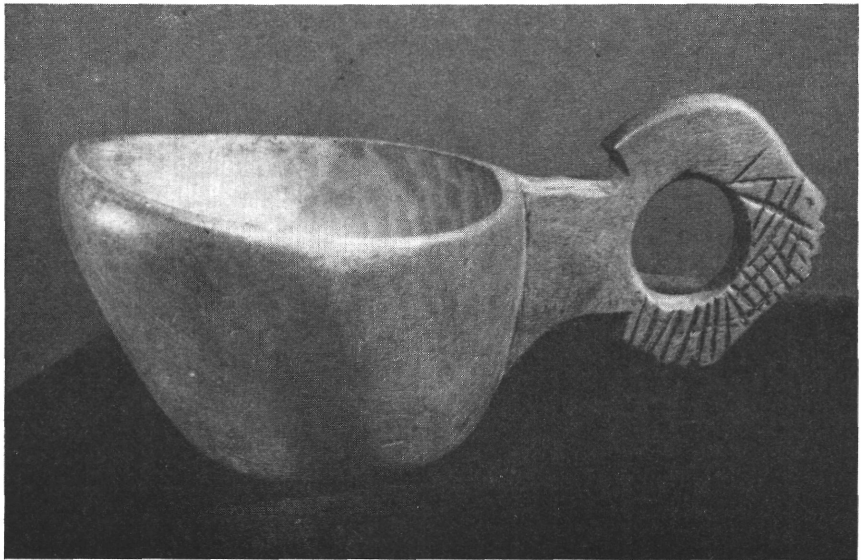
A díszes tárgyak között formájában, jellegében egyedülálló egy felületén dús faragással díszített láda (64.6.1; 7. ábra). 1904-es évszámot visel, idős Kapoli Antal munkája. Egyetlen fából van kivájva, zárral kulcsra csukódik, belül papírral bélelték. Emlékezet szerint Kapoli saját felszerelése, kézbe való tárgyai számára készítette a ládát, mintegy a juhászemberek által akkoriban használatos egyszerű katonaládák mintájára. A nagy felületek díszítésének megkomponálásánál még szembeötlően nehézségekkel birkózott, maga a növényi ornamentika is átmeneti jellegű. A „Kapoli”-stílusban kifaragott, erősen elvont, dekoratív virágtövek tőszomszédságában a korszak többi somogyi pásztormunkájára emlékeztető, természetábrázoló törekvéssel mintázott csokrok láthatók.¹ A tárgy maga felfogható a későbbi dobozok elődjének, ősenek, melynek még talán funkciója volt a pásztori fűlszerelésben.

¹ MADARASSY LÁSZLÓ: Művészkedő magyar pásztorok. Budapest, 1935. 69—85.; DOMANOVSKY GYÖRGY: A két faragó Kapoli. Budapest, 1955.

5. ábra. Csikó pányvával. Angyalháza, Hortobágy, Hajdú-Bihar m.; F. 126040, Földes László felv.

Abb. 5. Pferd mit Fangleine. Angyalháza, Pußta Hortobágy, Komitat Hajdú-Bihar; F. 126040, Aufnahme: L. Földes.

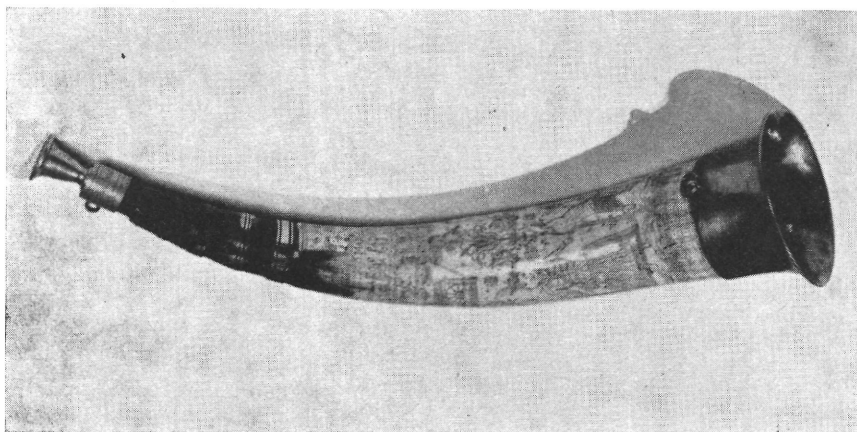
6. ábra. Csanak. Kalotaszentkirály, RNK.

Abb. 6. Schöpfkelle. Kalotaszentkirály, VR Rumänien.

7. ábra. Láda. Somogyhárság, Baranya m.

Abb. 7. Truhe. Somogyhárság, Komitat Baranya.

8. ábra. Kürt 1788-ból. Tiszabő, Szolnok m.

Abb. 8. Horn aus dem Jahre 1788. Tiszabő, Komitat Szolnok.

A szakirodalomban — nem mindig jogosan — „pásztorművészetnek” nevezett műfajok történetéhez azonban kétségtelenül egy újonnan megszerzett szaru kürt (63.66.3; 8—11. ábra) szolgál legjelesebb új adatokkal. Felirata szerint 1788-ban Kőteleken (Szolnok m.) Dudás István „tzifrázta” Tiszabőn (Szolnok m.) lakó Pádár Miklósnak. A darabnak sajátos átmeneti jellege van: finoman megmunkált sárgaréz foglalata, vésett díszítésének egyenletes biztonsága, mintha mesteremberek iskolázott technikai készségéről vallana s maga a fő díszítmény — fára függesztett elejtett szarvas mellett álló úri öltözetű vadászok — elárulja, hogy az alföldi parasztság felszereléséből nem igen ismert

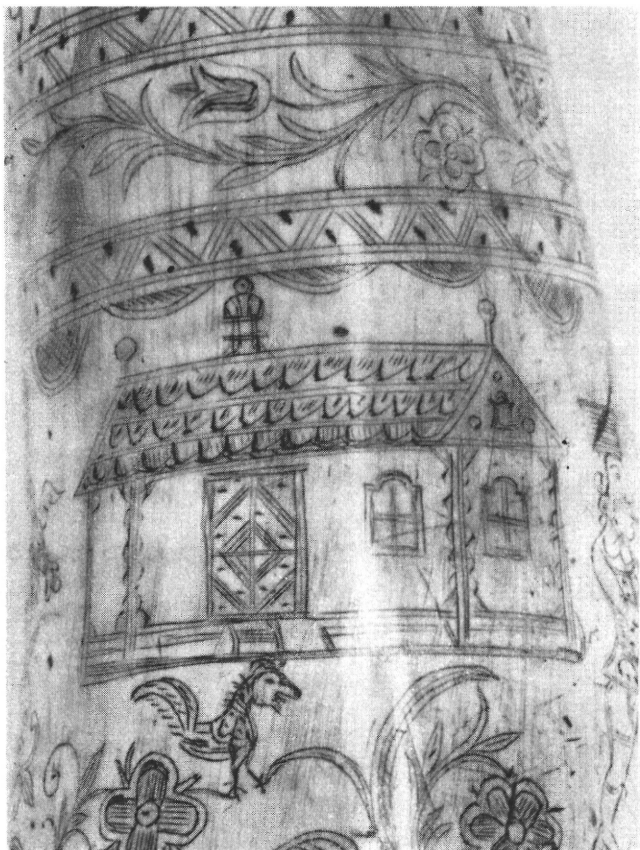
9. ábra. Kürt karcolt díszítésének részlete. Tiszabő, Szolnok m.

Abb. 9. Ausschnitt der Ritzornamentik des Hornes von Abb. 8. Tiszabő, Komitat Szolnok.

vadászkiürtnek szánták. Másfelől azonban a készítést megörökítő felirat végén a paraszti butellák tréfás szövegeire emlékeztető záradék olvasható: „aki ell lopja jó ell gyugja” — s az úri vadászok mellett a kürt felületét, mintegy a későbbi pásztorművészet kompozíciós elvei szerint tölti ki, méretbeli arányosságra nem tekintve ház, hajómalom, pelikán, faragószéken dolgozó mesterember, nap, hold, csillagok, stb. alakja. A fa, melyre a szarvas függesztve van, voltaképp virágtő, virágai a magyar késő renaissance mintakincsébe tartoznak (9. ábra).² E virágok alapján a kürtöt besorolhatnók népművészetünk „régí stílusába”, melyre országosan, különböző műfajokban egyaránt a renaissance eredetű virágornamentika és kompozíciós elvek jellemzőek. (Ez a stílusréteg más műfajokban is mutat érintkezést az úri-mesteremberi munkákkal, pl. az ún. úri hímezésekkel, a templomi festésekkel stb.)

Az alföldi pásztorok szaru munkáin eddig a kutatás az egyszerű archaikus elemeket, ill. a történeti stílusokhoz nemigen kapcsolható, rögtönzés-szerűen

² Vö. BALOGH JOLÁN: Az erdélyi reneszánsz ornamentika néhány virágmotívuma. Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolevanadik évfordulójára. Kolozsvár. 1957. 16–32.

10. ábra. Kürt karcolt díszítésének részlete. Tiszabő, Szolnok m.
Abb. 10. Ausschnitt der Ritzornamentik des Hornes von Abb. 8. Tiszabő, Komitat Szolnok.

11. ábra. Kürt karcolt díszítésének részlete. Tiszabő, Szolnok m.
Abb. 11. Ausschnitt der Ritzornamentik des Hornes von Abb. 8. Tiszabő, Komitat Szolnok.

felbukkanó figurális ábrázolásokat emelte ki. A szarutárgyakon is gyakori virágornamentikában azonban — a jellegzetes pásztori stílusban díszített felsőtiszavidéki kürtökön, sőtartókon például — szintén felismerhetők a hímzésekről, cserépedények díszítéseiről stb. is jól ismert tulipán (liliom), szőlőfürt stb. motívumok. A kőteleki kürt azt sejteti, hogy ezeknek a határozottan „paraszi stílusban”³ fogalmazott virágoknak egyik leszármazási vonala olyan „régí stílusú” szarutárgyakon át vezethetett a pásztorművészetbe, ahol még tisztán látszott az ornamentika kapcsolata a történeti stílusokkal. Emlékeztethetünk itt a szaru munkák legrégebb csoportjára: a lőpor-szarukra. A mértanias, mágikus díszítésű szaruk mellett egy másik nagy csoportra éppen a renaissance virágornamentika és szarvasok, vadászok alakjai a jellemzőek. A kőteleki kürt stílusbelileg mintegy e régi lőpor-szaruk és a múlt századi pásztorművészet közé helyezhető el.

HOFER TAMÁS

Átány Gyűjtemény. A gazdasági felszerelés darabjainak rendszeres összegyűjtése után a fő figyelem a háztartás, lakásberendezés tárgyainak megszerzésére fordult a monografikus gyűjtési terv keretében. 313 objektum került beszállításra a múzeumba. Ezt a tárgycsoportot ez alkalommal részletesen nem ismertetjük — a következő évek tárgyaival együtt fognak szerves egységet alkotni, bemutatásukra akkor térünk majd vissza.

FÉL EDIT—HOFER TAMÁS

A Földművelés Gyűjtemény 276 tárggyal gyarapodott. E két évben munkánkat főképpen az irtásgazdálkodás tárgyi anyagának összegyűjtésére összpontosítottuk, különös tekintettel a vágóeszközökre és egyes archaikus talajművelő eszközökre. Emellett a földművelés egyéb területéről is kerültek be értékes együttesek és egyedi darabok gyűjteményünkbe. Tájilag a gyűjtést Nyugat-Dunántúlon Órség és Göcsej vidékén végeztük, folytatva ugyanakkor a Várong (Tolna m.) körül már korábban megkezdett munkát. 1964-ben az irtásgazdálkodás kutatásának keretében kiterjesztettük gyűjtőmunkánkat a lápos területekre is és e célból az Ecsedi láp vidékén végeztünk tárgygyűjtést. Az említett objektumok mellett mint tárgyi együttes került gyűjteményünkbe a hagymatermesztés eszközzanyaga, mely 45 darabjával megközelíti az 1961-ben bekerült 51 tárgyból álló dohánytermesztési eszközeinket.⁴ Mint különleges tárgyi együttest meg kell említenünk a szentgotthárdi Kaszagyár gyártmánykészletéből gyűjteményünkbe került 29 tárgyat, melyek között nemcsak a hazai, hanem a jellemzőbb európai, sőt némely tengerentúli kasza- és sarló-típusokat is megtalálhatjuk, minthogy a gyár eredeti példányok után készítette el az egyes országok speciális formájú eszközeit. Ha szokatlan is nálunk e gyűjtésmód, a különböző, csaknem a fél világot reprezentáló eszközök mégis tanulságos példányai gyűjteményünknek.

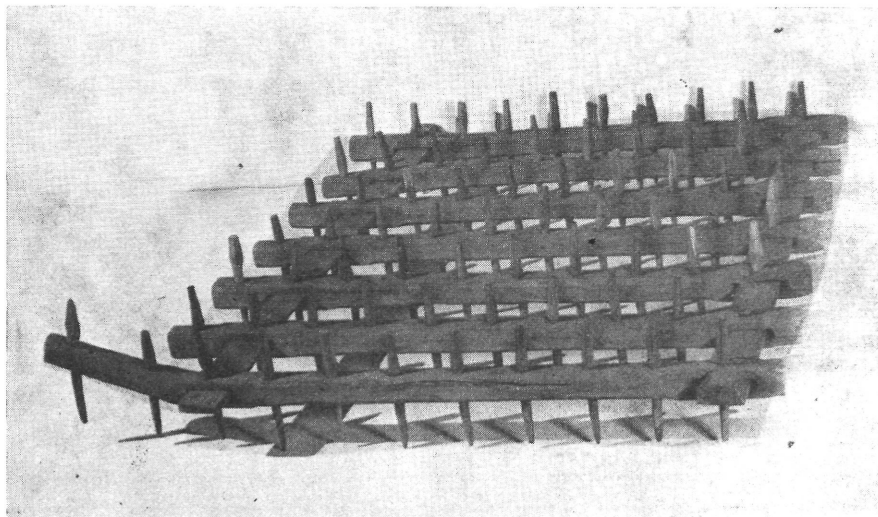
Talajművelő eszközeink e két évben nemcsak nagy számban, hanem értékes példányokkal is gyarapodtak. Először is gyűjteményünkbe került

³ A „régí stílus”, ill. „parasztstílusok” fogalmát itt abban az értelemben használom, ahogy a FÉL—HOFER—K. CSILLÉRY: Ungarische Bauernkunst (Budapest, 1958.) kötet.

⁴ Vö. NÉ. XLIV. (1962) 210—212.

Kereseszegről (Zala m.) egy görbe gerendelyes eke hagyományos, de vasalt változata, helyi nevén „patent eke” (63.78.1), *taligával*, *ekelőval* és a húzásra szolgáló *tézsolával* (63.78.14—16). Különös értéke az elmúlt két évtized töredékesen, sokszor roncsoltan bekerült ekéivel szemben, hogy igen jó, kiállításra alkalmas állapotban van. Az ekévastipológia szempontjából igen hasznos az az aszimmetrikus, múlt század elejéről való *ekepapucs*, amely Óriszentpéterről (Vas m.) került gyűjteményünkbe (64.61.19).

Boronából, az ekék legfontosabb segédeszközeiből tíz példánnyal bővült gyűjteményünk, köztük három túskeboronával. A hét fogasborona közül kettő

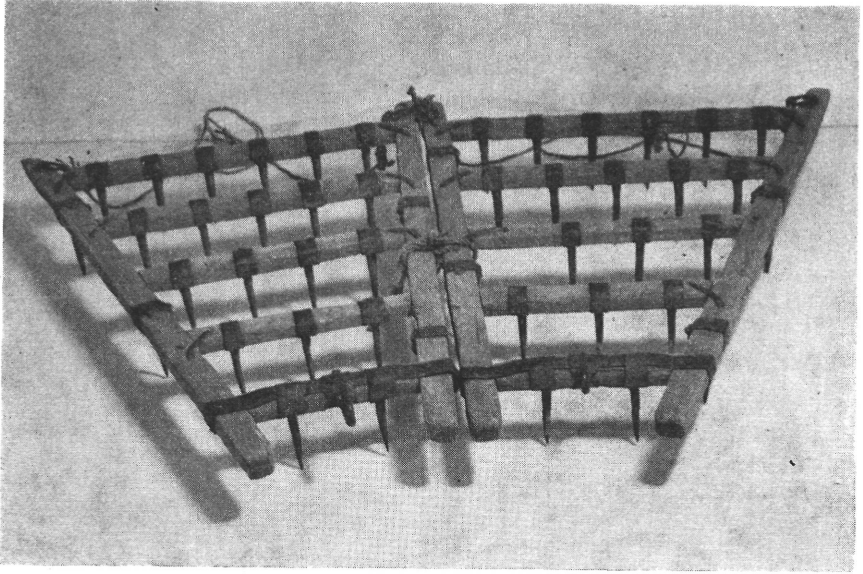
12. ábra. Fafogú borona. Fonó, Somogy m.

Abb. 12. Egge mit Holz-zinken. Fonó, Komitat Somogy.

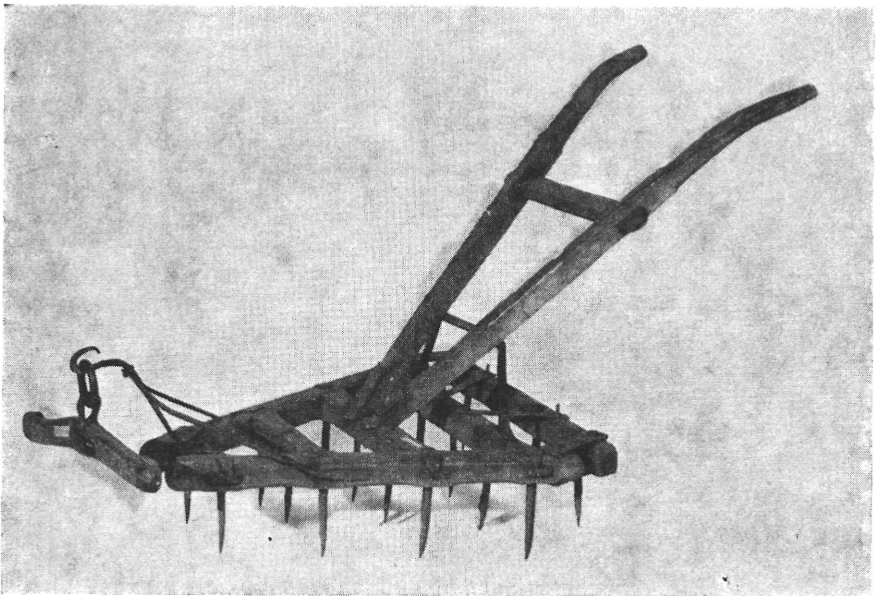
trapéz alakú (63.78.19; 63.69.19), kettő négyzetes (64.100.9; 64.99.5), ezek közül különösen az utóbbi értékes, mivel fogai is fából vannak és amellet a tárgy igen jó állapotban maradt fenn (12. ábra). Az eszköz, amely Fonóból (Somogy m.) került gyűjteményünkbe, jól kiegészíti a közeli Göllén 1962-ben végzett boronagyűjtésünket.⁵ Viszákön (Vas m.) vásárolt borona az ún. *kettes borona* (63.20.1—2), két kicsi, trapéz alakú vafogú boronából áll, melyek kicsinségük miatt jól alkalmazkodnak e bakhátas szántású vidéken a szántó-föld domborulatához (13. ábra). A fogai is fából vannak az egyik nagyecsed i (Szabolcs-Szatmár m.) boronának, az ún. *kisberenának* (64.100.12); ezzel a lecsapolt lápvidéken a kapások sorközein dolgoztak. A szomszédos Tyukodról (Szabolcs-Szatmár m.) való *kisberenának* ugyan a fogai vashól készültek, de két szarvval is el vannak látva (14. ábra), mellyel — több európai vidék gyakorlatához hasonlóan — az eszközt irányítani, emelni is lehet (64.100.25).

A túskeboronák közül kettő Várongról (Tolna m. 63.59.1; 63.59.4), egy pedig Botpaládról (Szabolcs-Szatmár m., 63.34.195) került gyűjteményünkbe. Az utóbbi helyen gyűjtőjének megfigyelése szerint egészen új a tárgy, de

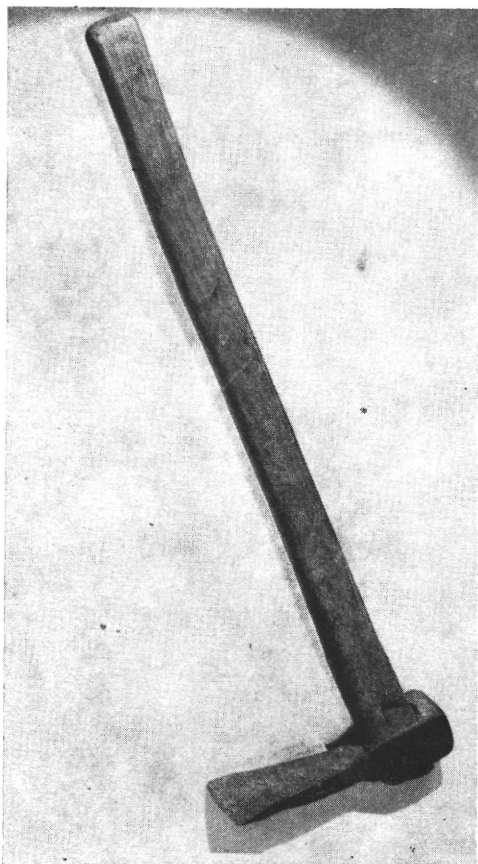
⁵ NÉ. XLV. (1963) 107.

13. ábra. Kettes borona. Viszák, Vas m.
Abb. 13. Doppelebbe. Viszák, Komitat Vas.

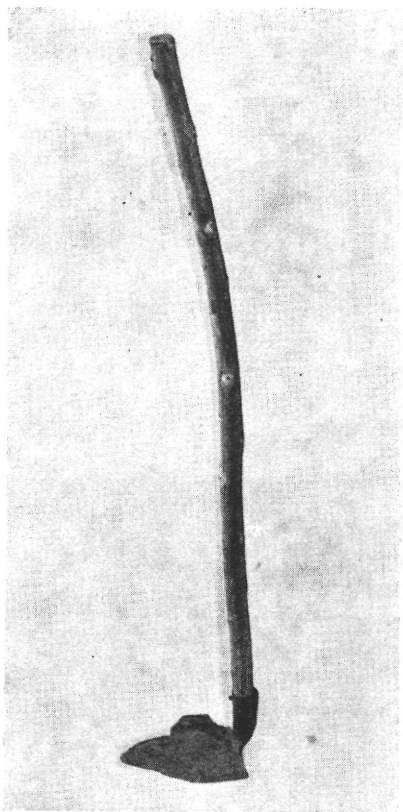

14. ábra. Szarvas kisborona. Tyukod, Szabolcs-Szatmár m.
Abb. 14. Kleine Egge mit Sterz. Tyukod, Komitat Szabolcs-Szatmár.

15. ábra. Csákánykapa. Tyukod, Szabolcs-Szatmár m.

Abb. 15. Spitzhacke. Tyukod, Komitat Szabolcs-Szatmár

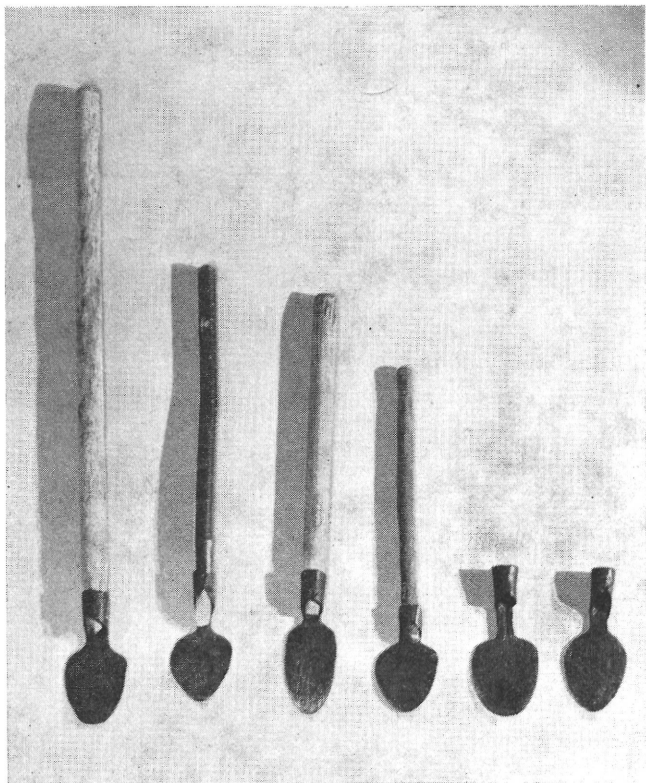
16. ábra. Zsombékoló kapa. Nagyecsed, Szabolcs-Szatmár m.

Abb. 16. Bültenhacke. Nagyecsed, Komitat Szabolcs-Szatmár.

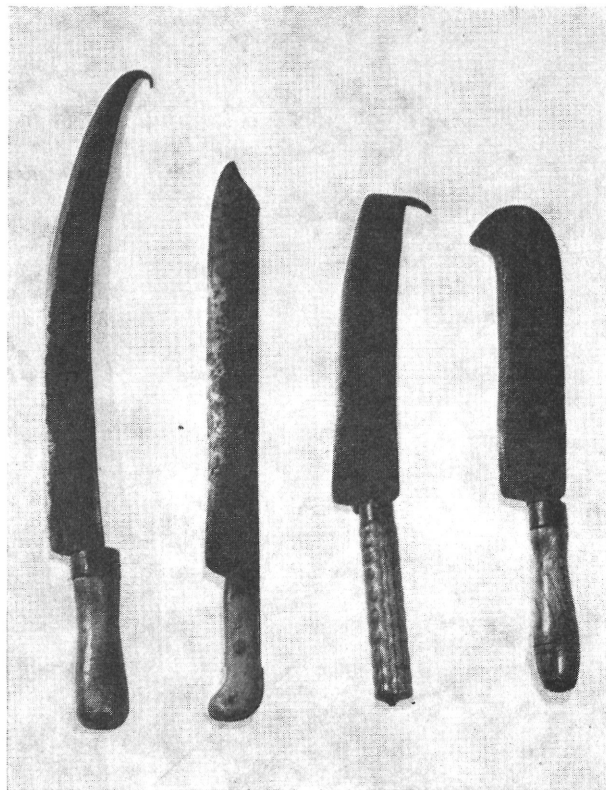
Várongon mindkét forma hagyományos. Az utóbbiakról külön is készítettünk beszámolót folyóiratunkban.

A hagyományos kapákon kívül, amelyek gyűjteményünkbe kerültek, külön említést érdemel az igen régi formájú *csákánykapa* (15. ábra), mely Tyukodról (Szabolcs-Szatmár m.) való (64.100.18), és a nagyecsed-i (Szabolcs-Szatmár m.) *zsombékoló kapa* (64.100.5), mely a múlt század végi lápvágó tevékenységnek volt jellegzetes eszköze (16. ábra) s amely meglepő hasonlatosságot mutat más vidékeknek, még a messze Skandináviának dán és svéd lápvágó szerszámaival is.⁶ A régi kultúrájú kölestermesztés szerszámaiból való a Magyarlaktól (Vas m.) származó kicsiny *köleskapa*, amellyel a kölest gyomlálták (64.61.9) ill. a Magyarlak és környékéről gyűjtött kilenc *gyomlálóvas* (64.61.1—6;

⁶ Vö. STEENBERG, A.: Med bragende flamer. Kuml. 1955. 104., 107., BRINGEUS, N. A.: Brännodling 1963. 49—51.

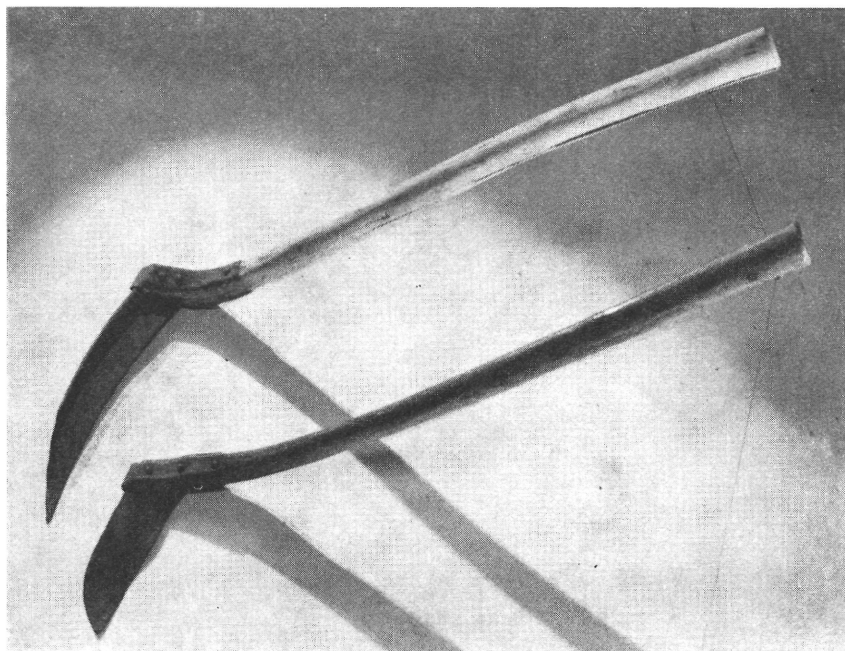

17. ábra. Gyomlálóvasak. Magyarlak és környéke, Vas m.
 Abb. 17. Reuteisen. Magyarlak und Umgebung, Komitat Vas.

18. ábra. Különböző típusú bozótkések. Órség és Rábamellék,
 Vas m.
 Abb. 18. Rodungsmesser verschiedener Art. Landschaft Órség
 und Raabniederung, Komitat Vas.

64.61.10; 64.101.8; 17. ábra), melyeknek párjait nemcsak a mediterrán területeken, hanem a Kaukázusban is feltalálhatjuk.⁷ A szántóföldi irtás, acatolás és a régi erdőirtó tevékenységet reprezentálja a veleimi (Vas m.) *aszottkapa* (63.76.2), mellyel a gabona közti acatot vagdalták ki, azonban formáját tekintve — ha kisebb alakban is — megegyezik a hagyományos irtókapákkal.⁸ E tárgy-

19. ábra. Kendervágó gorzsa. Nagyecsed, Szabolcs-Szatmár m.
Abb. 19. Hanfschneider. Nagyecsed, Komitat Szabolcs-Szatmár.

körből még Tyukodról is bővült gyűjteményünk, mégpedig az ún. *döfőlő irtóval* (64.100.16), és *kasza irtóval* (64. 100.15), melyek közül az utóbbi, bár másodlagos eszköznek tekinthető, mivel törött kaszából készült, azért széles európai összefüggéssel rendelkezik és párjait még a skandináv múzeumokban is feltalálhatjuk.

A legkezdetlegesebb talajművelő eszközökből, az *ültetőfákból* is hat került gyűjteményünkbe, mégpedig ezek közül négy nagyalakú, bunkós kukoricaültető, ún. *kukoricacuca* Kálmáncsáról (Somogy m., 63.45.2—4), illetve Szilvásszentmártonból (Somogy m., 63.45.5). Formailag ezekhez hasonló, csak kup alakú fejjel készült, a kálmáncsai *krumplicuca* (63.45.1).⁹

Ugyancsak az archaikus eszközöknek számító *bozót-* és *metszőkések*ből 21 példánnyal bővült gyűjteményünk. Legnagyobb részük a nyugat-dunántúli

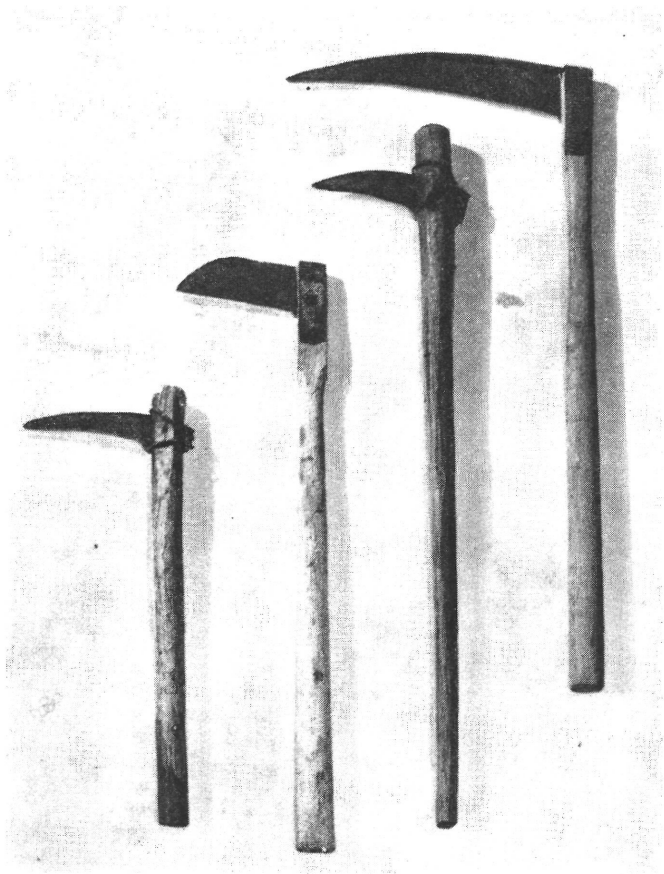
⁷ Vö. Agrárethnogr. 87.

⁸ Vö. Ethn. LXXV. (1964) 243—4.

⁹ Vö. Ethn. LXXIV. (1963) 358—365.

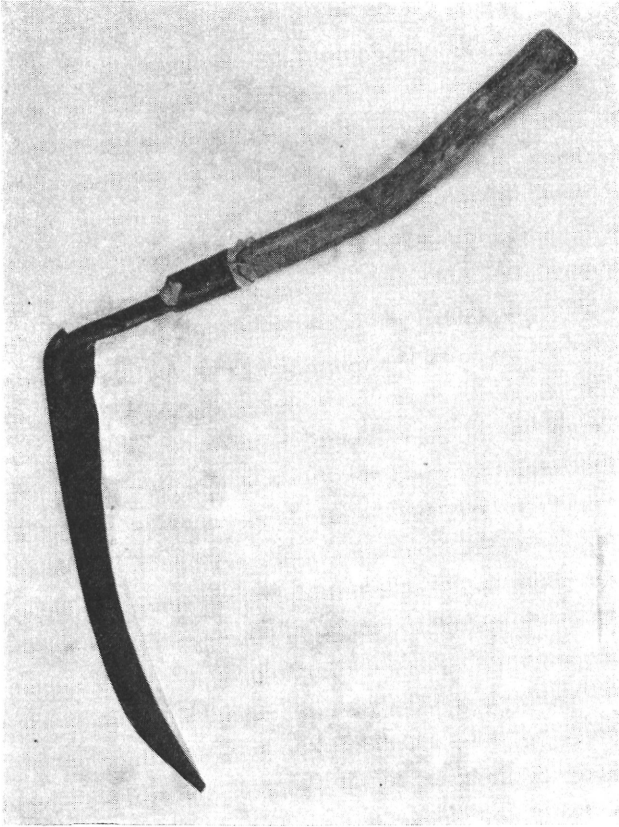
Órségből való, ahol az irtásos gazdálkodásnak fontos szerszámai (18. ábra). Fontosabb típusai, melyeknek feldolgozása folyamatban van, jól illeszkednek az európai hasonló eszközökhöz.

Jelentősen bővültek vágóeszközeink is, melyekből pl. az Ecsedi láp vidékéről 12 különféle fajtát gyűjtöttünk, köztük: *vesszővágó* (64.100.1), *ken-*

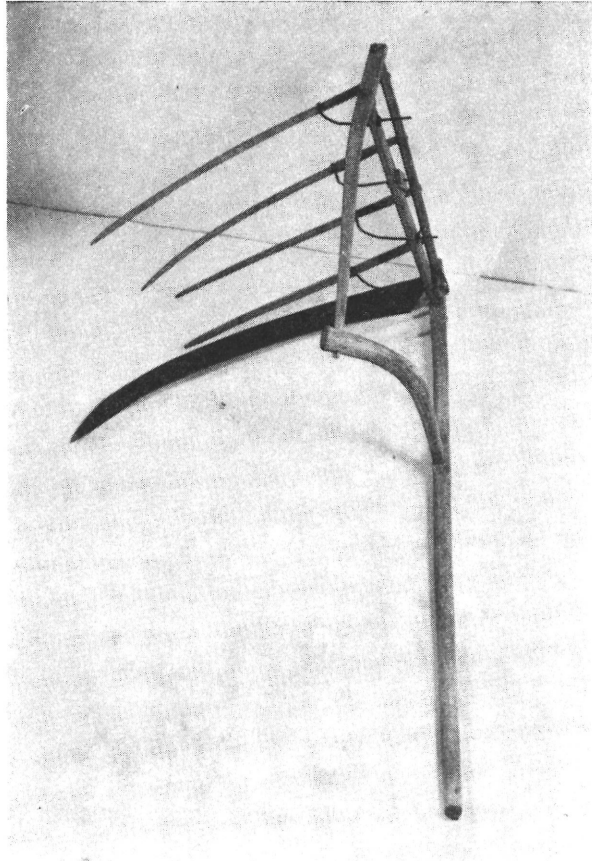

20. ábra. Vessző- és nádvágó gorzsák. Ecsedi láp vidéke, Szabolcs-Szatmár m.
Abb. 20. Ruten- und Schilfschneider. Ecseder Moorland, Komitat Szabolcs-Szatmár.

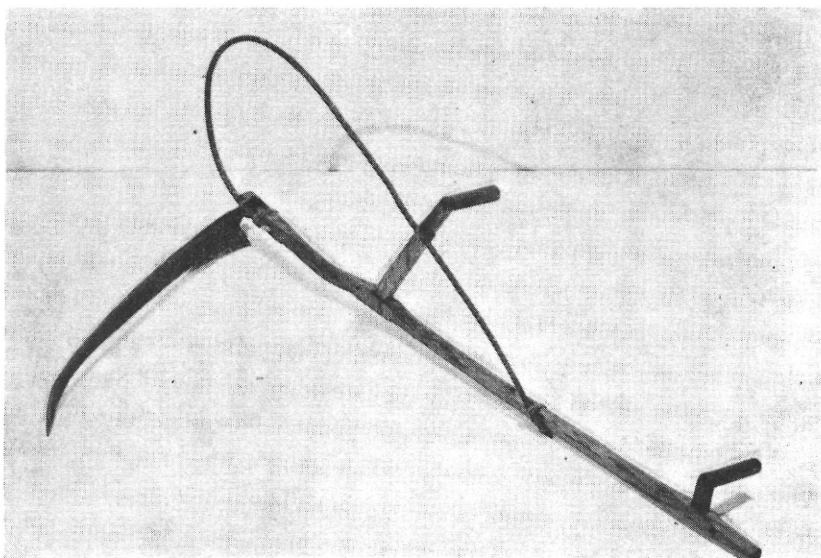
dervágó (64.100.19–21; 19. ábra) és *nádvágó gorzsát* (64.100.17; 64.100.22–23), 20. ábra, azonkívül két darab *gazoló gorzsát* (64.100.7–8). Szekszádról is két nádvágó került a gyűjteménybe, melyek közül az egyik régi formájú kovácsoltvasú görbe vágó (64.45.8), — ehhez hasonló a közeli római kori leletekből is többször felbukkan — és azonkívül egy újabb, kaszából készült példány. (63.45.9). Ugyancsak Szekszádról került gyűjteményünkbe az a *kendervágó kiskasza* (21. ábra), amely rövid görbe nyelével az Észak- és Nyugat-Európában elterjedt flamand félkaszát idézi, illetve a tőlünk keletebbre eső országok fűvágó kaszáit (63.45.10).

21. ábra. Kiskasza. Szekszárdi szőlőhegy, Tolna m.
Abb. 21. Halbsense. Szekszarder Weinberg, Komitat Tolna.

22. ábra. Régi aratókasza. Magyarlak. Vas m.
Abb. 22. Alte Schnittersense. Magyarlak, Komitat Vas.

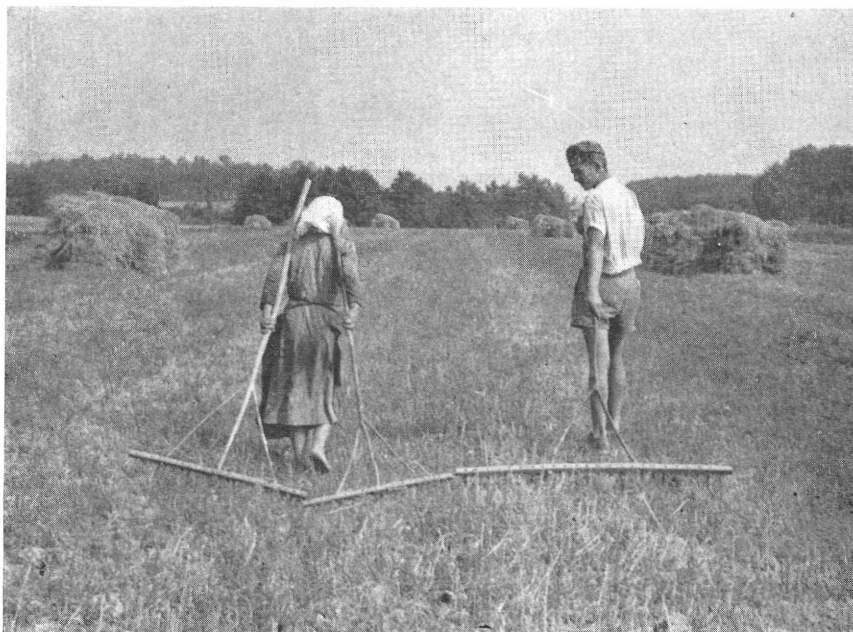
23. ábra. Görbenyakú kasza. Magyarlak, Vas m.
 Abb. 23. Sense mit krummem Wurf. Magyarlak, Komitat Vas.

24. ábra. Hajdinatakaró. Viszák, Vas m.
 Abb. 24. Umleger zum Schnitt von Heidekorn. Viszák, Komitat Vas.

Aratósarlókból is több típussal gyarapodtunk, köztük a Szatmár megyei egészen nyitott szájú *fogas sarló*kkal (64.100.2—3; 64.100.13—14) illetve a nyugati vidékre jellemző barabásszegi (Zala m.) sima élű *kaszasarló*val. (63.78.7).

Kaszákból is, amelyekből pár évvel ezelőtt még kevés volt a kiállításra is alkalmas, 10 példánnyal bővült gyűjteményünk. Ezek közül egészen régi típusú és a takarófa is a nyéllal egybe van építve a kálmáncsai (Somogy m.

25. ábra. A kettős és az egyes aratógrábla használata. Viszák, Vas m.

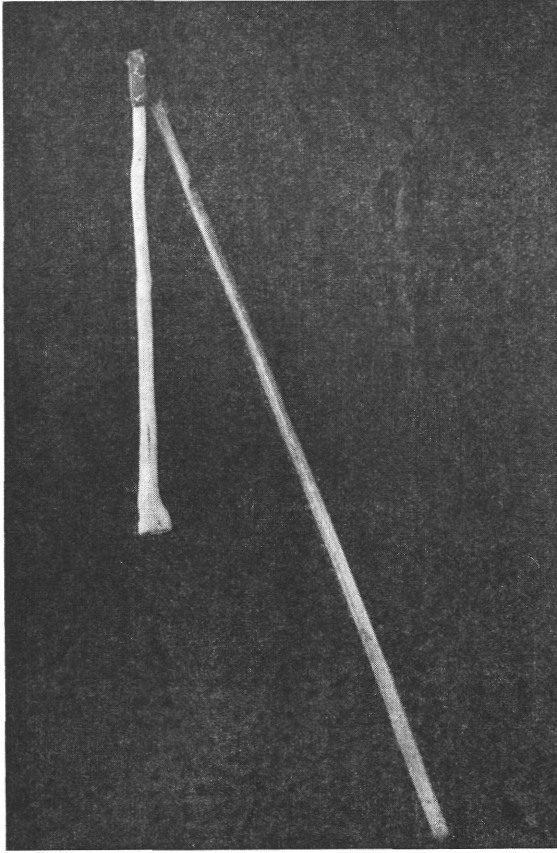
Abb. 25. Die Verwendung des Doppel- und Einzel-Ernterechens. Viszák, Komitat Vas.

63.45.1) és a magyarlakai (Vas m.) *aratókaszán* (64.100.1; 22. ábra). Magyarlakraól különben a fellelhető kaszafajták és takarók sorozatát sikerült összeszedni, melyek közül jelentősebbek: egy *görbényakú kasza* (64.100.2; 23. ábra) és egy *kétmankós kasza aratóvillával* (64.100.4—5) és takaróbottal (64.100.3). De ugyanígy Barabásszegről és Kereseszegről (Zala m.) is két *aratóvillával* (63.78.6), illetve *takarógráblával* (63.78.3) felszerelt *kétmankós kaszát* hoztunk be (63.78.5), Viszákrol (Vas m.) pedig egy szépen faragott aratóvillán kívül egy ritka és a gyűjteményünkben típusával sem képviselt *hajdínatakarót* (63.78.27; 24. ábra) E kaszák el voltak látva *kaszakalapáccsal*, *tokmánnal* is és e szerszámokhoz tartozott többféle *kévekötőfa* is.

A négy nagy tarlógereblye közül különösen szép a kereseszegi és magyarlakai (Vas m.) ún. *torugrábla*, de ezekhez tartozik az a két kislakú viszáki *torugrábla* is (25. ábra), amellyel a bakhátakat gereblyézték össze olyképpen, hogy a kettőt hátuk mögött fogták össze kezükkel (63.78.22—23). Ezeket az eszközöket egészítette ki több szénagereblye is.

A 11 villa közül, amelyek Szatmárból, Göcsejből és az Őrségből kerültek gyűjteményünkbe, kettő kétágú *kévehányó villa*, kovács készítette őket (63.78.18;

63.78.25). *Csépeket* Nyugat-Dunántúlról, Göcsejből (63.78.11) és a Felső-Rábavidékről hoztunk (64.61.7–8), közülük az utóbbi a nyugati országrészre és általában az ausztriai és a német csépek némely változataira jellemző bunkóval van a hadaró végén ellátva (26. ábra). A veleimi (Vas m.) *cséplő*

26. ábra. Bunkósvégű csép. Magyarlak, Vas m.
Abb. 26. Knüppelförmiger Dreschflegel. Magyarlak, Komitat Vas.

27. ábra. Szalmahordó nyárs. Viszák, Vas m.
Abb. 27. Strohspieß. Viszák, Komitat Vas.

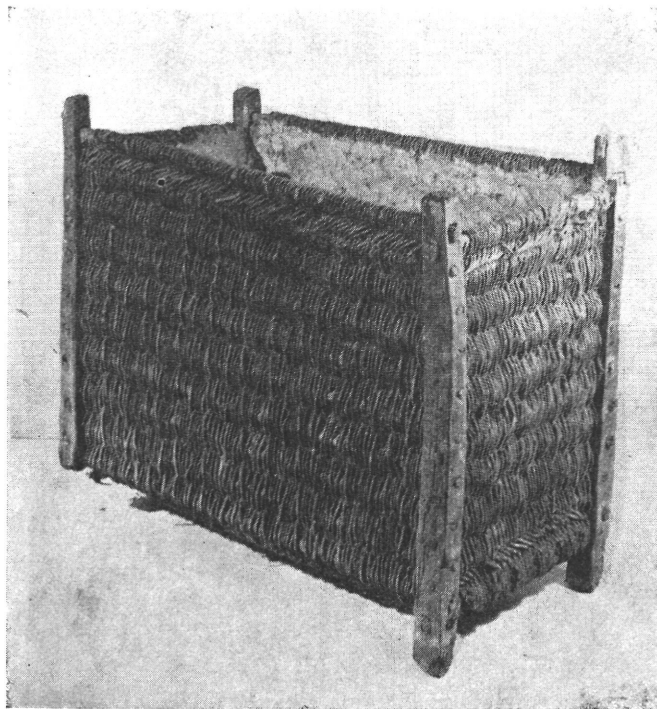
macska (63.76.1) ugyancsak olyan tárgy, amely még típusával sem volt képviselve gyűjteményünkben.

A fából készült *szalmahúzó horgokon* kívül figyelmet érdemel a vizzáki (Vas m.) *szalmahordó nyárs* (63.78.28; 27. ábra), melyről ugyan megemlékezett szakirodalmunk,¹⁰ de nem az őrségi területről és azonkívül gyűjteményünkben ez a tárgy sem volt még ez ideig képviselve. A kukorica megmunkálásnak eszkö-

¹⁰ Ethn. L. (1949) 271–5.

zeiből érdemes megemlíteni egyes kukoricabontó fácskák mellett a pázmándi (Fejér m.) *morzsolószéket*, mely állatalakot mutat (64.36.60).

A kereseszegi *trágyahúzó kapocs* (63.78.18) eddigi példányainkat jó zalai variánssal gyarapítja.

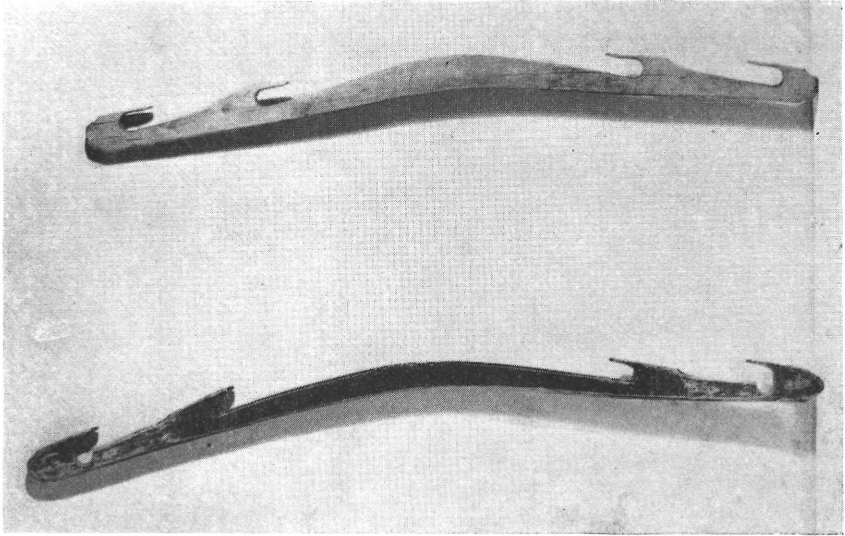
28. ábra. Gabonatartó kas. Máriaújfalu, Vas m.
Abb. 28. Getreidekorb. Máriaújfalu, Komitat Vas.

Igen jelentős az a máriaújfalui (Vas m.) *gabonatartó kas* (64.101.18; 28. ábra), amely keményfa vázon hajlékony vesszőből fonott és belül besározott és kimeszelt oldalakból áll. Az effajta gabonatartókat főleg Kelet-Magyarországról tartotta számon szakirodalmunk és az itt talált és múzeumunkba hozott példány elmélyítheti e vidéken is a kutatást.

TAKÁCS LAJOS

A **Közlekedés-teherhordás Gyűjteményben** az emberi erővel használt eszközök újabb két korsó-hordó vállrúddal gyarapodtak Mohácsról. Ezekkel a Dunáról hordták az ivóvizet, ma már csak a padlásokon kallódnak használaton kívül. A szóban forgó példányok is egyik sokac család padlásáról kerültek elő. Egy-egy háznál annyi darab volt, ahány asszony (a sokacok nagycsaládban éltek). A két példány közül egyik festetlen (64.58.17), az illető öregasszonyok használták, a másik (64.58.18) sötétkékre festett. Festett, gyakran tükörberakással díszített rudakat a fiatalasszonyok, leányok használtak. Ezt a pél-

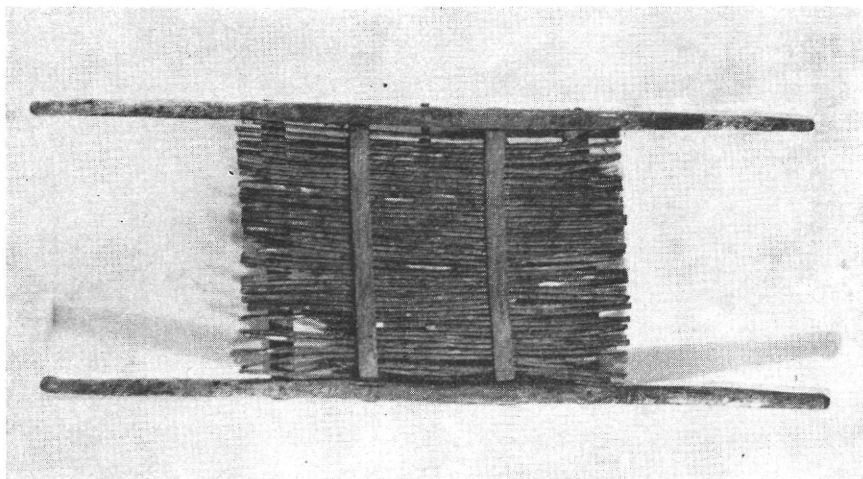
dányt föltehetőleg az eladó édesapja készítette az első világháború táján (29. ábra). Gyakran azonban a legények faragták a szeretőjüknek, s e korszórhordó rudak rendszeres tartozékai voltak a busójárásnak is — a legény szokás szerint először meghordozta a díszes rudat a busó felvonuláson, s utána adta át a leánynak. — A két ember által vitt teherhordó saroglyákból először 1962-ben került két példány gyűjteményünkbe, ehhez a most megszerzett harmadik saroglya (63.85.243; 30. ábra) formailag is, funkcionálisan is gyarapo-

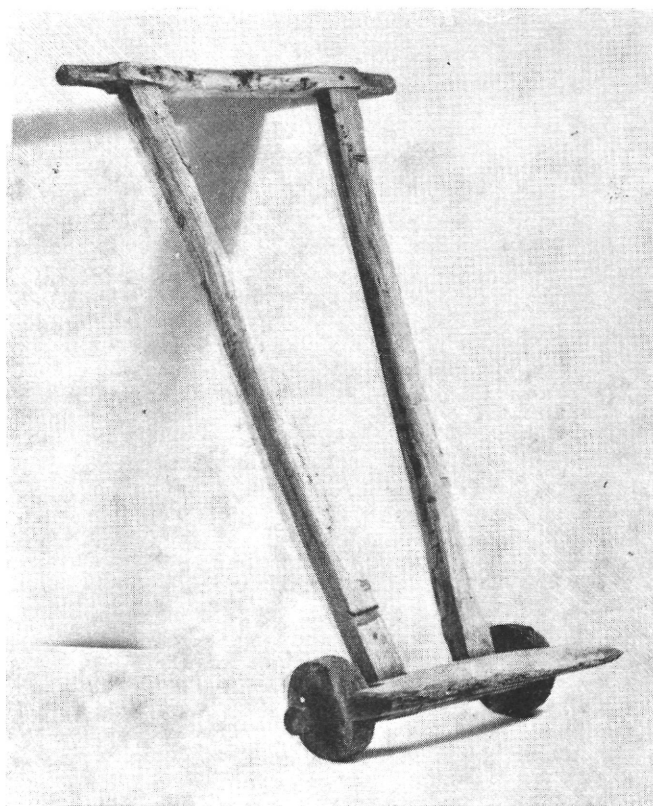
29. ábra. Korszórhordó rudak. Mohács, Baranya m.
Abb. 29. Krugtragstangen. Mohács, Komitat Baranya.

dás: a két *oldalát* öt csapolt *karfa* fogja össze, s a karfákon sűrűn gallyak vannak átbújtatva, *fonás*. Trágyahordásra, disznóöléskor a leölt állat beszállítására használják, lemosva, pokróccal letakarva. A faluban (Tiszanána, Heves m.) egyébként a befonatlan saroglya a gyakoribb. Inkább módosabb gazdáknál volt. — Egyedi darabnak látszik a tiszánánai ezermester által készített, nyomtatásnál, zsákhordásra használt kétkerekű tolókocsi (63.85.242; 31. ábra), mihelyst elnyomtattak, a padláson félretették. — Egy körülhatárolt foglalkozási csoport, a hagymakertészek sajátja volt Makón a *majsai talicska* (63.24.35; 32. ábra), Majsay Pál helyi talicskakészítő készítménye. A hagymakertészeknek nem volt kocsijuk, lovuk, ezen hordták a gyökeret haza, dughagymát ki a földre stb. Majd minden hagymás családnak volt, némely családnál több példány is.

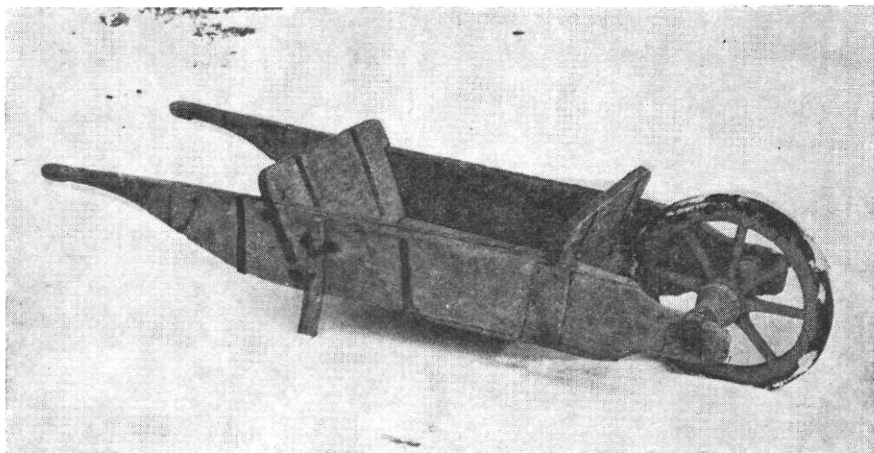
Áttérve az állati munkaerőt hasznosítható eszközök csoportjára, előbb a fogatolás, azaz az állat vonóerejét kihasználó eszközöket vesszük előre. Az *egyes járom* (63.85.241; 33. ábra) tiszánánai felbukkanása itt is datálható: az 1930-as évekre. Kisgazdák használták, ökröt fogtak bele, répa-, kukoricaművelésnél ekekapát húzatván. (A nagygazdáknak volt lovuk, azzal gyorsabb volt a munka.) Nem minden kisgazda csinált magának, hanem elkérték egy-

30. ábra. Kétkezi saroglya. Tiszanána, Heves m.
Abb. 30. Zweihändige Trage. Tiszanána, Komitat Heves.

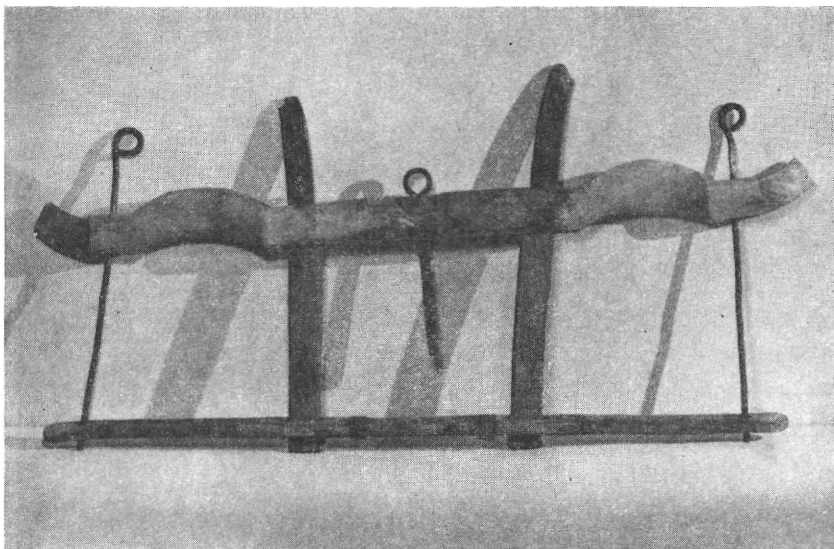
31. ábra. Zsákhordó tolókocsi. Tiszanána, Heves m.
Abb. 31. Sack-Schubkarren. Tiszanána, Komitat Heves.

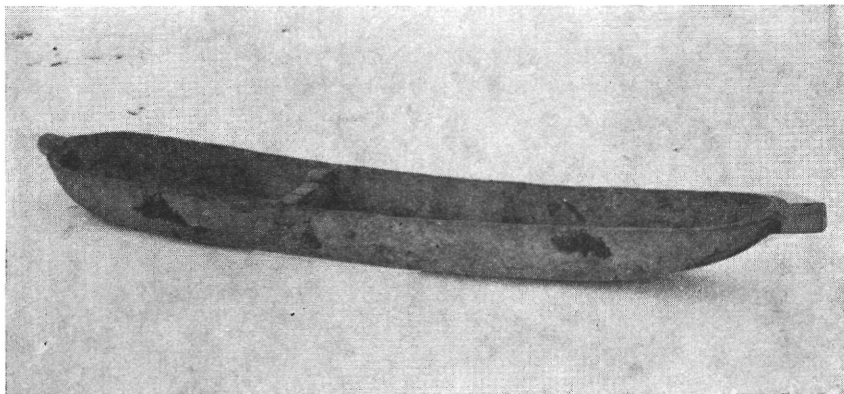
32. ábra. Hagymások talicskája, *majsai talicska*. Makó, Csongrád m.
 Abb. 32. Schubkarren der Zwiebelbauern. Makó, Komitat Csongrád.

33. ábra. Egyes járom. Tiszanána, Heves m.
 Abb. 33. Einzeljoch. Tiszanána, Komitat Heves.

34. ábra. Kettes járom. Tiszanána, Heves m.
Abb. 34. Doppeljoch. Tiszanána, Komitat Heves.

35. ábra. Egyfából vajt csónak. Mohács, Baranya m.
Abb. 35. Einbaum. Mohács, Komitat Baranya.

mástól. „Ez is mindig szolgálatban volt” — a termelőszövetkezeti gazdálkodásig. — Amint ismeretes, a magyarságnál a kettes járom a közönséges, s ha ezek között vannak is táji eltérések az anyagban, díszítésben, méretben, némileg a formában is, európai távlatból tekintve egy típusba tartoznak. Tehát a a jármok múzeumba gyűjtésénél különösen fontos, hogy aprólékosan gyűjtsük a tárgyra vonatkozó adatokat. A Tiszanánán gyűjtött *járom* (63.85.240; 34. ábra) is a szokásos forma, egyszerű kivitelben. Szemben a fenti egyesjárommal, ez emberemlékezet óta megvan, jelen példányt is ismeretlen időkből örökölték. A nagyszülők még teheneket is fogatoltak vele, ők már csak ökröket. A tsz-

gazdálkodás óta nem használják. — Csupán megemlítjük az ugyane községből bekerült, harmadik ló befogásához szolgáló *fogatóló vasat* (63.85.244), gépész-kovács készítette saját használatra, nincs adat, hogy másoknak volt-e, csak annyi, hogy gyakori nem volt. A fogatos teherhordó és közlekedő eszközök változatos csoportja került gyűjteményünkbe Szatmárból (*járóm, négyelő, parasztszán, kocsiszán, fatengelyű szekér*, két eltérő nagyságú kocsikak: *kiskas, nagykas*, fonott szekéroldal: *ódalkas*), ezeket itt csak számbavesszük, mivel jelen kötetben a gyűjtők külön beszámolnak róluk. Ugyane csoporthoz (63.64. törzsszám) hátalási eszközök is tartoznak: *fanyereg vaskengyelekkel, farmatringgal*, a vele használt kantárral, zablával, sőt még külön két *fanyereg váza* is.

A fanyergek ma már ritkán fellelhető becses emlékei s mintegy utolsó hírmondói e régen nem készített, nagymúltú tárgyféleségnek, mint a Mohácsról gyűjtött egyfából vajt csónak, sokác *csun* (64.58 1; 35. ábra), amit a múlt század végén készített Cselináz Ivó, s a mohácsi szigeten használták, legutoljára 1961-ben. Ezzel közlekedtek a tanyára (*szállás*). Minden gazdálkodó, akinek a szigeten tanyája volt, készített ilyet. Példányunk nyárfából vajt, nyújtott téglalap alakú, két végén ovális rúdszerű fogó, középen ugyancsak a csónak fájából kiképzett ülőke. Hossza: 410 cm, szélessége: 60 cm, magassága: 28 cm.

FÖLDES LÁSZLÓ

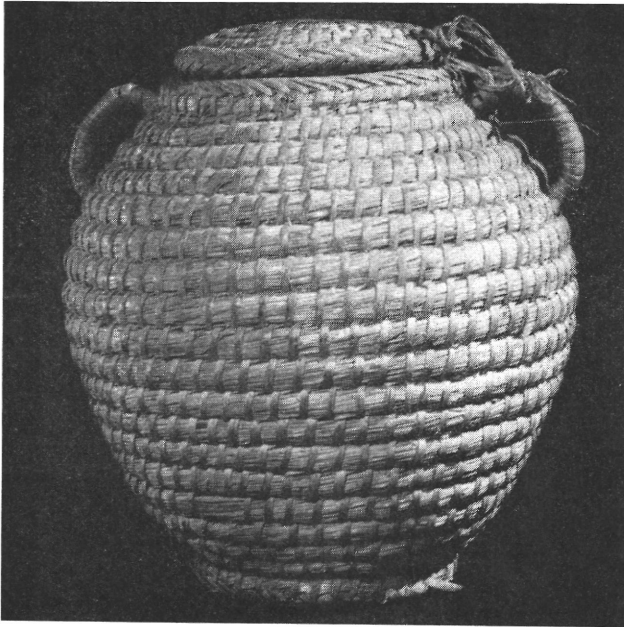
A **Táplálkozás** tárgyait őrző gyűjteménybe 323 tárgy került be. Származáshelyüket tekintve 93 alföldi, 30 dunántúli, 11 észak-magyarországi, 161 kelet-magyarországi (Szatmár és Bereg megyei) s 9 a Duna—Tisza közéről került a múzeum birtokába. Két tárgy lelőhelye meghatározhatatlan. A határon túl élő magyarságtól 15 tárgy származik. 1962-ben a legtöbb tárgy Magyarország északi megyéiből került gyűjteményünkbe, így az elmúlt két év alföldi és kelet-magyarországi súlypontja arányosan egészíti ki az előző évi gyarapodást.

A bekerült 323 tárgy közül a tűzhely körül használt tárgy 24, tartóedény 58, feldolgozóeszköz 71, tálaló és evőeszköz 58, fonott edény 105, dohányzással kapcsolatos 4, a felsorolt csoportokba be nem sorolható 3 tárgy. Az elmúlt két évi tárgygyarapodás a fenti csoportosítást tekintve így arányosnak mondható.

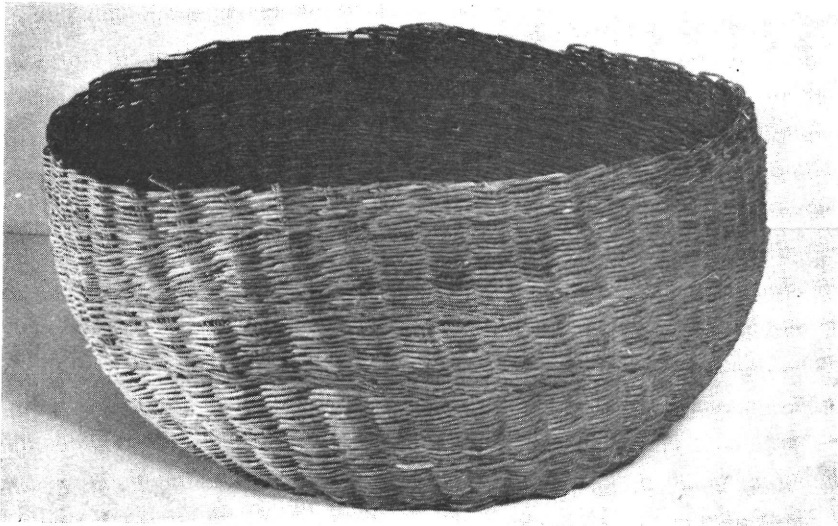
A bekerült tárgyak legnagyobb számú, következetesen gyűjtött csoportját a Szatmár és Bereg megyéből behozottak alkotják, ezeket más gyűjtemények anyagával egybedolgozva külön katalógus ismerteti. Nagyobb tárgycsoport került be Hódmezővásárhelyről, a néprajzi irodalomból már jól ismert,¹¹ de a múzeumban még nem képviselt egyszerű háztartási eszközökből. Figyelmet érdemel a fonott tartóedények közül egy tojástartó *kabak* (63.52.20; 36. ábra) alakja, és a két fül elhelyezése a hasonló formájú cserép tartóedények hatására vall.

Az ötödéves egyetemi hallgatók tiszánánai gyűjtése (63.85) az általános háztartási eszközök mellett fűz- és szalmafonatú edénysorozattal, hétköznapi és lakodalmi evőeszközsorozattal gazdagította a gyűjteményt. A fűzfából kötött

¹¹ KISS LAJOS: A kenyérsütés Hódmezővásárhelyen. NÉ. IX. (1908) 178—184. KISS LAJOS: A Hódmezővásárhelyi ember eledele. Ethn. XXXIV. (1923) 168.

36. ábra. Tojástartó kabak. Hódmezővásárhely, Csongrád m.
Abb. 36. Eierkorb. Hódmezővásárhely, Komitat Csongrád.

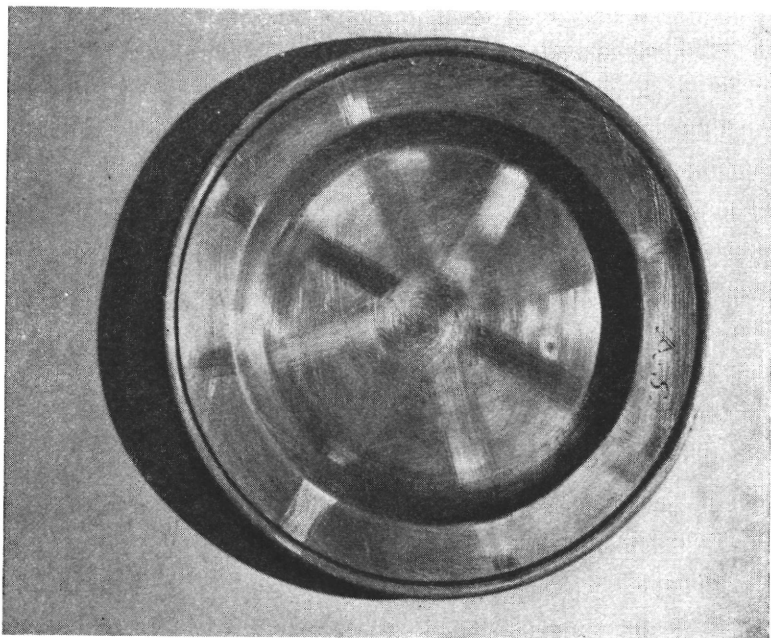
37. ábra. Nagykas. Tiszanána, Heves m.
Abb. 37. Großer Korb. Tiszanána, Komitat Heves.

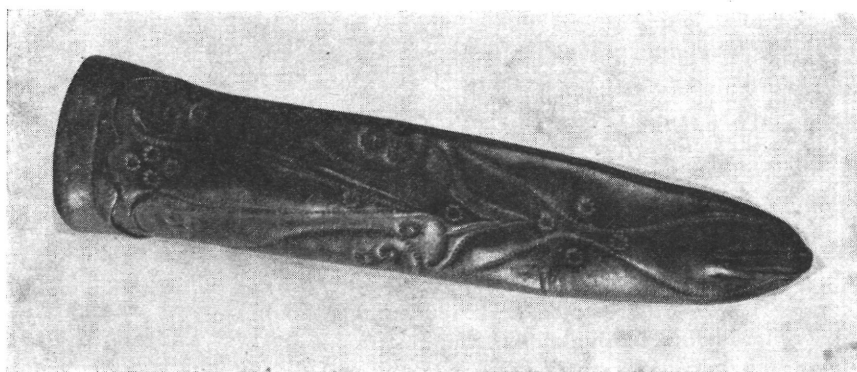
38. ábra. Kéregsótartó. Szentmihályfa, Zala m.
Abb. 38. Salzbehälter, Rindenarbeit. Szentmihályfa, Komitat Zala.

39. ábra. Rézbogrács. Máramarossziget környéke, RNK.
Abb. 39. Kupferkessel. Umgebung von Máramarossziget, VR Rumänien.

40. ábra. Ótányér, *cintányér*. Kapuvár, Győr-Sopron m.
Abb. 40. Zinnteller. Kapuvár, Komitat Győr-Sopron.

41. ábra. Késtok. Hódmezővásárhely, Csongrád m.
Abb. 41. Messerfuttermal. Hódmezővásárhely, Komitat Csongrád.

tartóedények közül méreteinél fogva említésre méltó a *nagykas*¹² (63.85.152; 37. ábra). Terményt, esetleg korpát tartottak benne a padláson. A használók maguk készítették.

¹² CSALOG ZSOLT: A kosárfonás ún. spiráltechnikája a magyar nyelvterületen (NÉ. XLV. (1963) 5–34.) c. munkájában megjegyzi, hogy a kas, kaska elnevezés az Alföldön általánosan a vesszőből kötött kosarakhoz kapcsolódik. Ezt a megállapítást alátámasztja nemcsak a bemutatott, hanem a többi tiszánai vesszőből kötött tárgy elnevezése is.

Csoportosan Zalából kerültek be még tárgyak, ezek közül említést érdemel egy kis kéreg sőtartó (63.61.2; 38. ábra), valamint az eddig gyűjteményünkben igen szegényesen képviselt hajdina és tökmag törésére egyaránt használt kölyű (63.61.9) egy példánya. A magányosan bekerült tárgyak közül kiemelkedik formája és díszítettsége révén a Máramarosziget mellől származó rézbogrács (63.75.1; 39. ábra). Formája mediterrán kapcsolatok felé mutat.¹³

Az 1964 évben gyűjtött tárgyak értékes darabjai az egyetemi hallgatók kapuvári gyűjtése folytán bekerült 4 óntányér (64.94.124—127; 40. ábra), népi nevén cintányér, amelyeket még a használat részletes leírásával sikerült ellátniuk a gyűjtőknek. A gazdag óntányér gyűjteményben ezek az első darabok, melyeknek használata és jelentősége még az élő gyakorlat alapján tisztázódott.¹⁴ Mivel feltehető, hogy az óntányérok használata a parasztság némely rétegénél országosan elterjedt lehetett, a most begyűjtött darabok alapján igen értékes általánosításokat tehetünk.

A domborított és bevert marhabőrből varit, pontsorokkal és csillagokkal díszített késtok (64.92.1; 41. ábra) kiállításainkon méltán képviselheti majd a Hódmezővásárhely környéki pásztorok művészi bőrmunkáit.

MORVAY JUDIT

A Népi Mesterségek (Kisipar) Gyűjtemény 230 tárggyal gyarapodott. Ebből külön egységet képez az a 73 tárgy, ami Szatmár megyéből került a gyűjteménybe. Ennek az együttesnek a bemutatására külön térünk ki.

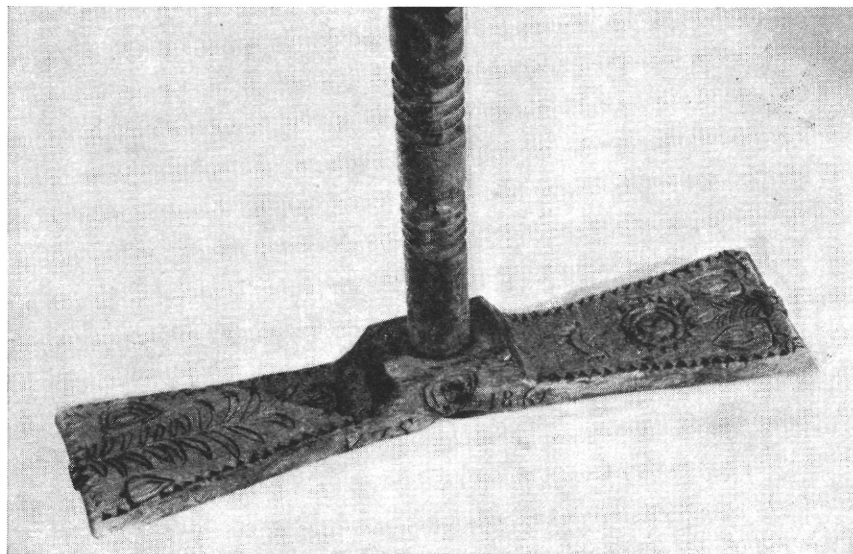
A textilkészítés és megmunkálás eszközei (79 db) többnyire egyes darabokból áll, bár a Tiszánánáról származó anyag a munkafolyamat több fázisát dokumentálja. Külön kiemelendő e tárgyak közül két talpas guzsaly (63.85.145—146; 42—43. ábra). Mindkét guzsaly szára esztergált, az előbbi talpát vésett virágminták díszítik, az utóbbi teljesen díszítetlen. A díszítés művészi értéke külön említést nem érdemel, de a díszítésbeli különbözőség a guzsalyok használóinak korosztályát határozza meg. Idősebb asszonyé volt a díszítetlen, míg a vésett díszítésűt minden esetben csak fiatalasszony használhatta. A bátorligeti (Szabolcs-Szatmár m.) kóróból készült motolla (64.82.5; 44. ábra) egyedi darab, eselédasszony eszköze volt.

Az 1962-ben Mérán (RNK) vásárolt orsókarika-csoport kiegészítéséül 1963-ban újabbak kerültek gyűjteményünkbe (63.8.3—30).

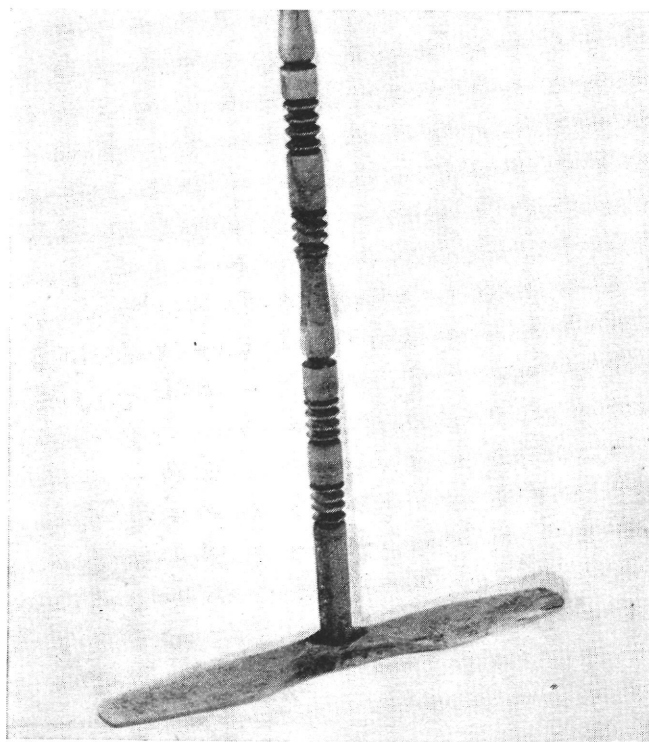
A nyolc mosósulykot és a hét mángorlót technikai és esztétikai vonatkozásokon túl funkciójának sokoldalú lejegyzése teszi különösen értékesé. Részletes adatokat jegyeztünk le a zentelkei (RNK) orsó (63.22.3) gyűjtésekor az orsók árusításáról, ami a gyűjtemény nagyszámú orsóit is magyarázza, társadalmi vonatkozású adataival értékesebbé teszi. Az 1964-ben Hartáról (Bács-Kiskun m.) bekerült kendertilók (64.91.33—34) névjellel ellátottak. Öröklés vagy vásárlás útján az egyes családokhoz került tilókra az új tulajdonosa ráfaragta vagy rányomta névjelét, ami többnyire a családfeje volt. Elég gyakori az is, hogy a férj és feleség névjele együtt szerepel a tárgyakon.

¹³ SCHEURMEIER: Wasser-und Weingefässe im heutigen Italien. Bern. 1934. 25—26.

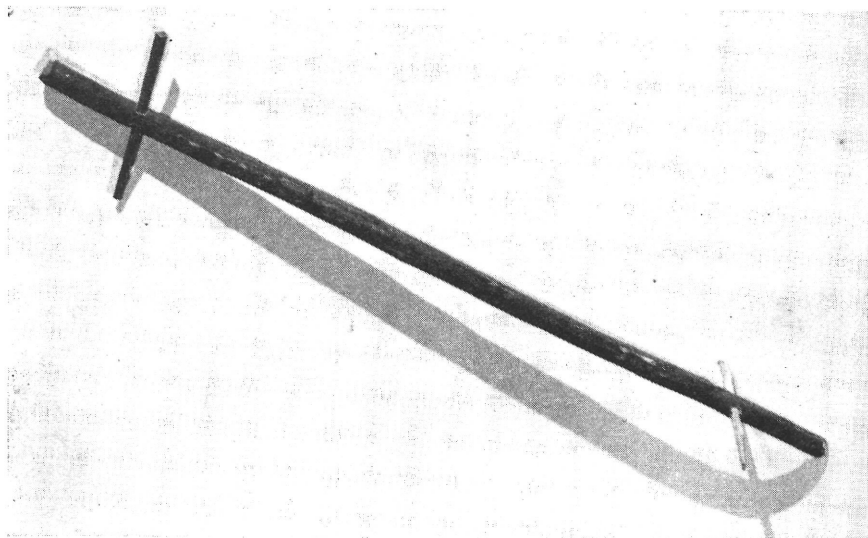
¹⁴ A Néprajzi Múzeum óntányérjai, kis kivételtől eltekintve az erdélyi szász városokban készültek és onnan is kerülhettek — az első világháború egyik fémgyűjtési mozgalma folytán — közvetve a Néprajzi Múzeum birtokába. Készítési idejük — az évszámok darabokból következően — zömmel a XVIII. sz. és a XIX. sz. eleje.

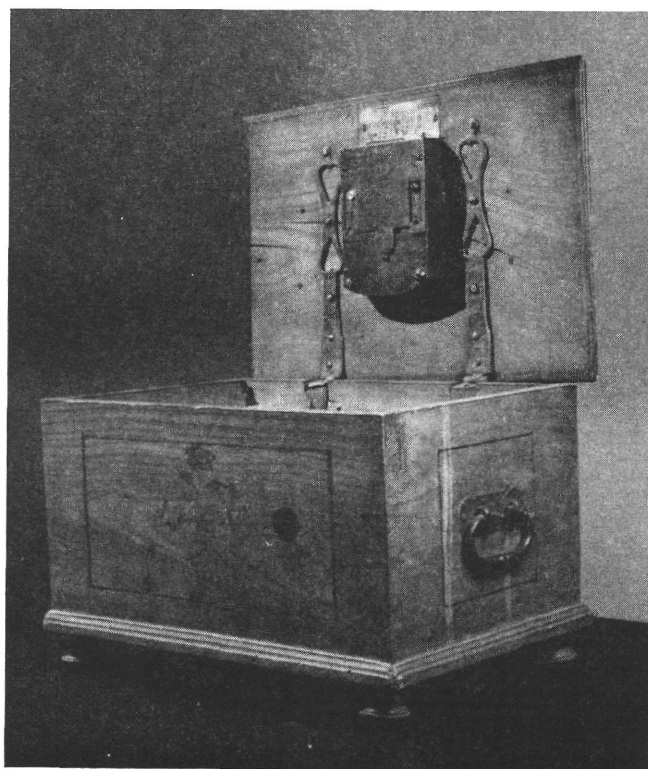
42. ábra. Guzsaly. Tiszanána, Heves m.
Abb. 42. Spindel. Tiszanána, Komitat Heves.

43. ábra. Guzsaly. Tiszanána, Heves m.
Abb. 43. Spindel. Tiszanána, Komitat Heves.

44. ábra. Motolla. Bátorliget, Szabolcs-Szatmár m.
Abb. 44. Spindelflügel. Bátorliget, Komitat Szabolcs-Szatmár.

45. ábra. Céhláda. Nagyvárad. RNK.
Abb. 45. Zunfttruhe. Großwardein, VR Rumänien.

A famegmunkálás eszközanyaga (8 db) néhány egyedi tárggyal bővült, így például az erdőgazdaság, az ácsolt láda készítés, a vesszőmunka szerszámaival.

A szakirodalomból jól ismert gyékényszövés tárgyi dokumentálására 1963-ban került sor, amikor is Tápéról (Csongrád m.) egy teljes szövőszéket szereztünk meg (63.55.1–7).

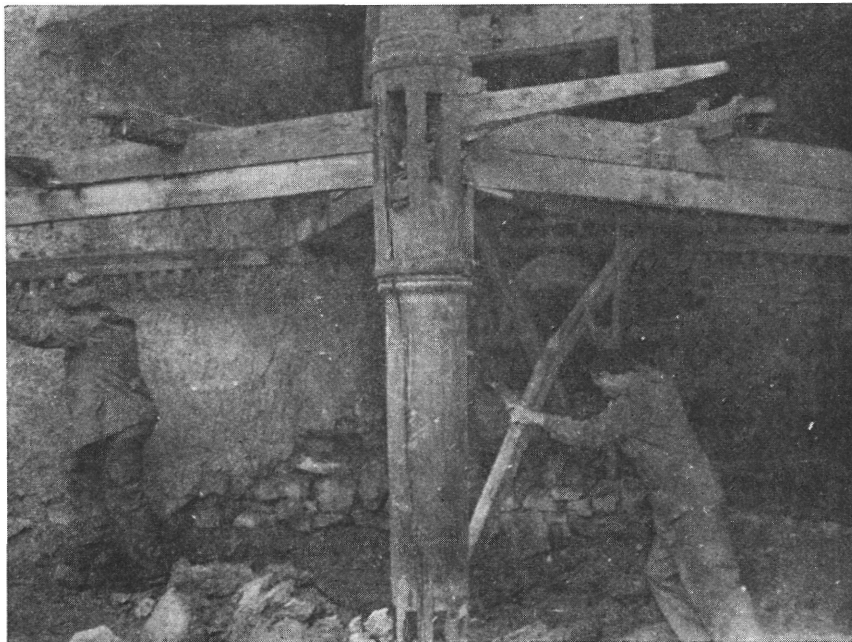
Egyéb mesterségek (9 db) újonnan bekerült egyes darabjai a gyűjteményben meglevő szerszámanyag kiegészítését szolgálják.

A céhemlékanyag (3 db) újabb céhládákkal növekedett, külön említést érdemel az 1823-ból datált nagyváradai fazekas céh láda (64.26.1; 45. ábra).

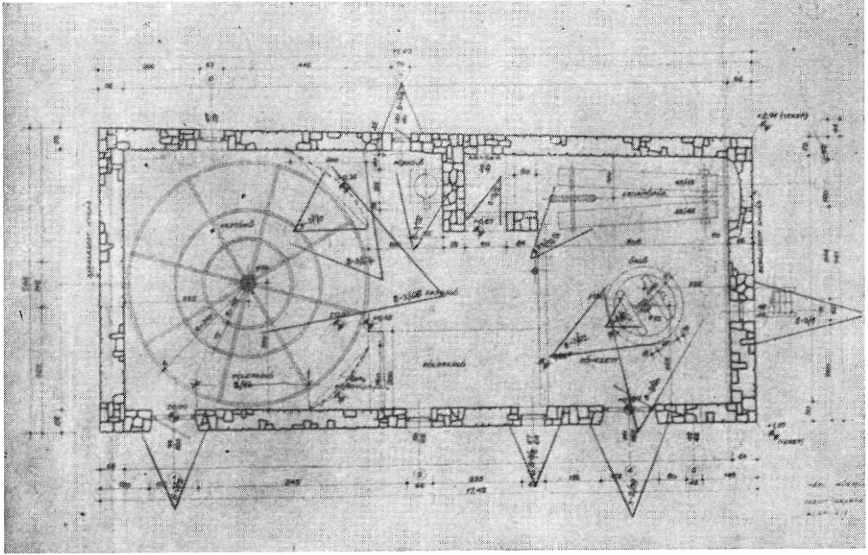
Kiemelkedő az a 48 tárgyból álló együttes, (63.54.2–51), amely egy faddi (Tolna m.) faragómester, paraszti specialista, teljes szerszámkészlete. Ez a típusú műhelyfelszerelés eddig hiányzott a gyűjteményünkben. Az anyag részletes ismertetése a Néprajzi Értesítő jelen számában külön cikkben szerepel.

MOLNÁR MÁRIA

Az Építkezés Gyűjtemény anyaga 16 darab tárggyal szaporodott. Az összegyűjtött anyag nagyobb része a lakóház tartozékaként szolgált, pl. a különböző záruk (lakóház, melléképületek, pincék) s megszereztük egy mezőkövesdi búboskemence deszkából készült padkáját lábazatával együtt (63.74.1–4). Ezt az anyagot már két kiállításba építettük be. Jelenleg a múzeum interieur kiállításában van beépítve.

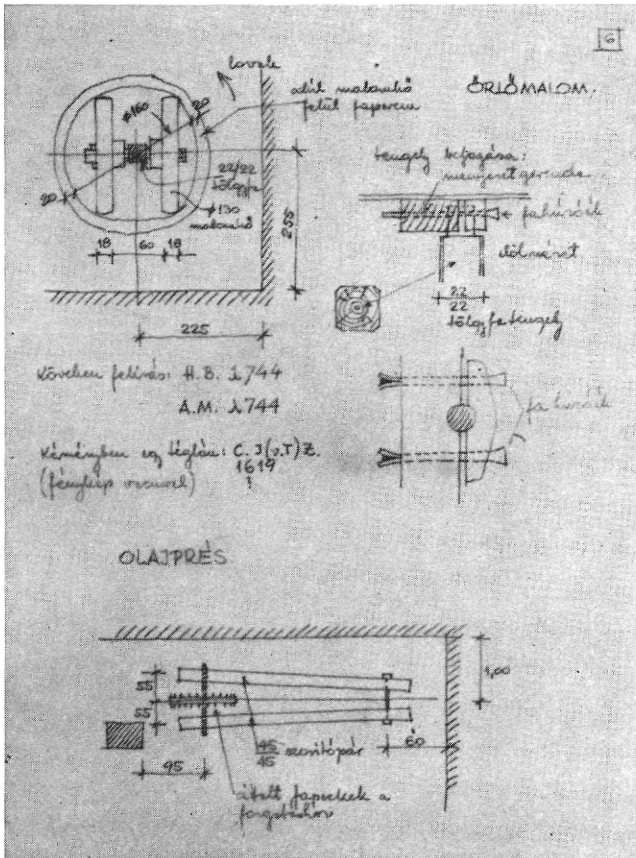

46. ábra. Olajütő malom. Szentjakabfa, Veszprém m.
Abb. 46. Ölpresse. Szentjakabfa, Komitat Veszprém.

47. ábra. Olajütő malom alaprajza. Szentjakabfa, Veszprém m.

Abb. 47. Grundriß der Ölpreße. Szentjakabfa, Komitat Veszprém.

48. ábra. Olajütő malom részletrajza. Szentjakabfa, Veszprém m.

Abb. 48. Detailskizze der Ölpreße. Szentjakabfa, Komitat Veszprém.

A kisebb tárgyakon kívül Szatmár megyéből nagy önálló építmények is kerültek gyűjteményünkbe. Tiszabecsről fűzvesszőből font kukoricagórét és ugyaninnét vesszőből fonott tyúkólat hoztunk be. (63.34.209–210). A legnagyobb építmény Botpaládról került be: egy nagyméretű, hat osztatú, keményfából készült gabonás kamra.¹⁵

49. ábra. Olajütő malom. Szentjakabfa, Veszprém m.

Abb. 49. Ölpressen. Szentjakabfa, Komitat Veszprém.

Ugyancsak itt számolunk be a szentjakabfai (Veszprém m.) olajütőmalomról, amely 1964 júliusában került gyűjteményünkbe (46. ábra). Lebontását egy muzeológus és 4 szakember végezte (47–48. ábra). A szerkezet viszonylag nagykiterjedésű (137 m²) kőépületben volt beépítve (49. ábra). Alkatrészei: kemény, szijas fából készültek, 8–10 mázsás is van közöttük, 1744-ben készült. Ilyen korai évszámmal datált hasonló funkciójú malomról, amely ennyire épen maradt, szaktudományunk nem tud. Ehhez még azt is hozzátehetjük, hogy 1949-ig dolgoztak vele, s szerkezete majdnem teljesen épen maradt. A restaurálási munkákon kívül kiegészítésre szorult a nagy (620 cm átmérőjű) meghajtó kerék, ez 1963 telén sajnálatos módon megsérült, de szakembereink a rendelkezésre álló dokumentációk alapján helyre tudják állítani. Az olajütőmalom szétszedését az Országos Műemléki Felügyelőség által rendelkezésünkre bocsájtott műszaki felmérési dokumentáció alapján végeztük. A szétszerelési munkálatokról, munkafolyamatokról, alkatrészekről, szállításról, elraktározásról 127 fényképfelvételt készítettünk.

ERDÉLYI ZOLTÁN

¹⁵ E tárgyakat MORVAY JUDIT mutatja be.

A **Bútor és Világítóeszköz Gyűjtemény** gyarapodása 255 tárgy. Aránylag legjelentősebb az ágyak (10) és a szekrényfélék (15) szaporodása. Időközben átvette a gyűjtemény a lakásdíszítő képeket is, melyeken eddig a múzeum négy gyűjteménye osztozott: a Kerámia- (üvegek), a Hagyomány- (fa-, papír-, vászonalapú szentképek), a Bútorgyűjtemény (családi képek) és az Ethnológiai Adattár (vegyes képanyag az üvegek kivételével), ami erősen gátolta a fejlesztést. A képanyag 92 tárggyal gyarapodott.

50. ábra. A szoba asztalfelőli része. Kapuvár, Győr-Sopron m. F. 184596

Abb. 50. Stubeninneres. Kapuvár, Komitat Győr-Sopron.

Az elmúlt két évben begyűlt tárgyak többsége a múlt század második feléből és századunkból való. XVIII. századi keltezésű csupán egyetlen tárgy visel, egy 1785-ben készült menyasszonyi láda Tiszanánáról (Heves m., 63. 85.233). Az évszám tanúsága szerint a XIX. sz. első felében készült 10 tárgy, a század második felében 14, míg a XX. századól 21 datált tárgyunk van, köztük a legkésőbbi kilenc 1940-ben csináltatott hartai bútor (64.68.3–8; 64.68.12–14).

A begyűlt anyag jelentős részét két teljes szobabelső teszi ki, az egyik Kapuvárról (Sopron m.), a másik Hartáról (Bács-Kiskun m.). Mindkét szoba-berendezés összefüggő egységként, lényegében egy-egy családtól került be.¹⁶

Kapuvári szoba megszerzését már hosszabb ideje terveztük, különösen mivel ebben a községben a régies, sarkos lakáselrendezés — az egyes berendezési

¹⁶ Eddig a Néprajzi Múzeumban csupán két ilyen, egészében egy családtól megszerzett együttes volt, az elsőt FÉL EDIT gyűjtötte Martoson 1939-ben (Ltsz. 136288–136417), a másik Faddról került be 1962-ben (ltsz. 62.182.1–51).

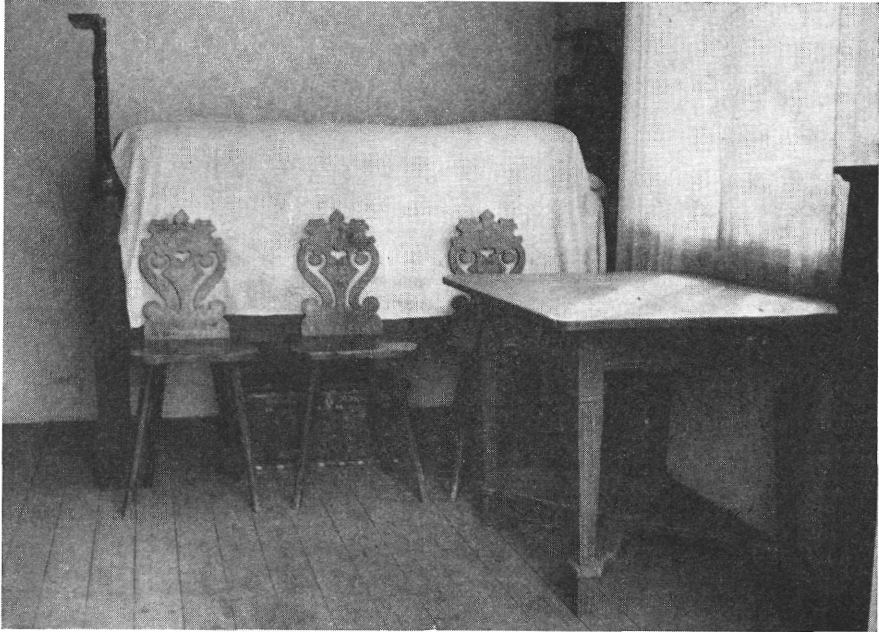

51. ábra. A szoba ágyfelőli része. Kapuvár, Győr-Sopron m. F. 184546
Abb. 51. Teil der Stube beim Bett. Kapuvár, Komitat Győr-Sopron. F. 184596.

52. ábra. Szoba karácsonyi asztala. Kapuvár, Győr-Sopron m. F. 184614
Abb. 52. Weihnachtstisch der Stube. Kapuvár, Komitat Győr-Sopron. F. 184614.

tárgyak cserélődése ellenére — jellemző és virágzó formában élt tovább napjainkig. A kiválasztott együttes — jómódú család *parádés* szobája (50—51. ábra) — megvétele nem volt könnyű, egy-két kisebb jelentőségű holmit nem is sikerült a tulajdonostól megszerezni, ezeket máshonnan pótoltuk. A megvett szobabelső legényegesebb elemei: a sarokpad, a Mária-ház és az ágyak 1886-ban és 1887-ben készültek, s csak kevés cserélődött az eredeti tulajdonos

53. ábra. Szobasarok Hartáról. (Budapestre költözött családnál).
Abb. 53. Ecke in der Hartaer Stube (bei der Familie in Budapest).

fiának házasságkötése alkalmával, 1925-ben, így az ágyak előtt álló székek, az asztal s egy-két kép. Többségükben a két időpont között kerültek a szobába az apróbb tárgyak.

A kapuvári szobára különösen jellemző a sok kegytárgy. A sublótok divatbajötte a múlt század második felétől országosan ösztönzően hatott az apróbb dísztárgyak, csecsebecsék gyűjtésére, Kapuvárott viszont valóságos házioltár alakult ki így. Mégis a szentsarok jelentőségét ez szinte a legutóbbi időkig nem csökkentette, s ebben igen jelentős az ott elhelyezett Mária-ház szerepe. A Mária-házban álló, helyi viseletbe felöltöztetett máriacelli fa Madonna ruhájára szokás ugyanis aggatni a jeles alkalmak emlékeit: az első áldozás, táncban, rekrutaként, lakodalomkor, halottvívés alkalmával viselt bokkrétát.

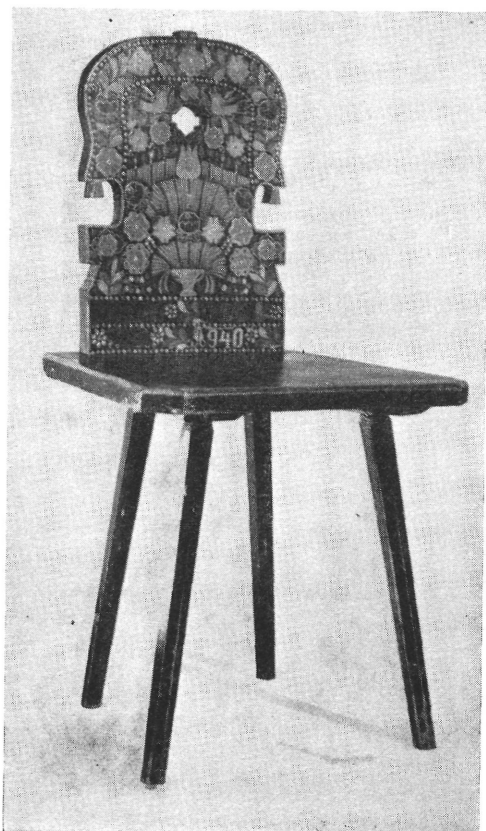
Megemlítendő még, hogy első ízben tettünk ezúttal kísérletet arra, hogy a múzeumba hozott szobával ünnepi alkalmat is be tudjunk mutatni, a kapuvári szobához ugyanis megszereztük a karácsonyi asztal felszerelését is: a *karácsonyi abrosz*-ra helyezett jászolt, gyertyatartókat és a padra tett szakajtót, amiben a *Kisjézus szemgye*, árpa, búza, zab szokott lenni (52. ábra).

A hartai szobát 1964-ben Budapestre költözött szegényparaszt család ajánlotta fel megvételre. A hartai németiség bútoraiból eddig is nagyobb gyűjteményt őrzött már a Néprajzi Múzeum — ide tartozik például a korábban ismertetett, 1961-ben vásárolt szekrény¹⁷ —, ez azonban különböző időkből származó, egymással össze nem függő tárgyakból áll, melyek többsége minden adatolás nélküli. A mostani egészen kései szoba — a tárgyak többsége 1940-ben,

54. ábra. Első ágy elé való szék. Harta, Bács-Kiskun m.

Abb. 54. Stuhl, der vor dem vorderen Bett stand. Harta, Komitat Bács-Kiskun.

55. ábra. Hátsó ágy elé való szék. Harta, Bács-Kiskun m.

Abb. 55. Stuhl der vor dem hinteren Bett stand. Harta, Komitat Bács-Kiskun.

a házasságkötés évében, illetve az azt megelőző években készült — megszerzését éppen életközelsége indokolta, az, hogy ezzel ismét egy szervesen felépült együttest kaphatunk. Igen jellemző, hogy a család felfogása szerint ezekhez a régies jellegű bútorokhoz a régebbi lakásrend is kötelezően hozzátartozott, tehát a fővárosban is, amennyire az otthonitól különböző méretű és beosztású helyiség engedte, a régi szabályokhoz igazodva helyezték el a Hartáról hozott

¹⁷ K. CSILLÉRY K.: A Bútor- és Világítóeszköz Gyűjtemény. NÉ. XLIV. (1962) 237.

bútort, így a meglehetősen magasra vetett ágy elé sorakoztatva a székeket (53. ábra); míg a ház másik helyiségében a modern bútorokkal felszerelt lakószoba elrendezése a polgári hálósobákénak felel meg. Akárcsak Kapuvárott, ettől a családtól is megkaptuk a szobához tartozó családi képeket is, továbbá a tárgyakat, amelyek az asztalsarok falát díszítették. Hartán helyszíni gyűjtéssel szereztük meg az ágyneműt, a kékfestő ágy- és asztalterítőt, ezt az eladónál már fehér, városi divatú váltotta fel, s még egy-két kisebb kiegészítő tárgyat.

A hartai együttes darabjai közül a székekre külön is érdemes felhívni a figyelmet, mivel szemléletesen példázzák, hogy mennyire befolyásolja a berendezési tárgyak díszítettségét a hagyományos lakásrendben kijelölt helyük. Ugyanis Hartán az első ágy elé cifrább, áttört támlájú székeket volt szokás készíttetni (64.68.3—5; lásd pl. 54. ábra), míg a hátsó ágy elé egyszerűbb tömör támlájúakat (64.68.12—14; lásd pl. 55. ábra).

Székekből különben két szép sorozat is gyarapította a bútorgyűjteményt az elmúlt két évben. Az egyik a Botpaládról (Szatmár m.) és környékéről való széksorozat (63.34.141—152; 63.34.161; 64.87.106—111), mely a helyben használatos székféleségeket mutatja be — s melyről a helyszínen gyűjtött többi tárggyal együtt e folyóirat más helyén számolnak be a gyűjtők. A sorozatból kiemelkednek azok a székek, amelyeknek támlája és ülése egyfából van kifaragva (63.34.147—149) (hozzájuk járul még 64.69.1).¹⁸ Erre a régies — és egykor Európa nagy részén elterjedt¹⁹ — székfomára nálunk MÓRICZ ZSIGMOND figyelt fel elsőként,²⁰ de csak 1956-ban került az első példány múzeumunkba.²¹ Magyarországon valaha nyilván többfelé ismert lehetett,²² ma azonban már csak Szatmár megyében várható némileg nagyobb számú előkerülése. Éppen ezért igen örülnünk kell, hogy most már öt példányunk van innen a formai változatok szemléltetésére.

Kisebbsorozat képviseli a tiszánánai (Heves m.) székeket (63.85.218—227), ezek közül a lécvázis, szalmából vagy kukoricacsuhéból kötött — ritkábban deszkázott — ülésszékek változatai figyelemre méltóak (63.85.219—224). A bemutatott két darabot (63.85.221—222; 56. ábra) fiatal házaspárnak készítette az ifjú férj apja 1889-ben, erre utal a névjel (VG = Vankó Gábor, BM = Bartók Mária). A székeket hétköznapi, asztalszéknél való étkezéskor használták. Jellemző, hogy a férj széke valamivel magasabb feleségénél (előbbi : 83 cm, ülés m: 42 cm; utóbbi m: 76 cm, ülés m: 40 cm). Ennek a lécvázis széktípusnak, noha Cs. SEBESTYÉN KÁROLY felhívta rájuk a figyel-

¹⁸ A 63.34.147 ltsz. tárgy képét közli: VARCHA L.: Magyar népművészet. A Néprajzi Múzeum kiállítása, Múcsarnok 1963. Magyar Építőművészet. 1963. 5. 62.

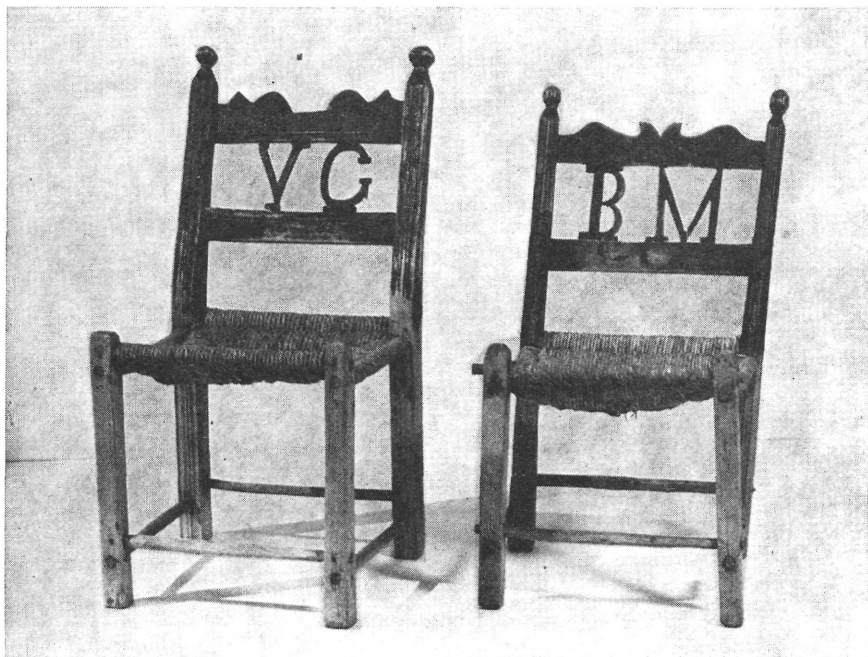
¹⁹ Összefoglalóan ír erről a formáról: KRÜGER, F.: El mobiliario popular en los países románicos. B. Anales del Instituto de Lingüística. VII. (1959) 48—49. l., XI. t. Az általa idézett példák mellé említük meg a múzeumunkba került finn példányt is, lásd: ifj. KODOLÁNYI J.: Európa-Gyűjtemény. NÉ. XLIV. (1962) 256.

²⁰ „... érdekes specialitása a Tiszahát némely falujának a diófa-kis-szék, melynek egy darabból van a háta és az ülkéje”. MÓRICZ Zs.: Szatmár vármegye népe. Szatmár vármegye. Szerk. BOROVSKY S. Budapest, é. n. 264. Ilyen Szatmár megyei székecske képét közli: SZENDREY Á.: Magyar gyalogszékek. NÉ. XXIII. (1931) 84.

²¹ 56.15.3, MORVAY JUDIT gyűjtése. Közli: DOMANOVSKY Gy.: Népi bútorok. Budapest, 1964, 29. á.

²² Székelyföldi előfordulására lásd: MALONYAY D.: A magyar nép művészete. II. Budapest, 1909. 190. l., 323. á.; HERMAN O.: A magyar pásztorok nyelvkinése. Budapest, 1914. 214. Baranyában szajki németeknél maradt fenn egy 1754-ből datált példánya. Lásd: MÁNDOKI L.: Baranyai székek. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve. 1962. 353—54.

met, korábban alig kerültek be példányai, nyilván mivel ismertetőjük, ellentétben a becsapolt lábú székkal, idegen hatásúnak, újabban átvettnek vélte.²³ Pedig kevés olyan népi bútormánk van, amelyikről annyi ábrázolás alapján mondható, hogy már a középkorban elterjedt volt hazánkban,²⁴ ami természetes is, ha tudjuk, hogy ez a székkforma Európa-szerte, sőt azon túl is elterjedt,

56. ábra. Férj és feleség széke. Tiszanána, Heves m.
Abb. 56. Stühle eines Ehepaars. Tiszanána, Komitat Heves.

míg a reneszánsz eredetű becsapolt lábú szék csak jóval szűkebb körben. A mostani gyűjtésből kiviláglik, hogy Tiszanánán — mint bizonyára nem egy helyen még²⁵ — a becsapolt lábú szék (63.85.218; 57. ábra) múló divat volt csupán, nem terjedt el általánosan, s nem is tudta háttérbe szorítani a lécvázás széket.

²³ Cs. SEBESTYÉN K.: Magyar parasztszékek. Népünk és Nyelvünk. IX. (1937) 145—46.; uő.: Ungarische Bauernmöbel. Ungarische Jahrbücher. XVIII. (1938) 241. Késeinek ítélik az újabb munkák is: DOMANOVSKY GY.: Magyar parasztbútor. Budapest, 1942. 18.; uő. i. m. 17.; MÁNDOKI L.: i. m. 358.

²⁴ E székkforma általam ismert legrégebb hazai ábrázolása az 1220 körül épült vértesszentkereszti templom egyik ülő szerzetest ábrázoló oszlopfőjén van. Képét lásd: RÉVHELYI E.: L'église de Vértesszereszt et ses rapports avec l'architecture hongroise de l'époque arpadienne. Acta Historiae Artium. V. (1958) 26. á. Ilyen felépítésű az a szék is, melyre a lőcsei Szt. Jakab templom „Irgalmasság cselekedetei” falképén a felruházandó szegényt ültetik (1380 körül); lásd pl.: RADOCZAY D.: A középkori Magyarország falképei. Budapest, 1954, LXII. t. Jól látható a jellegzetes támlamegoldás a lippai (?) Mária születése képen (1510—20), lásd: RADOCZAY D.: A középkori Magyarország táblaképei. Budapest, 1955. CCXXV. t.

²⁵ Dunaújvároson például csak csupa lécvázás szék került elő. Vö.: B. SERGŐ E.: Dunaújvárosi (pentelei) népi bútorok. Alba Regia. 2/3. (1963) 186—87.

57. ábra. Becsapolt lábú szék. Tiszanána, Heves m.
Abb. 57. Schemelstuhl. Tiszanána, Komitat Heves.

A középkori örökségbe tartozó bútordarabok közt figyelemre méltó a Parádon (Heves m.) megszerzett *hosszú szekrény* (63.20.5; 58. ábra). Noha az ilyen keskeny, alacsony, hosszúkás (hossza: 155 cm) formájú ácsolt ládának, mely arányaiban legközelebb áll ládáink antik előképéhez,²⁶ s mely még a korai középkorban is uralkodó forma lehetett,²⁷ egykori magyarországi megléte nem volt kétséges,²⁸ a Néprajzi Múzeum gyűjteményéből mindeddig hiányzott az ezt szemléltető tárgy.

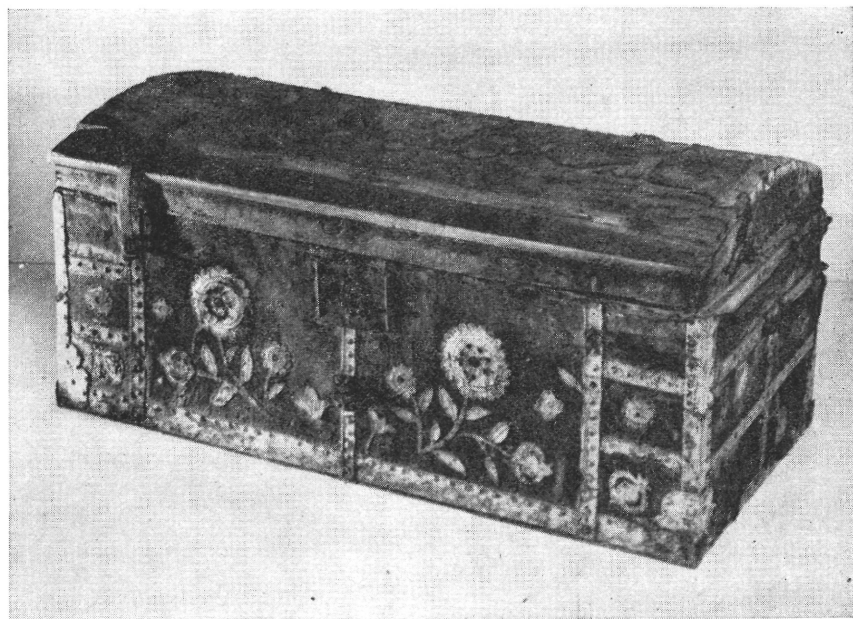
²⁶ Összefoglalásul: WATZINGER: Griechische Holzarkophage aus der Zeit Alexanders der Grosse. Leipzig. 1905. Jól mutatja ezeket az arányokat a Szépművészeti Múzeumban őrzött egyiptomi példány is: K. CSILLÉRY K.: Az ácsolt láda. MTA. II. o. Közl. 3. I. (1951) XXVI/2. t.

²⁷ Idézhetnők például a svájci S. Valeria ob Sitten múzeumában őrzött neves XII. századi darabokat (v. FALKE, O.: Deutsche Möbel des Mittelalters und der Renaissance. Stuttgart, 1924. 15–18.).

²⁸ VISKI K.: Bútorzat. Magy. Népr.² Budapest, 1941. I. 232. Erdélyi múzeumok, így a kolozsvári és a sepsiszentgyörgyi, több ilyen bútort is őriznek. Az ácsolt ládák talán legfontosabb Gömör megyei központjában, Kietén 1961-ben tett gyűjtőút során is találtam ilyet padláson felhalmozódó régi holmik között.

58. ábra. „Hosszú szekrény”. Parád, Heves m.
Abb. 58. Stollentruhe. Parád, Komitat Heves.

59. ábra. Sárgaréz veretes láda. Erdély, RNK.
Abb. 59. Truhe mit Messingbeschlag. Siebenbürgen, VR Rumänien.

60. ábra. Állószekrény. Somogyigal, Somogy m.
Abb. 60. Schrank. Somogyigal, Komitat Somogy.

A parádi gyűjtés különben egy érdekes záródású pénzesládát (63.20.2) és egy summásládát (63. 20.1) is hozott. Ez utóbbi nem volt még képviselve gyűjteményünkben. Egészen egyszerű, elején a tulajdonos nevével: Kis Annuska Parád. 1922-ben készült. A láda kis mérete (hossza: 54,5 cm) jól mutatja, milyen keveset vittek magukkal a summások az otthontól távol végzett munkára.

A ládák között meg kell még említeni egy bőrrrel borított, sárgaréz veretes erdélyi ládát (63.41.1; 59. ábra).²⁹ Ez a tárgy tulajdonképpen már a népi és úri darabok határán áll, mindenesetre múzeumunk már őriz hasonló, 1909-ben megszerzett darabot Aradról (RNK).³⁰ Ilyen bőrzött láda egykor

²⁹ 1921-ig Lázárföldön (v. Torontál m.) volt használatban, oda kelengyével került Marosvásárhelyről.

³⁰ 1768-ból származik (59.676), ez idő tájt készülhetett a most bekerült példány is.

61. ábra. Mária kép. Zseliz, CsSzk.
Abb. 61. Marienbild. Zseliz, CSSR.

nem lehetett ritka nálunk,³¹ s mivel a bőrborítású, fémveretes láda elsősorban a nyugati román népeknél volt elterjedve,³² hozzánk nyilván Olaszországból került. Olaszos, pontosabban a bolognai, illetve velencei reneszánsz ládákéhoz³³ hasonló az előrész virágdíszének felépítése is, mely jellegzetes kompozíció megfelelői festett Bács megyei és erdélyi ládákon is megtalálhatók.³⁴

³¹ A figyelemet BALOGH JOLÁN tanulmánya irányította rájuk: Kolozsvári reneszánsz láda 1776-ból. Kelemen Lajos Emlékkönyv. Kolozsvár, 1957. 9—23. A bőrös ládákra vonatkozó adatok közül lásd pl.: „Harom lada berrel bwrethot” (1556) „Hituan ormos bwr lada, kiben diuersae literae Missiles continentur” (1597) SZAMOTA I.—ZOLNAI GY.: Magyar Oklevél-Szótár. Budapest, 1902—906. 92—93. Lásd még: SZARVAS G.—SIMONYI ZS.: Magyar Nyelvtörténeti Szótár. II. Budapest, 1891. 504. (1666-os adat).

³² KRÜGER, F.: El mobiliario en los paises románicos. A. Coimbra, 1963. 97—123. 1., 18—30. á.

³³ Vö. pl.: SCHOTTMÜLLER, I.: Wohnungskultur und Möbel der italienischen Renaissance. Stuttgart, 1928. 121., 149. á.; v. BODE, W.: Die italienischen Hausmöbel der Renaissance, Leipzig, 1920. 110. á.

³⁴ Lásd pl.: BÁTKY ZS.—GYÖRFFY I.—VISKI K.: Magyar népművészet. Budapest, 1928. 145. t.; DOMANOVSKY GY.: Népi... 9. á.

Egy somogyigali állószekrény (64.93.1; 60. ábra) ismertetését sajátos formájú orommegoldása indokolja. A közelmúltban mutatta ki ugyanis SCHMIDT LEOPOLD, hogyan terjedt el Észak-Németországból kiindulva a trapéz alakú szekrényorom divatja.³⁵ Ő az alsó-ausztriai példányokat tekinti e divathullám legdélibb képviselőinek, s a Néprajzi Múzeumnak a Beziből (Győr-Sopron m.) származó ilyen oromzatú szekrényéről³⁶ úgy véli, hogy házasság révén kerülhetett onnan hazánkba.³⁷ Ezt az elgondolást a bezi szekrényen kívül ismeretes magyar példányok cáfolják (Kapuvár, Győr-Sopron m.,³⁸ Gyirmót, Győr m.,³⁹ Lázi, Veszprém m.),⁴⁰ melyek festett díszje a helyi bútordíszítő stílusnak megfelelő. A most bekerült somogyigali szekrény az elterjedési területet tovább szélesíti kelet, illetve dél felé.

Meg kell még emlékezni az utóbbi időben számos példánnyal gyarapodott képgyűjtemény egy érdeemes darabjáról (64.91.37; 61. ábra). Ez a fatáblára festett XVIII. századi kép⁴¹ az egykori Bars megyei Zseliz községből (CsSzK) került házasságkötés révén Dunapatajra 1876-ban, s érdekessége, hogy a fejek és kezek kivételével a ruhák domborműszerűen masszából vannak rajta felrakva, a domborított ezüstrátétú ikonok gyakorlatának megfelelően, míg a tábla két felső sarkában a nyugati hagyománynak megfelelő, barokkjellegű angyalfejek láthatók. Mivel pedig a kép az esztergomi Bakócz kápolnában őrzött kegykép pontos mása⁴² — a zseliziek Esztergomba jártak búcsúra —, hazánkban kellett készülnie.

K. CSILLÉRY KLÁRA

A Textilgyűjtemény gyarapodása számszerűségében is olyan tekintélyes — 1083 tárgy (közte 22 teljes kosztüm, 5 suba, 2 kisbunda, 5 szűr, 3 gyermekszűr és 3 guba), hogy a könnyebb áttekinthetőség kedvéért, az eddigi szokástól eltérő módon, tájegységek szerint mutatjuk be.

Délkeleti magyar népcsoportok. Előző beszámolóinkban⁴³ és a hozzá bizonyos tekintetben szervesen kapcsolódó másik tanulmányunkban⁴⁴ jeleztük egyes erdélyi magyar népcsoportok anyagának, részben budapesti forrásokból táplálkozó jelentős gyarapodását, melyhez csatlakozott egy mezősi és egy gyimesi csoport is. E három népcsoport anyaga az elmúlt két évben is igen örvendetesen növekedett. Az újonnan bekerült tárgyak részben öltözetek vagy öltözeti darabok, másrészt lakásfelszerelési vászonfélék. Megszerezhetjük egyetlen háztartás valamennyi vászonféléseit (sajnos, nem a teljes keletgyét, ezt sem anyagi, sem technikai lehetőségeink nem engedték meg), de begyűjtöttünk minden vászonfélésegből két-két példányt. Gyűjtésünk egyik eredménye több eddig ismeretlen tárgyfélése félszínre hozása lett. A megszerzett

³⁵ SCHMIDT, L.: Farbige Volksmöbel in Niederösterreich. Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich. XXXVI. (1964) 828—31.

³⁶ K. CSILLÉRY, K.: Bäuerliche Möbel in Österreich und Ungarn. Österr. Zeitschrift für Volkskunde. XVII/66 (1963) 3. á.

³⁷ SCHMIDT, L.: i. m. 831.

³⁸ BÜNKER, J. R.: A soproni múzeum néprajzi szobái. NÉ. IV. (1903) II. t.

³⁹ PÁLOS E.: A Rábaköz és Győr vidékének népművészete. NÉ. XII. (1911) 165.

⁴⁰ 96.505 ltsz.

⁴¹ A kép meghatározását SOMOCYI ÁRPÁDNak köszönöm.

⁴² JORDÁNSZKY E.: Magyar Országban, ... levő boldogságos Szűz Mária kegyelem Képeinek rövid leírása. Posenban, 1836. 1—3. l., I—II. t.

⁴³ NÉ. XLIV. (1962) 129—136.

⁴⁴ Régi múzeumi tárgyak megszólaltatása új gyűjtésekkel. NÉ. XLV. (1963) 81—90.

abroszkészletből pl. kiderült, hogy egy háztartásnak ötféle abroszra van szüksége, helyesebben egy teljes kelengyéhez ötféle abrosz tartozik (a féleségek különböző példányszámban vannak a kelengyékben képviselve). 1. Köpperkötésű háromszeles pamutos abrosz széles csíkokkal *cifra abrosz* (64.21.5), amit nagyünnepen terítenek a tiszta szoba asztalára és a pap elé temetéskor, 2. köpperkötésű kétszeles pamutos abrosz, keskenyebb pamutesíkokkal *kontyoló abrosz* (63.19.16). Ezzel menyasszonytánc idején terítik le az asztalt s a vendégek ezen szoktak szólni: *efölött mondják ki az ajándékot s erre teszik is le.* Ez alkalmon kívül a *kontyoló abrosz* közvasárnap is teríthető az ünnepi szoba asztalára. 3. Kétszeles köpperkötésű, keskeny csíkozású *abrosz*, amiről közönségesen étkeznek (63.67.25). Tiszta példányát esőben terítették magukra az asszonyok, használtabb példányát mosáskor tekerték a derekuk köré. 4. Kétszeles, vászonkötésű, keskeny csíkozású, az előbbinél kisebb méretű *sütő-abrosz*, mely a kenyérsütés körül szolgál (63.67.27). 5. Szokott lenni ezeken kívül egy *öregasszonyoknak való* abrosz is a házakban, vászonkötésű, kétszeles, igen keskeny csíkozással (64.98.4). Az előbbi négy változatot piros és kék vagy fekete csíkozással szereztük be, fiatalok és idős személyek vagy gyászos alkalom szolgálatára.

A lepedőféleségek közül kiemeljük a köpperkötésű fehéritetlen kenderfonalból, három szélből készült *takarózó lepedőt* (64.21.3), mint eddig ismeretlen tárgyféleséget, mellyel nyáron takaróznak, télen pedig a takarózó cserge alá terítve, mintegy azt kímélik vele. A pamutos lepedők igen gazdag csapatából kiemeljük azt az ugyancsak köpperkötésű, háromszélből készült lepedőt, melynél a szélek egyszerű kötéssel vannak összedolgozva. Ez a lepedő többféle szolgálata mellett arra is használódhat, hogy a felöltötött halottat koporsóba tételkor tetőtől talpig beletekerjék (64.98.5). (A példány fiatal lánynak való, mert hófehér, pamutos és szép a kötése. Idősebb személynek jobbára kendervászon a koporsóba való lepedője.)

A különböző célra készült zsákok között az országosan általában megkülönböztetett szépségű lisztes zsákok itt azért is érdemelnek külön említést, mert szövésük igen finom, sűrű, azért, hogy a lisztből minél kevesebb pazarlódjék el, (hulljon ki a zsák szövetén), (64.21.10). Egyesek annyira mennek a takarékosággal, hogy pamutos iszákba teszik a fehér lisztet.

A házi készítésű vászonöltözetek között először hozhattunk be gyűjteményünkbe valóban munkaruhákat (nem munkába fogott köznapi vagy kopott ünnepi öltözeteket tehát): a *vászonpuszlit* és *fűzfagatyát*, valamint a *fricskót* (63.7.30). Az előző kettő köpperkötésű kendervászonból készült, a kabát teljesen egyenes szabású, egyenes ujakkal, elöl, végig gombolva. A hasonló anyagú gatyá (az országban a fűzfagatya mellett bikkfagatya nevet is ismerjük) nevezetessége abban áll, hogy szárai egyetlen belső varrással készültek *magyar módra*, hasonlóan a csizmanadrágokhoz. (Úgy látszik, a feszes csizmanadrág és a *priccses* nadrágok s a pantallók között a lényegi különbség a szabásban, illetve abban áll, hogy egy vagy két varrással állítják-e össze. Több alföldi városban is hallhattuk, hogy a német szabó csak két varrásos nadrágot tudott készíteni, egy varrással csak a magyar szabók varrták a nadrágot). Májustól—októberig szokás viselni, ez az aratóöltözet is, mit a rendes ing és gatyá fölé öltenek. Tíz évvel ezelőtt öregemberek még általánosan viselték. Társa a *vászonpuszlinak* a gyimesi *fricskó* nevezetű csepüvászón, egyenes szabású kabát-féle, melyet fejéshöz öltöttek fel a férfiak.⁴⁵

⁴⁵ Vö. A női ruházatkodás Martoson . . . fkp. NÉ. XXXIV. (1942)

Fodorvászonból készült a kalotaszegi hosszú (!) női ing (63.14.27), mely e vidék első ilyen darabja gyűjteményünkben, s mint öregasszonyi holmi pendellel és vászonköténnyel nyári munkaruhául szolgált.

Azt tapasztalhattuk, hogy egy-egy gazdag és eleven vászonkultúrájú vidék, amilyen Kalotaszeg is, a használat szempontjából, különbséget tesz szőttesei anyagában: a különféle minőségű kenderfonálból készült szőtteményekben, a pamutos és pamutvászonféleségekben; a fehérítés arányában (a használatban, illetve mosásban fehéredik-e ki a vászon vagy előre kifehérítették); továbbá a redőzésben, abban, hogy egyáltalán szednek-e ráncba valamit, lapos nagy ráncokba szedik-e vagy egészen apróba. Mindezekhez járul a dísztelenség vagy a díszítettség, azután a díszítettség mértéke. Begyűlt házi-szöttek férfiöltözeteink között egy ing-gatya fehérítetlen csepűvászonból készült hímetlen, redőzetlen. Öregembernek való (63.19.25—26). A másik öltözet már fehérített, finomabb vászonból készült, lapos ráncokba szedett a gatya, az ing ujján pedig keskeny mértánias hímzés: középkorú férfiemberé. A harmadik hófehér pamutos fodorvászon, apró ráncokba szedett gatyával, széles csíkban hímzett ujjakkal—völegénynek. Utóbbinak bekerült olyan változata is, amikor az inget már gyolcsból készítették, sűrű ráncokba szedték és szélesen kivarrták (63.7.34).

A régies hosszú asszonyi ing mellett behoztunk félingeket is, többnyire kosztümök tartozékaként. Megemlítjük a konfirmandusnak és menyasszonynak való inget széles fekete hímmel (63.67.42), keskeny fekete hímmel az öregasszonynak valót. Széles piros hímű az inge a fiatal lánynak-asszonynak, amit behozhattunk (64.72.25), de van mellettük alig díszített *paraszting*, nem hangsúlyos ünnepi alkalomra vagy idősebb személyeknek (63.11.20), stb.

Két rátétes, bihari típusú gyermekszűr is bekerült, melyeket cégerként használt egy szűrszabó sátorának két sarkára kifüggesztve, vásári alkalmakkor.

A mezőségi anyagból a gyapjúszöttek szoknyát (63.7.33), kötényt (63.7.32) tarisznyát (63.35.28) emeljük ki, a szőrabrosz (64.13.24) és szőrzsák mellett. Érdeemesnek látszik megemlíteni, hogy mennyire élnek a juh gyapjának természetes színei adta lehetőségekkel. A nyers szürke színben tartott zsákot pl. fehér juh gyapjával tarkázták.

Székely anyag csak városi gyűjtőktől került be. Ezek közül messze ki-magaslik az 1793-as évszámmal datált lepedővég (63.98.5 ; 62. ábra), melynek aljára az évszám mellé „Tankó Ana varta” van kihímezve. A lepedővég kendervászonból készült, piros pamutfonallal, fonottas és keresztöltéses technikával dolgozták, mértani mintázattal. A lepedőszél vastagabb kendervászon lepedőhöz lehetett varrva, melyről a megmaradt csonk tanúskodott. A varrás maga igen nagy gyakorlatot árul el, a minta hibátlan. Évszámka egyre jobban meg-erősít bennünket abban a korábban is vallott nézetünkben, hogy enemű vászonhímzéseink keletkezési idejét egy évszázaddal legalább hátrább kell tolni, nem a XIX. század anyaga ez (egyik része legalábbis nem az), jelentős része XVIII. századi. Elgondolkodtató az írnutudás is, mely asszonyi renden sem lehetett kezdeti szinten ebben a korban, különben nem gondoltak volna arra, hogy még a hímzésbe is átvigyék.

Bekerült a gyűjteménybe egy néprajzszakos egyetemi hallgató gyűjté-seként egy köröstárkányi női öltözet. A múzeumnak Köröstárkányról van női öltözte, még hozzá nem kisebb személyiség, mint GYÖRFFY ISTVÁN hozta be 1912-ben. Igen nagy kár, hogy a fiatal gyűjtő nem ismerte ezt az öltözetet s így nem kereshette tudatosan az eltelt időközben bekövetkezett

62. ábra. Székely lepedővég. RNK.

Abb. 62. Sékler Lakensaum. VR Rumänien.

változást. Azonban ilyenformán is tanulságos 40 év alakulása ugyanazon az öltözeten (64.49.8–11).

Alföld. Hajdúböszörményi gyapjúszőttés takaró (63.35.32) nyitja meg sorát azoknak a gyapjúszőttéseknek, melyeket az utóbbi években — kilépve immár az erdélyi, zártnak vélt elterjedési határok mögül — e vidéken feltárhattunk. A nyers színű, két szélből összedolgozott, keskenyebb végei felé csíkozott takaró lópokrócul szolgált az istállóban; míg jó és egészséges volt, a házban a dívánt takarták le vele.

E takaróhoz csatlakozik az a pamutszőttés lepedő, melynek csupán csíkjai vannak gyapjúból szöve, s melyet BÁLDY FLÓRA fedezett fel számunkra. (A Katymárról említett tiszta gyapjú ágylepedőt, mindezek őseit ezideig nem sikerült megszereznünk.) Ebbe a csoportba sorakoztatjuk a sokac Hercegszántó térdeplő szőnyegét, gyapjúból (pamutszőttés párjai megvannak a Duna-mentéről, protestánsoktól, akik a templomi padokra terítették őket); ebbe a csoportba tartozik az a gyapjúszőttés takaró is, melyet lakodalomkor és háromkirályokkor terítették a lóra. E gyapjúszőttések sorát az az ágytakaró

zárja le, amit pamutszöttes lepedők fölé szokás teríteni, mint a gyapjú abroszt a vászonabrosz fölé (64.49.17).

Az Alföldről Orosházáról egy női subát hoztunk be (64.117.1), mely 1940-ben készült. (Ezenkívül csak Somogy megyéből van a gyűjteményben egy női suba, az alföldi kisbundát nem tekintve.) Orosházán női suba gazdalányok kelengyéjébe még 1942-ben is készült. Asszonyoknak a subát tavaszi bárány bundájából készítik, mert az könnyebb, mint az őszi vágású (ami férfinak való); de a *fekete subánál* azért is szükséges, hogy tavaszi vágású legyen, mert akkor még szép fényes fekete a gyapjú. Később a nyári nap heve vörösre fakítja a gyapjút s női subának nem alkalmas többé. Megjegyezni kívánjuk, hogy ezek kocsizó subák voltak. A tanyán — esetleg nutria bundába öltözött — gazdasszony vette magára a kocsin úgy, hogy gyermekét is alá foghatta az ölébe, a városba jövet. A városi ház udvarán, még a kocsin ledobta magáról az asszony a subát. Behoztunk ugyaninnen egy rövid bőrkabátot is, mely köztudomás szerint, a két háború között, igen kedvelt öltözetdarabja volt a tehetős gazdáknak (64.117.2).

Az első hibátlan hódmezővásárhelyi szőrös párnavég (64.128.3) a Keresztes Tibor féle magángyűjteményből került ez évben a múzeumba⁴⁶ (63. ábra). Orosházán és környékén tudhattuk meg az ott divatozott *madaras* (feltehetően pelikános) párnákról, hogy az ágyak tetejébe, az ágytakaró fölé, legfőljebb kettőt tettek belőlük, de megfelelt egy darab is. Ez azt jelentené, hogy a szőrös-végű hímzett párnákkal ezen a tájon, de talán másutt is — nem vetették volna föl az ágyat, mint az más párnákkal volt szokás. Az orosházi, teljes mértékben hitelt érdemlő adatok mellett, támogatja feltevésünket az a körülmény is, hogy gyapjúhímzéses párnavégekből, párnákból igen kevés maradt fenn, de keveset emlegetnek az egykorú leltárak is. Ezek a körülmények arra indítanak, hogy revízió alá vegyük eddigi nézeteinket és elképzeljünk — legalábbis egyelőre — az Alföldön egy olyanféle ágyvetési módot, melyben kevés díszpárna szerepelt.

A 63.49.3 leltári számú szőrhímzéses vászontakarót Makóról gyűjtöttük be. A darabot 1791 évszám ékesíti (64. ábra). Egyszél vászomból való hosszú keskeny asztalterítőféle ez, mely forma, ha ritka is, nem egyedülálló (csupán az 1964-ben Sóváradról bekerült hasonló formájú „abroszunkat” idézzük itt; 64.83.3). A barna-drapp-kék színű szőrhímzés a kendőn három csíkban van elhelyezve: a felső végén virágdíszek és egy álló, kitért karú nőalak két oldalán van elhelyezve az évszám, a közepén egy oltarábrázolás van, virágtövek között; legszeleesebb alsó hímjében vázából kinövő virágtövek és madarak sorai. A családi hagyomány szerint a darab imaabrosz lett volna, melyen a biblia és a családi kehely (!) állott. A kendő egyes díszei a hazai németiség hasonló mintáit idézik. Ki is derült, hogy a család egyik ága hartai német eredetű volt.

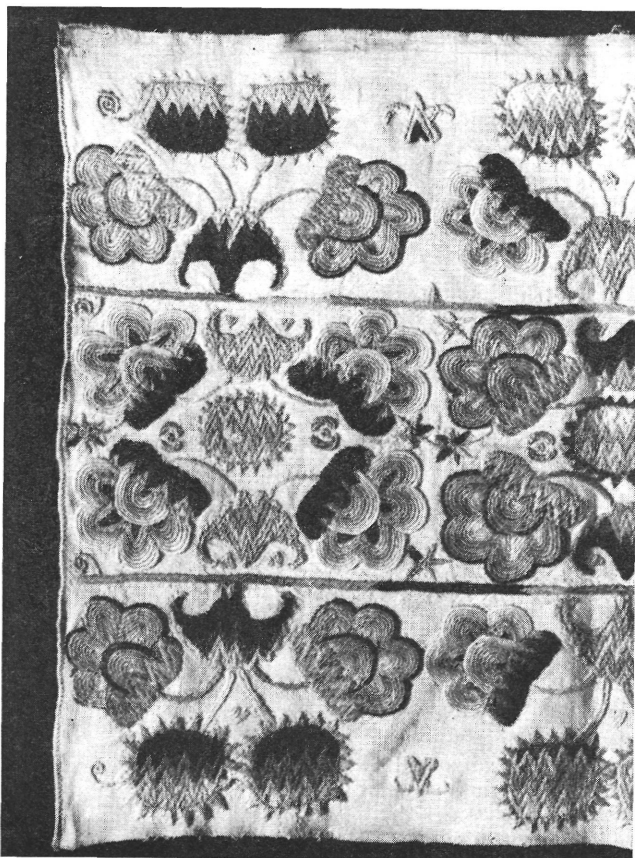
Szőrhímzéses takarónk eddig nem volt, úgy tudjuk, hogy legújabbban a sárospataki egyházi gyűjteménybe került be egy szőrhímzéses úrasztali takaró. Példányunk tehát, ha gyűjteményünkben egyetlen ilyen jellegű darab is, nem áll egymagában.

Ajak községben (Szabolcs-Szatmár m.) valósítottuk meg először azt a régebbi törekvésünket, hogy egyetlen asszony teljes ruhatárát megszerezzük

⁴⁶ Három érdemes magángyűjtemény egyes tételei is bekerültek a gyűjteménybe: ez években fejeztük be a Győrffy István-féle kalotaszegi vőfélykendők megvásárlását, melyek 120 tárgyat tesznek ki. A Gyűjteménybe került az egykori „Izabella Háziipar” mintagyűjteményének egy része. Megszerezhettük a KERESZTES TIBOR-féle gyűjteményt teljes egészében.

a múzeum számára. Ezt a gyűjtőmunkát megkönnyítette a múzeum egy régebbi, a második világháború előtti ajaki gyűjtése, valamint NYÁRÁDY MIHÁLYnak szép, ezidőszert még sajnálatosan kéziratoss leírása.

Anyagi lehetőségeink nem engedték meg, hogy minden öltözetet alsó ruháival együtt szerezzünk be (bár a valóságban sincsen minden felsőruhához

63. ábra. Részlet szőrös párnavég hímzéséből. Hódmezővásárhely, Csongrád m.

Abb. 63. Ausschnitt eines Kissenüberzugs. Wollstickerei. Hódmezővásárhely, Komitat Csongrád.

külön alsóruhakészlet). Meg kellett elégednünk egyetlen teljes alsó öltözetrel; a többi, összesen kilenc kosztümből, csak a felsőruha, szalagok stb. vannak meg. Az öltözetek a hónap négy vasárnapjára szólnak; közülük az első menyasszonyi ruha is lehet egyben, valamint újasszonyi (a hozzájuk tartozó kelleket természetsszerűen beszereztük). Gyászruha, vasárnap délutánra való, hétköznapi faluba járó, köznapi határbajáró és dolgozó öltözetek alkotják az együtttest többféle kendővel, csizmával és fűzős lábbelivel.

Fel kell azonban vetni a kérdést, hogy tekinthető-e Ajak tipikus magyar viseletes községnek? Lehet, hogy az öltözetek csak utólag redukálódtak, szinte

skematizálódtak el, de benyomásunk gyűjtésünk folyamán nem egyszer az volt, hogy itt uniformissal találkoztunk, mely az egyénnek nem enged semmi kielégést sem az anyagban, sem a formában, sem a díszítésben, csupán a felöltés módja: a több vagy kevesebb alsó, a csinos vagy kevésbé csinos viselés, tesz különbséget a nagyszámú korcsoportok egyes tagjai között. Elgondolkoztató és további vizsgálatokra indít, a lakosság sok idegen hangzású családjának is.

64. ábra. Gyapjúhímzéses asztaltakaró részlete. Makó, Csongrád m.

Abb. 64. Ausschnitt der Stickerei eines Tischtuches mit Wollbesatz. Makó, Komitat Csongrád.

Nagyobb tárgyi gyűjtést végeztünk a már többszörösen szondázott Dunapatajon is: teljes jegy összeállításához való kendők, halálra való polgáris öltözetek, párnák stb. kerültek be (64.57.1–38).

Ide soroljuk a nemzetiségi gyűjtőprogramunk keretében behozott kiskőrösi menyasszony öltözetét (64.48.1–24). Ez a Kalocsa-vidékhez, utóbb a bácskai viseletekhez igazodó ruha, sok sajátos vonást is fel tud mutatni s így érdemes helyet foglal el a nemzetiségi anyagnak abban a részében, mely viszonylag korán igazodott a magyarhoz. (Ellentétben pl. a sokacokkal.)

Dunántúl. A Tolna megyei Sárközt egyetlen kiugró darab képviseli ez alkalommal: egy recefőkötő, igen szép gránátalmás varrással, mely a Keresztes-féle magángyűjteményből került hozzánk (65. ábra). Mostani tudásunk szerint ilyen recefőkötők lettek volna a muszlinfőkötők elődei. Az új darab második ilyen példánya a gyűjteménynek (64.128.5).

A dunamenti Érsekcsanádon (földrajzilag ugyan nem Dunántúl, anyagát illetően azonban odahúzó) több mint tíz éve végzünk mélyfűrást, mely főleg

a halottas holmiban hozott felszínre sok újat. Ez alkalommal egy nagymódú asszonynak ilyen teljes készletét szerezhettük meg azonmód, amint ezt maga összekészítette volt (64.90.1—9).

Ugyaninnen került be egy hófehér, fekete posztórátétes szűr is, melyet a sima rátétsíkokon kívül, két kisméretű fekete hímzett virágtő díszít a gallérján (64.72.10). Egy hasonlóan szerény díszű suba — ugyaninnen — újból meg-

65. ábra. Abrosz sarokhímzése. Dunántúl.

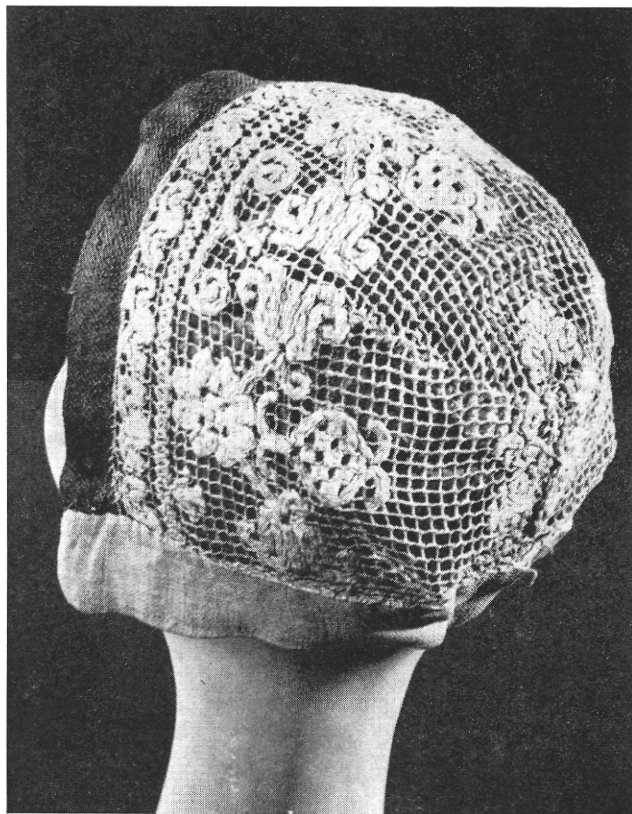
Abb. 65. Eckstickerei eines Tischtuches. Transdanubien.

győzött arról, hogy a módos nagygazdák kerülték öltözetükben a cifrát, helyette a nemes anyagot, egyszerű formát, jó kidolgozást keresték.

Eddig ismeretlen tárgyféleségként gyűjtöttünk be egy bölcsőre való szúnyoghálót (64.72.3), továbbá egy keskeny tükörruhát „Vég Julis örvend e házban” szöött felirattal, melyet a tükör aljára szögeztek. Bekerült, mint eddig hiányzó ismeretlen tárgyféleség két olyan szöttes kendő, melyek a „Házi Erények”-et sorolják fel beszöött írással, 1808-as datálással. Egy ablakos házban a hiányzónak ítélt második ablak helyére volt az ilyen függesztve, két ablakos házban a tükör párjaként találtuk. Ugyane csoportba tartozik az a díszes szövvött ládatakaró kendő, mely egy 92 éves asszony birtokában volt (64.32.11). Szerinte még 2—3 személynek lehetett hasonló a községben.

Pécsről jött be — DOROGI MÁRTON jóvoltából — egy régen elkészült s eladatlan ún. keresztet mellény (64.72.9), mint szűcsmesteri készítmény. A keresztet Hetésből ismertük eddig, anyaga itt vászonból volt. Ilyen volt eddig a múzeum egyetlen példánya is. Egy másik, ugyancsak bőrmellesnek, mely hasonló forrásból kerülhetett hozzánk, az a jelentősége, hogy egy kezdetleges

forma elterjedését tágítja ki. Ez az utóbbi darab oldalt gombolódik, ezenkívül elején is van fönn néhány gombja. Eddig a bukovinai székelyektől ismertük e formát. Most földerített Somogy-Tolna-Baranya-i elterjedéséből azt véljük következtetni, hogy régies, egykor általánosabb, de csupán egyes pontokon fennmaradt darabról van szó (64.45.1).

66. ábra. Rece főkötő. Sárköz, Tolna m.

Abb. 66. Netzhaube. Landschaft Sárköz, Komitat Tolna.

Csallóköz és vidéke. A második világháború után onnan áttelepített magyar családok erekyeként őrzött holmijai apránként gyűjteményünkbe vándorolnak. Kiemeljük ez anyagból a nyers színű kender szőtteményeket, fehér pamut csíkokkal, melyek kétségkívül legnemesebb nemű készítményei az egész magyar parasztságnak. Közös az erdélyi, felföldi és dunántúli népcsoportokkal a nyers kendervászon fehér pamuttal való díszítésének szokása.

E csoportba soroljuk azt a Gyönkről behozott, martosi eredetű díszes fekete női öltözetet is, melyet elsőül a konfirmandus leányra adnak. (64.59.1–10) s amelyet később minden nagyünnep első napján felölt az asszony. Ebben is tetemik el. Áttekintve viseleteink sokrétű változatain, azt kell megállapítani, hogy ez az öltözet áll legközelebb a Közép- és Nyugat-Európában olyan nagy

szerepet betöltő urvacsorai öltözetekhez. (Ingvállas kosztümjeink abban közeli-
litenek hozzájuk, hogy díszítésük — konfirmációra és esküvőre ugyancsak
fekete.)

A dunántúli új szerzemények koronájaként egy abroszról kell számot
adnunk, melynek méretei, díszítésének elhelyezése — a paraszti gyakorlatban

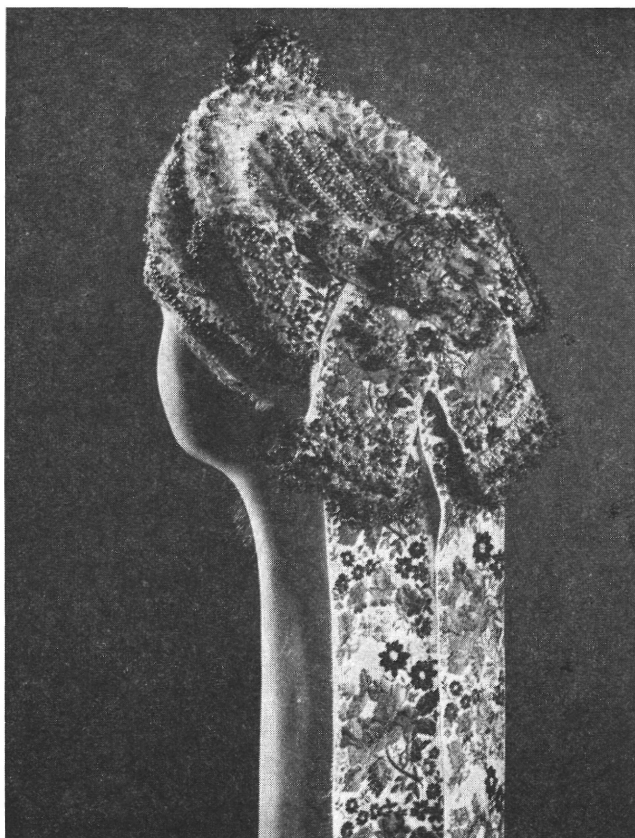
67. ábra. Szalagokból formált menyasszonyi fejdísz. Érsekvadkert, Nógrád m.

Abb. 67. Braut-Kopfschmuck aus Bändern. Érsekvadkert, Komitat Nógrád.

eddig ismeretlen volt (64.54.3). Eddig számontartott abroszaink hosszúkásak,
hímzett díszítésük két keskeny végükön van elhelyezve, csíkalakban vagy
foltokban elszórva arányosan az egész abrosz felületén. Az új abrosz kisméretű
négyzetes forma (méretei nagyjából az úrasztali takarókének felelnek meg,)
körül van hímezve széles szegélycsíkkal, ezenfelül van négy sarkában egy-egy
átlósan elhelyezett virágtő,- szerényebb virágtő van az oldalak közepén is,
mintegy sort alkotva a sarokhímmel (66. ábra). A hímezés maga piros pamut-
fonallal, a dunántúli hasonló szabadrajzú hímezések, főként lapos és száröltéses
technikájával készült. A díszítmény elhelyezése, mint a darab méretei is, az
úrasztali terítőkre emlékeztetnek, a vastos szegélyminta, a vastag pamut

hímzőfonal, a díszítőelemek zsúfolására való törekvés, stb. népi megvalósításra utalnak. A takaróval — más alkalommal — külön tanulmányban kívánunk foglalkozni.

Palócok. E vidék 1963—64-ben gyűjtött anyagából kiemelkedik a rimóci és kazári főkötősorozat. (Jegyezzük meg, hogy KRESZ MÁRIA a 40-es években

68. ábra. Az első főkötősorozat egy példánya, nagyrózsás. Kazár, Nógrád m.

Abb. 68. Ein Exemplar der ersten Serie der Hauben mit großem Rosenmuster. Kazár, Komitat Nógrád.

hozott már be Maconkáról és Kazárról is főkötősorozatokat, azok azonban nem annyira teljeseek, mint az újabb gyűjtéseké). Ezekről gyűjtjük, GÁBORJÁN ALICE számol be a következőkben:

A kazári sorozat (64.78.3—21) mindazokat a Kazáron 1940—1960 között szokásos, különböző díszítésű, abroncs alapformájú főkötőtípusokat foglalja magába, amelyeket egy gazdagabb asszony ruhatárának kellett tartalmaznia. A főkötőkhöz begyűjtött adatok azt az elég jól megfogható rendet mutatják, amelyekben a különböző díszítésmintákat az év különböző ünnepei, vasárnapjai alkalmával viselték (67. ábra). Ezeket a főkötőket mintegy 35—40 éves korban

leteszik, azután csak szabott főkötőket viselnek, amelyeket palócosan hátrakötött kendővel borítanak. Bár a főkötők oldala kilátszik, mivel viselője idősebb asszonynak számít, a kilátszó részt nem díszítik.

A Rimóc-Hollókő-i szabott, gyöngyös főkötősorozat (64.78.1—12) az általánosan viselt egytípusú díszítésen belül a különböző mintaváltozatokat

69. ábra. A második főkötősorozat egy példánya. Rimóc, Nógrád m.

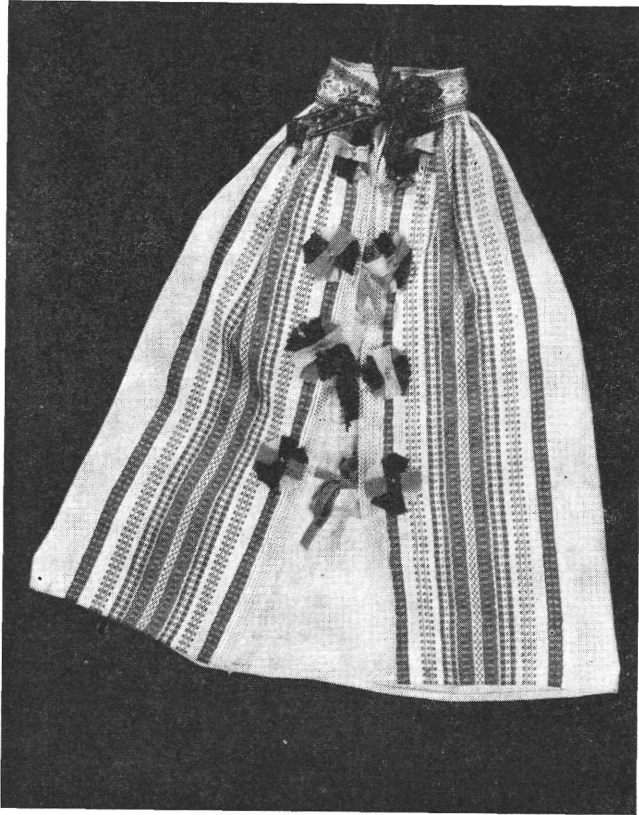
Abb. 69. Ein Exemplar der zweiten Haubenserie. Rimóc, Komitat Nógrád.

mutatja (68. ábra). A palócosan hátrakötött kendő a főkötő oldalából jó darabot látni enged. Mivel a kendővel hátrakötött szabott főkötőt Rimócon és Hollókőn a fiatal asszonyok már röviddel a lagzi után viselik, a kendőtől szabadon hagyott, látható részt a századforduló után felvarrott színes pántlikákkal, de 30—35 év óta színes gyöngyökkel díszítik. Itt a kék-zöld színű gyöngyözés gyászos jelentésén kívül a gyöngyözés mintái nem kötődnek alkalmakhoz, a többé vagy kevésbé ünnepélyes alkalmat a főkötő újabb vagy régiebb, a minta divatosabb vagy divátját múltabb volta jelenti.

Az öltözetek közül az érsekvadkerti menyasszonyi ruha régies fejdíszét fényképen is bemutatjuk (69. ábra). Úgy véljük, elterjedése nem lehetett szűk-

körű. Érsekvadkerten találkoztunk először több színből összeállított menyasszonyi öltözettel: piros szoknyával, előtte fehér kötény, hozzá fekete ujjas (63.61.1–13).

Figyelmet érdemel az 1885-ös datálású Diósgyőr feliratú palóc szűr (63.94.10). Nemcsak szokatlan széles lila posztórátéte sajátos, de különleges

70. ábra. Hároméves kisleány halotti kötöse. Mezőkövesd, Borsod-Abaúj-Zemplén m.

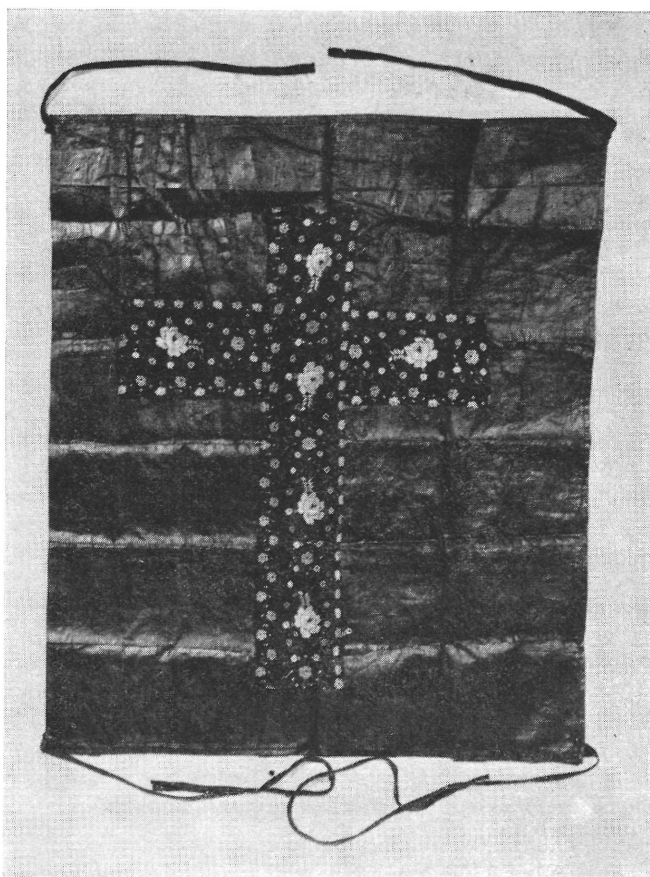
Abb. 70. Totenkleid eines dreijährigen Mädchens. Mezőkövesd, Komitat Borsod-Abaúj-Zemplén.

rövid és bő volta is, mely a dunántúli szűrökkel mutat fel rokonságot. Feltehetően e két csoport együttesen képviseli legrégebbiebb szűrváltozatainkat.

Matyók. (Mezőkövesd) Eddig teljesen ismeretlen s talán a legnagyobb horderejű, most felszínre került öltözetdarabunk: a mezőkövesdi halotti kötös. Különös, hogy éppen a viselet szempontjából legjobban feldolgozott községben találkozhatunk még ilyen meglepetésekkel. Eddig 5 halotti kötös került a gyűjteménybe: egy idősebb férfinak, egy asszonynak, egy fiatal lánynak, egy kisfiúnak és egy kislánynak való (70. ábra). Kiegészíti őket az orcatakaró ruha (64.113.1–4), a tükörlekkötő ruha (71. ábra), a szemfedél, párna és halottas

lepedő. (A témát külön kívánjuk feldolgozni, azért nem részletezzük itt különösebben.)

Mezőkövesd utolsó bírójának, a kiváló szellemi képességű Panyi Jánosnak bekerült a bírói öltözete, minden felszerelésével (63.47.1–11). A régi községi önkormányzat tisztségviselőinek hivatali öltözetei azért is érdemelnek külö-

71. ábra. Tükörlekötő ruha. Mezőkövesd, Borsod-Abaúj-Zemplén m.
Abb. 71. Spiegelbinde. Mezőkövesd, Komitat Borsod-Abaúj-Zemplén.

nösen figyelmet, mivel azokban rendszerint régibb szinthez tértek vissza, mintegy a viselő paraszti, gazdai mivoltának dokumentálására. (Mezőkövesden is már régen pantallót hordtak a férfiak, amikor az előljáróság tagjai, élükön a bíróval, bógatyában jártak el hivatalukban. Magánjellegű szerepléseikkor már nem öltötték fel a régies ruhát. Más községekből is van adatunk arra, hogy a községi előljáróság tagjai visszatértek a csizma-csizmanadrág viselethez s megbízatásuk idején szorgalmasan hordták is.)

Új tárgyváltozat is került elő Mezőkövesdről: a kalácshordó ruha, cifrán szőtt abrosz, melyben a lakodalmi kalácsot volt szokás vinni (63.65.32).

Feliratos abroszfélénk is gyarapodtak ugyaninnen. A „Dicsértessék az Úr Jézus Krisztus most és mindörökké ámen” — piros keresztöltéssel kivarrott feliratú abrosszal a vallásos társulatok házi összejövetelei alkalmával terítik le az asztalt (64.49.1).

Gyarapodtak az újonnan begyűjtött tárgyak révén ismereteink a matyó hímzéssel kapcsolatban is. Úgy tudtuk eddig, hogy a múlt század eleji kék-piros pamutos lepedőhímzések lassan zsúfolódva és kiszínesedve mentek át a selyem- és gyapjúhímzéses változatokba. Ez a tendencia valóban megvolt, de volt emellett egy másik, eddig figyelemre nem méltatott is, bárha ezt Mezőkövesden későinek, talán másodlagosnak is lehet minősíteni. Előkerültek olyan újabb divatú vászonlepedők, melyeknek keskeny végeit piros (64.49.4) vagy fehér (63.65.35) vagy kék pamuthímzéssel, tehát egy színben varrták ki szélesen úgy, mint Kalotaszegen vagy másutt az országban általánosan. Ez a körülmény azt jelenti, hogy volt ugyan a kövesdi matyó hímzésnek egy sajátos kivirágzó, kiszínesedő és a többi népcsoportétól eltérő hajtása, de emellett megmaradt egy olyan alaprétege, mely tendenciáiban megegyezett a többi magyar népcsoportéval.

FIL EDIT

A Kerámia Gyűjtemény az elmúlt két évben mennyiségét és tudományos értékét tekintve, jelentősen gyarapodott: 1963-ban 542 tárggyal, 1964-ben 370 tárggyal. A két év folyamán helyszíni gyűjtőmunkával 476, műgyűjteményből történt vásárlással 436 objektum került be. A fontosabb edényfajták gyarapodása: tálasedény 126, fennálló edény 152, fazékféle 85, bokály 87, kályhacsempe 121. A gyűjtött anyag jelentős mennyisége a szentesi, a csákvári, a hódmezővásárhelyi, a mezőtúri, a tiszafüredi, a mezőcsáti, a Szatmár megyei, a mohácsi műhelyeket és ezek vásárcsereit képviseli.

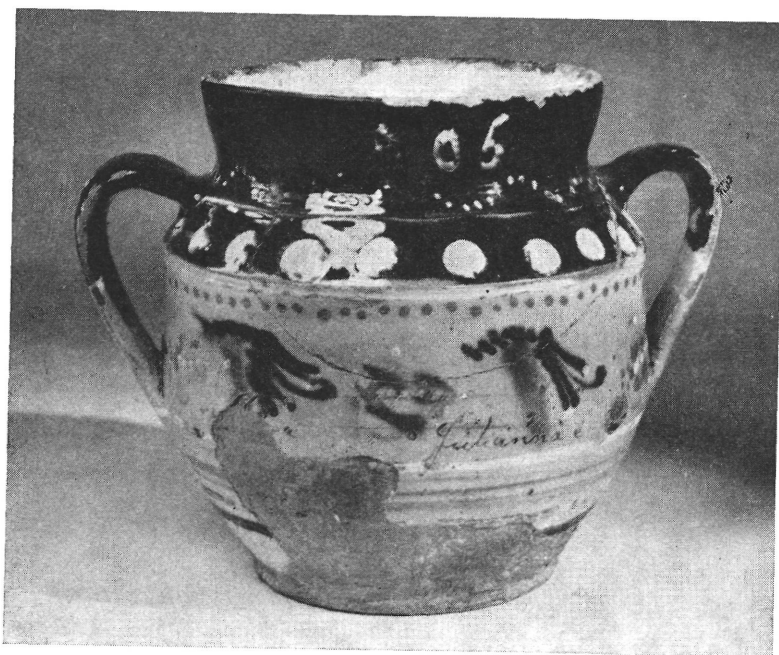
Az egyes tárgyak és az együttesek tudományos értékének megállapításánál a következő szempontokat vettük figyelembe: egy mester által készített kollekciónak kiegészítése; kevésbé ismeretes funkciójú edényfajták ilyen értelmű kiegészítése; egy-egy, a népi kerámia kutatás révén korán felismert jelentőségű központ értékének újabb adatokkal való gazdagítása; eddig a tudományos érdeklődést nélkülöző terület kerámia kultúrájában való tájékozódás; egy paraszti háztartás cserépedényei; a házbelső cserép, porcelán, keménycserép, üveg kellékei. Ezeken kívül említést érdemlő csoportot képviselnek a kályhacsempék.

A hódmezővásárhelyi mesterek munkái közül kiemelkednek a Maksa Mihály által készített edények. A gyűjteményben igen sok a kézjegyével ellátott butella, ugyanakkor kevés a teljes biztonsággal munkájának tulajdonítható más használati edény. Ezért örvendetes, hogy a közelmúltban az ő nevével és a készítés idejével ellátott fűszertartó (63.15.1; 72. ábra) és egy bödön (64.42.5; 73. ábra) szaporította munkái sorát. A fűszertartó kétrészes, füles, falra akasztható, fekete alapszínű, fehér írókás két bögre. Írókás felirata: „1900 év Szept. 15. Hm(Vásár)helyt” az egyik bögrén, „Maksa (Mihály) tálás” a másik bögrén. A bödön felirata szerint 1905-ben készült leánya, Maksa Júlianna számára. Az ő házában került még elő egy általa készített méces (64.42.1), egy butykoskorsó (64.42.2) és két köcsög (64.42.3–4).

Egyedi egy hódmezővásárhelyi kéménydísz (63.15.9; 74. ábra), melyet szintén egy Maksa családból származó mester készített. A dísz korongolt,

72. ábra. Fűszertartó. Hódmezővásárhely, Csongrád m.
Abb. 72. Gewürzbehälter. Hódmezővásárhely, Komitat Csongrád.

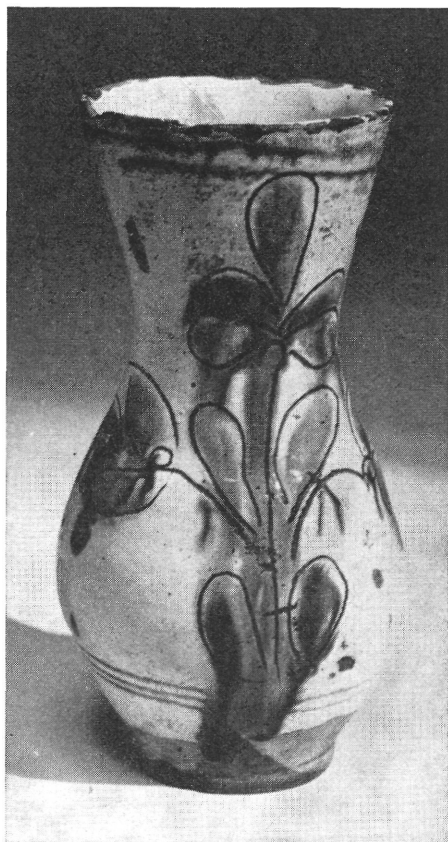

73. ábra. Bődön. Hódmezővásárhely, Csongrád m.
Abb. 73. Großer Topf. Hódmezővásárhely, Komitat Csongrád.

74. ábra. Kéménydísz. Hódmezővásárhely, Csongrád m.

Abb. 74. Kaminschmuck. Hódmezővásárhely, Komitat Csongrád.

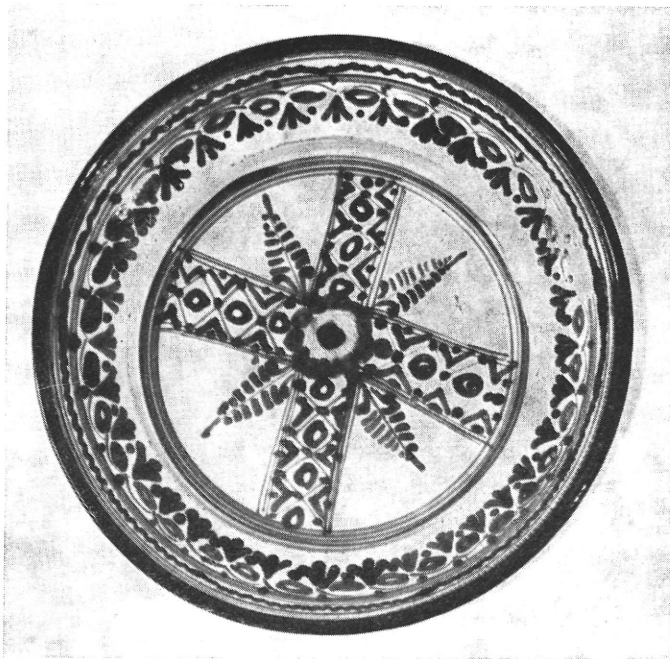
75. ábra. Bokály. Sóvárád, RNK.

Abb. 75. Pokal. Sóvárád, VR Rumänien.

talpas, vázaszerű forma, zöld mázas, kiszélesedés és elkeskenyedés után hegyben végződik. Díszítménye rátétes: levelekből alkotott dísz és három rányomott gomb. Kétoldalt egy-egy füle van. A kémény közepén volt elhelyezve, jelezve, hogy a ház fazekasoké. Öt éve került le az eladó házáról, amelyet emlékezet óta fazekasok laktak.

A Sóváradról (RNK) hozzánk jutott bokályok (63.82.1–8; 64.84.1–8, igen értékes tárgyai a bokálycsoportnak. Az eladó sóváradi származású, aki szüleitől örökölte őket. Apja Sóvárádon presbiter volt és hivatalos megbeszélések után időnként vendégül látta presbiter társait, *asztalt ültek*. A kerek kőasztal szőttessel volt letakarva, rajta cseréptál étellel, mellé a korsóban asztalra tett bort ezekből a bokályokból itták. Amikor nem használták, a tornácra az ajtótól jobbra és balra akasztott és a csűrben is elhelyezett lécre akasztották (63.82.1; 75. ábra).

Igen fontos adatok világították meg a tordai sötét tálak, bokályok és a Kalotaszegen *győri tálak*, *győri kancsók* nevű edények funkcióját is. A tordai

76. ábra. Tál, ónmázás. Bánffyhunyard, RNK.

Abb. 76. Schüssel mit Zinnglasur. Bánffyhunyard, VR Rumänien.

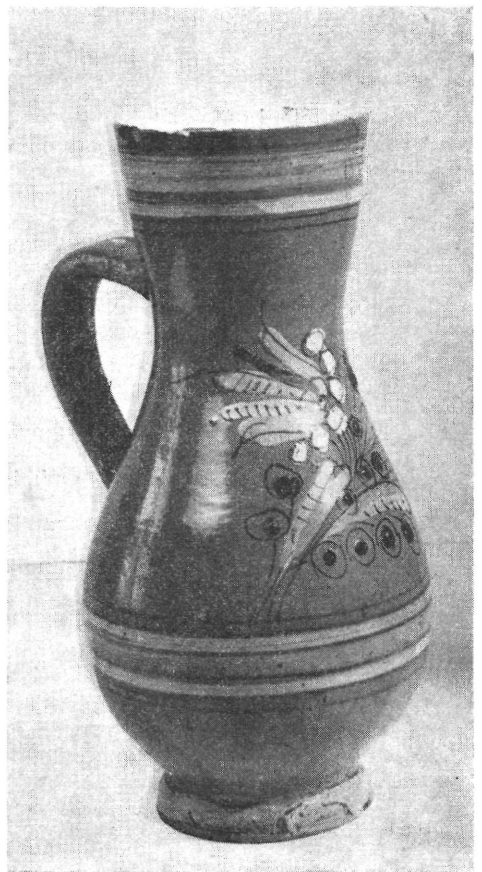

77. ábra. Tál, ónmázás. Torda, RNK.

Abb. 77. Zinnglasierte Schüssel. Torda, VR Rumänien.

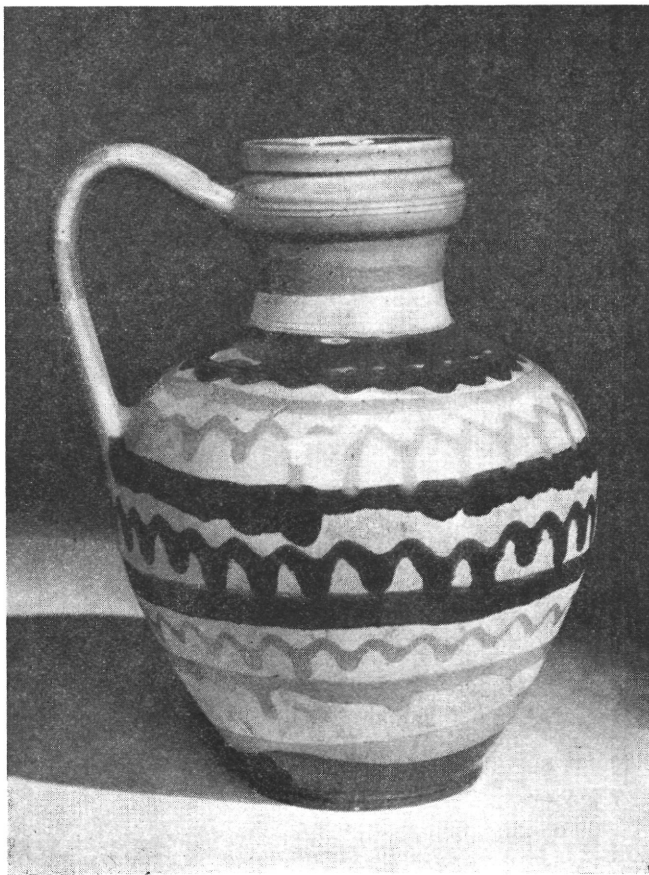
78. ábra. Bokály. Torda, RNK.
Abb. 78. Pokal. Torda, VR Rumänien.

79. ábra. Győri kancsó. Pozsony környéki
készítmény. Bánffyhunyard, RNK.
Abb. 79. Sog. Raaber Krug. In der Um-
gebung von Preßburg gefertigt. Bánffy-
hunyard, VR Rumänien.

tál és bokály ólomházas, barna alapú, kék-zöld-sárga-fehér díszítményű, írókás. VISKI KÁROLY az egyik régebben gyűjtött tordai tál leltárcéduláján (22.963) a következőket írja: „Tordai készítmény Czeglédi mester műhelyéből; uraknak készült dísztányér”. Győri tálak is évek óta szinte folyamatosan kerülnek be gyűjteményünkbe Kalotaszegről. Ezek Pozsony környékén készült ónmázás fajansz edények. Kalotaszentkirályon mindkét típust használták: a gyermekágyas komaasszonynak vitték rajta a *pánkó* nevű tésztát, vagy a *kürtöst*. Csak míg a gazdagabbak a finomabb győri fajansz tálon (63.18.26; 76. ábra) vitték az ételt, a szegényebbek a díszedényként készített tordai sötét, ólomházas tálakon (62.57.10; 77. ábra). Használaton kívül mindkettő fogason állt, míg a kevésbé becsült gyári keménycserép tányérok a szoba falán lógtak. Említésre méltók a hasonló származású bokályok is. (Bánffy-hunyardon — RNK — a lakodalom előtti *siratóba* rendszerint egy pár bokályt

vittek lánypajtsáik a férjhezmenendő lánynak. Tulajdonosa ezeket is siratóba kapta.) A 63.18.15 leltáriszámú fekete (78. ábra) ólommázás tordai bokály és a 63.18.24 leltáriszámú ónmázás győri kancsó azonos házból való (79. ábra). A tordai bokályokat a szegényparaszti származású, második feleség vitte

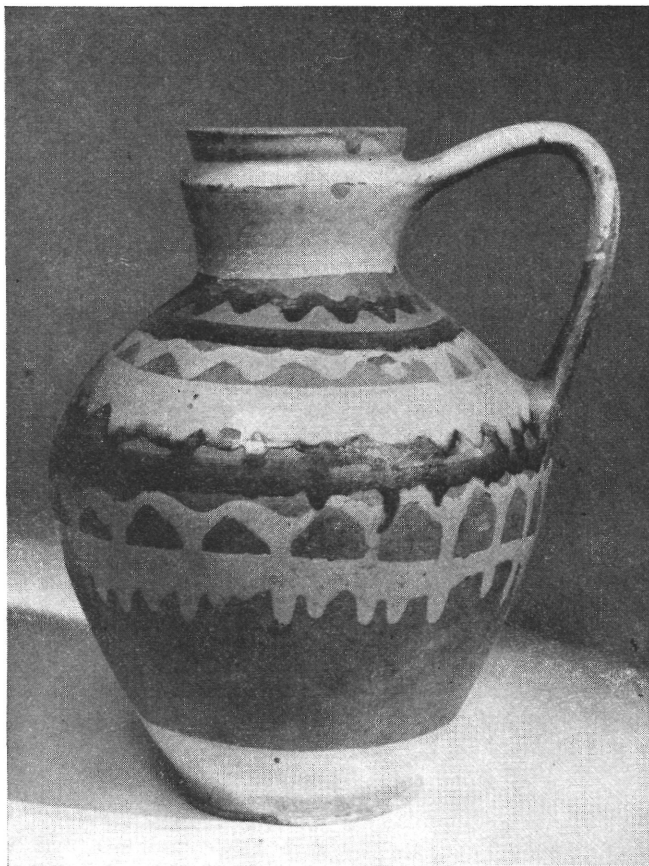
80. ábra. Szentesi kanta (Rekonstrukció). Készült Mezőtúron, Szolnok m.

Abb. 80. Große Szenteser Kanne (Rekonstruktion). Gearbeitet in Mezőtúr, Komitat Szolnok.

fiatalasszonyként férje házába. A győri kancsókat a módosabb családból származó, meghalt feleség hagyta maga után.

A szentesi készítmények kiemelkedő darabjai a színes mázzal díszített széles szájú kanták. Mázatlan alapúak, szájuk és fülük mázas, fenekük is mázba mártott. Felületükön pedig zöld és sárga mázú ívsorok és csíkok váltják egymást (63.111.16; 64.28.4—5). Először Borsos Géza szentesi származású mezőtúri fazekas tájékoztatót ilyen kantákról, aki emlékezete alapján rekonstrukciós példányokat készített 1961-ben (61.31.1; 80. ábra). Két év múlva bekerült az első, valódi szentesi darab is (81. ábra).

Jelentősen szaporodtak az eddig kevésbé képviselt Csákvár edényei. Jórészüik Pázmándról (Fejér m.) való. A pázmándi anyagból kiválik egy ételhordó edényforma, a páros bögre (64.36.20; 82. ábra), két összeragasztott, keskeny fenekű bögre, felfelé álló füllel, kívül-belül fehér, kívül függőleges

81. ábra. Kanta. Szentes, Csongrád m.
Abb. 81. Kanne. Szentes, Komitat Csongrád.

zöld csíkkal díszített és gyermekjátéku készített mása. Említésre méltó még egy innen származó tatai mázatlan korsó (64.36.28).

A tárgyak másik csoportja ugyancsak Csákvár környéki falvakból: — Pátka, Zámoly, Lovasberény, Bodmér, Vértesboglár — való. Jelentősen bővíti a csákvári anyag eddig ismert edényfajtáinak típusait. Szükséges kiemelni a mázatlan, vörös földfestékekkel leöntött és fehérrel díszített korsókat (pl. 63.111.4). A gyertyamártóknak szép példánya a szintén csákvári, korongolt és négyyszögletesre lapított, alul kicsit elkeskenyedő, vörös földfestékekkel leöntött, kavicsal csiszolt készítmény (63.111.10; 83. ábra). Funkcióját zámolyi tulajdonosa nem ismerte.

Igen csekély a Szatmár területéről birtokunkban levő cserépedények száma. Ezért említésre méltó az innen bekerült két tárgyegyüttes (63.34.99—139; 64.84.134—171). A tárgyak formai gazdagsága és archaikus jellege felhívja figyelmünket e terület kerámiaanyagának további tanulmányozására.

A házbelső felszerelési tárgyait képezik a Kapuvárról (Sopron m.) gyűjteményünkbe került kerámia, porcelán, keménycserép és üveg tárgyak (64.94.64—123).

82. ábra. Páros bögre. Csákvár, Fejér m.

Abb. 82. Doppeltöpfchen. Csákvár, Komitat Fejér.

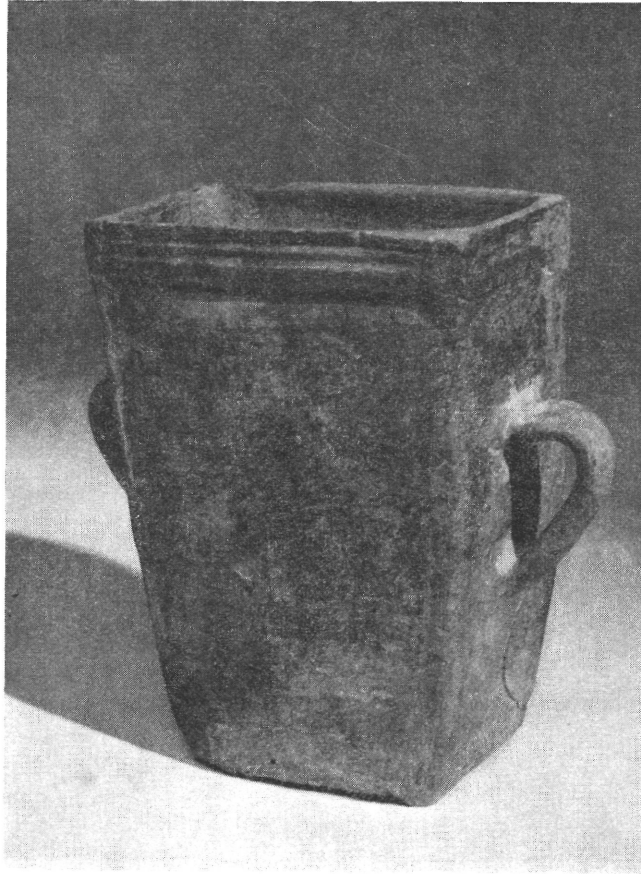
A Hartán gyűjtött mórágai tál (64.91.20), bajai szilke (64.91.25), kalocsai korsó (64.91.26) e helység sárközies jellegű kultúrájához szolgáltatnak adatokat.

A céhedények, nagykancsók között meg kell említeni néhány darabot. Céhkancsógyűjteményünk java Veszprém megyéből és Zalából származik, feltűnő, hogy a szomszédos Somogyból eddig nem került be céhedény. Egy 1884-ből való szabó céh kancsó, felirata szerint „Jádkon készült”, azaz Somogyjádón, rátétes díszítményeivel pedig a Zala megyei kancsókkal rokon (63.114.1). Feltűnő a kancsó alakja: a száj kiöntője csőben végződik, a csövet egy kis pánt köti össze a szájat befedő lappal. Ilyen formájú edényünk eddig nem volt.

Egy másik kiöntőcsöves nagykancsó is bekerült a gyűjteménybe, ez a gyomai eklézsia számára Mezőtúron készült 1865-ben, Kálnai Sándor által (64.121.8).

Végül a Duna-Tisza közéről is bekerült egy kancsó (64.121.9) — holott erről a területről is hiányzott eddig — a kiskunlacházi érdemes nemes csizmadia céhé, — meglepő rajta, hogy stílusa annyira egyezik a Veszprém megyei céhedényekkel, hogy valószínűleg ott készült.

GÖNYEI SÁNDOR hagyatéka (63.84.42—60) kiegészíti az általa gyűjtött szilágysági anyagot. Jelentőségüket tulajdonképpen ő fedezte fel, és a szilágysági anyagot egyeztette a megfelelő fazekas központ készítményeivel. Legtöbb esetben ma is ennek alapján egyeztethetők az onnan bekerült tárgyak.

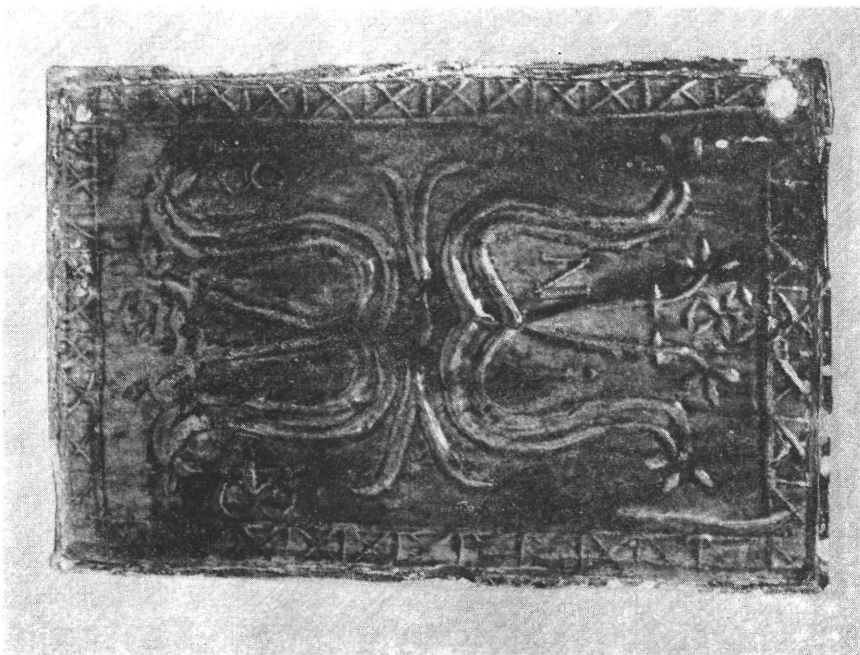
83. ábra. Gyertyamártó. Csákvár, Fejér m.

Abb. 83. Kerzenziehertopf. Csákvár, Komitat Fejér.

Kályhacsempéink mindkét évben jelentős mennyiséggel gyarapodtak. Igen értékesek a XVIII. századi besztercei és kalotaszegi csempék. Az anyag nagyrésze azonban XIX. századi. Adataink meghatározzák az egyes csempe helyét a kályhán, megkülönböztetik a kályha részeinek nevét. A kályhára, mint tüzelőberendezésre vonatkozó adataink megvilágítják a ház helyiségeihez való viszonyát. Kalotaszentkirályon *kályhát*, *zöld kályhát*, az *első* és a *hátsó házba* is építettek. Az *első házban* világításra és fűtésre használták, először innen kerül ki. Helyébe *sparhertet* vagy rakott tűzhelyet állítanak. A *hátsó ház* tűzhelyén inkább főztek. Itt tovább megmaradt, mint az *első házban*.

84. ábra. Kályhacsempe, mázatlan, XVIII. századi. Kalotaszeg, RNK.
Abb. 84. Ofenkachel, unglasiert, aus dem 18. Jahrhundert. Kalotaszeg, VR Rumänien.

85. ábra. Kályhacsempe, zöld ólommázás, XIX. századi. Kalotaszeg, RNK.
Abb. 85. Ofenkachel mit grüner Bleiglasur, aus dem 19. Jahrhundert. Kalotaszeg, VR Rumänien.

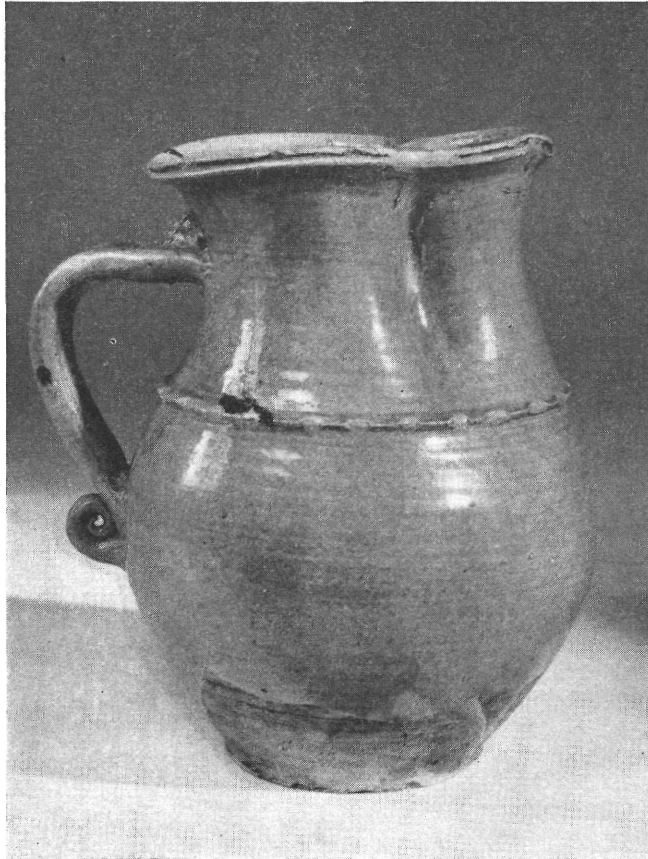
A *pitvarban* főleg sütőkemenceként használták. Itt marad meg legtovább a kályha.

A meglévő csempékből egyszer szépen rekonstruálni lehet az egész kályhát. Éppen ezért fontosnak tartjuk a kályhákra vonatkozó adatok lehető legteljesebb gyűjtését (63.70.11; 84—85. ábra).

A tiszánánai anyag (63.85.1—128) egy paraszti háztartás cserépedény szükségletét reprezentálja, igen értékes, gondosan gyűjtött adatokkal. Az együttes értékét emeli az is, hogy kiderül: a tiszánánaiakhoz mely fazekas központokból kerültek a különböző célokat szolgáló cserépedények.

J. ISTVÁN ERZSÉBET

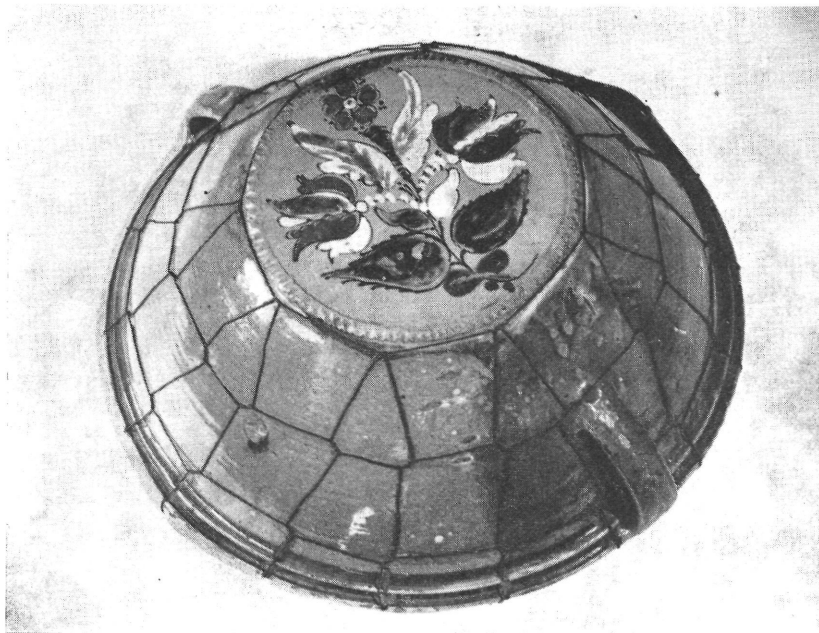
Az egyetemi hallgatók múzeumi gyakorlatuk alkalmával 128 cserépedényt gyűjtöttek Tiszánánán. Tiszánána sokszínű tárgyi anyagának igen jelentős része különböző árutermelő központokból érkező árusoktól való és elsősorban gabonával való csere útján került a faluba. Ez a csere különböző

86. ábra. Kancsó, *pintyőkés kancsó*. Gömör m., CsSzK.
Abb. 86. Krug (sog. *pintyőkés kancsó*). Gömörer Land, ČSSR.

vidékekkel kötötte össze Tiszanánát, amely az Alföld és az északi hegyvidék között szekerező árusok átutazási területére esett. A két legfontosabb ilyen tárgycsoport a fából és a cserépből készült áruké. A fatárgyak többségének Gömör megye, Cserépfalu és Noszvaj a származási helye.

A tiszánai cserépedények két alapvető csoportja különböztethető meg: 1. a tűzálló (gömöri) cserépedényeké, 2. nem tűzálló díszes edényeké, leginkább az alföldi központokból.

87. ábra. Tál, nagy tál

Abb. 87. Schüssel, sog. große Schüssel.

A gömöri ún. *vászonfazekak* a szabadkéményes tűzhely tartozékai, a *kis csuport*tól a hatalmas lakodalmi fazékig különböző nagyságúak. Egyszerűbbek, mint más vidékek cserépedényei, kívül többnyire mázatlanok, hiszen úgy is bekormozódnának. A *tót kanták* szintén tűzállóak, a kemencében vizet forraltak bennük különböző célokra. Mivel a férfiak a tüzelős ölban aludtak, néha főztek is maguknak ilyen kantában. Ismerünk kívül is mázas, díszesebb gömöri edényeket is, mint a komaszilke és a nagyméretű zöld boroskancsó (86. ábra). A gömöriek gabonáért árulták edényeiket, az utcasarkokon szekerekkel félnapig is megálltak és ott árulták.

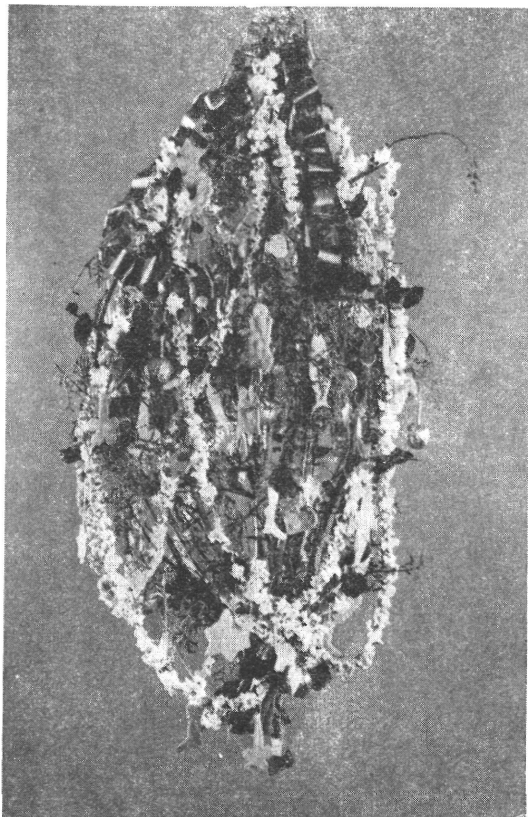
Nem tűzálló agyagú cserépedények több helyről jutottak a faluba, leginkább Mezőtúrról, Tiszafüredről, Gyöngyösről, Egerből: tálak, szilkék, korsók, bögrék, tejesfazekak. A szegény asszonynál a mezőtúri tál mindenek tál volt: mosogatott, dagasztott benne, disznólélnél a zsírnak, kolbásznak valót, lakodalmkor a megtisztított csirkéket tették bele. De a múlt század második felében még heten levest ettek közösen ekkora tálból. A módosabbaknál

több nagy tál is volt, de legtöbbjét csak disznőöléskor meg lakodalmokkor hozták le a padlásról. Az egyik ilyen tálnak külső oldala zöld, csak a közepe mintás (87. ábra). Mezőtúrról kerültek ide szépformájú vizeskorsók, olajosbutykosok, szilkék, paprikás tálak. A magasabb, nyulánkabb szilkébe lekvárt tettek, a közép nagyságú hasasabb formában ételt vittek ki a mezőre, a legkisebben tejfelt tartottak. Paprikás tálakban pörköltet tálaltak fel lakodalmokkor, — a tálak egy sorban álltak az asztal közepén, egyikben hús, másokban krumpli volt, mikor nem használták, egymásra téve oszlopban álltak a padláson.

Tiszafüred szintén tálakkal, szilkével és tejes fazékkal képviselteti magát. A tiszafüredi cserépedényeket cserépfalusiak hozták. A cserépfalusiak és nánaiaiak között rendkívül élénk volt a kapcsolat. A cserépfalusiak látták el az Alföld egy részét sokféle fatárggyal, melyeket pénzért árultak, de jó ismerősöknek, rokonoknak vászonfélét, szőtteket is hoztak. Előszöri meszet vittek Füredre, egy részét átcserezték cserépedényre, a cserépedényért pedig az Alföld északi községeiben gabonát kaptak.

Elvétve kerültek távolabbi vidékekről is tárgyak Tiszánánára, ezek leginkább a módosabbaknál találhatók meg, pl. a habán edények, mint egy körtés mintájú tál.

KNÉZY JUDIT

88. ábra. Termőág. Nagybaracska, Bács-Kiskun m.
Abb. 88. Lebensrute. Nagybaracska. Komitat Bács-Kiskun.

A **Hagyomány Tárgyai Gyűjtemény** gyarapodása 235 tárgy. Részletezve: szokás (beleszámítva a gyógyítás és társadalmi szervezet tárgyi emlékeit) 168, játék + a paraszti tanulás és általában írás-olvasás eszközei 39, a népi vallásosság tárgyai 28.

Az évi szokások tárgyai között első helyen a nagybaracscai karácsonyi, ill. betlehemes együtttest kell említenünk. A karácsonykor a lakásban kultikus

89. ábra. Karácsonyi ember- és állatfigurák. Nagybaracska, Bács-Kiskun m.

Abb. 89. Menschen- und Tierfiguren an einem Weihnachtstisch. Nagybaracska, Komitat Bács-Kiskún.

céllal elhelyezett tárgyakat tartalmazza, s mint ilyen, úttörő gyűjtés, az eddigi gyűjtők által előnyben részesített betlehemes kellékekkel szemben. A *termőág* (64.17.1) a mai tudomásunk szerintnél valamikor minden bizonnyal jóval nagyobb területen elterjedt — nevezzük a már bevett terminussal életfának — a karácsonyi fontos termékenységvarázsló időszakhoz kapcsolódott, formájában igen régies változata, amit talán joggal tarthatunk a nyugatról elterjedt karácsonyfa előzményének, talaj előkészítőjének a magyar népi kultúrában (88. ábra), Nagybaracsán a karácsonyi, mágikus célú (vagy eredetileg mágikus célú) tárgyak nagy gazdagságban maradtak fenn: a termőág előtt kifújt tojásból készült papírszárnyú galambok (64.17.4–5) függtek, amelyek az ajtó mozgatására föl-le szálltak, s ostyák vették körül a termőágot (64.17.77–80). A karácsonyi asztalra került az istálló alakú betlehem, benne agyagfigurákkal (64.17.2), a lucabúza körül agyag állatok és pásztorfigurák álltak. Az agyagbárányok gyapját vatta jelképezi. Az agyagfigurák égetetlenek, mésszel, korommal, vagy arany, ezüst festékekkel festettek. Specialista asszony készíti

őket, s készítményeit karácsony előtt a piacon is rendszeresen szokta árulni. Az agyagfigurák leltári száma: 64.17.6–76; (89. ábra).

Az istálló alakú betlehemen kívül megvan az itt újabb típust jelentő templom alakú is (64.17.3). Tanító befolyására honosodott meg, elsősorban a betlehemező gyermekek jártak vele.

90. ábra. Kuka álarc, borica tánchoz. Hétfalusi csángó.

Abb. 90. Sog. Kuka-Maske, benutzt beim sog. Borica-Tanz der Tschangos aus Hétfalu.

Unikum a gyűjteményben a hétfalusi csángó borica-tánchoz való *kuka* álarc (63.95.1; 90. ábra). Volt ugyan ilyen korábban a gyűjteményben, de megsemmisült, minden bizonnyal a háború alatt. Az új *kuka* maszk fából faragott, festett, homlokát tollkorona veszi körül. Unikum még annyiban is, hogy gyűjteményünk egyetlen magyar fából faragott, emberarcot utánzó maszkja. E gyűjtéssel egy, a táncolók által használt lapocka is bekerült (63.95.2).

Egy újabb mohácsi busóálarccal is gazdagodott a gyűjtemény (64.12.1), ami az eddig meglévő — nagyszámú — példányainktól⁴⁷ piros hegyes papriká-

⁴⁷ Az 1957. évben gyűjtöttékkel bezárólag, a Múzeum busómaszkjainak leírását lásd: FÖLDES LÁSZLÓ: A Néprajzi Múzeum busómaszkjai. NÉ. XL. (1958) 209–230.

ból készült szarvaival tér el. Az arcot szegélyező szőrmecsík talán szerényebb jelképezése a régi szőrmecsuklyának, aminek viszont a funkcióját, ti., hogy a maszkot a fejen tartsa, jelen esetben nem tudjuk, mi töltötte be.

A húsvéti leánykorbácsolás területét teszi teljesebbé számunkra az az adat, amit a 64.36.81 ltsz. *siba* testesít meg. Használói Pázmánd (Fejér m.)

91. ábra. Mozsárágyú. Pázmánd, Fejér m.

Abb. 91. Mörser. Pázmánd, Komitat Fejér.

szlovák eredetű lakosai voltak. A mai Magyarország területéről ez a gyűjtemény egyetlen húsvétkor használt vesszőkorbácsa,⁴⁸ ami pedig a történeti Magyarország határain belül elterjedt volt, gyűjteményünk tárgyainak adatai szerint Pozsony, Trencsén és Nyitra megyékben.

⁴⁸ PESOVÁR FERENC az *Alba Regia* 1963. évi 2—3. számában, 116. lapon említést tesz a pázmándi „sibálás”-ról, s ugyanott közli, hogy ismeretes a szokás az ugyancsak Fejér megyei s szintén szlovák eredetű lakosságú Tordason is. Magyar anyagban nem tudunk a húsvéti korbácsolásról, nem tesz róla említést SZENDREY ÁKOS: Magyar néphit és népszokás lexikona sem. Hogy rámutassunk a szokás határainkon túli elterjedésterületére, megemlítjük LUDVIKOVÁ MIROSLAVA tavaszi szokásokról rendezett kiállítását (a brnoi Moravské Museum-ban), mely szépen dokumentálta a húsvéti korbácsolás elterjedését Morvaországban.

A pázmándi gyűjtés további érdekes tárgyakat is hozott. Két aratókoszorút (64.36.83–84), valamint egy *mozsárágyút* (64.36.82; 91. ábra). Ez utóbbinak különböző ünnepélyes alkalmakkor volt szerepe. Karácsonykor, az éjféli mise alatt részt vett az általános zajkeltésben, Szilveszter éjjelén szintén lóttek vele. Szüretkor a mozsárágyú durranása jelezte, ha egy gazdaságban hektós hordó telt meg.

Húsvéti hímes tojás Érseksanádról és Köröstárkányból került be (63.58.1–11; 63.86.2–8), s rekonstrukciót készítettünk Budapesten a Háromszék megyében szokásos díszterményekkel egy onnan származó család tagjaival (63.36.1–40). Az egyes gyűjtések egyben a tojáshímzés különböző stílusait képviselik. Egy, különböző színű, összeragasztott fa-hasábokból esztergált tojás Mezőkövesdről származik. (64.115.10).

Az emberi élet állomásai tárgyi anyagának ismertetésében megfordítjuk a sorrendet a kis Szent Mihály lova (rekonstrukció I.) kedvéért, amit legéremesebbnek ítélünk az első helyen való említésre. Eddig egyetlen képviselője sem volt a halotthordó eszközöknek a gyűjteményben (a gyűjtés helye: Mezőkövesd, Borsod m.; 63.5.1–9). Kisgyermek halottak temetésén használták. Fehér olajfestékkel van befestve, kendők és szalagos virágsokrok díszítik. Az utóbbi években gyarapodásnak indult sírjel-tárgycsoportunk négy fejjával gazdagodott (63.34.204–205; 63.80.1–2 — Lelőhelyük: Botpalád, Szabolcs-Szatmár m. és Szenna, Somogy m.).

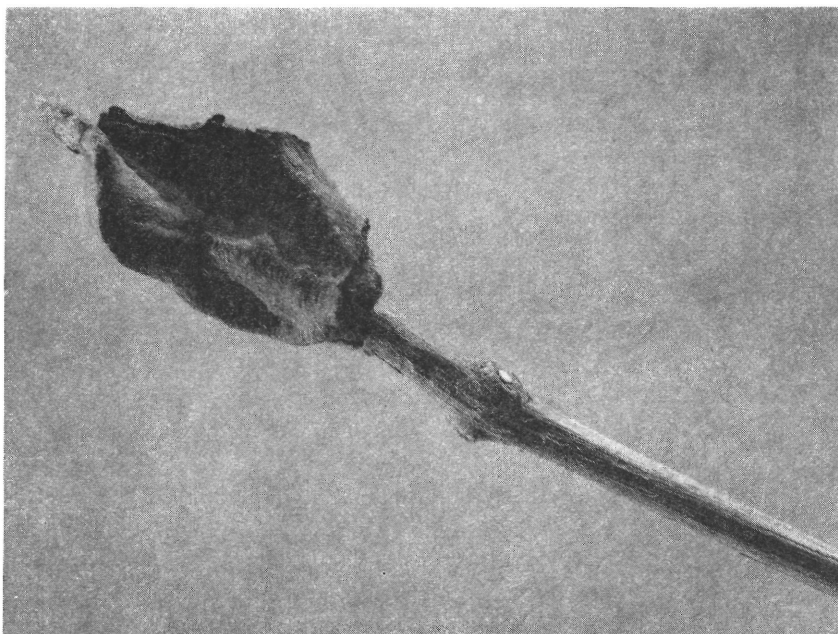
Két érdekes, leánykéréshez kapcsolódó tárgyról is beszámolhatunk. Tiszanánán három öregasszony szokott lánykérőbe menni, egyikük kezében *lánykérő lámpa* (fa alapú és tetejű üvegfalú tartóban égő gyertya), másikuk kezében *piszkafa*, rontás ellen. Megérkezve beszéltek az ablakon: „van-e a kend lányának bükkhetnékje?” Ha erre a háziak igennel feleltek, akkor mentek be, s ekkor „a lány kezét be kell adni a kérőasszonynak”. A lámpa ezen az alkalmon kívül még lakodalomkor és temetéskor volt használatban (63.85.132–133). — Három *legénybuzogány* — legények használatára szolgált fémfejtű bot — említése kívánczik még ide (Tiszanána, Heves m.; 63.85.129–130; Tarpa, Szabolcs-Szatmár m., 64.87.100). Mindegyiknek tulajdonosai emlékeztek még arra, hogy „ölő szerszám”, „gyilkos szerszám” volt használatjuk kezében a buzogány, ha arra került a sor, a legények egymás fejét bevették vele.

Egy 1952-ben gyűjtött gyógyítóeszköz, tiszacsegei *csikólíp*⁴⁹ a mostani raktárrendezéskor került beletárolásra (64.131.1; 92. ábra). Ez az újszülött csikó szájában lévő *galuska*, amit „azon melegibe” nyársra húzva megszáritottak, s ijedtség gyógyítására szolgált.

A községi szervezettel kapcsolatos tárgyak képviselői a gyarapodásban: vágfarkasdi (CsSzK) *bakterduda* (64.129.1), bádóg kürt, melyen a községi éjjeliőr az 1920-as évektől az éjszaka folyamán az idő múlását jelezte, 10 órától 2-ig, minden órában (annyit fújva, ahány óra van), éjfél kivételével. 1920 előtt ugyanezekben az órákban énekelt a bakter.

Raktárrendezéskor került elő és most leltároztunk be egy bikatök-zacsokból formált füles edényt (64.131.2; 93. ábra), aminek falára — szerencsére — felírta a lelkiismeretes gyűjtő a rávonatkozó legfontosabb tudnivalókat:

⁴⁹ Lásd a Magyar Néphit és Népszokás lexikon 'csikólép' címszavát, újabb munkák közül CSISZÁR ÁRPÁD (Gergelyingornya): Csikólép és emberkoponya c. kéziratos dolgozatát. Itt fejezem ki köszönetemet SZENDREY ÁKOSNAK azért, hogy a lexikon használatát megengedte.

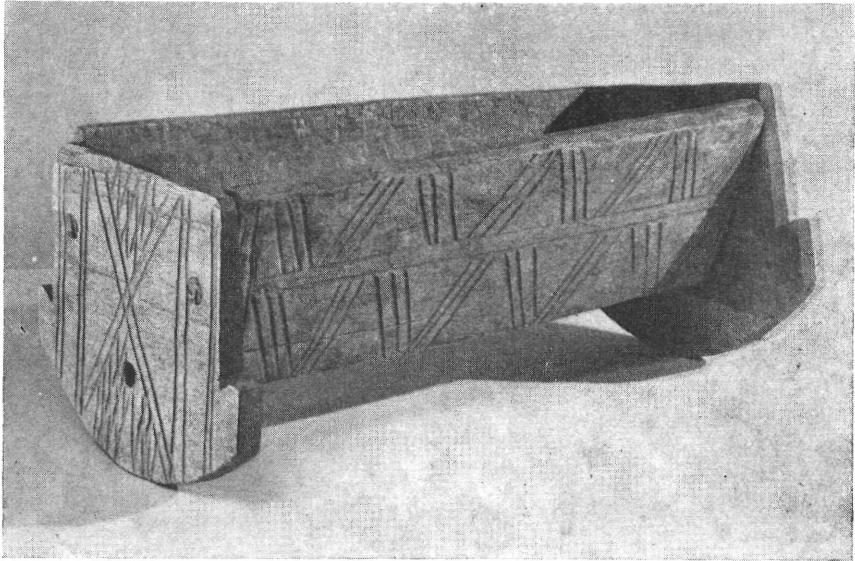

92. ábra. Csikólép. Tiszacsege, Hajdú-Bihar m.
Abb. 92. Fohlenmilz («Nutzen»). Tiszacsege, Komitat Hajdú-Bihar.

93. ábra. Pénztartó edény. Soltvadkert, Bács-Kiskun m.
Abb. 93. Geldbehälter. Soltvadkert, Komitat Bács-Kiskun.

„A soltvadkerti községi szegénypénztár pengő pénztartója a XVIII. századból.” A pénztartó falának átellenes részén pedig a következő felirat szolgál felvilágosításul (valószínűnek tartjuk, hogy az utóbbi felirat a tárggyal egyidős): „LÁMI REI SJ O /ABI KAT/ ÓKE”. Amikor százával állnak a gyűjteményben a régen gyűjtött, funkcionális adatok nélküli tárgyak, különösen értékeljük ezt a nagyszerűen adatolt raktárrendezési leletünket, mert éppen egyedülálló formája és meglehetősen speciális funkciója miatt rendeltetése aligha lett volna kideríthető.

94. ábra. Bölcso, gyermekjáték. Tiszanána, Heves m.
Abb. 94. Wiege, Kinderspielzeug. Tiszanána, Komitat Heves.

Megemlítjük továbbá, hogy az 1961-ben megszerzett dunapataji bírópálca (61.95.121)⁵⁰ mellé most sikerült megszereznünk a kisbíró botját (63.28.2), ami szintén új tárgycsoport első tárgya a gyűjteményben.

A játékgyűjtemény új szerzeményei között néhány olyan tárggyal is gyarapodott, melyek eddig nem voltak képviselve. Ezek: egy kis tejszűrő, vasaló és mángorló (Tiszanánáról), s egy öntöttvas játékfazék Mezőkövesdről (63.85.214—215; 63.85.217; 63.115.8). A meglévő tárgycsoportok gyarapodását összesítve adjuk.⁵¹ Három baba került be; játékbútorból: három kisbölcso és egy babaszobaberendezés (asztal paddal és két székkal); az építkezés tárgyait két létra gyarapítja; a teherhordó eszközökhöz kis saroglya járult. A táplálkozás játékszereinél jelentős a gyarapodás: tekő 3, fatál 4, szita 3, kanál 2, az új tárgycsoportot jelentőken kívül. A mesterségek eszközeit utánzó játékszerek között öt mosósúlyok és egy fűrészbak új gyűjtés a fent említett vasalón, mángorlón kívül. Új szerzeményű játékegyver: egy íj nyílvevesszővel.

⁵⁰ Képét lásd NÉ. XLIV. (1962) 249. p.

⁵¹ A játékgyűjtemény tárgycsoportjai — amennyiben ez keresztülvihető — a Múzeum magyar anyagának gyűjteményekre oszlását követik.

Ebből a meglehetősen gazdag játékkanyagból kiemelten csak néhány darabot szeretnénk ismertetni. Néhány szót érdemel a mezőkövesdi fatál és teknő együttes (64.115.2—7), mely egy háztól eddig a legteljesebb gyűjtésünk. Az a tény, hogy a kisleány kezébe egy-egy konyhaeszköznek annyi változatát adták, amennyivel anyjának háztartása rendelkezett, szép dokumentuma annak, milyen differenciáltságra törekedhettek a gyermekek játék révén való munkára nevelésében. A kisteknőkkel és fatálakkal kapcsolatban szeretnénk itt megjegyezni, hogy mind ezek, mind pedig a már korábban a gyűjteménybe került tárgyak, miután játékszerepüket betöltötték s nem akadt újabb gazdájuk, a konyha falát díszítették.

A Tiszanánáról gyűjtött kisbőleső (63.85.228; 94. ábra)⁵² archaikus formájával, az ácsolt ládákéhoz hasonló bevésott díszítményével egyedülálló értékes darab a gyűjteményben. Valószínűleg gömöri ládakészítő háziiparos munkája, ezt a feltevést támogatja az a körülmény is, hogy a község kereskedelmi kapcsolatban állt Gömör megyei helységek háziiparosaiával.⁵³

A tanulás, ill. a paraszti írás-olvasás tárgyi emlékeiből egy palatáblát és egy 1887-ben nyomtatott népiskolai olvasókönyvet gyűjtöttünk (63.85.130—131) Tiszanánán. Egy esztergályozott porzósóró Kalotaszentkirályról került be (RNK, 64.51.12).

A népi vallásosság emlékei közül kiemelkedő a mezőkövesdi *tizenöt verses rózsafűzér*, rózsafűzér társulati olvasó, mellyel kapcsolatban sikerült összegyűjtenünk a társulati együttes imádkozásmódját is (64.115.1). A 64.94. törzsszám alatt nyilvántartott kapuvári szobabelsőnek a benne lakók vallásosságát kifejező alkotórészéről, tekintve, hogy azok egy egységnek részei, a gyűjtés egészéről szóló beszámoló tájékoztat a Bútorgyűjtemény fejezetben. Annyit azonban szükségesnek tartunk itt megjegyezni, hogy tekintve az ún. Mária-ház itt virágzó kultuszát, nem elégedtünk meg egy példánnyal, hanem két egymástól némileg eltérő variánst begyűjtöttünk.

Megemlítettük még egy hódmezővásárhelyi énekeskönyvet (63.21.1), egy mezőkövesdi feszületet (63.74.26), valamint három, a Szépművészeti Múzeumtól átvett, sajnós helymeghatározás nélküli szent-szobrot.

GYÖRGYI ERZSÉBET

A Népzenei Gyűjtemény az ország egyetlen számottevő népi hangszergyűjteménye. Egyedülálló mivolta is erősen indokolttá teszi a tervszerű folyamatos gyarapítást. Ma még azonban nemcsak gyarapításról, hanem pótlásról is kell beszélnünk. A pótlás igénye főleg két-három év óta jelentkezik sürgetően, amióta a magyar nép hangszereinek monográfiáját készítjük. Kiderült, hogy jónéhány olyan hangszer, amelynek a monográfiában szerepelnie kell (s a magyar nép között ma is megtalálható) nincs, vagy csak 1–2 példányban van meg a múzeum egyébként meglehetősen gazdagnak mondható gyűjteményében. Az 1963—64-ben beszerzett kb. 40 hangszer között ilyen hiánypótló példányok is akadnak: lopótökmirliton (*lopótökdua*), citerára szerelhető levélsíp (*meggyfasíp*), nádsíp (*náddua*), menyecskefejű fújtatós dua

⁵² A gyermekek vett vagy házilag készített játékszerekkel való ellátottságáról szép áttekintést közöl PETÁNOVICS KATALIN Tiszanánáról.

⁵³ Köszönetet mondok CSILLÉRY KLÁRÁNAK, aki e tárgyról megalkotott véleményét rendelkezéseimre bocsátotta.

faalkatrészei, összegöngyölhető xilofon (*facimbalom*). Pásztorok által használt klarinétból, Schunda-tárogatóból is ez idő alatt szereztük be az első példányokat. A meglévő hangszerállományt újabb típusokkal gyarapítottuk: 1 kiscimbalommal, 11 citerával, 16 furulyával (közte egy botfurulya, egy ostorfurulya, 3 hosszúfurulya, egy harántfurulya, egy kettősfurulya), 3 dudával, 1 kanásztülökkel. Ahol módunk volt rá — néhány citera, furulya, egy duda, a meggyfasíp és a kanásztülök esetében — magnetofonszalagra rögzítettük a megvásárolt hangszer hangolását, hangsorát és néhány jellemző dallamot a rajta játszott repertoárból. A megvásárolt hangszer hangjának rögzítését különösen fontosnak tartjuk; enélkül később éppen a hangszer legfontosabb tulajdonságáról — hangjáról — nem tudnánk pontos képet alkotni.

SÁROSI BÁLINT

Egyetemes Néprajzi Gyűjteményeink gyarapítása érdekében helyszíni gyűjtéseket végeztünk, megszerezhető, arra érdemes gyűjteményeket kutattunk föl és cserekapcsolatokat létesítettünk. Mindezek eredményeképpen örvendetes gyarapodást értünk el európai, afrikai, óceániai és amerikai gyűjteményünkben. Csupán az ázsiai tárgyak gyarapítása nem tudott lépést tartani sem a követelményekkel, sem a többi gyűjtemény fejlődésével. A gyarapító munkában igen súlyos akadályok állják utunkat, meg kell azonban tennünk mindent az elhárításukra. Gyűjtő tevékenységünkben egyre jelentősebb szerep jut a cserének. Főleg Európa különféle országaiból jutunk ezáltal hiányt pótló tárgyakhoz. Páratlan értékű nagy gyűjteményeink parancsoló kötelességünkkel teszik, hogy ne álljunk meg elődeink eredményeinél, hanem — ha már nem tudjuk túlszárnyalni őket — haladjunk a példájuk nyomán.

Gyűjteményeink 398 tárggyal gyarapodtak. A számszerű növekedés ennél azonban több, mivel raktárrendezéseink alkalmával 1455 tárgy került meghatározásra és leltározásra. Ez azonban nem gyűjteménygyarapító tevékenységünk eredménye, tehát számot sem adhatunk róla.

Az **Európa Gyűjtemény** gyarapodása 45 tárgy volt. Ebből 35 származott a krakói Múzeum Etnograficzne és a Néprajzi Múzeum között létrejött cserekapcsolatból. A két intézmény eredetileg abban állapodott meg, hogy teljes öltözeteket küld egymásnak cserébe. A magyar öltözetek közül egyet a palóc vidéken, egyet a matyóknál, kettőt pedig Sióagárdon gyűjtöttünk össze. Három női viselet, a sióagárdihoz egy kislány öltözet csatlakozik. A cserébe kapott lengyel anyag két női és két férfi viseletet tartalmaz, mind a négy teljes. Kiegészítésül egy festett láda és két festett papír falkép járul hozzájuk. Az egyik női és férfi öltözet Krakó vidékéről, a másik pedig Zakopane tájáról való. Tehát mind a négy elég közel azokhoz a vidékekhez, amelyeknek népe a magyarsággal is érintkezett. A négy öltözet tehát nemcsak azért jelentős, mert eddig nagyon hiányos lengyel gyűjteményünk alapjait veti meg, kiállításra is alkalmas, hanem a Kárpátok vidéke népviseletének kutatásában is forrásértékű (63.102.1—35). Lengyel gyűjteményünk fejlődését várjuk a vaisói Néprajzi Múzeummal folyamatban levő cserénk eredményeként.

Bár számszerint kevés, mégis említésre méltó két Krímből származó szőlőmetsző kés. Szudákból, illetve környékéről valók. Az egyik (63.1.1) nyélbe behajtható, a pengéje enyhén ível, recés élű. Hasonló a Bulgáriából és Albániából ismert formákhoz. A másik (63.1.2) sarlóformájú, a pengéje

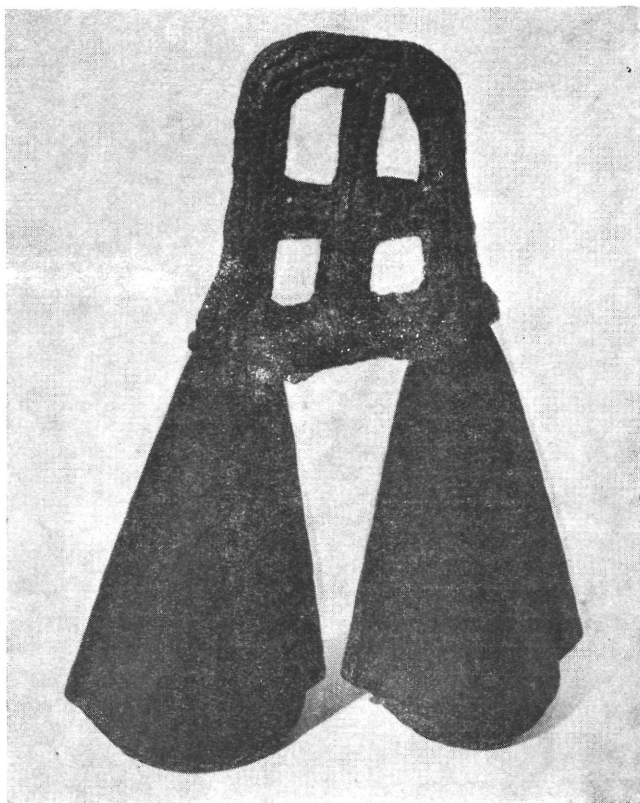
erősen ívelt, a nyele esztergályozott keményfa. Segítségét nyújtanak a magyar szőlőmetsző típusok kapcsolatainak feltárásához.

Lapp gyűjteményünk 2 pár rénszarvas prém cipővel gyarapodott. Közülük az egyik (63.71.1) magasszárú, oldalt csattal ellátott, színes posztócsíkokkal díszített. A csat révén eltér a szokványos formáktól. A másik (64.27.1) egyszerű köznapi forma. Ez is magasszárú, a szára szélé visszahajtott, díszítetlen. Az esztétikai szempontokat előtérbe állító gyűjtőtevékenység során a lapp anyag gyűjtésekor is gyakran elmaradt az egyszerű, köznapi tárgyak gyűjtése. Ennek a cipőnek a megszerzésével sikerült efféle hiányt pótolni.

Megemlékezésünk kiterjed végül egy cseh pieta szoborra (63.50.1), egy ukrán házi ikonra (64.22.1) és egy svéd gyapjúszőnyegre (64.3.1), mindhárom egy-egy nagyon hiányos gyűjtemény fejlesztéséhez járul hozzá.

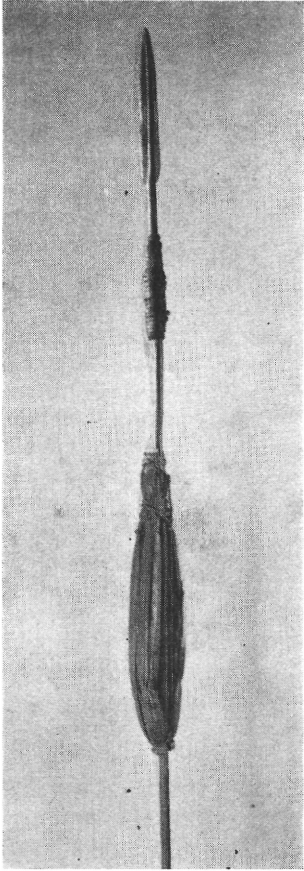
IFJ. KODOLÁNYI JÁNOS

Az Afrika Gyűjtemény 1963–64-ben összesen 50 tárggyal gyarapodott, részben vásárlás, részben ajándékozás révén. Az Egyesült Arab Köztársaság ajándéka egy 25 darabból álló beduin kollekció: viseletlen ruhák, mellények,

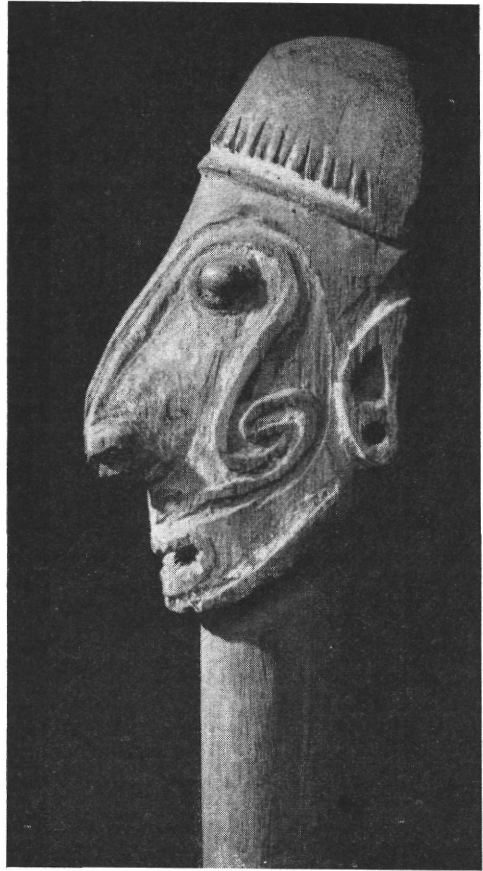

95. ábra. Fémhangszer. Kamerun.

Abb. 95. Metall-Musikinstrument. Kamerun.

96. ábra. Vízilóvadászathoz
használt dárda. Nyugat-Afrika.
Abb. 96. Speer für die Fluß-
pferdjagd. Westafrika.

97. ábra. Faragott bot. Melanézia.
Abb. 97. Beschnittener Stock. Melanesien.

98. ábra. Táncpajzs. Melanézia.
Abb. 98. Tanzschild. Melanesien.

nadrágok, fém ékszerek — a mai északafrikai kézművesség példányai tartoznak az együtteshez.

Két szép művészeti tárgyat vásároltunk a Mali Köztársaságból. Egy rituális célokra használt szobrot, mely az afrikai plasztikakollekciónk első dogon-stílusú darabja, s egy Dahomey-ből származó — fehér és kék színnel festett — famaszkot.

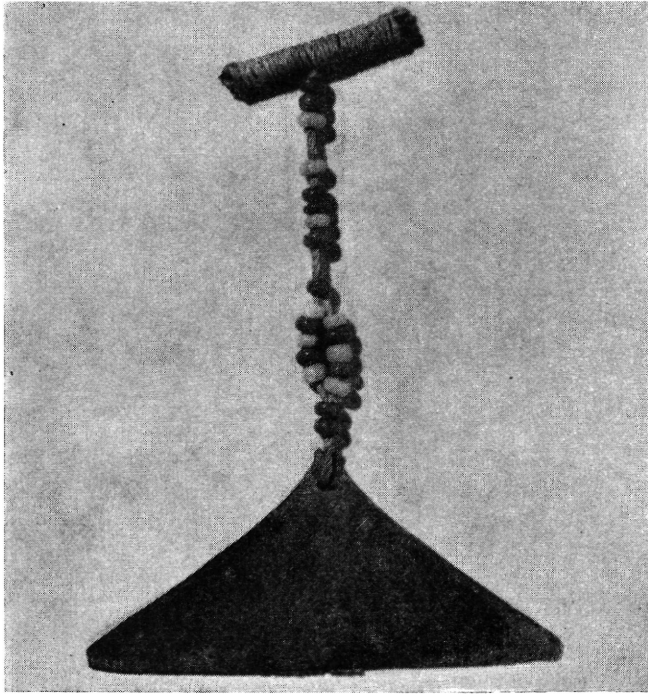
Szólnunk kell két érdekes gyűjtemény-csoportról. Magángyűjtő hagyatékából került elő 11 darab — a 19. század közepén gyűjtött — nyugat-afrikai tárgy: elefántcsontból csiszolt karperecek, csontkürt, kosár, bőrtáska, s egy fonott nyelű kameruni fémhangszer (95. ábra). Ismeretlen afrikai utazók gyűjtötték a Természettudományi Múzeum által átadott tárgyakat. Ezek között vannak kelet-afrikai bőrpajzsok, dárdák, s egy nyugat-afrikai — múzeumban eddig nem képviselt — sásból kötött úszóval ellátott dárda, mellyel vízilóra vadásznak (96. ábra).

Méltán világhírű **Océánia Gyűjteményünk** is jelentős kollekciónal gyarapodott 1964-ben. Magángyűjtő hagyatékából vásároltunk 85, főként Melanéziából származó tárgyat. Az együttesben található viseleti darabokat, hangszereket, kultikus eszközöket, szerszámokat. Ezek közül művészileg is jelentősek a mészbetétes fésűk és zúgattyúk, a faragott dobok, egy — kék, fehér és vörös színnel festett — emberfejet ábrázoló bot (97. ábra), valamint egy vésett figurákkal díszített táncpajzs (98. ábra).

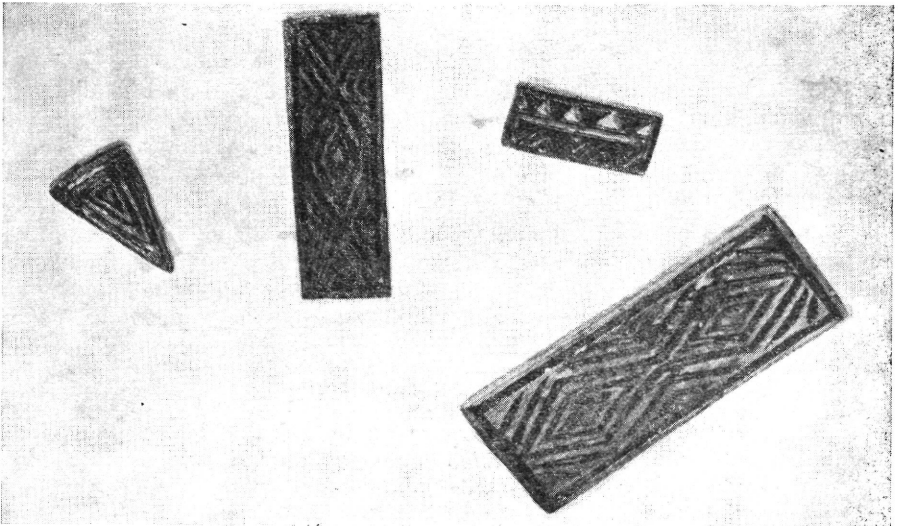
Amerika Gyűjteményünk gyarapítására Dr. Baumgartner Hans (Puerto Ayacucho, Venezuela) 1964 októberében adományozott egy igen értékes, 212 tárgyból álló gyűjteményt. A magyar származású orvosetnográfus tizen-nyolc esztendeje él Venezuelában, ahova mint trópusi betegségek szakértője kapott meghívást. Működési területe — az ún. Amazonas-tartomány — Magyarországnál kb. háromszor nagyobb, őserdőkkel, hatalmas folyóktól átszelt vidék. Baumgartner az Orinoco folyó mentén kórházat alapított, s évek során keresztül-kasul bejárta az indiánoklakta erdőket, folyópartokat: gyógyította az indiánokat, s közben életüket, kultúrájukat is megismerte. A nehezen megközelíthető, civilizációtól távol eső terület igen alkalmas az indián törzsek eredeti kultúrájának a megfigyelésére. Az indián nyelvek és a gyógyítás tudományának birtokában Baumgartner az indiánok barátjává vált, s így néprajzilag fontos ismeretek, többek között törzsi „titkok” birtokába is jutott. Fáradtságot nem ismerő munkájának egyik gyümölcse páratlan néprajzi gyűjteménye, melyből 212 tárgy most a Néprajzi Múzeum nemzetközi kollekciónját gazdagítja. (Az adomány értékét csak növeli, hogy néhány darabja egyetlen más európai, de még venezuelai múzeumban sem található.)

A tárgyak tizenhét törzstől származnak, a legtöbb tárggyal (85) a *piaroa*-indiánok vannak képviselve. A törzsek jelentős része „erdei ültetvényes”, tárgyaik a jellegzetes zsákmányoló-félföldműves életmód és kultúra tartozékai. Egy 25 darabból álló gyűjteménycsoport az igen kezdetleges, zsákmányoló életformájú *waika-shirishana-guaharibo* törzsektől származik.

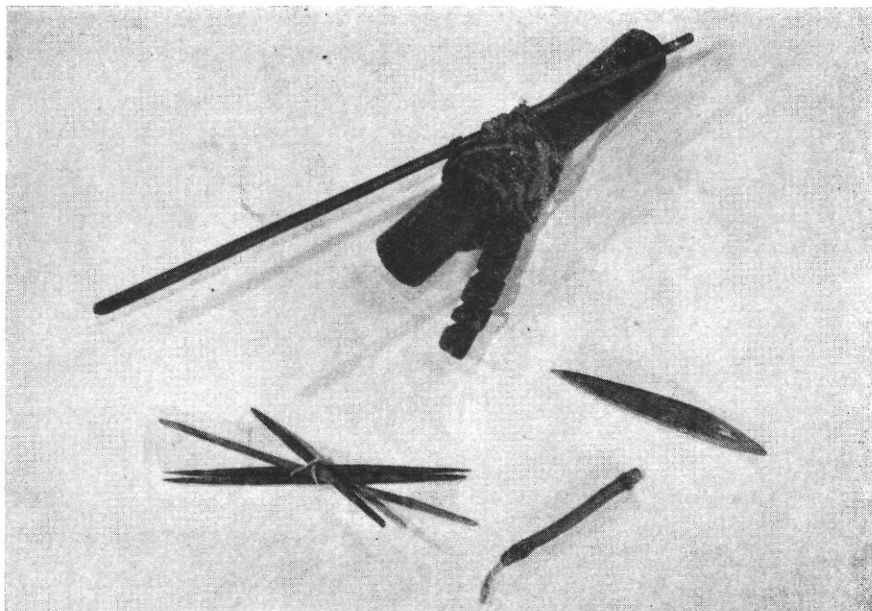
A gyűjtemény részletes ismertetésére nincs mód, így arra szorítkozom, hogy a néprajzilag legtanulságosabb darabokat mutassam be. Az adomány jelentős része — különféle anyagokból, változatos alakban elkészített — ékszerekből áll, melyek közül figyelemreméltóak a tarkaszínű tolldíszek, a „fehérektől” szerzett üveggyöngyök, fémdarabok mesterei adaptálását bizonyító fül-

99. ábra. Füldísz gyöngyökből és ezüsthől. Piaroa-indiánok.
Abb. 99. Ohrenschmuck (Perlen und Silber). Piaroa-Indianer.

100. ábra. Testfestésre szolgáló fabélyegzők, stilizált állatábrázolásokkal. Piaroa-indiánok.
Abb. 100. Holzstempel für Körperbemalung, mit stilisierten Tierdarstellungen. Piaroa-Indianer.

101. ábra. Bambusztok és a benne tartott eszközök. Waika-indiánok.
Abb. 101. Bambusbehälter und die darin verwahrten Geräte. Waika-Indianer.

102. ábra. Varázslói táska a benne tartott varázsszerekkel. Piaroa-indiánok.
Abb. 102. Medizintasche eines Medizinmannes mit den darin verwahrten Zaubermitteln.
Piaroa-Indianer.

díszek (99. ábra), karmokból, rovarcsápokból készült nyakláncok. Nemesformájú kosarak, testfestésre szolgáló fabélyegzők (100. ábra), mérgezett fűvócső nyilak, különféle fűvós hangszerek, varázseszközök tartoznak még a gyűjteményhez. Az etnográfus nagy öröme néhány — az európai múzeumokban csak szerényen képviselt — szerszám is található a tárgyak között. Ezek egyike rendkívül érdekes: a kezdetleges *waika*-törzstől származik, s magán viseli a kóbor-zsákmányoló életforma jegyeit. A szóbanforgó tárgy egy vállra akasztható bambusztok, melynek oldalához — a rácsavart zsinórba — tűzgerjesztő fákat helyeztek; a tokban mérgezett nyílhegy, késként is használható bambuszhasíték, s egy alapszerszám — fanyélbe erősített állati fog, mellyel vésni, vágni, fúrni lehet — található (101. ábra). Az egyszerű leírás, de még az ábra is aligha tudja eléggé kidomborítani a tárgye gyűjtemény jelentőségét. (A dél-amerikai alapkultúrák, a kóbor zsákmányoló életmódot folytató indiánok lényeges termelőeszközeinek hordozható együttese áll előttünk.)

Dr. Baumgartner, mint orvos nemcsak az egyszerű törzstagokat, de ha kellett, a varázslókat is meg tudta gyógyítani. Ezzel a tudásával az indiánok által nagyra becsült varázseszközök birtokába jutott. Ebből a tárgycsoportból jelentős a „varázslói táská” (102. ábra), mely a mágikus eljárások gyakorlásához szükséges felszerelést tartalmazza: esörgöket, fogakat, karmokat, kristályokat, az avatási és halottkultusz eszközeit és szereit.

A Baumgartner-gyűjteményből a Néprajzi Múzeum az 1964. évi múzeumi hónap keretében bemutató-jellegű kiállítást rendezett, a tárgyakat kiegészítve Ata Kando (Amsterdam) fotóművész — a venezuelai *makiritare*-indiánok között készített — fényképfelvételével.

BOGLÁR LAJOS

Az előbbieken gyűjtemények szerint számot adhattunk az elmúlt két esztendő gyűjtőmunkájának jelentősebb eredményeiről. Beszámolóinkkal, még a gyűjtött anyag feldolgozása és kiállítása előtt igyekeztünk fölhívni a figyelmet mind gyűjtőtevékenységünk kiemelkedőbb objektumaira, mind pedig azokra a törekvésekre és módszerekre, amelyek a munkában vezetnek bennünket. Bizonyosak vagyunk abban, hogy évről évre közreadott beszámolóink egyre ismertebbé teszik a Néprajzi Múzeum gyűjteményeit s a gyűjteményekben folyó gyarapító tevékenységet.

Összeállította: IFJ. KODOLÁNYI JÁNOS

Die Sammeltätigkeit des Ethnographischen Museums 1963–1964

Aus technischen Gründen haben wir diesmal über die Sammeltätigkeit zweier Jahre (1963–1964) und ihre Ergebnisse zu berichten. Unser Jahrbuch hätte nämlich nur wenigen Beiträgen Raum geboten, hätten wir den verfügbaren geringeren Umfang auch zu einem Überblick über die Neuerwerbungen im Jahre 1963 benützen wollen. Andererseits schließt die Zielsetzung unserer Arbeit nicht aus, die Ergebnisse zweier Jahre zusammenfassend zu überschauen.

Unsere Sammeltätigkeit ist durch mehrere grundlegende Gesichtspunkte bestimmt. An erster Stelle ist über die Verbindlichkeit zu sprechen, die uns durch die Bestände der im Laufe von mehreren Jahrzehnten entwickelten Sammlungen des Museums erwächst. Wir können sie nicht als abgeschlossen betrachten, sondern haben vielmehr für ihre zügige Ergänzung und Erweiterung zu sorgen. Das wird durch die planvollen Aufnahmen, mit denen in den einzelnen Sammlungen begonnen wurde, weitgehend gefördert. Sie sind darauf ausgerichtet, die Typen der einzelnen Sammlungsbestände zu bestimmen und ihren Fundorten nach kartographisch zu fixieren.

Des weiteren ist in diesem Zusammenhang die thematisch ausgerichtete Sammeltätigkeit zu erwähnen. Hierbei sollen die Gerätschaften einzelner Erscheinungen, Arbeitsprozesse, Produktionszweige, Brauchtumskreise usw. entweder aus einzelnen Landschaften, aber auch aus mehreren Gegenden des Landes gesammelt werden. Eine solche Tätigkeit entfaltete sich z. B. bei der Entwicklung der Sammlung Ackerbau, in dem Geräte der Bodenbestellung und der Rodungswirtschaft erschlossen, Objekte der verschiedenen Zweige des Gartenbaus gesammelt wurden usw., oder aber in der Sammlung Textilien, in der z. B. die verschiedenen Totengewänder, bzw. die einschlägigen Kleidungsstücke erworben wurden.

Drittens sind die monographisch ausgerichteten Sammelarbeiten anzuführen. Sie haben die Aufgabe, die Kultur eines bald engeren, bald weiteren Gebietes, einer Gemeinde oder einer Landschaft mit möglichst vollständigen Sammlungen zu dokumentieren. Hierher gehören die Arbeit in Átány, die Sammlungen in den Komitaten Szabolcs und Szatmár (Nordostungarn), vor allem in den Gemeinden Kispalád und Botpalád und Umgebung, des weiteren die Bemühungen um eine möglichst vollständige monographische Erfassung des ethnographischen Materials in den Landschaften Sárköz und Őrség. Aber auch die Entwicklung der Sammlung Keramik ist monographisch ausgerichtet, soll doch hier das Material der verschiedenen Töpferzentren möglichst vollständig erfaßt werden; des weiteren die Tätigkeit der Sammlung Möbel, die auf die Erwerbung vollständiger Stuben und Wohnungseinrichtungen abzielt.

Selbstverständlich ist es uns nicht möglich, bei der Entwicklung unserer ethnologischen Sammlungen ähnliche Ziele zu verfolgen. Auch ist es bei diesen Beständen viel schwieriger, die planmäßige Sammelarbeit zu verwirklichen.

Die Bestände des Ethnographischen Museums zu Budapest wurden 1963–64 um 4236 Neuerwerbungen vermehrt. Davon entfallen die meisten, insgesamt 3838 Objekte auf das Gebiet des ungarischen Ethnikums. Größere Ensembles wurden aus dem Land jenseits der Theiß (Tiszántúl, Ostungarn), hauptsächlich aus den Komitaten Szabolcs und Szatmár, aus der Theißegend, dem Komitat Heves, und zwar aus Átány und Mezőkövesd, aus der Donau-niederung, aus Fadd, Dunapataj, Harta und der Landschaft Sárköz sowie aus den verschiedenen Gegenden Transdanubiens (Dunántúl), den Komitaten

Vas, Zala usw. erworben. Die Sammeltätigkeit war hauptsächlich Aufgabe der wissenschaftlichen Mitarbeiter unseres Museums: E. Bán, T. Bodrogi, L. Boglár, M. Boross, Z. Erdélyi, E. Fél, L. Földes, A. Gáborján, E. Györgyi, T. Hofer, E. István, K. K. Csilléry, J. Kodolányi, M. M. Kresz, B. Molnár, B. Molnár, M. Molnár, J. Morvay, O. Soproni, L. Szolnok, L. Takács. Behilflich waren uns aber auch Mitarbeiter anderer Institutionen und auch Universitätshörer: B. Andrásfalvy, M. Békefi, A. Béres, E. G. Papp, S. Heleszta, T. Horváth, E. H. Kerecsényi, J. Knézy, I. Kriza, J. Manga, K. Petánovics, Gy. Sarosác, B. Sárosi, L. Selmeczi, E. Szentpéteri, I. Vincze. Hier möchten wir all denen danken, die die Sammeltätigkeit des Ethnographischen Museums zu Budapest unterstützt und damit die Kräfte vermehrt haben, die bei dieser Arbeit uns ansonsten zur Verfügung standen.

Unter den Neuerwerbungen von 1963—64 sind mehrere ausgezeichnete Objekte und Ensembles. Über ihren Wert, ihre wissenschaftliche Bedeutung und internationalen Belange bieten wir im folgenden einen Überblick.

*

Die **Sammlung Sammelwirtschaft und Jagd** kann 19 Neuerwerbungen verzeichnen. Diese gliedern sich wie folgt:

Sammelwirtschaft:

Aus Tiszanána (Komitat Heves) wurde 1 Kamillenpflücker (ung. kamilla-szedő, székfűszedő; 63.85.136) erworben, der vor kurzem noch benutzt wurde (Abb. 1).

Imkerei:

10 Neuerwerbungen aus den Komitaten Fejér, Heves, Somogy und Szatmár: 1 hölzerne Bienenpfeife und 9 Bienenkörbe, die meisten mit Spiraltchnik aus Stroh (z. B. 64. 36.50) und Binsen geflochten (Abb. 2.) Bemerkenswert ist der Bienenstock aus Berzence (Komitat Somogy), aus einem Eichenklotz gefertigt (ung. ma. adu), Höhe 51cm, Umfang 23×27 cm (63.—69. 1.). Interessant ist es, daß dieser Stock vor etwa 15 Jahren noch ein starker Ast einer großen Eiche war. Dieser Stock wurde vom Eigentümer mitsamt den Bienen aus dem Walde heimgetragen und im Garten, im Bienenhaus aufgestellt. Die Sammlung zählt mehrere ähnliche Stücke, dieser aber dürfte der einzige sein, der ursprünglich schon im Walde als Bienenunterschlupf diente.

Jagd:

Erfreulicherweise konnte die Sammlung zwei weitere Pulverhörner — die heute schon eine Seltenheit sind — erwerben. Das eine stammt aus Gyimesközéplek (VR Rumänien, 64.34.28), das andere aus der Gemeinde Kispalád (Komitat Szabolcs-Szatmár, 63.34.38). Beide Hörner sind mit Ritzornamenten verziert, an der Spitze weisen sie in der Mitte eine abgezielte sechstrahlige Rosette auf (Abb. 3). Weitere Neuerwerbungen dieser Sammlung sind hauptsächlich verschiedene Nagetier-Fallen (Abb. 4), die zum Teil daheim (63.85.134), zum Teil aber von Tischlern (64. 94.131) oder Zigeunerschmieden angefertigt wurden.

Z. Erdélyi

Die **Sammlung Fischerei** wurde mit 17 Objekten bereichert (64.36.51—52; 64.36.77 und 64.79.1—14: Eissporn (Griffeisen) Senknetz, Reuse, Reusenpflocke und Lägel [Fischkasten]). Die Reuse (Perlonreuse) sei hier hervorgehoben: die Kunstfasern (Perlonschnüre) verbreiten sich im Kreise der Fischer sehr rasch; dies lenkte beim Sammeln unsere Aufmerksamkeit auf zwei Belange: die traditionell aus Hanffäden geknüpften Netze verschwinden sehr rasch und dementsprechend verbreitet sich der Gebrauch der aus Kunstfasern hergestellten Netze. Es ist wichtig, beide Netzarten zu sammeln. Vorerst haben sich Verwendung und Fangtechnik mit den verschiedenen Netzen noch nicht gewandelt, das aber ist zu erwarten und es verlohnt die einzelnen Phasen dieses Wandlungsprozesses von Schritt zu Schritt zu beobachten, bzw. die entsprechenden Geräte zu sammeln. Die neuerworbene Perlonreuse (64.79. 1) hat fünf Bügel (aus gespaltenen Weidenruten), zwei Säcke und eine Einkehle.

B. Molnár

Die **Sammlung Viehhaltung** verzeichnet 79 Neuerwerbungen. Unter den Hirtengeräten ist vor allem die vollständige Reitausrüstung eines Hortobágyer Pferdehirten (Angyalháza, Komitat Hajdú-Bihar) hervorzuheben: Sattel, Zaum, Sporen, Fangleine, Langpeitsche usw. (63.89. 1—7). Diese Ausrüstung wurde bis zu der Zeit benützt, als das Museum sie ankaupte. Neben den fast um hundert Jahre älteren Stücken unserer Sammlung beweisen diese Neuerwerbungen die Kontinuität der Hirtenüberlieferung, bzw. deren gewisse kleinere Veränderungen (Abb. 5).

Unter den kleineren Gebrauchsgegenständen der Hirten sind vor allen die Rinden-Salzbehälter und die von den Hirten benützten einfachen Trinkkellen erwähnenswert (Abb. 6). Aus verschiedenen Privatsammlungen konnten wir zwei schöne, fast schon als Doppelstücke zählende mit Kupferband eingelegte Hirtennäxte aus dem Tiefland erwerben, die auch die Lokalisierung einiger der Fundegend nach bisher nicht bestimmte Stücke ermöglichen (64.6.4; 64.116. 1.). Aus Botpalád (Komitat Szabolcs-Szatmár) und anderen Gemeinden kamen Geräte der bäuerlichen Viehhaltung in den Besitz des Museums: Brenneisen, Schellen, Glocken und Hufeisen.

Unter den verzierten Objekten ist eine mit reichem Schnitzwerk versehene Truhe wegen ihrer Form und Ausführung ein einzigartiges Stück (64.6.1; Abb. 7). Sie ist aus dem Jahre 1904 datiert und die Arbeit des A. Kapoli sen. Aus einem Stück gearbeitet, bzw. ausgehöhlt, kann sie mit einem Schlüssel verschlossen werden; innen wurde mit Papier ausgelegt. Laut Erinnerung gehörte diese Truhe Kapoli selbst. Er hatte sie zur Verwahrung seiner alltäglichen Geräte und Sachen gefertigt, etwa den Truhen entsprechend, wie sie damals von den Schäfern und im Militärdienst benutzt wurden. Die Komposition der großflächigen Verzierungen muß ihm Schwierigkeiten gemacht haben, selbst die Pflanzenornamentik scheint eine Übergangslösung zu sein. Die in unverkennbarem »Kapolischen« Stil geschnitzten, stilisierten, dekorativen Pflanzenornamente haben in unmittelbarer Nähe Blumensträuße, die in ihrer Ausführung an die übrigen Somogyer Hirtenarbeiten ditscher Zeit erinnern und offensichtlich eine treue Darstellung der Natur

anstreben.¹ Diese Truhe selbst kann man als den Vorläufer der späteren kleineren Truhen, Kästchen und Dosen betrachten, die aber in der Gerätschaft der Hirten immerhin noch eine Funktion gehabt haben dürfte.

Besonders wertvolle neuere Daten zur Geschichte der in der Fachliteratur — nicht immer mit Recht — »Hirtenkunst« genannten Kunstzweige liefert aber zweifellos ein neu erworbenes Horn (63.66.3; Abb. 8–11). Der Inschrift nach wurde es von I. Dudás 1788 in Kőtelek (Komitat Szolnok) für den in Tiszabó wohnhaften M. Pádár (ebenfalls Komitat Szolnok) »gezieret«. Dieses Horn weist eine sonderbare Übergangsprägung auf: aus Horn gefertigt, ist es mit Messing fein eingefast, die eingesetzte Ornamentik ist von ausgeglichener Sicherheit, als sollte die geschulte technische Fertigkeit von Handwerkern erwiesen werden und die Hauptverzierung selbst — ein an einem Baum hängender erlegter Hirsch, daneben Jäger in herrschaftlicher Tracht — läßt erkennen, daß dieses Horn als Jägerhorn gearbeitet wurde, ein Stück, wie es uns aus der Gerätschaft des Bauerntums im Tiefland weniger bekannt ist. Andererseits aber finden wir am Ende der Inschrift, die die Verfertigung dieses Hornes verewigt, einen Schluß, der an die scherzhaften Sprüchen auf den bäuerlichen Branntweinflaschen erinnert, insofern er besagt: »wer's sthelet, es gut verhehlet«. Auch zeigt die Fläche neben den herrschaftlichen Jägern ohne Beachtung der Maßverhältnisse ein Haus, eine Schiffsmühle, einen Pelikan, einen Handwerker auf dem Schnitzbank bei der Arbeit, Sonne, Mond und Sterne usw., alles nach den Kompositionsprinzipien der späteren Hirtenkunst verteilt. Der Baum, an dem der Hirsch hängt, ist eigentlich eine Blume, deren Blüten den Formen und Mustern der ungarischen Spätrenaissance entsprechen (Abb. 9)² Auf Grund dieser Blüten könnte man das Horn zum »alten Stil« unserer Volkskunst zählen, für den überall im Lande und in den verschiedensten Kunstgattungen die auf die Renaissance zurückgehenden Blumenornamente und Kompositionsprinzipien charakteristisch sind. (Diese Stilvariante weist auch in anderen Kunstgattungen Berührungspunkte mit den herrschaftlich-handwerklichen Arbeiten, wie z. B. mit den sog. Adelsstickereien und den Kirchenmalereien usw. auf.)

Bislang hob die Forschung am Hornwerk der Hirten des Tieflandes die einfachen archaischen Elemente, bzw. die zu historischen Stilen kaum zählbaren, improvisiert auftauchenden figuralen Darstellungen hervor. Aber auch an diesen Hornarbeiten — so an den im typischen Hirtenstil gehaltenen Hörnern, Salzbehältern aus dem Land an der oberen Theiß — ist die Blumenornamentik sehr häufig vertreten. Man kann in ihr die aus Stickereien und Verzierungen von Töpferwaren usw. wohlbekannteren Tulpen (Lilien)-, Weintrauben- und anderen Motive erkennen. Das Kőteleker Horn läßt vermuten, daß diese ausgesprochen in »bäuerlichem Stil«³ gehaltenen Blumenmotive einerseits über solche dem »alten Stil« entsprechend gefertigte Hornarbeiten Eingang in

¹ MADARASSY, L.: Művészkedő magyar pásztorok (Ungarische Hirten als Kunstgewerber). Budapest 1935, 69–85; DOMANOVSKY, GY.: A két faragó Kapoli (Die zwei Schnitzer Kapoli). Budapest 1955.

² Vgl. BALOGH, J.: Az erdélyi reneszansz ornamentika néhány virágmotívuma (Einige Blumenmotive der siebenbürgischen Renaissanceornamentik). Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének 80. évfordulójára (Festschrift zum 80. Geburtstag von L. Kelemen). Klausenburg 1957. 16–32.

³ Ich benütze hier die Begriffe »alter Stil«, bzw. »Bauernstile« in dem Sinne, wie sie in dem Band FÉL—HOFER—K. CSILLÉRY: Ungarische Bauernkunst, Budapest 1958, umrissen sind.

die Hirtenkunst gefunden haben mag, bei denen die Beziehung der Ornamentik zu den historischen Stilen noch offensichtlich war. Hier sei nur die altertümlichste Gruppe der Hornarbeiten, die Pulverhörner erwähnt. Neben den mit magischen Motiven geometrisch verzierten Hörnern waren gerade die in der Renaissance aufgekommenen Blumenornamente und die figuralen Motive, wie Hirsche und Jäger, für eine andere große Gruppe der Arbeiten charakteristisch. Stilistisch läßt sich das Kőteleker Horn gleichsam zwischen die alten Pulverhörner und die Hirtenarbeiten des vorigen Jahrhunderts fügen.

T. Hofer

In der **Átányer Sammlung** richtete sich das Hauptaugenmerk nach dem systematischen Sammeln der Wirtschaftsgeräte auf die Einrichtung des Haushalts und der Wohnung. Auch diese Arbeit wurde im Rahmen des monographischen Sammelplanes ausgeführt und ergab in 1963—1964 313 Neuerwerbungen. Diese Objektgruppe wollen wir aber diesmal nicht ausführlicher besprechen, denn sie wird mit den Objekten, die in den folgenden Jahren noch zusammeln sind, eine organische Einheit bilden. Wir wollen auf ihre Besprechung später zurückkommen.

E. Fél—T. Hofer

Die **Sammlung Ackerbau** wurde mit 276 Neuerwerbungen bereichert. Die Sammeltätigkeit der letzten zwei Jahre konzentrierte sich hauptsächlich auf die Erfassung des Sachgutes der Rodungswirtschaft, und zwar mit besonderem Hinblick auf die Rondungsgeräte und auf einzelne archaische Geräte der Bodenbestellung. Außerdem wurde diese Sammlung mit wertvollen Objektgruppen und Einzelstücken von sonstigen Gebieten des Ackerbaus bereichert. Geographisch erfaßte die Sammlung Westtransdanubien, die Landschaften Órség und Göcsej; zugleich wurden die schon früher angelaufenen Arbeiten in Váron und Umgebung (Komitat Tolna) fortgesetzt. Im Rahmen der Forschungen zur Rodungswirtschaft erstreckte sich die Sammlung 1964 auf Moorgebiete, so daß auch in der Gegend des Ecseder Moors gesammelt wurde. Des weiteren erwarb unsere Sammlung die Gerätschaft des Zwiebelanbaus als Objektensemble, das mit 45 Stücken der Gerätgruppe des Tabakbaus (51 Neuerwerbungen im Jahre 1961) fast ebenbürtig ist.⁴ Als besondere Objektgruppe seien hier 29 Neuerwerbungen erwähnt, alles Erzeugnisse der Sensenfabrik in Szentgotthárd (Sankt Gotthard) unter denen nicht nur die einheimischen, sondern auch die wichtigeren europäischen, ja sogar manche überseeische Sensen- und Sicheltypen vertreten sind, weil die Fabrik die besonders geformten Geräte der einzelnen Länder nach Originalen Exemplaren erzeugte. Wenngleich diese Sammelmethode bei uns ungewohnt ist, so bilden diese Sensen und Sicheln, die fast den halben Erdkreis vertreten, doch aufschlußreiche Objekte unserer Museumssammlung.

Die Geräte der Bodenbestellung wurden in diesen zwei Jahren nicht nur zahlenmäßig, sondern auch um wertvolle Exemplare bereichert. Vor allem konnten wir aus Kereseszeg (Komitat Zala) eine herkömmliche, aber beschlagene Variante des krummgründeligen Pfluges (mit ortsüblichem Namen »Patent-

⁴ Vgl. NÉ. XLIV (1962), 210—212.

pflug«, 63.78.1) mit Pflugkarren, Pflugschlitten und Zucht (ung. taliga, ekeló, tézsola o. tézsola; 63.78. 14–16) erwerben. Der besondere Wert dieses Pfluges liegt im Unterschied zu den in den letzten zwei Jahrzehnten nur in Teilen, oft beschädigt erworbenen Pflügen hauptsächlich in seinem sehr guten, zur Ausstellung geeigneten Zustand. Die in Óriszentpéter (Komitat Vas) erworbene assymetrische Pflugspitze (ung. ekepapucs) ist für die Typologie der Pflugeisen eine sehr nützliche Neuerwerbung (64. 61. 19).

An Eggen, den wichtigsten Hilfsgeräten der Pflüge wurden 10 neue Exemplare erworben, darunter 3 Dorneggen. Von den 7 neuen Zinkeneggen sind 2 trapezförmig (63. 78. 19; 63.69.19), 2 quadratisch (64.100.9; 64.99.5); unter diesen ist das letzte Stück besonders wertvoll, weil auch die Zinken aus Holz gefertigt sind und das Gerät in einem sehr guten Zustand erworben wurde (Abb. 12). Die Egge aus Fonó (Komitat Somogy) ergänzt sehr glücklich die aus dem benachbarten Gölle 1962 angekaufte Eggensammlung.⁵

Die sog. Doppellegge (ung. kettes borona, 63.20.1–2) aus Viszák (Komitat Vas) besteht aus zwei kleinen, trapezförmigen Eggen mit Eisenzinken, deren geringe Größe sie für die Äcker dieser Gegend gebuckelte Schollenzeilen) besonders geeignet machte (Abb. 13). Mit einer holzzinkigen Egge aus Nagyecsed (Komitat Szabolcs-Szatmár; ung. ma. kisberena, 64.100.12) wurde im trockengelegten Moorland der Boden zwischen den Zeilen der Hauer gelockert. Die aus dem benachbarten Tyukod (Komitat Szabolcs-Szatmár) erworbene Egge hat zwar eiserne Zinken, ist aber auch mit zwei Sterzen versehen (Abb. 14), mit denen man — wie in mehreren europäischen Landschaften üblich — das Gerät lenken und heben kann (64.100.25).

Zwei der Dorneggen wurden in Várang (Komitat Tolna; 63.59.1; 63.59.4), eine aber in Botpalád (Komitat Szabolcs-Szatmár, 63.34.195) erworben. Nach Beobachtung des Sammlers ist dieses Gerät in Botpalád völlig neu, in Várang dagegen sind beide Formen herkömmlich. Über diese bringt unsere Zeitschrift eine ausführliche Abhandlung.

Neben den neuerworbenen üblichen Hacken (Hauen) ist eine altertümliche Spitzhacke aus Tyukod (Komitat Szabolcs-Szatmár; 64.100.18; Abb. 15, [ung. csákánykapa]) und die Bültenhacke aus Nagyecsed (Komitat Szabolcs-Szatmár; 64.100.5; Abb. 16, [ung. zsembékoló kapa]), ein typisches Gerät aus der Zeit der Moortrockenlegung am Ende des vorigen Jahrhunderts, besonders erwähnenswert. Diese Bültenhacke weist mit ähnlichen Geräten anderer Gegenden, selbst mit denen in Dänemark und Schweden eine überraschende Ähnlichkeit auf.⁶ Zu den Geräten der althergebrachten Hirsekultur zählen die kleine Hirsehacke aus Magyarlak (Komitat Vas), die zum Jäten des Hirsefeldes diente (64.61.9; ung. köleskapa), bzw. die aus der gleichen Ortschaft und ihrer Umgebung stammenden neun Jäteisen (ung. gyomláló vas; 64. 61. 1–6; 64.61.10; 64.101.8; Abb. 17),⁷ deren Entsprechungen nicht nur im Mittelmeergebiet, sondern auch im Kaukasus gegeben sind. Die Geräte des Jätens und Rodens sind auch mit der Jäthacke aus Velem (Komitat Vas; 63.76.2) vertreten; damit wurde das Unkraut auf den Kornfeldern gejätet, doch entspricht die Form dieser Hacke — wenngleich sie etwas kleiner ist —

⁵ NÉ. XLV (1963), 107.

⁶ Vgl. STEENBERG A.: Med bragende flamer. Kuml. 1955, 104, 107. — BRINGEUS, N. A.: Brännodling 1963, 49–51.

⁷ Vgl. Agrárethnogr. 87

jener der herkömmlichen Reuthacken.⁸ Zu dieser Sachgruppe gehören auch die sog. Stechreute (64.100.16) und die Reutsense (64.100.15) (ung. döfölkó irtó, bzw. kasza irtó) aus Tyukod (Komitat Szabolcs-Szatmár). Obschon die Reutsense als Sekundärgerät betrachtet ist (wurde sie doch aus einer gebrochenen Sense gefertigt), hat sie immerhin breitgefächerte Beziehungen zu ähnlichen europäischen Geräten und ihre Entsprechungen sind auch in skandinavischen Museen zu sehen.

Von den primitivsten Geräten der Bodenbestellung, den Setzstöcken (ung. ültetőfa) erwarb unsere Sammlung weitere 6 Stücke, und zwar 4 große, kolbige Mais-Setzstöcke (ung. ma. kukorica-cuca) aus Kálmánca (Komitat Somogy; 63.45.2—4), bzw. Szilvásszentmárton (Komitat Somogy; 64.45.4). Eine ähnliche Form hat ein anderer Maissetzer aus Kálmánca (64. 45.1), nur daß der Kopf ausladender geformt ist.⁹

An Reutmessern und Hippen, die ebenfalls als archaische Geräte gelten, kann unsere Sammlung 21 Neuerwerbungen verzeichnen. Die meisten stammen aus der Landschaft Órség in Westtransdanubien, wo sie wichtige Geräte der Rodungswirtschaft darstellen (Abb. 18). Die wichtigeren Typen, die zur Zeit bearbeitet werden, fügen sich gut zu ähnlichen europäischen Geräten.

Auch die Zahl der Schneidewerkzeuge unserer Sammlung hat sich beträchtlich vermehrt. Aus der Gegend des Ecseder Moors wurden z. B. 12 verschiedene Typen dieser Geräte erworben, darunter Rutenmesser (64.100.1) Hanfmesser (64.100.19—21; Abb. 19) und Schilfgerteln (64.100.17; 64.100.22—23; Abb. 20) (ung. vesszővágó; kendervágó; nád vágó gorzsa), des weiteren 2 Reiß- oder Dornichtgerteln (64.100.7—8, ung. gazoló gorzsa). Auch aus Szekszárd wurden 2 Schilfmesser erworben, das eine mit einem alten, schmiedeisernen Krummblatt (63.45.8) (ähnliche Stücke kommen auch in den benachbarten römischen Funden wiederholt zum Vorschein), außerdem ein neueres, aus einer Sense gefertigtes Exemplar (63.45.9). Ebenfalls aus Szekszárd stammt eine Kurzsense zum Hanfschneiden (Abb. 21), die mit ihrem kurzen Griff an die in Nord- und Westeuropa verbreitete flämische Kurzsense (Sichet), bzw. an die Grassensen in den Ländern östlich von Ungarn erinnert (63.45.10).

Auch die Schnittersicheln unserer Sammlung wurden mit mehreren Typen vermehrt, u. a. mit ganz offenen, gezahnten Sicheln aus dem Komitat Szatmár (64.100.2—3; 64.100.13—14; ung. fogas sarló), bzw. mit der glattschneidigen Schnittersichel aus Barabásszeg (Komitat Zala; 63.78.7) (ung. kaszasarló, d. h. Sensensichel, Langsichel), einem Sicheltyp, der für die westlichen Landstriche Ungarns charakteristisch ist.

Die Sensen unserer Sammlung, deren es vor einigen Jahren im Museum nur noch wenige auch zur Ausstellung geeignete Stücke gab, haben sich um 10 Exemplare vermehrt. Einen ganz alten Typ stellen die Schnittersensen (ung. aratókasza) aus Kálmánca (Komitat Somogy, 63.45.1) und Magyarlak (Komitat Vas; 64.100.1; Abb.22) dar, deren Umleger mit dem Wurf fix zusammengebaut ist. In Magyarlak konnte übrigens eine Reihe von Sensen und Umlegern gesammelt werden, unter denen eine Sense mit krummem Wurf (ung. görbenyakú kasza; 64.100.2; Abb.23) und eine Sense mit Rechengestell und zwei Handhaben (ung. kétmankós kasza aratóvillával; 64.100.4—5) und mit

⁸ Vgl. Ethn. LXXV(1964), 243—44.

⁹ Vgl. Ethn. LXXV (1963), 358—365.

einer Wenderute (ung. takaróbot; 64.100.3) die bedeutendsten Stücke sind. Desgleichen wurden in Barabásszeg und Kereseszeg (Komitat Zala) zwei Sensen mit Rechengestell (ung. aratóvilla; 63.78.6), bzw. mit Umleger und Rechengestell (ung. takarógrábla; 63.78.3), beide mit zwei Handhaben (vgl. 63.78.5) erworben; aus Viszák (Komitat Vas) stammt des weiteren außer einer schön geschnitzten Erntegabel ein seltener und in unserer Sammlung bislang nicht vertretener Heidekornumleger (ung. hajdinataró; 63.78.27; Abb. 24). Alle diese Sensen waren mit Schellhammer (Dengelhammer, ung. kaszakalapács), Schlockenfäßchen (Becher, ung. tokmány) versehen, zu diesen Geräten gehörten weiterhin auch verschiedene Bundstöcke (Garbenstöcke, ung. kévekötőfa).

Von den vier großen Ernterechen (Stoppelrechen, ung. tarlógereblye) sind die aus Kereseszeg und Magyarlak (Komitat Vas) besonders schöne Exemplare (ung. ma. sog. torugrábla); zu diesen gehören auch die zwei kleineren Ernterechen aus Viszák (Abb. 25), mit denen die gebuckelten Schollenzeilen geglättet wurden, indem ein Erntearbeiter zwei solche Rechen hinter sich herzog (63.78.22—23). Diese Geräte wurden durch mehrere Heurechen ergänzt.

Unter den 11 Gabeln aus Szatmár, Göcsej und Órség sind 2 zweizinkige Garbengabeln (Garbenforken, ung. kévehányó villa; 63.78.18; 63.78.25) von Schmieden gefertigte Exemplare. Dreschflügel erwarben wir aus Westtransdanubien, aus Göcsej (63.78.11) und aus der oberen Raabgegend (64.61.7—8), unter denen die letzteren für Westungarn und im allgemeinen für österreichische und deutsche Dreschflügel charakteristische keulenförmig endende Flügel aufweisen (Abb. 26). Auch der Dreschstock aus Velem (Komitat Vas; 63.76.1; ung. cséplőmacska) ist ein Gerät, dessen Typ in unserer Sammlung bislang nicht vertreten war.

Außer den hölzernen Strohhaffen ist besonders der Strohspeiß aus Viszák (Komitat Vas; 63.78.28; Abb. 27; ung. szalmahordó nyárs) erwähnenswert, ein Gerät, das in unserer Fachliteratur bereits erörtert wurde,¹⁰ allerdings nicht aus der Landschaft Órség; außerdem war es in unserer Sammlung bislang nicht dokumentiert. Von den Geräten der Maisverarbeitung ist neben einigen Stechhölzern der mit einer Tiergestalt verzierte Rebbelhocker aus Pázmánd (Komitat Fejér) 64.36.60; ung. morzsolószerk) zu nennen.

Der Misthaken (63.78.18, ung. trágyahúzó kapocs) aus Kereseszeg mehrt die bisherigen Exemplare dieses Gerätes mit einer guten Variante aus Zala.

Hervorzuheben ist der Getreidekorb aus Máriaújfalu (Komitat Vas; 64.101.18; Abb. 28; ung. gabonatartó kas), der aus einem Hartholzrahmen und aus innen gestrichenen und getünchten, geflochtenen Rutenwänden besteht. Solche Getreidekörbe waren in der Fachliteratur bislang hauptsächlich aus Ostungarn erwähnt worden; das im Westen des Landes aufgefundene und vom Museum erworbene Exemplar kann die einschlägige Forschung auch in diesem Landstrich anregen.

L. Takács

In der Sammlung **Verkehr-Lastenbeförderung** wurden die Geräte zur Beförderung von Lasten mit menschlicher Kraft durch weitere zwei Traghölzer für Krüge (aus Mohács) vermehrt. Mit diesen Tragstangen holte man Trinkwasser von der Donau, heute aber liegen sie unbenutzt auf den Dachböden umher.

¹⁰ (Ethn. I (1949), 271—75.

Auch die erwähnten zwei Exemplare wurden auf dem Dachboden einer Schokazenfamilie aufgefunden. Von diesen Tragstangen gab es auf einem Hof so viele, als dort Frauen waren (die Schokazen, die Mohácsér Südslawen lebten nämlich im Verband der Großfamilie). Die eine Tragstange ist unbemalt und wurde von den alten Frauen benutzt (64.58.17), die andere aber ist dunkelblau gestrichen (64. 58. 18); dieser bemalten, oft mit eingelegten Spiegeln verzierten Tragstangen bedienten sich die jungen Frauen und Mädchen. Das von unserer Sammlung erworbene Exemplar dürfte der Vater des Verkäufers zur Zeit des ersten Weltkrieges angefertigt haben (Abb. 29). Oft aber schnitzten die Burschen solche Tragstangen für ihre Liebsten. Außerdem spielten diese Tragbäume (Tragstangen) auch beim Maschkeragehen, beim Maskenumzug der Mohácsér Schokazen (ung. búsójárás) eine Rolle, insofern der Bursche die verzierte Stange zuerst beim Umzug umhertrug, und sie erst dann seinem Schatz überreichte.

Lastentragen für zwei Mann erwarb unser Museum zum erstenmal 1962, und zwar zwei Exemplare; hierzu kommt nun als Neuerwerbung eine dritte Trage (63.85.243 Abb. 30; ung. teherhordó saroglya), die sowohl in ihrer Form, als auch ihrer Funktion nach eine nützliche Mehrung der Museumsbestände bedeutet: die zwei Hand- oder Seitenbäume (Seitenstangen) sind durch fünf gedöbelte Querhölzer verbunden und zwischen diese dicht nebeneinander Ruten eingeflochten. Diese geflochtenen Tragen dienten beim Sautanz zum Befördern des abgestochenen, gereinigten, in eine Decke eingeschlagenen Schweines, ansonsten aber wurde auch mit solchen Tragen ausgemistet. In der Ortschaft (Tiszanána, Komitat Heves) waren übrigens solche Tragen ohne Flechtwerk häufiger, die mit Ruten verflochtenen Tragen fanden sich eher im Besitz der vermögenden Bauern.

Um ein besonderes Stück dürfte es sich im Falle des vom Bastler des Dorfes gefertigten zweirädrigen Schubkarren gehandelt haben (63.85. 242; Abb. 31); dieser wurde beim Korntreten zum Befördern der Säcke benutzt, nach Beendigung dieser Arbeit aber auf dem Dachboden verwahrt. Der vom ortsansässigen Stellmacher P. Majsay gebaute Schubkarren (63.24.35; Abb. 32; ung. majsai talicska) war ein Gerät der besonderen Berufsgruppe der Zwiebelbauern (oder Zwiebelgärtner) in Makó. Die Zwiebelgärtner hatten keinen Wagen, kein Pferd und beförderten auf diesen Karren die geernteten Zwiebeln nach Hause, bzw. die Stechklinge hinaus aufs Feld usw. Fast jede Zwiebelbauernfamilie besaß einen solchen Karren, manche sogar mehrere.

Was nun die neuerworbenen Geräte zur Nutzung der tierischen Zugkraft anbelangt, so läßt sich das Einzeljoch aus Tiszanána (63.85.241; Abb. 33; ung. egyes járom) aus den 1930er Jahren datieren. Solche Joche wurden von den Kleinbauern zum Anspannen der Ochsen benutzt, und zwar zum Hackpflug, bei der Bestellung der Rüben- und Maisäcker. (Die Großbauern hatten Pferde, mit denen sie diese Arbeit schneller verrichten konnten.) Nicht jeder Kleinbauer besaß ein solches Joch, vielmehr liehen sie es voneinander aus. Bis zum Aufkommen der genossenschaftlichen Wirtschaft »war es ständig in Gebrauch«. Bekanntlich ist bei den Ungarn das Doppeljoch gängiger. Mag es auch bei diesen Doppeljochen im Material, in der Verzierung, in den Abmessungen und zum Teil auch in der Form landschaftliche Unterschiede geben, so gehören sie, was die europäischen Belange dieses Gerätes betrifft, immerhin einem Typ an. Darum ist es bei der Sammlung der Joche besonders wichtig, die einschlägigen Daten mit großer Sorgfalt zu sammeln. Auch im Falle des in

Tiszanána gesammelten Jochs (63.85.240; Abb. 34) handelt es sich um eine einfache Ausführung der üblichen Form. Im Unterschied zum oben erwähnten Einzeljoch ist dieses Doppeljoch seit Menschengedenken in der Ortschaft bekannt und auch das vom Museum erworbene Exemplar wurde seit langem von Geschlecht zu Geschlecht überliefert. Die Großeltern der heutigen Generation spannten damit auch Kühe an, in neuerer Zeit aber wurden nur mehr Ochsen in solche Joche gespannt. Seit der Einführung der genossenschaftlichen Wirtschaft sind sie nicht mehr in Gebrauch. Hier sei noch aus derselben Ortschaft das zum Anspannen des dritten Pferdes benutzte Zugeisen (63.85.244; ung. fogatoló vas) erwähnt; das hatte der Schmied für den eigenen Gebrauch gefertigt; ob auch andere Dorfbewohner solche Zugeisen benutzten, ist nicht belegt, immerhin wissen wir, daß es nicht häufig war.

Aus Szatmár wurde einvielfältiges Ensemble von Geräten des Vorspanns zur Lastenbeförderung und zum Verkehr gesammelt (Joch, Langpeitsche, Bauernschlitten, Kufenfuhre, Fuhre mit Holzachsen, zwei verschiedene Fuhrenkörbe, ein kleiner und ein großer Fuhrenkorb sowie das Seitengeflecht einer Fuhre); diese wollen wir hier nur erwähnen, weil die Sammler über diese Neuerwerbungen im vorliegenden Band ausführlicher Berichten. Zu dieser Objektgruppe (Inventarstocknr. 63.34) gehören auch Reitutensilien: ein Holzsattel mit eisernen Steigbügeln und Schwanzriemen, des weiteren mit Zügel, Gebiß, ja sogar mit den Gestellen von zwei weiteren Holzsätteln.

Die Holzsättel sind heutzutage schon sehr seltene Geräte, gleichsam die letzten Zeugen des einst weit und breit bekannten, aber seit langem nicht mehr verfertigten Gebrauchsgegenstandes. Dasselbe gilt auch für den in Mohács erworbenen Einbaum der Schokazen (csun; 64.58.1; Abb.35), der am Ende des vorigen Jahrhunderts vom Mohács-er Schokazen I. Cselináz gefertigt wurde. Dieser Einbaum wurde zuletzt 1961 benutzt, und zwar beim Übersetzen auf die Außenhöfe (Sallasche) auf der Mohács-er Insel. Jeder Bauer, der auf der Insel einen Sallasch hatte, baute sich einen Einbaum. Das von unserer Sammlung erworbene Exemplar ist aus Pappelholz gearbeitet, im Grundriß ein längliches Rechteck; an beiden Enden hat es einen ovalen Griff, in der Mitte des Kahn- es ist aus dem Holz des Einbaums ein Sitz gearbeitet (Länge: 410 cm, Breite: 60 cm, Höhe 28 cm).

L. Földes

Der **Sammlung Ernährung** sind 323 Objekte zugegangen. Davon stammen aus dem Tiefland 93, aus Transdanubien 30, aus Nordungarn 11, aus Ostungarn (Komitate Szatmár und Bereg) 161 und aus dem Land zwischen Donau und Theiß 9. Der Fundort von zwei Objekten ist unbestimmbar und 15 Objekte kommen aus den Siedlungsgebieten der Ungarn außerhalb der Landesgrenzen. 1962 wurde unsere Sammlung hauptsächlich mit Objekten aus den nördlichen Komitaten Ungarns bereichert, so daß die Sammeltätigkeit der vergangenen zwei Jahre mit dem Schwerpunkt im Tiefland und in Ostungarn die Neuerwerbungen des Vorjahres entsprechend ergänzt hat.

Unter den 323 Neuerwerbungen sind 24 am Herd gebräuchliche Objekte, 58 verschiedene Gefäße, des weiteren 71 Verarbeitungsgeräte, 58 Anrichtegeräte und Eßzeug, 105 geflochtene Gefäße, 4 Raucherobjekte, 3 Sachen aber lassen sich nicht in die angeführten Objektgruppen einreihen. Die Gliederung der Neuerwerbungen der letzten zwei Jahre kann man somit als ausgeglichen bezeichnen.

Die meisten und am konsequentesten gesammelten Neuerwerbungen gehören zur Objektgruppe aus den Komitaten Szatmár und Bereg, die mit dem Material anderer Sammlungen in einem Sonderkatalog verarbeitet wurde. Ein größeres Sachgut-Ensemble wurde in Hódmezővásárhely erworben, und zwar sind das aus der ethnographischen Fachliteratur bereits bekannte¹¹ einfache Haushaltsgeräte, die jedoch im Museum bislang nicht vertreten waren. Beachtenswert ist unter den geflochtenen Speichergefäßen ein Eierkorb (63.52.20; Abb. 36; ung. ma. kabak) der mit seiner Form und der Anordnung der beiden Henkel den Einfluß ähnlich geformter irdener Gefäße verrät.

Die Sammlung der Universitätsstudenten des fünften Studienjahres in Tiszanána (63.85) bereicherte unsere Bestände nicht nur mit allgemeinen Haushaltsgeräten, sondern auch mit einer Reihe von geflochtenen Gefäßen (aus Ruten und Stroh) sowie mit Sätzen von Alltags- und Hochzeits-Eßzeug. Unter den aus Weidenruten geflochtenen Vorratsgefäßen ist wegen seiner Abmessungen ein großer Korb erwähnenswert (63.85.152; Abb. 37 ung. nagykas).¹² Darin dürfte man auf dem Dachboden Korn oder möglichenfalls Kleie gespeichert haben. Er wurde von den Besitzern selbst gefertigt.

Weitere Objektgruppen wurden aus dem Komitat Zala gesammelt. Unter diesen sind ein kleiner Rinden—Salzbehälter (63.61.2; Abb. 38) sowie eine Heidekorn- und Kürbiskern—Stampfe (63.61.9), die bislang in unserer Sammlung nur unzulänglich vertreten war, besonders erwähnenswert. Unter den einzeln erworbenen Objekten ist ein Kupferkessel aus der Umgebung von Máramarosziget (63. 75.1; Abb. 39) wegen seiner Form und Verzierung hervorzuheben. Die Form dieses Kessels verweist auf mediterrane Beziehungen.¹³

Unter den 1964 gesammelten Objekten sind die von den Universitätsstudenten in Kapuvár erworbenen Zinnteller (64.94.124—127; Abb. 40; ung. óntányér, ma. cintányér) wertvolle Stücke. Die Sammler konnten ihnen auch eine ausführliche Gebrauchsbeschreibung beilegen. In unserer reichen Zinnteller-Sammlung sind das die ersten Stücke, deren Gebrauch und Rolle noch auf Grund der rezenten Praxis geklärt werden konnte.¹⁴ Da die Benützung von Zinntellern bei manchen Schichten des Bauerntums mutmaßlich im ganzen Lande verbreitet war, ermöglichen die neuerworbenen Stücke wertvolle Verallgemeinerungen.

Die mit geprägten Punkten und Sternen genzierte Messerscheide aus Rindsleder (64.92.1; Abb 41) wird auf unseren Ausstellungen die kunstvollen Lederarbeiten der Hirten von Hódmezővásárhely und Umgebung würdig vertreten.

J. Morvay

¹¹ KISS, L.: A kenyérsütés Hódmezővásárhelyen (Das Brotbacken in Hódmezővásárhely). NÉ. IX (1908), 178—184. KISS, L.: A hódmezővásárhelyi ember eledele (Die Nahrung der Leute von Hódmezővásárhely). Ethn. XXXIV (1923), 168.

¹² CSALOG, Zs.: A kosárfonás ún. spiráltechnikája a magyar nyelvterületen (Die sog. Spirallentechnik des Korbbindens im ungarischen Sprachgebiet). NÉ. XLV (1963), 5—34. — Der Verfasser bemerkt in dieser Arbeit, daß ung. kas, kaska (Korb, Körbchen) im Tiefland im allgemeinen auf Weidenkörbe bezogen werde. Das beschriebene Objekt, aber auch mehrere aus Weiden gebundene Sachen aus der Ortschaft Tiszanána stützen diese Feststellung.

¹³ SCHEUERMEIER: Wasser- und Weingefäß im heutigen Italien. Ber 1934, 25—26.

¹⁴ Die Zinnteller, die sich im Besitz des Ethnographischen Museums befinden, wurden mit wenigen Ausnahmen in den Städten der Siebenbürger Sachsen gefertigt und dürften von da aus — vielleicht im Zusammenhang mit den Metallsammlungen während des ersten Weltkrieges — den Museumsbeständen zugegangen sein. Ihre Fertigungszeit fällt — nach den datierten Stücken zu schließen — hauptsächlich ins 18. und ins angehende 19. Jahrhundert.

Die **Sammlung Volkshandwerk** (Kleingewerbe) kann 230 Neuerwerbungen verzeichnen. Daraus bilden 37 Sachgüter aus dem Komitat Szatmár eine besondere Einheit, auf deren Besprechung wir noch eigens zurückkommen.

Das Gerätmaterial der Fertigung und Verarbeitung von Textilien (79 Stücke) sind zumeist Einzelobjekte, obschon das Material von Tiszanána zur Dokumentierung von mehreren Phasen des Arbeitsprozesses geeignet ist. Unter diesen Sachgütern sind zwei Spinnrocken mit Ständer erwähnenswert (63.85.145—146; Abb. 42—43). Beide haben gedrechselte Stäbe, doch ist der Ständer des ersten Rockens mit gekerbten Blumenornamenten verziert, der des anderen aber ganz Zierdelos. Der künstlerische Wert der Verzierung ist unerheblich, wohl aber entsprach der Unterschied in der Verzierung, bzw. Nichtverzierung den sozialen Gruppen der Benutzerinnen. Ältere Frauen gebrauchten immer Rocken mit unverziertem Ständer, die mit verziertem duften immer nur von jungen Frauen benutzt werden. Die aus einem Distelstengel gefertigte Spindel aus Bátorliget (Komitat Szabolcs-Szatmár; 64.82.5; Abb. 44) war das Gerät einer Gesindefrau.

Zur Ergänzung der 1962 in Méra (VR Rumänien) gekauften Wirteln wurden 1963 weitere solche Stücke erworben (63.8.3—30). Die 8 Wäscheschlegel und 7 Walken sind nicht nur wegen ihrer technischen und ästhetischen Belange, sondern auch dank der vielseitigen Gebrauchsbeschreibung besonders wertvoll. Beim Erwerben einer Spindel in Zentelke (VR Rumänien; 63.22.3) wurden über den Verkauf von Spindeln ausführliche Angaben aufgezeichnet, die die sozialen Belange der in unserer Sammlung zahlreich vertretenen Spindeln nützlich erhellen. Die 1964 in Harta (Komitat Bács-Kiskun) gekauften Hanfbrechen (64.91.33—34) sind mit Namenszeichen versehen. Der neue Eigentümer, der durch Erblassung oder Ankauf solche Brechen in den Besitz seiner Familie brachte, schnitzte sein Namenszeichen, zumeist das des Familienoberhauptes ins Gerät, oder brachte es sonst wie daran an. Häufig sind an den Brechen die Namenszeichen von Ehemann und Ehefrau gemeinsam zu sehen.

Die Sammlung der Holzverarbeitungsgeräte wurde um einige Einzelobjekte (8 Stück) vermehrt, so z. B. mit Geräten der Forstwirtschaft, der Verfertigung von Stollentruhen und der Korbflechterei.

Zur Sachdokumentierung der aus der Fachliteratur gut bekannten Matenweberei wurde 1963 in Tápé (Komitat Csongrád) ein Webstuhl mit allem Zubehör erworben (63.55.1—7).

Neuerwerbungen aus dem Bereich sonstiger Gewerbe (9 Stück) ergänzten zweckdienlich die Bestände unserer Sammlung.

Die Sachgüter aus dem Bereich des Zunftlebens wurden um drei weitere Zunfttruhen vermehrt, unter denen die aus dem Jahre 1823 datierte Zunfttruhe der Großwardener Töpfer besonders erwähnenswert ist (64.26.1; Abb. 45).

Eine sehr wertvolle Objektgruppe bildet der vollständige Werkzeugsatz (48 Objekte; 63.54.2—51) eines Bauernhandwerkers aus Fadd (Komitat Tolna), und zwar eines Schnitzers. Eine solche Werkstatt Einrichtung war in unserer Sammlung bislang nicht vertreten. Diese Objektgruppe wird in einem besonderen Artikel der vorliegenden Nummer unserer Zeitschrift ausführlich besprochen.

Die **Sammlung Volksarchitektur** kann 16 Objekte als Neuerwerbung verzeichnen. Das gesammelte Material besteht größtenteils aus verschiedenen Teilen des Wohnhauses, so z. B. aus Schlössern (der Wohnhäuser, Nebengebäude und Keller); des weiteren konnten wir die aus Brettern gefertigte Bank eines Mezőkövesder Bukkelofens für unsere Sammlung sichern (63.74.1—4). Dieses Material haben wir schon bei zwei Ausstellungen benützt, zur Zeit ist es in der Interieur-Ausstellung unseres Museums zu sehen.

Außer kleineren Objekten wurden im Komitat Szatmár auch größere selbständigen Baulichkeiten erworben. So in Tiszabecs eine aus Weidenruten geflochtene Maisscheuer und aus derselben Ortschaft ein geflochtener Hühnerstall (63.34.209—210). Die größte Baulichkeit stammt aus Botpalád: eine große, sechsfache Kornkammer aus Hartholz.¹⁵

Hier erwähnen wir auch die Ölprelle aus Szentjakabfa (Komitat Veszprém), die von unserer Sammlung im Juli 1964 erworben wurde (Abb. 46). Den Abbau besorgten unter der Anleitung eines Museologen vier Fachleute (Abb. 47—48). Die Vorrichtung war in einen ziemlich (137m²) großen Steingebäude untergebracht (Abb. 49). Seine Bestandteile waren aus faserigem Hartholz gefertigt, manche hatten ein Gewicht von 8—10 Zentner. Die Ölprelle war 1744 gebaut worden. Unsere Fachliteratur verzeichnet keine so alte Ölprelle, die zugleich in so gutem Zustand erhalten geblieben wäre. Dem sei noch hinzugefügt, daß diese Ölprelle bis 1949 in Betrieb war und daß die ganze Vorrichtung nahezu unversehrt blieb. Außer den üblichen Restaurierungsarbeiten muß das im Winter 1963 beschädigte große Schwungrad (Durchmesser 620 cm) stellenweise ergänzt werden, was aber auf Grund der verfügbaren Dokumentation von Fachleuten besorgt werden kann. Der Abbau dieser Ölprelle erfolgte an Hand der vom Landesinspektorat für Denkmalschutz (Országos Műemléki Felügyelőség) zur Verfügung gestellten technischen Erfassungsdokumentation. Von den einzelnen Phasen der Abbauarbeiten, den Bestandteilen der Vorrichtung, ihrer Beförderung und Lagerung wurden 127 Photoaufnahmen gemacht.

Z. Erdélyi

Der **Sammlung Möbel und Beleuchtungsgeräte** gingen 255 Neuerwerbungen zu. Die wichtigsten sind 10 Betten und 15 verschiedene Schränke, bzw. Kästen. Inzwischen wurden dieser Sammlung auch die als Wohnungsverzierung dienenden Bilder zugewiesen in denen sich früher vier verschiedene Sammlungen unseres Museums geteilt haben: die der Keramik (Hinterglasbilder), der Traditionsgegenstände (Heiligenbilder auf Holz, Papier oder Leinwand), der Möbel (Familienbilder) sowie auch unser Ethnologisches Archiv (vermisches Bildmaterial), wodurch die Entwicklung dieses Objektbestandes wesentlich beeinträchtigt wurde. An Bildern sind 92 Neuerwerbungen zu verzeichnen.

Die meisten in den letzten zwei Jahren gesammelten Objekte stammen aus der zweiten Hälfte des vorigen Jahrhunderts und aus dem 20. Jahrhundert. Nur ein einziges Objekt ist aus dem 18. Jahrhundert datiert, eine 1785 gefertigte Brauttruhe aus Tiszanána (Komitat Heves; 63.85.233). Nach dem Zeugnis der Jahreszahlen wurden 10 Objekte in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts

¹⁵ Diese Sachgüter werden von J. Morvay besprochen.

angefertigt, 14 in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts, aus dem 20. Jahrhundert haben wir 21 datierte Neuerwerbungen, unter diesen die am spätesten, 1940 verfertigten 9 Möbelstücke aus Harta (64.68.3—8; 64.68.12—14).

Der überwiegende Teil der Neuerwerbungen besteht aus zwei vollständigen Stubeneinrichtungen, die eine aus Kapuvár (Komitat Sopron), die andere aus Harta (Komitat Bács-Kiskun). Beide Stubeneinrichtungen wurden als zusammengehörige Einheiten im wesentlichen von je einer Familie angekauft.¹⁶

Die Erwerbung der Kapuvärer Stube war schon seit längerer Zeit vorgesehen, besonders weil in dieser Gemeinde die ältere Wohnungseinrichtung in Eckstellung trotz des Wechsels der einzelnen Stücke bis in unsere Tage charakteristisch blieb. Es war nicht leicht, das ausgewählte Ensemble — die Paradestube einer wohlhabenden Familie (Abb. 50—51) — anzukaufen. Nur einige kleinere Einrichtungsgegenstände wurden uns vom Eigentümer nicht überlassen, diese mußten anderswoher ergänzt werden. Die wichtigsten Stücke der Stube sind: die Eckbank, das Marienkästchen und die Betten, die 1886 und 1887 gefertigt wurden; bei der Heirat des Sohnes des ursprünglichen Eigentümers wurden nur wenige Möbel ausgewechselt, so die Stühle vor dem Bett, der Tisch und einige Bilder (im Jahre 1925). Die meisten kleineren Gegenstände kamen in der Zwischenzeit zur Stubeneinrichtung hinzu.

Die Kapuvärer Stube zeichnet sich besonders durch Vorliebe für die Andachtsgegenstände aus. Als die Schubladen in Mode kamen, bewirkten sie seit der zweiten Hälfte des vorigen Jahrhunderts eine intensivere Sammlung von kleineren Zierstücken und Nippsachen, in Kapuvár aber kam geradezu ein Hausalter zustande. Das aber beeinträchtigte bis in die jüngste Zeit nicht die Bedeutung der heiligen Ecke und darin des sehr wichtige Marienkästchens (Marienhäuschen). Auf die Mariazeller Holzmadonna, bzw. auf ihre Kleidung (die ortsübliche Volkstracht) wurden nämlich die Erinnerungsstücke der einzelnen großen Festtage und feierlichen Anlässe gehängt: so die Sträußchen der ersten Kommunion, des ersten Tanzes, des Einrückens zur Militär, der Hochzeiten und der Begräbnisse.

Hier sei noch erwähnt, daß wir zum erstenmal versuchten, mit einer Stube die Einrichtung beim festlichen Anlaß darzustellen, denn zur Kapuvärer Stube wurde auch der Weihnachtstisch mit allem, was dazu gehört, erworben: die Weihnachtskrippe, die Kerzenleuchter, die auf dem »Weihnachtstischtuch« standen sowie der Backkorb, der auf die Stubenbank gestellt wurde und zur Aufbewahrung des Christkorns, des »Korns des göttlichen Kindes« (ung. Kisjézus szemgye), d. h. von Gerste, Weizen und Hafer diente (Abb. 52).

Die Hartaer Stube wurde von einer armen Bauernfamilie, die 1964 nach Budapest übersiedelte, dem Museum zum Ankauf angeboten. Von den Möbeln der Hartaer Ungarndeutschen besaß das Ethnographische Museum bisher schon eine größere Sammlung (so z. B. der früher besprochene, 1961 angekaufte Schrank),¹⁷ doch stammen diese Möbel, die nicht zusammengehören, aus

¹⁶ Im Ethnographischen Museum gab es bislang nur zwei solche Ensembles aus dem Besitz einer Familie; das erste war von E. Fél 1939 in Martos (13.62.88—13.64.17), das andere 1962 in Fadd (62. 182. 1—51) gesammelt worden.

¹⁷ K. CSILLÉRY, K.: A Bútor- és Világítóeszköz Gyűjtemény (Die Sammlung der Möbel und Beleuchtungsgegenstände). NÉ. XLIV (1962), 237; bzw. dt.: 276—77.

verschiedenen Perioden und sind zumeist nicht dokumentiert. Der Ankauf dieser verhältnismäßig neuen Stubeneinrichtung — die meisten Objekte wurden 1940, im Jahr der Eheschließung der Eigentümer, bzw. in den vorhergehenden Jahren gefertigt — schien gerade durch ihre enge Beziehung zum Leben, durch die organische Zusammengehörigkeit des Ensembles begründet. Es ist charakteristisch, daß nach Auffassung der Familie mit diesen altertümlichen Möbeln auch die alte Einrichtungsordnung der Wohnung verbindlich war, d. h. die Hartaer Möbel wurden auch in der Hauptstadt — soweit es die von den heimischen verschiedenen Räumlichkeiten zuließen — möglichst nach altem Brauch untergebracht; so wurden z. B. die Stühle vor dem ziemlich hoch gebetteten Bett der Reihe nach aufgestellt (Abb. 53). In der anderen Räumlichkeit aber entsprach die Anordnung der modernen Möbel jener der bürgerlichen Schlafzimmer. Wie mit der Kapuvárer Stube, erhielten wir auch in diesem Falle die zur Stube gehörigen Familienbilder, des weiteren die Teller, die die Wand in der Tischecke zierten. In Harta erwarben wir dann das nötige Bettzeug, die ursprünglichen blau gefärbten Bett- und Tischdecken (denn diese hatte der Verkäufer schon mit weißen, in der Stadt modischen Tischdecken vertauscht), des weiteren einige kleinere ergänzende Objekte.

Unter den Hartaer Stücken sind die Stühle besonders beachtenswert, lassen sie doch deutlich erkennen, inwiefern die traditionelle Anordnung der Einrichtungsgegenstände zugleich auch ihre Verzierung beeinflusste. In Harta wurden nämlich vor das erste Bett die schmuckeren Stühle mit durchbrochener Lehne gestellt (64.68.3–5; vgl. z. B. Abb. 54), vor das hintere Bett aber kamen die einfacheren Stühle mit massiver Lehne (64.68.12–14; vgl. z. B. Abb. 55).

Die Stühle unserer Sammlung wurden übrigens durch weitere zwei schöne Serien bereichert. Der eine stammt aus Botpalád (Komitat Szatmár) und Umgebung (63.34.141–152; 63.34.161; 64.87.106–111) und veranschaulicht die in der Gegend üblichen Sitzgelegenheiten, worüber die Sammler mit den übrigen, in dieser Gegend gesammelten Objekten gemeinsam an einer anderen Stelle unserer Zeitschrift berichteten. Aus dieser Serie sind die Stühle hervorzuheben, deren Lehne und Sitzfläche aus einem Holz geschnitzt sind (63.34.147–149; des weiteren noch 64.69.1).¹⁸ Auf diese altertümliche — einst in weiten Gebieten Europas verbreitete¹⁹ — Stuhlform hat der Schriftsteller Zs. Móricz als erster aufmerksam gemacht,²⁰ doch konnte das erste Exemplar von unserem Museum erst 1956 erworben werden.²¹ Diese Stuhlform dürfte einst in Ungarn

¹⁸ Eine Abbildung des Museumsobjekts 63.34.147 veröffentlicht VARGHA, L.: Magyar Népművészet (Ungarische Volkskunst). A Néprajzi Múzeum kiállítása, Múcsarnok (Ausstellung des Ethnographischen Museums, Kunsthalle) 1963. Magyar Építőművészet (Ungarische Baukunst), 1963, 5, 62.

¹⁹ Eine zusammenfassende Beschreibung dieser Form s. KRÜGER, F.: El mobiliario popular en los países románicos. B. Annales del Instituto de Lingüística VII (1959), 48–49, Tafel XI. — Zu den von ihm angeführten Beispielen wollen wir noch das in unserem Museum verwahrte Exemplar aus Finnland erwähnen, vgl. KODOLÁNYI, J. jr.: Európa-gyűjtemény (Europasammlung). NÉ. XLIV (1962), 256, bzw. dt 287.

²⁰ »... eine interessante Besonderheit in manchen Ortschaften der Landschaft Tiszahát (sog. Theißbrücken in No-Ungarn) ist der kleine (niedrige) Stuhl aus Nußholz, dessen Lehne und Sitz aus einem Stück gearbeitet sind«. MÓRICZ, Zs.: Szatmár vármegye népe (Das Volk des Komitats Szatmár). In: Szatmár vármegye (Komitat Szatmár). Hrsg. von S. Borovszky, Budapest o. J., 264. — Ein solcher Stuhl aus dem Komitat Szatmár abgebildet bei SZENDREY, A.: Magyar gyalogszékek (Niedrige ungarische Stühle). NÉ. XXIII (1931), 84.

²¹ 56.15.3, gesammelt von J. MORVAY. Mitgeteilt bei DOMANOVSKY, Gy.: Népi bútorok (Ungarische Bauernmöbel) 1964, Abb. 29.

in mehreren Gebieten gängig gewesen sein,²² heute aber können wir nur mehr im Komitat Szatmár mit einem häufigeren Vorkommen solcher Sitzmöbel rechnen. Darum ist es erfreulich, daß wir nun die Formvarianten schon mit fünf Exemplaren veranschaulichen können.

Mit einer kleineren Serie sind die Stühle aus Tiszanána (Komitat Heves; 63.85.218—227) vertreten; es sind das Pfostenstühle, deren Sitzfläche aus Stroh oder aus den Kolbenblättern des Maises geknüpft, seltener aus Brettern gefügt wurden (63.85.219—224). Die hier auf Abb. 56 dargestellten zwei Stühle verfertigte der Vater eines jungen Ehemannes für die Brautleute, worauf auch die an den Stühlen angebrachten Namenszeichen (VG = Vankó, G[ábor]; BM = Bartók, M[ária]) verweisen. Die Stühle wurden wochentags zum Speisen beim Tisch benutzt. Typisch ist, daß der Stuhl des Mannes etwas höher ist als der seiner Frau (Höhe des Stuhls des Ehemannes: 83 cm, Sitzhöhe: 42 cm; Höhe des Stuhls der Ehefrau: 76 cm, Sitzhöhe: 40 cm).

Obschon K. Cs. Sebestyén auf diese Pfostenstühle hingewiesen hatte, wurden solche vom Museum kaum erworben, offensichtlich weil sie der Verfasser im Unterschied zu den Schemelstühlen als unter fremdem Einfluß in neuerer Zeit entlehntes Sachgut bezeichnet hatte.²³ Und doch gibt es wenige Typen von Volksmöbeln, von denen sich auf Grund so zahlreicher Darstellungen behaupten ließe, daß sie schon im Mittelalter in unserer Heimat verbreitet waren,²⁴ was auch selbstverständlich ist, wenn wir nur bedenken, daß diese Stuhlform überall in Europa, ja auch darüber hinaus bekannt war, während der in der Renaissance aufgekommene Schemelstuhl nur einen viel engeren Verbreitungskreis fand. Die gegenwärtige Sammlung läßt erkennen, daß der Schemelstuhl (63.85.218) in Tiszanána — und wohl auch in anderen Orten — nur eine zeitweilige Mode sein konnte, keine allgemeine Verbreitung fand und darum den Pfostenstuhl auch nicht zu verdrängen vermochte.²⁵

Unter den Möbeln, die mittelalterliches Erbgut sind, ist die in Paráđ (Komitat Heves) angekaufte Pfostenruhe (ung. hosszúsze krény; 63.20.5;

²² Über das Vorkommen bei den Sekler-Ungarn vgl. MALONYAY, D.: *A magyar nép művészete* (Die ungarische Volkskunst), II. Budapest, 1909, Abb. 323; HERMAN, O.: *A magyar pásztorok nyelvkincse* (Der Sprachschatz der ungarischen Hirten). Budapest 1914, 214. — Bei den Ungarndeutschen von Szajk (Komitat Baranya) ist ein aus dem Jahre 1745 datiertes Exemplar erhalten geblieben. Vgl. MÁNDOKI, L.: *Baranyai székek* (Die Stühle in Komitat Baranya). A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve (Jahrbuch des Janus-Pannonius-Museums) 1962, 353—54.

²³ Cs. SEBESTYÉN, K.: *Magyar parasztszékek* (Ungarische Bauernstühle). *Népünk és nyelvünk* (Unser Volk und unsere Sprache), IX (1937), 145—46. — Cs. SEBESTYÉN, K.: *Ungarische Bauernmöbel*. *Ungarische Jahrbücher*, XVIII (1938), 241. Als neueren Ursprungs beurteilt auch in den späteren Arbeiten: DOMANOVSKY, D.: *Ungarische Bauernmöbel*. Budapest o. J., 15—16. DOMANOVSKY, GY., a. a. 0.17. MÁNDOKI, L. a. a. 0.358.

²⁴ Die mir bekannte älteste Darstellung dieser Stuhlform in Ungarn ist an einem Kapitel der um 1220 erbauten Kirche von Vértesszentkereszt zu sehen; das Kapitel zeigt einen sitzenden Ordensbruder. Die Abbildung s. RÉVHELYI, E.: *L'église de Vértesszentkereszt et ses rapports avec l'architecture hongroise de l'époque arpadienne*. *Acta Historiae Artium*, V (1958), Abb. 26. So gebaut ist auch der Stuhl des Bildes »Die Taten der Barmherzigkeit« in Sankt Jakob zu Leutschau, darauf der zu bekleidende Arme gesetzt wird (1380), vgl. z. B. RADOCSAY, D.: *A középkori Magyarország falképei* (Wandgemälde des ungarischen Mittelalters). Budapest 1954, Tafel LXII. Die typische Ausführung der Stuhllehne ist auch auf dem Bild »Die Geburt Mariä« aus Lippa(?) gut erkennbar (1510—20) vgl. RADOCSAY, D.: *A középkori Magyarország táblaképei* (Tafelbilder des ungarischen Mittelalters). Budapest 1955, Tafel CCXXV.

²⁵ In Dunaújváros wurden z. B. lauter Pfostenstühle vorgefunden. Vgl. B. SERCŐ, E.: *Dunaújvárosi (pentelei) népi bútorok* (Alte Volksmöbel von Dunaújváros [Pentele]). *Alba Regia*, 2/3 (1963), 186—87.

Abb. 58) besonders hervorzuheben. Obschon das Vorhandensein so einer schmalen, niedrigen, länglichen (155 cm) gezimmerten Truhe, die in ihren Abmessungen den antiken Vorbildern unserer Truhen am nächsten steht²⁶ und noch im Frühmittelalter die vorherrschende Truhenform gewesen sein dürfte,²⁷ in Ungarn ohnehin zweifellos war²⁸, fehlte der Sammlung des Ethnographischen Museums bisher das entsprechende Dokumentierungsobjekt.

Die Paráder Sammlung erbrachte übrigens eine Geldtruhe mit interessantem Verschuß (63.20.2) und die Truhe einer Saisonarbeiterin (63.20.1). Eine solche war in unseren Sammlungsbeständen bisher nicht vertreten. Es ist eine ganz einfache Truhe, vorne mit der Inschrift »Kis Annuska, Parád (Annerl Kis, Parád)« und wurde 1922 gearbeitet. Die kleinen Abmessungen dieser Truhe (ihre Länge beträgt 54,5 cm) zeigen eindeutig, wie wenig die Saisonarbeiter mit sich nahmen, wenn sie sich fern von ihrer Heimatortschaft zur Arbeit verdingten.

Unter den Truhen ist auch eine mit Leder überzogene und mit Messing beschlagene Truhe aus Siebenbürgen zu erwähnen (63.41.1; Abb. 59).²⁹ Dieses Objekt steht eigentlich an der Scheide zwischen volklichen und herrschaftlichen Sachgütern, jedenfalls verwahrt unser Museum eine weitere ähnliche Truhe, die 1909 aus Arad (VR Rumänien) angekauft wurde.³⁰ Diese mit Leder überzogenen Truhen mögen einst in Ungarn keine Seltenheit gewesen sein,³¹ waren doch solche Truhen mit Lederüberzug und Metallbeschlag vor allem bei den westromanischen Völkern verbreitet.³² So dürften sie aus Italien den Weg nach Ungarn gefunden haben. Auch der Aufbau des Blumenornaments der Vorderseite entspricht ähnlichen Verzierungen auf italienischen, genauer gesagt bolognesischen, bzw. venezianischen Renaissance-Truhen;³³ diese typische Komposition hat ihre Entsprechungen auch auf bemalten Truhen aus

²⁶ Zusammenfassende Abhandlung: Watzinger: Griechische Holzarkophagen aus der Zeit Alexanders des Großen, Leipzig 1905. Diese Abmessungen sind auch an dem ägyptischen Exemplar des Museums der Bildenden Künste Budapest gut erkennbar. Vgl. K. CSILLÉRY, K.: Le coffre de charpenterie. Act. Ethn. I. (1950), 318.

²⁷ Hier wären z. B. auch die berühmten Truhen (12. Jahrhundert) des Museums S. Valeria ob Sitten (Schweiz) zu erwähnen. Vgl. FALKE, V. O.: Deutsche Möbel des Mittelalters und der Renaissance. Stuttgart 1924, 15—18.

²⁸ In verschiedenen Museen Siebenbürgens, so z. B. in Klausenburg und Sepsiszentgyörgy werden mehrere solche Möbel verwahrt. Des weiteren habe ich 1961 ein solches Exemplar unter dem Gerümpel eines Dachbodens in Kyatice, dem wichtigsten Zentrum der Stollentrühen im ehem. Komitat Gömör gefunden.

²⁹ Bis 1921 wurde es in Lázárföld (im früheren Komitat Torontál) benutzt, wohin es von Neumarkt (Marosvásárhely) mit dem Brautgut gekommen war.

³⁰ Aus dem Jahre 1768 (59.676); zu dieser Zeit dürfte auch das jüngst erworbene Exemplar gefertigt worden sein.

³¹ Auf diese hat die Abhandlung von J. Balogh aufmerksam gemacht: Kolozsvári reneszánsz láda 1776-ból (Eine Klausenburger Renaissance-Truhe aus dem Jahre 1776). Kelemen Lajos Emlékkönyv (Festschrift für L. Kelemen). Klausenburg, 1957, 9—23. Daten über diese mit Leder überzogene Truhen: »Harom lada berrel bwrethot« (1556), »Hituan ormos bwr lada, kiben diursae literae Missiles continentur« (1587), vgl.: SZAMOTA, I.—ZOLNAY, GY.: Magyar Oklevél-Szótár (Ungarisches Urkundenwörterbuch). Budapest 1902—1906, 92—93. Vgl. noch: SZARVAS, G. — SIMONYI, Zs.: Magyar Nyelvtörténeti Szótár (Wörterbuch der altungarischen Sprache). II. Budapest 1891, 504 (aus dem Jahre 1666).

³² KRÜGER, F.: El mobiliario en los países románicos. A. Coimbra, 1963, 97—123. Abb. 18—30.

³³ Vgl. z. B. SCHOTTMÜLLER, I.: Wohnungskultur und Möbel der italienischen Renaissance. Stuttgart, 1928, Abb. 121, 149. — v. BODE, W.: Die italienischen Hausmöbel der Renaissance. Leipzig 1920, Abb. 110.

der Batschka (Komitat Bács) und aus Siebenbürlen.³⁴ Über einen Schrank aus Somogyigal (64.93.1; Abb. 60) hier ausführlicher zu sprechen, ist durch die besondere Ausführung des Schrankaufsatzes begründet. Vor kurzem erst wies L. Schmidt nach, wie sich die Mode der gerade nach oben gebrochenen (trapezförmigen) Schrankaufsätze von Norddeutschland ausstrahlend verbreitete.³⁵ Schmidt hält die in Niederösterreich belegten Schränke mit solchen Aufsätzen für die südlichsten Ausläufer dieser Modewelle und war von dem mit solchem Aufsatz versehenen Schrank des Ethnographischen Museums in Budapest (der übrigens aus Bezi im Komitat Győr—Sopron, Westungarn stammt)³⁶ der Meinung, er sei als Heiratsgut nach Ungarn gebracht worden.³⁷ Diese Annahme wird jedoch durch die in Ungarn außer dem in Bezi aufgefundenen Schrank bekannten Exemplare dieses Schranktyps (Kapuvár, Komitat Győr-Sopron;³⁸ Gyirmót, Komitat Győr-Sopron;³⁹ Lázi, Komitat Veszprém⁴⁰) widerlegt, deren gemalte Verzierung dem lokalen Stil der Möbelornamentik entspricht. Der aus Somogyigal erworbene Schrank erweitert das Verbreitungsgebiet dieses Schranktyps weiter nach Osten, bzw. nach Süden.

Erwähnenswert ist ein Stück (64. 91.37; Abb. 61) der Bildersammlung, die in letzter Zeit durch viele Objekte bereichert wurde. Es ist dies ein Tafelbild aus dem 18. Jahrhundert,⁴¹ das aus der Ortschaft Zseliz (früher: Komitat Bars; heute ČSSR) als Heiratsgut 1876 nach Dunapataj gebracht wurde. Interessant ist die Ausführung dieses Bildes: mit Ausnahme der Kopf- und Handpartien sind die Kleider — der Praxis der im Relief mit Silberauflage gearbeiteten Ikone entsprechend — zusätzlich aufgelegt, in den beiden oberen Ecken des Tafelbildes aber sind der westlichen Tradition entsprechend barocke Engelsköpfe zu sehen. Da aber das Bild eine genaue Kopie des Gnadenbildes von der Bakócz-Kapelle zu Esztergom ist⁴² — die Leute von Zseliz gingen ja nach Esztergom zur Kirchweih — mußte dieses in Ungarn gefertigt werden.

K. K. Csilléry

Die Neuerwerbungen der **Sammlung Textilien** waren in der hier überblickten Zeitspanne so beträchtlich — 1083 Objekte (darunter 22 vollständige Trachten, 5 Pelzumhänge [ung. suba] 2 kürzere Pelzumhänge [ung. kisbunda], 5 Grobetuchmäntel [ung. szúr], 3 Grobetuchmäntel für Kinder [ung. gyermek-

³⁴ Vgl. BÁTKY, Zs.—GYÖRFFY, I.—VISKI, K.: Magyar népművészet (L'art populaire hongrois). Budapest 1928, Tafel 145. — DOMANOVSKY, Gy.: Népi bútörök (Ungarische Bauernmöbel). Budapest 1964, Abb. 9.

³⁵ SCHMIDT, L.: Farbige Volksmöbel in Niederösterreich. Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich. XXXVI (1964), 828—31.

³⁶ K. CSILLÉRY, K.: Bäuerliche Möbel in Österreich und Ungarn. Österreichische Zeitschrift für Volkskunde. XVII/66 (1963), Abb. 3.

³⁷ SCHMIDT, L., a. a. O. 831.

³⁸ BÜNKER, J. R.: A soproni múzeum néprajzi szobái (Die ethnographischen Stuben des Ödenburger Museums). NÉ. IV (1903), Tafel II.

³⁹ PÁLOS, E.: A Rábaköz és Győr vidékének népművészete (Die Volkskunst in der Umgegend von Győr). NÉ. XII (1911), 165.

⁴⁰ Inventarnr. 96. 505.

⁴¹ Für die Bestimmung des Bildes danke ich Á. Somogyi.

⁴² JORDANSZKY, E.: Magyar Országban... levő boldogságos Szűz Mária kegyelem Képeinek rövid leírása (Kurze Beschreibung... der Gnadenbilder der heiligen Jungfrau Maria in Ungarn). Posenban (zu Prefsburg) 1836, 1—3, Tafel I—II.

szűr], und 3 Flauschmäntel [ung. guba] —, daß wir sie der leichteren Übersicht halber, von der bisherigen Praxis abweichend, nach Landschaften gegliedert besprechen wollen.

Südöstliche ungarische Volksgruppen. Im letzten einschlägigen Sammlungsbericht⁴³ und in einer — in mancher Hinsicht daran anschließenden — Abhandlung⁴⁴ wurde bereits erwähnt, wie das Material der einzelnen ungarischen Volksgruppen in Siebenbürgen zum Teil aus Budapester Quellen beträchtlich bereichert werden konnte und daß zu diesen Neuerwerbungen auch die Objektensembles der Ungarn in der Landschaft Mezőség, bzw. in Gyimes hinzukamen. Das Material dieser drei Volksgruppen konnte auch in den letzten zwei Jahren erfreulich gemehrt werden. Die neuerworbenen Objekte sind teils vollständige Trachten oder einzelne Kleidungsstücke, teils aber Linnenzeug, das zur Wohnungseinrichtung gehörte. So konnten wir alles Leinengut eines einzigen Haushalts für unsere Sammlung sichern, und zwar jeweils zwei Exemplare der einzelnen Sorten (leider ließen es aber weder unsere materiellen Mittel, noch unsere technischen Möglichkeiten zu, eine vollständige Aussteuer [Staffierung] anzukaufen). Unsere Sammeltätigkeit war u. a. auch insofern erfolgreich, als sie mehrere bislang unbekannte Textilien zum Vorschein brachte. So erwies es sich z. B. an Hand der Tischtücher, daß ein Haushalt, deren fünferlei braucht, genauer gesagt in der Aussteuer sind fünf Sorten von Tischtüchern gegeben (die einzelnen Sorten jeweils mit einer unterschiedlichen Anzahl von Exemplaren: 1. Ein dreibahniges, breitgestreiftes, körperbindiges Tischtuch aus Mischzeug (Leinen mit Baumwolle durchsetzt) das »schmucke Tischtuch« (64.21.5), das an großen Feiertagen den Tisch der guten Stube bedeckt und bei Begräbnissen zu Ehren des Pfarrers benutzt wird; 2. Ein körperbindiges, zweibahniges Tischtuch mit schmaleren Baumwollstreifen, die sog. »Haubungsdecke« (61.19.16; ung. kontyoló abrosz), womit der Tisch beim Brauttanz bedeckt wird und über dem die Hochzeitsgäste »ihren Spruch tun«, d. h. ihre Glückwünsche und ihre Erklärung über das Hochzeitsgeschenk aussprechen und das Geschenk darauf hinstellen. Außer diesem Anlaß kann die »Haubungsdecke« auch an Sonntagen auf den Tisch der guten Stube gelegt werden; 3. Ein körperbindiges, zweibahniges schmalgestreiftes Tischtuch, das wochentags zum Decken des Tisches dient (63.67.25). So ein reines Tischtuch benutzten die Frauen als Bedeckung im Regen, ein bereits gebrauchtes wanden sie sich bei der Wäsche um die Hüften; 4. Ein leinenbindiges, zweibahniges, schmalgestreiftes »Backtuch«, das kleiner war, als das gewöhnliche Tischtuch und beim Brotbacken benutzt wurde (63.67.27); 5. Außerdem hatte man daheim noch ein sog. »Altweibertuch« (64.98.4; ung. öregasszonyak való), ein leinenbindiges, zweibahniges Tischtuch mit sehr schmalen Streifen. Die ersten vier Arten der Tischtücher erwarben wir mit roten und blauen oder schwarzen Streifen, so wie sie von jüngeren und älteren Leuten, oder aber bei Traueranlässen benutzt wurden.

Von den verschiedenen Bettlaken sei hier ein körperbindiges, dreibahniges Laken aus ungebleichtem Hanfzeug erwähnt (64.21.3; ung. takarózó lepedő), das bislang unbekannt war und im Sommer als Decke dient, im Winter aber unter die Friesdecke gebreitet wurde, um sie gleichsam zu schonen. Aus der Reihe der baumwollenen Bettlaken führen wir hier das ebenfalls körperbindige,

⁴³ NÉ. XLIV (1962), 129—136.

⁴⁴ Régi múzeumi tárgyak megszólaltatása új gyűjtésekkel. (Deutung alter Museumsobjekte mittels neuer Sammlungen). NÉ. XLV (1963), 81—90.

dreibahnige Bettuch an, dessen Bahnen mit einfacher Bindung verflochten wurden. Dieses Laken dürfte neben sonstigen Bestimmungen auch zum Einhüllen des bereits angekleideten Toten benutzt worden sein, als er in den Sarg gelegt wurde (64. 98.5). (Dieses Exemplar war für ein junges Mädchen bestimmt, weil es schneeweiß, baumwollen und sehr schön gebunden ist. Das Sarglaken älterer Personen war aus Hanfleinen gearbeitet.)

Von den Säcken unterschiedlicher Bestimmung sind die überall im Lande besonders schön gefertigten Mehlsäcke erwähnenswert. Ihr Gewebe war überaus fein und dicht, damit vom Mehl möglichst wenig verloren ging (64. 25.10). Manchenorts wurde mit dem Mehl so sehr gespart, daß man das weiße Mehl in einem baumwollenen Quersack speicherte.

An hausgewebten Leinenkleidungen konnten wir zum erstenmal echte Arbeitskleider beschaffen (also nicht als Arbeitskleidung benutzte Wochentagskleider oder abgenutzte Festtagskleider): das Material von zwei Kleidungsstücken ist körperbindige Hanfleinwand (ung. ma. heißen die Kleidungsstücke *vászonpuszli*, bzw. *fűzfagatya*); die Jacke hat einen ganz geraden Schnitt mit geraden Ärmeln und ist vorne durchgeknöpft. Aus demselben Stoff wurden auch die weiten Hosen (ung. *gatyá*) gearbeitet (sie waren unter dem ung. ma. Namen *fűzfagatya* und *bikkfagatya* bekannt); das besondere an diesen Beinkleidern besteht darin, daß die Hosenbeine »auf ungarische Art« mit einer Innennaht genäht wurden, ähnlich wie die Stiefelhosen. (Der wesentliche Unterschied zwischen den straffen Stiefelhosen, den *Breeches* [ung. ma. *priccses*] und den üblichen Beinkleidern scheint im Schnitt zu liegen, bzw. darin, ob diese Hosen mit einer Naht oder zwei Nähten zusammengestellt werden. In mehreren Städten des Tieflandes wurde uns mitgeteilt, daß die deutschen Schneider nur zweinähtige Beinkleider zu nähen wußten und nur ungarische Schneider einnähtige Hosen genäht hätten.) Die Arbeitskleidung wurde von Mai bis Oktober und auch beim Schnitt über dem gewöhnlichen Hemd, bzw. über den Hosen getragen. Vor einem Jahrzehnt war sie noch die gängige Tracht der älteren Männer. Das in Gyimes benutzte Arbeitsjacke aus Wergleinen mit geradem Schnitt (ung. ma. *fricskó*; 63.7.30), deren sich die Männer beim Melken bedienten,⁴⁵ gehört zu dieser Gruppe der Arbeitskleider.

Aus Kräuselinnen wurde das lange Frauenoberhemd aus Kalotaszeg gearbeitet (63.14.27), das erste solche Stück in unserer Sammlung. Es diente mit einem Unterhemd und einer Leinenschürze alten Frauen als sommerliche Arbeitskleidung.

Die Erfahrung zeigt, daß man in Landschaften mit reichfaltiger und lebendiger Leinenweberei, wie z. B. auch in der Landschaft Kalotaszeg die verschiedenen Gewebe, bzw. deren Material nach ihrer Bestimmung abstuft. So verwendet man Hanfgewebe von unterschiedlicher Qualität, des weiteren baumwollene Leinwandgewebe und Linnen; auch das Bleichen der Leinwandgewebe war unterschiedlich (je nach dem, ob es während des Gebrauchs blich, bzw. in der Wäsche, oder aber ob es im vorhinein geblichen wurde); des weiteren ist bei diesen durch die Bestimmung der Gewebe bedingten Unterschiede die Fältelung zu erwähnen, d. h. ob ein Zeug überhaupt gefältelt wurde und wenn ja, ob diese Falten groß und flach, oder aber ganz klein ausfielen.

⁴⁵ Vgl. A női ruházatkodás Martoson (Die Frauenkleidung in Martos) ... NÉ. XXXIV (1942).

Zu all dem kommt noch die Zierdelosigkeit oder Verzierung der Gewebe, bzw. das Maß der angewandten Verzierung. Unter den gesammelten Männerkleidungen aus hausgewebtem Leinen ist ein Hemd und Beinkleid aus ungebleichtem Wergleinen und ohne Zier, ohne Fältelung; es war für einen alten Mann bestimmt (63.19.25—26). Eine andere ähnliche Kleidung ist aus gebleichtem, besserem Leinen, das Beinkleid, die weite Gatya in flache Falten gelegt, die Hemdsärmel weisen eine schmale, geometrische Stickerei auf: das war die Leinwandkleidung eines Mannes von mittlerem Alter. Eine dritte ähnliche Männerkleidung aus schneeweißem, baumwollenen Kräusellinnen besteht aus feingefälten Hosen und einem Hemd, dessen Ärmel in breiten Streifen mit Stickwerk besetzt sind, diese Kleidung war für einen Bräutigam bestimmt. Von dieser Art Männerkleidung erwarben wir auch einen Satz, dessen Hemd aus feinem Linnen gearbeitet, in dichte, kleine Falten gelegt und in breiten Streifen bestickt wurde (63.7.34).

Außer dem altertümlichen langen Frauenhemd wurden auch kurze Hemden, zumeist als Stücke von Trachten erworben. Hier sei das für eine Konfirmandin und Braut bestimmte Hemd mit breitem, schwarzem Besatz (63.67.42) und ein weiteres, für eine alte Frau, mit schmalem, schwarzem Besatz erwähnt. Ein Hemd mit breitem, roten Besatz war für junge Mädchen und junge Frauen gefertigt, (64.72.25) doch gibt es auch kaum gezierte »Bauernhemden« für alltägliche oder nicht besonders feierliche Anlässe, bzw. für ältere Personen (63.11.20) usw.

Auch zwei Biharer Tuchmäntel für Kinder gehören zu den Neuerwerbungen der letzten zwei Jahre. Diese benutzte ein Szürschneider als Aushang. Sie hingen auf den Jahrmärkten an den beiden Ecken des Zeltens.

Aus dem Material der Landschaft Mezőség erwähnen wir einen Rock (63.7.33), eine Schürze (63.7.32), einen Knapsack (63.35.28) sowie eine Tischdecke (64.13.24) und einen Sack aus hausgewebtem Wollstoff. Hierbei ist zu erwähnen, daß man bei der Herstellung der hausgewebten Stoffe sehr bewußt die Möglichkeiten nutzte, die sich mit der unterschiedlichen natürlichen Färbung der Schafwolle darboten. So wurde z. B. der naturfarbene, graugetönte Stoff des Sackes mit weißer Schafwolle gemustert.

Sekler Objekte wurden nur von Sammlern in den Städten erworben. Unter diesen Stücken ist vor allem ein Bettlakensaum, datiert aus dem Jahre 1793 zu erwähnen (63.98.5; Abb. 62), der unten, neben der Jahreszahl die gestickte Inschrift aufweist: Tankó Ana varta (das hat Ana Tankó gestickt) aufweist. Dieser Lakensaum ist aus Hanfleinen gefertigt, mit rotem Baumwollgarn in Zopf- und Kreuzstichtchnik, mit geometrischen Mustern gearbeitet. Dieser Lakensaum war wohl an ein griffigeres Bettlaken aus Hanfleinen genäht, was ein zurückgebliebener Reststreifen bezeugt. Die Stickerei selbst verrät eine große Übung, das Muster ist fehlerlos. Die Jahreszahl bekräftigt uns in unserer früher schon dargelegten Auffassung, daß wir die Entstehungszeit dieser Leinenstickereien zumindest um ein Jahrhundert früher anzusetzen haben, weil diese Arbeiten (mindestens zum Teil) nicht ins 19. sondern hauptsächlich ins 18. Jahrhundert gehören. Zu denken gibt auch die Kenntnis des Schreibens, die in dieser Zeit bei den Frauen nicht auf einer primitiven Stufe gegeben sein konnte, denn sonst hätte man nicht daran gedacht, sie auch in der Stickerei anzuwenden.

Ein Universitätshörer (Studienfach Ethnographie) erwarb für unsere Sammlung eine Frauentracht aus Köröstárkány. Unser Museum hat schon eine

solche Frauentracht und sie wurde von keinem geringeren Sammler beige stellt, als von I. Györfly, im Jahre 1912. Man kann nur bedauern, daß der junge Sammler diese von Györfly erworbene Köröstárkányer Frauentracht nicht kannte und darum nicht bewußt nach den Wandlungen in der Kleidung forschen konnte. Aber auch so ist es aufschlußreich, die Wandlungen der vierzig Jahre an der gleichen Tracht zu sehen (64.49.8—11).

Tief land. Eine hausgewebte Wolldecke aus Hajdúböszörmény (63.35.32) eröffnet die Reihe von Decken, die in den letzten Jahren in dieser Gegend — also außerhalb ihres für geschlossen angesehenen Verbreitungsgebietes in Siebenbürgen — gefunden wurden. Die naturfarbene Decke ist aus zwei Bahnen gearbeitet, an den schmaleren Enden gestreift und diente als Pferde decke im Stall; solange sie noch gut und unversehrt war, hatte man sie im Hause als Sofadecke benutzt.

Hier schließt sich das hausgewebte, baumwollene Laken an, dessen Streifen aus Wolle gewebt sind und die F. Báldy für uns aufgefunden hat. (Das aus Katymár erwähnte Bettlaken aus reiner Wolle, gleichsam die ursprüngliche Form aller ähnlichen Decken, konnten wir bislang nicht erwerben.) In diese Gruppe gehört auch ein Betteppich der Schokazen in Hercegszántó, aus Wolle gewebt (entsprechende Teppiche aus Baumwolle haben wir aus den protestantischen Gemeinden an der Donauniederung, wo sie auf die Kirchenbänke gebreitet wurden); des weiteren eine wollene Pferde decke, die bei Hochzeiten und am Dreikönigstag benutzt wurde. Schließlich eine Bettdecke aus Wolle, die über die baumwollenen Laken gebreitet wurde, wie man auch wollene Tischdecken über die Leinen-Tischtücher zu breiten pflegte (64.49.17).

Aus Orosháza konnten wir einen Frauenumhang (Suba; 64.117.1) aus dem Jahre 1940 erwerben. (Abgesehen von den kleinen Pelzumhänge aus dem Tief land, hat unsere Sammlung nur noch einen Frauenumhang aus dem Komitat Somogy.) In Orosháza wurden solche Frauenumhänge noch im Jahre 1942 zur Aussteuer der Bauernmädchen beige stellt. Diese Frauenumhänge wurden aus dem Fell der Frühjahrs lämmer gearbeitet, weil diese leichter als die der Herbstlämmer (die sich für Pelzumhänge der Männer eignen) sind; aber bei diesen »schwarzen« Umhängen müssen auch darum Felle der Frühjahrs lämmer verwendet werden, weil zu dieser Zeit die Wolle noch schön glänzend schwarz ist. Später rötet sich nämlich das schwarze Fell in der Sommerhitze und ist für einen Frauen-Pelzumhang nicht mehr geeignet. Hier sei bemerkt, daß es sich um Umhänge handelt, die bei längeren Wagenfahrten benutzt wurden. Auf dem Einödhof legte sich die — fallweise in einen Nutriamantel gekleidete Bäuerin — den Pelzumhang auf dem Wagen um und konnte mit ihm während der Fahrt in die Stadt auch das Kind auf den Knien bedecken. Auf dem Hofe des Stadthauses legte die Frau den Pelzumhang noch auf dem Wagen ab. Aus Orosháza haben wir auch eine Lederjacke erworben, die in der Zeit zwischen den zwei Weltkriegen ein beliebtes Kleidungsstück der wohlhabenderen Bauern waren (64.117.2).

Der erste fehlerlose Kissenüberzug mit Wollstickerei aus Hódmezővásárhely (64.128.3) wurde aus der Privatsammlung von T. Keresztes in diesem Jahre für unsere Museumssammlung erworben (Abb. 63).⁴⁶ In Orosháza und

⁴⁶ Einzelne Stücke von drei nennenswerten Privatsammlungen wurden vom Museum ebenfalls erworben: in diesem Jahre schlossen wir den Ankauf der von I. Györfly gesammelter Brautwerber-Tücher aus der Landschaft Kalotaszeg (insgesamt 120 Objekte) ab.

Umgebung konnten wir von den dort modischen, mit Vogelfiguren (mutmaßlich mit Pelikanen) verzierten Kissen erfahren, daß man sie auf die zugebeteten Schlafstellen über die Bettdecken legte, und zwar höchstens zwei solche Kissen, oft aber begnügte man sich auch mit einem. Somit hätte man mit diesen »wollbestickten« (szőrőshímzésű) Kissen die Betten in dieser Gegend, vielleicht aber auch anderenorts nicht so hoch, wie mit anderen Kissen zugebettet. In dieser Annahme werden wir außer den völlig glaubwürdigen Angaben aus Orosháza dadurch gestützt, daß solche Kissenüberzüge mit Wollstickerei nur in sehr geringer Anzahl überliefert sind und auch in den zeitgenössischen Inventaren nur selten auftauchen. Darum sehen wir uns veranlaßt, unsere bisherige Auffassung zu revidieren und vorerst mit der Möglichkeit rechnen, daß im Tiefland die Betten nur mit wenigen Zierkissen gebettet wurden.

Aus Makó haben wir eine Leinendecke mit Wollstickerei erworben (63.49.3). Sie zeigt die Datierung aus dem Jahre 1791 (Abb. 64). Diese schmale, aus einer Leinenbahn gearbeitete lange Decke diente wohl als Tischdecke. Ihre Form ist — wengleich selten — so doch nicht einmalig (wir erinnern nur an die ihrer Form nach ähnliche Tafeldecke aus Sóvárád; Erwerbungs-jahr 1964; 64.83.3). Die braune-beigefarbene-blaue Wollstickerei ziert das Tuch in drei Streifen: die Jahreszahl befindet sich am oberen Ende, das Blumenmuster und eine stehende Frauengestalt mit ausgebreiteten Armen zeigt, in der Mitte des Tuches sehen wir eine Altardarstellung mit Blumen umgeben; am breitesten ist der untere Besatz, aus dessen Rahmen Blumen hervorsproßen, dazwischen eine Reihe von Vögeln. Der Familienüberlieferung nach wäre dieses Tafeltuch ein Gebettuch gewesen, darauf die Bibel lag und der Familienkelch (?) stand. Das Zierwerk dieses Tuches erinnert an ähnliche Muster der Ungarndeutschen. Es stellte sich auch heraus, daß die eine Linie der Familie von den Ungarndeutschen in Harta abstammt.

Bislang hatten wir keine Decke mit Wollstickerei. Soweit wir unterrichtet sind, wurde eine Abendmahldecke mit Wollstickerei neuerdings von der Kirchensammlung in Sárospatak erworben. Unser Exemplar — wengleich das einzige Stück dieser Art in unserer Sammlung — steht also nicht allein.

In der Ortschaft Ajak (Komitat Szabolcs-Szatmár) konnten wir das erstmal unseren seit langem gehegten Plan verwirklichen, für das Museum die vollständige Garderobe einer Frau zu erwerben. Das wurde auch dadurch erleichtert, daß das Ethnographische Museum schon früher, noch vor dem zweiten Weltkrieg in Ajak gesammelt hatte und daß wir von M. Nyárády eine einschlägige Materialbeschreibung besitzen, die aber zur Zeit leider nur in Manuskript vorliegt.

Unsere materiellen Mittel ermöglichten es nicht, alle Kleidungen mit den entsprechenden Unterkleidern anzukaufen (selbstverständlich gibt es auch nicht zu jedem Oberkleid einen besonderen Satz Unterkleider). Wir mußten uns mit einem einzigen vollständigen Satz von Unterkleidern begnügen; von den übrigen neun Trachten besitzen wir nur die Oberkleider, die Bänder usw. Die Trachten sind für die vier Sonntage des Monats bestimmt; die erste kann zugleich Brautkleid sein, bzw. die Kleidung der jungen, neuvermählten Frau (selbstverständlich haben wir auch alle zugehörigen Stücke dieses Kleides

In den Besitz unserer Museumssammlung ging auch ein Teil der Musterkollektion des einstigen Unternehmens »Izabella Háziipar« (Hausgewerbe Isabella) über. Wir konnten auch die vollständige Sammlung Keresztes erwerben.

erworben). Die weiteren Kleider sind: ein Trauerkleid, ein Kleid für den Sonntagnachmittag, ein Wochentagskleid zum Ausgehen ins Dorf, ein Wochentagskleid fürs Feld, des weiteren verschiedene Arbeitskleider und die entsprechenden Tücher, Bänder, Stiefel und Schnürstiefel.

Es fragt sich aber, ob Ajak eine Ortschaft mit typischer ungarischer Tracht ist? Die Trachten können sich auch nachträglich reduziert, gleichsam schematisiert haben, jedenfalls hatten wir bei der Sammlung oft den Eindruck, wir hätten es mit einer Uniform zu tun, die dem einzelnen weder im Material, in der Form noch in der Verzierung einen Spielraum läßt; dieser ist nur im Tragen der Kleidung gegeben: die Angehörigen der zahlreichen Altersgruppen sind in dieser Hinsicht nur insofern verschieden gekleidet, daß sie mehr oder weniger Unterkleider anlegen und die Oberkleider nett und ansprechend, oder weniger nett zu tragen vermögen. Zu Bedenken sind auch die zahlreichen fremden Familiennamen der Dorfbewohner. Diese Frage wäre durch weitere Untersuchungen zu klären.

Eine größere Objektsammlung wurde auch in der schon öfter sondierten Ortschaft Dunapataj vorgenommen: das Ergebnis sind ein vollständiger Satz Tücher, Totenkleider bürgerlicher Prägung, Kissen usw. (64.57.1—38).

Hierher zählen wir auch die Brauttracht der Slowaken von Kiskőrös, die im Rahmen unseres Sammelprogramms unter den Nationalitäten angekauft wurde (63.48.1—24). Diese Tracht entspricht in vielem den in der Umgebung von Kalocsa, bzw. in der Batschka gängigen ähnlichen Trachten, weist aber zahlreiche, besondere Merkmale auf und ist ein wertvolles Stück in dem Material der Nationalitäten von Ungarn, das sich verhältnismäßig früh dem ungarischen angepaßt hat (im Unterschied zum einschlägigen Material der Schokazen).

Transdanubien. Die Landschaft Sárköz im Komitat Tolna ist diesmal durch ein einziges, allerdings hervorragendes Stück vertreten; es ist dies eine Netzhaube mit sehr schönem Stickwerk (Granatapfelmuster), die aus der Privatsammlung Keresztes erworben wurde (Abb. 65). Soweit wir es heute überblicken können, dürften solche die Vorläufer der Mousselinehauben gewesen sein. Das neue Stück (64.128.5) ist das zweite Exemplar dieses Sachgutes in unserer Sammlung.

In Érsekcsanád an der Donau (das geographisch zwar nicht, wohl aber in seinen Sachgütern zu Transdanubien gehört), sammeln wir schon seit einem Jahrzehnt sehr gründlich und konnten vor allem viel Neues an Sachen des Totenbrauchtums erschließen. Diesmal haben wir den vollständigen Satz der einschlägigen Sachen einer wohlhabenden Frau erworben, so wie sie es selbst zusammengestellt hatte (64.90.1—9).

In Érsekcsanád wurde auch ein schneeweißer Tuchmantel mit schwarzem Besatz erworben, den außer den glatten Besatzstreifen am Kragen zwei kleine, gestickte schwarze Blumen zieren (64.72.10). Ein ebenso sparsam verzierter Umhang (Pelerine) aus derselben Ortschaft bietet einen weiteren Beweis dafür, daß die wohlhabenden Großbauern jede übermäßige Zier in ihrer Kleidung mieden, statt dessen aber auf gute Stoffe, einfache Formen und gründliche Fertigung bedacht waren.

Als bislang unbekanntes Objekt erwarben wir ein Mückennetz für eine Kinderwiege (64.72.3), des weiteren ein schmales Spiegellaken mit der eingewebten Inschrift »Vég Julis örvend e házban« (Julis Vég freut sich in diesem Hause), das am unteren Rand des Spiegels angebracht wurde. Als bislang unbekanntes

und in unserer Sammlung nicht vertretenes Objekt haben wir auch zwei aus dem Jahre 1808 datierte gewebte Tücher angekauft, die mit eingewebter Inschrift die »häuslichen Tugenden« aufzählen. In einem Haus mit einem Fenster wurde dieses Tuch an die Stelle des als fehlend empfundenen zweiten Fensters gehängt, in einem Haus mit zwei Fenstern fanden wir es als Gegenstück zum Spiegel. In die gleiche Gruppe gehört ein zierreich gewebtes Tuch, eine Truhendecke aus dem Besitz einer 92jährigen Frau (64.32.11). Ihrer Meinung nach gibt es in der Gemeinde noch 2—3 solche Tücher.

Aus Pécs stammt ein vor langer Zeit fertiggestelltes aber unverkauftes Kürschnerstück, ein sog. Kreuzwams (64.72.9; ung. keresztesmellény). Diese Art des Wamses kannten wir bisher aus Hetés, wo es aber aus Leinen gearbeitet war. Das einzige Exemplar, das bisher im Besitz des Museums war, ist ein solches Leinenwams. Ein anderes Lederwams, das aus ähnlicher Quelle stammen dürfte, zeichnet sich dadurch aus, daß es das Verbreitungsgebiet dieser primitiven Form erweitert. Dieses Stück wird an der Seite geknüpft, hat aber auch vorne oben einige Knöpfe. Die Form war uns bisher von den Bukowina-Széklern bekannt. Auf Grund der Verbreitung dieses Kleidungsstückes im Gebiet der Komitate Somogy, Tolna und Baranya darf man vielleicht schließen, daß es sich um altertümliche, einst allgemein verbreitete, aber nur mehr an einzelnen Punkten überlieferte Stücke handeln mag (64.45.1).

Große Schütt und Umgebung. Die Sachgüter, die von den aus dieser Gegend nach dem zweiten Weltkrieg ausgesiedelten Ungarn als Andenken verwahrt werden, gehen allmählich in den Besitz unserer Sammlung über. Aus diesem Material möchten wir die naturfarbenen Hanfgewebe mit weißen Baumwollstreifen erwähnen, die zweifellos die besten ähnlichen Arbeiten des ungarischen Bauerntums sind. Sie haben in ihrer Fertigung mit den einschlägigen Arbeiten der ungarischen Volksgruppen in Siebenbürgen, im Oberland und in Transdanubien die Verzierung des naturfarbenen Hanfleinens mit weißer Baumwolle als gemeinsames Merkmal.

In diese Gruppe gehört auch die aus Gyönk erworbene, aus Martos stammende schwarze Frauentracht, die als verziertes Festkleid erstmalig von der Konfirmandin (64.59.1—10) und später von der Frau am ersten Tag der großen Feste getragen wurde. In diesem Kleid werden die Frauen auch begraben. Überblicken wir die vielfältigen Varianten unserer Trachten, so können wir feststellen, daß diese Tracht dem Mittel- und Westeuropa eine so wesentliche Rolle spielenden einschlägigen Kleidungen am nächsten steht. (Die ungarischen Leibchentrachten sind diesen Kleidern insofern ähnlich, daß ihre Zier für den Anlaß der Konfirmation und der Hochzeit schwarz ist.)

Als Hauptstück der Neuerwerbungen aus Transdanubien ist eine Tafeldecke zu erwähnen, wie sie mit ihren Abmessungen und mit der Anordnung des Zierwerks aus der bauerlichen Praxis bisher unbekannt war (64.54.3). Die bislang bekannten Tafeltücher sind länglich, das zierende Stickwerk wurde an den schmalen Enden gearbeitet, oder aber in Streifen, bzw. Tupfen über die ganze Fläche der Decke gleichmäßig verteilt. Die neue Decke ist von kleiner Quadratform (ihre Abmessungen entsprechen im großen den Kommunionstischdecken), rundum läuft ein breiter, gestickter Saum, in den vier Ecken des Tuches sind diagonal Blumen gestickt, wie denn auch in der Mitte der einzelnen Seiten, gleichsam in einer Reihe mit dem Eckenbesatz etwas bescheidenere Blumen angebracht sind (Abb. 66). Die Stickarbeit ist aus rotem Baumwollgarn und vorwiegend mit der Plattstich- und Stielstichtechnik den Freihandsticke-

reien Transdanubiens entsprechend gefertigt. Die Anordnung der Ornamente, aber auch die Abmessungen diese Decke erinnern an die Kommunionstischdecken, die breite Saumornamentik, das starke, baumwollene Stickgarn, die Häufung der Ornamente lassen alle die bäuerliche Ausführung dieser Arbeit vermuten. Mit dieser Decke werden wir uns bei einer anderen Gelegenheit ausführlicher befassen.

Palozen. Unter den Neuerwerbungen, die in dieser Landschaft 1963—64 gesammelt wurden, sind vor allem die Haubensätze aus Rimóc und Kazár zu erwähnen. (Übrigens hat M. Kresz schon in den 40er Jahren von Maconka und Kazár solche Haubensätze gesammelt, die aber nicht so vollständig sind, wie im Falle der neueren Ankäufe.) Die Sammlerin dieses Sachgutes, A. Gáborján berichtet wie folgt über ihre Arbeit:

Die Haubenserie aus Kazár (64.78.13—21) enthält alle einschlägigen Stücke, die in dieser Gemeinde zwischen 1940 und 1960 üblich waren, eine unterschiedliche Verzierung, im Grundriß die Reifenform aufweisen und die in der Garderobe einer wohlhabenderen Frau vorhanden sein mußte. Die einschlägigen gesammelten Angaben verweisen auf die ziemlich deutlich ausgeprägte Ordnung, in der die verschiedenen Zierhauben anlässlich der einzelnen Sonn- und Feiertage angelegt wurden (Abb. 67). Diese Hauben werden etwa im Alter von 35—40 Jahren abgelegt, denn danach tragen die Frauen nur zugeschnittene Hauben, die nach Palozenart mit einem im Nacken zusammengegendenen Kopftuch bedeckt werden. Obschon die seitlichen Ränder etwas hervorstanden, waren sie doch zierdelos, weil die Trägerin dieser Hauben als ältere Frau galt.

Der Satz von zugeschnittenen, mit Perlen geschmückten Hauben aus Rimóc-Hollókő (64.78.1—12) veranschaulicht die Varianten, die innerhalb eines allgemeinen Zierwerktyps gegeben sind (Abb. 68). Das palozisch im Nacken geknotete Kopftuch läßt ein gutes Stück der seitlichen Haubenränder hervorstehen. Da diese Hauben in Rimóc und Hollókő von den jungverheirateten Frauen alsbald nach der Hochzeit getragen wurden, schmückte man die unter dem Kopftuch hervorstehenden Haubenränder nach der Jahrhundertwende mit bunten Bändern, seit 30—35 Jahren aber mit bunten Glasperlen. Abgesehen davon, daß die blauen und grünen Glasperlen als Zeichen der Trauer gelten, sind die Muster des Perlenbesatzes an keinen Anlaß gebunden; daß es sich um ein mehr oder minder großes Fest handelt, läßt die neuere oder ältere Form der Haube, bzw. die modische oder weniger modische Musterrichtung erkennen.

Von den Kleidungsstücken zeigen wir den altertümlichen Kopfputz der Brauttracht von Érsekvadkert (Abb. 69). Wir meinen, daß ihre Verbreitung nicht allzu eng begrenzt sein konnte. In Érsekvadkert fanden wir das erstmal eine auf mehrere Farben abgestimmte Brauttracht: roter Rock, weiße Schürze und schwarze Ärmeljacke (63.61.1—13).

Beachtenswert ist ein Palozen Tuchmantel vom Jahre 1885 mit der Inschrift Diósgyőr (63.94.10). Nicht nur der ungewöhnlich breite lila Tuchbesatz ist auffallend, sondern auch die Kürze und besondere Weite dieses Szür-Mantels, der zu den transdanubischen Mänteln ähnlicher Art Beziehungen aufweist. Diese beiden Gruppen von Tuchmänteln dürften gemeinsam die altertümlichsten Formen unserer Tuchmäntel vertreten.

Die Matyó (Mezőkövesd). Ein bislang unbekanntes und vielleicht wichtigstes Kleidungsstück ist das diesmal erworbene Totenkleid von Mező-

kövesd. Es ist interessant, daß gerade in Gemeinden, die in ihrer Bekleidung am besten erschlossen sind, solche unerwartete Funde überraschen. Bisher konnte unsere Sammlung fünf Totenkleider erwerben: die eines älteren Mannes, einer Frau, eines jungen Mädchens, eines Knaben und eines kleinen Mädchens (Abb. 70). Diese Stücke werden ergänzt durch ein Gesichtstuch (64.113.1—4), einen Spiegelerde (Abb. 71), ein Leichentuch, ein Kissen und ein Totenlaken. (Auf diese Objekte werden wir noch ausführlicher zurückkommen.)

Aus Mezőkövesd wurde mit allem Zubehör auch die Amtstracht des letzten Schulzen, des hervorragenden J. Panyi erworben (63.47.1—11). Die Amtstrachten der Vertreter der einstigen Selbstverwaltung in den Gemeinden sind auch darum beachtenswert, weil diese Kleidungsstücke meistens auf einen früheren Stand der Kleidung zurückgriffen, um dadurch gleichsam den bäuerlichen Stand der Trachtenträger zu dokumentieren. (In Mezőkövesd trugen die Männer schon längst die neueren, engen Beinkleider, als die Angehörigen der Gemeindeverwaltung, an der Spitze mit dem Schulzen in weiten Hosen [gatya] im Amt erschienen. Als Privatpersonen legten sie aber diese altertümliche Kleidung nicht an. Belege aus anderen Gemeinden bestätigen, daß die Vertreter der Gemeindeverwaltung während ihrer Amtsperiode die nicht mehr modischen Stiefelhosen und Stiefel trugen.)

Eine neue Objektvariante aus Mezőkövesd ist das Kuchentuch, ein ziervoll gewebtes Tischtuch, in das der Hochzeitskuchen eingeschlagen wurde (63.65.32). Ebenfalls aus Mezőkövesd mehrte sich die Zahl der beschrifteten Tischtücher. Bei den Hausveranstaltungen religiöser Gesellschaften wurde der Tisch mit einem Tafeltuch bedeckt, das in roter Kreuzsticharbeit die Inschrift aufweist: „Dicsértessék az Úr Jézus Krisztus most és mindörökké Ámen” (Gelobt sei Jesus Christus, jetzt und in aller Ewigkeit, Amen), (64.49.1).

Die neuerworbenen Sachgüter erweiterten auch unsere Kenntnisse über die Stickarbeiten der Matyó. Bislang waren wir der Meinung, daß die mit blauem und rotem Baumwollgarn gearbeiteten Lakenstickereien vom Anfang des vorigen Jahrhunderts mit allmählicher Häufung und immer bunterer Ausführung zu den seidenen und wollenen Stickereien umgewandelt wurden. Diese Tendenz war tatsächlich gegeben, doch wirkte sich auch eine andere, bisher nicht beachtete Entwicklungslinie aus, wengleich man sie in Mezőkövesd als eine spätere und sekundäre Entwicklung bezeichnen kann. Es kamen nämlich neuere Leinenlaken zum Vorschein, deren schmale Enden mit rotem (64.49.4), weißem (63.65.35) oder blauem Baumwollgarn sehr breit bestickt wurden so wie dies in Kalotaszeg und in anderen Landstrichen Ungarns allgemein der Fall war. Das aber besagt, daß es im Stickwerk der Matyó von Mezőkövesd wohl eine besondere blumige, farbenprächtige, von jenen der übrigen ungarischen Volksgruppen abweichende Entwicklung gab, dabei aber auch eine Grundsicht der Stickarbeiten beibehalten wurde, die in ihren Tendenzen den Stickarbeiten bei den übrigen ungarischen Volksgruppen entsprach.

E. Fél

Die **Keramik Sammlung** wurde in den letzten zwei Jahren zahlenmäßig, und auch in Anbetracht des wissenschaftlichen Wertes der Bestände beträchtlich bereichert: 1963 wurden 542, 1964 weitere 370 Objekte erworben. Im Rahmen der Feldforschung wurden 476 Sachgüter gesammelt, 436 wur-

den aus Kunstsammlungen angekauft. Die wichtigeren Geschirrarten sind unter den Neuerwerbungen wie folgt vertreten: Schüsseln und Teller 126, Standgefäße 152, Töpfe 85, birnförmige Krüge, 87, Ofenkacheln 121. Ein beträchtlicher Teil des gesammelten Materials vertritt die Töpferzentren Szentes, Csákvár, Hódmezővásárhely, Mezőtúr, Tiszafüred, Mezőcsát, Komitat Szatmár und Mohács sowie deren Absatzbereiche.

Bei der Beschreibung der einzelnen Objekte und bei der Einschätzung des wissenschaftlichen Wertes der Objektgruppen zogen wir Folgendes in Betracht: die Ergänzung einer Kollektion, die Arbeit eines Meisters ist; die ergänzende Sammlung von Gefäßtypen mit weniger bekannter Funktion; Beistellung weiterer Belegstücke aus Töpferzentren, deren Bedeutung von der Volkskeramik-Forschung schon früher erkannt wurde; Information über die Keramikultur von Gebieten, denen sich das wissenschaftliche Interesse bislang nicht zugewandt hat; das Irdengut eines bäuerlichen Haushaltes; die Einrichtungsstücke von Irdengut, Porzellan, Glasgut in einem Zimmer. Eine weitere erwähnenswerte Gruppe bilden die Ofenkacheln.

Unter den Arbeiten der Töpfer von Hódmezővásárhely ragen die von M. Maksa gefertigten Gefäße hervor. Wir haben in der Sammlung sehr viele von ihm signierte Trinkflaschen (ung. butella), zugleich aber nur wenige Gebrauchsgefäße anderer Art, die man zuverlässig als seine Arbeiten bezeichnen könnte. Darum ist es erfreulich, daß sich die Reihe seiner Arbeiten in jüngster Zeit mit einem Gewürzbehälter (63.15.1; Abb. 72) und einem Vorratstopf (Tonnengefäß; 64.42.5; Abb. 73) gemehrt hat, die beide mit seinem Namenszeichen und dem Herstellungsdatum versehen sind. Der Gewürzbehälter ist zweiteilig, henkelig, kann an die Wand gehängt werden. Die beiden Töpfchen, aus denen der Gewürzbehälter besteht, sind schwarz grundiert und mit dem Malhorn weiß gemustert. Die mit dem Malhorn angebrachte Inschrift des einen Töpfchens lautet »1900 év Szept. 15. Hm (Vásár) helyt« (15. Sept. des Jahres 1900, zu Hódmezővásárhely), die des anderen Töpfchens „(Maksa/Mihály) tálas“ (Mihály [= Michael] Maksa, Schübler). Das Vorratsgefäß (Bombentopf) war laut Inschrift 1905 für seine Tochter, Julianna Maksa gefertigt worden. In ihrem Hause fanden sich auch ein Ölleuchter (ung. mécses; 64.42.1), ein Schnapskrug (ung. butykoskorsó; 64.42.2) und zwei Milchtöpfe, (ung. köcsög; 64.42.3—4), alles Arbeiten des Schüblermeisters Maksa.

Als Einzelstück ist ein Schornsteinschmuck aus Hódmezővásárhely zu erwähnen (63.15.9; Abb. 74), der ebenfalls von einem Meister aus der Hafnerfamilie Maksa gearbeitet wurde. Dieses Zierstück ist auf der Töpferscheibe wie eine Vase geformt, grün glasiert und läuft nach einer Ausbuchtung und Verjüngung in einer Spitze aus. Das Zierwerk ist aufgesetzt, besteht aus Blättern und drei Knöpfen. An beiden Seiten hat es Henkel. Es war in der Mitte des Schornsteins angebracht, zum Zeichen dessen, daß in diesem Haus Hafner wohnen. Vor fünf Jahren wurde es von dem zum Kauf angebotenen Haus, in dem seit Menschengedenken Hafner wohnten, herabgenommen.

Die aus Sónvára (VR Rumänien) erworbenen birnenförmige Krügen (ung. bokály; 63.82.1—8; 64.84.1—8) sind wertvolle Stücke dieser Objektgruppe. Der Verkäufer stammt aus Sónvára und erbte die Gefäße von seinen Eltern. Sein Vater war in Sónvára Presbyter und lud seine Amtsgenossen nach amtlichen Beratungen von Zeit zu Zeit ein, bei ihm zu tafeln. Der runde Steintisch war mit einem hausgewebten Tuch gedeckt, die Speise wurde in einer irdenen Schüssel, der Wein in einem Krüge aufgetragen und aus diesen Krüglein

getrunken. Wurden diese Trinkgefäße nicht benutzt, so hingen sie an den Laten rechts und links vor der Tür im Hausflur und auch in der Scheuer (63.82.1-Abb. 75). Wichtige Angaben erhellten auch die Funktion der dunklen Schüsseln und der Krüge aus Thorenburg (Torda) und der in der Landschaft Kalotaszeg als Győrer, d. h. Raaber Schüsseln und Krüge (ung. győri tálak, győri kancsók) bekannten Gefäße. Die Schüssel und der Krug aus Thorenburg sind bleiglasiert, braun grundiert und mit dem Malhorn blau, grün, gelb und weiß geziert. K. Viski vermerkte auf der Inventarkarte einer früher gesammelten Thorenburger Schüssel (22.963) folgendes: »Tordaer Erzeugnis aus der Werkstatt des Meisters Czeglédi; Zierteller für die Herrschaft«. Auch die sog. Győrer, d. h. Raaber Schüsseln werden aus Kalotaszeg seit Jahren fast laufend erworben. Das sind in der Umgebung von Preßburg (Bratislava) gebrannte, zinnglasierte Fayencewaren. In Kalotaszeg wurden beide Typen dieses Geschirrs benutzt: der Wöchnerin brachten die Gevatterinnen darin den Patentkuchen (ung. pánkó) oder sog. Hornkuchen (ung. kürtös). Die Wohlhabenderen benutzten hierzu die bessere sog. Raaber Fayenceschüssel (63.18.26; Abb. 76), die Ärmeren begnügten sich mit den als Ziergefäß gearbeiteten, dunklen, bleiglasierten Schüsseln aus Thorenburg (62.57.10. Abb. 77). Gewöhnlich standen diese Schüsseln auf dem Geschirrbrett, während die weniger geschätzten Steingutteller als Fabrikware an der Stubenwand hingen. Erwähnenswert sind auch die Krüge ähnlicher Herkunft. In Bánffyhunyd [VR Rumänien] überbrachten die Gespielinnen der Braut vor der Hochzeit anlässlich des Klagebesuches, der Mädchenklage einige Krüge. Auch die Eigentümerin der hier beschriebenen Krüge erhielt sie bei einem solchen Anlaß. Der schwarze, bleiglasierte Thorenburger Krug (63.18.15; Abb. 78) und der zinnglasierte "Raaber" Krug (63.18.24; Abb. 79) stammen aus demselben Haus. Die Thorenburger Krüge brachte die zweite Frau (Tochter eines armen Bauern) als Jungvermählte ins Haus ihres Mannes. Die Raaber Krüge hatte die verstorbene erste Frau (Tochter einer wohlhabenderen Familie) hinterlassen.

Nennenswerte Stücke des Szenteser Töpfergutes sind die mit bunter Aufglasur verzierten weithalsigen großen Kannen (ung. kanta). Sie sind unglasiert gearbeitet und nur der Henkel, das Mundstück und der Boden ist mit Glasur überzogen. An der Körperfläche wechseln grüne und gelbe Glasurbögen und Streifen ab (63. 111.16; 64.28.4—5). Erstmalig erfuhren wir von aus Szentes stammenden Mezőtúrer Töpfer G. Borsos von solchen Kannen, der 1961 Rekonstruktionsexemplare brannte (61.31.1.; Abb. 80). Zwei Jahre später konnten wir die erste echte Szenteser Kanne erwerben (Abb.81).

Beträchtlich vermehrt wurden die bislang schwächer vertretenen Töpferwaren des Zentrums Csákvár. Die meisten dieser Stücke stammen aus Pázmánd (Komitat Fejér). Erwähnenswert ist unter den Pázmänder Neuerwerbungen ein Essenträger; die als Kinderspielzeug gefertigte Nachbildung des Doppeltöpfchens (64.36.20; Abb. 82), d. h. zwei zusammengebackene Töpfchen mit engem Boden und aufwärts stehenden Henkeln ist innen und außen weiß, außen mit senkrechten grünen Streifen verziert. Des weiteren ein unglasierter Tataer Krug (64.36.28) ebenfalls in Pázmánd erworben.

Eine andere Gruppe von Töpferwaren stammt ebenfalls aus den Dörfern der Csákvärer Gegend, aus Pátka, Zámoly, Lovasberény, Bodmér, Vértesboglár. Diese Objekte erweitern beträchtlich die bislang bekannten des Csákvärer Gefäßtypen. Hervorzuheben sind die unglasierten Krüge, die mit roter Erdfarbe übergossen und weiß verziert sind (z. B. 63.111.4). Ebenfalls aus Csákvár stammt

ein schöner Kerzenziehertopf, auf der Scheibe gearbeitet, viereckig abgeflacht, unten etwas verjüngt, mit roter Erdfarbe übergossen und mit Kieselstein geglättet (63.111.10; Abb. 83). Der Eigentümer dieses Töpfchens in Zámoly kannte dessen Funktion nicht.

Sehr gering ist die Zahl des Irdengutes aus Szatmár, das in unserem Museum vertreten ist. Darum sind die aus diesem Gebiet erworbenen zwei Objektgruppen zu erwähnen (63.34.99—139; 64.84.134—171). Die Vielfalt der Form und die archaische Prägung dieses Irdengutes legt die weitere Forschung der Szatmárer Keramik nachdrücklich nahe.

Zur Einrichtung von einem Zimmer gehören die Keramik-, Porzellanwaren, das Steingut und Glasgut, das unsere Sammlung aus Kapuvár (Komitat Győr-Sopron) erworben hat (64.94.64—123).

Die in Harta gesammelten Irdenwaren, und zwar eine Mórágger Schüssel (64.91.20), ein Bajaer Napf (64.91.25), ein Kalocsaer Krug (64.91.26) liefern Belege zu der von der Landschaft Sárköz geprägten Kultur dieser Ortschaft.

Auch aus der Reihe der Zunftgefäße und Großkrüge sind einige Stücke hervorzuheben. Die meisten Zunftkrüge, die unsere Sammlung besitzt, stammen aus den Komitaten Veszprém und Zala; es ist auffallend, daß aus dem benachbarten Komitat Somogy bislang kein Zunftgefäß erworben wurde. Der Krug einer Schneiderzunft, datiert aus dem Jahre 1884, wurde der Inschrift nach in Somogyjád gefertigt (Jádkon készült) und ist mit seinen aufgesetzten Verzierungen den Krügen aus dem Komitat Zala verwandt (63.114.1). Die Form dieses Kruges fällt auf: der Schnabel des Mundteiles endet in einem Röhrchen, das mit einem kleinen Band an den Krugdeckel befestigt ist. Ein solches Gefäß hatten wir bisher nicht in unserer Sammlung.

Einen anderen großen Krug mit Gießröhrchen, den unsere Sammlung erworben hat, fertigte der Krüger S. Kálnai 1865 in Mezötúr für die Pfarrgemeinde Gyoma (64.121.8).

Schließlich stammt ein Krug aus dem Land zwischen Donau und Theiß (64.121.9), woher wir bislang kein solches Irdengut besaßen, und zwar der Krug der »hochlöblichen edlen Stiefelmacherzunft von Kiskúnlacháza«. Auffallend ist die Übereinstimmung des Stils mit dem der Zunftgefäße im Komitat Veszprém, so daß dieser Krug wahrscheinlich dort gearbeitet wurde.

Der Nachlaß S. Gönyeis (63.84.42—60) ergänzt das von ihm in der Landschaft Szilágyság gesammelte Töpfergut. Die Bedeutung dieser Keramik wurde eigentlich von ihm entdeckt und er hat das Szilágyságer Material mit dem entsprechenden Töpferzentrum identifiziert. Meistens läßt sich die Herkunft der aus dieser Gegend erworbenen Töpferwaren auf Grund seiner Vorarbeiten bestimmen.

In den letzten zwei Jahren haben wir eine beträchtliche Anzahl neuer Ofenkacheln erworben. Sehr wertvoll sind die Bistritzer und Kalotaszeger Stücke aus dem 18. Jahrhundert. Der Großteil der Neuerwerbungen aber stammt aus dem 19. Jahrhundert. Unsere Angaben beziehen sich auf die Anordnung der einzelnen Kacheln im Ofenkörper und auf die Benennung der Ofenteile. Die Daten über den Ofen als Heizvorrichtung, erhellen seine Beziehung zu den Räumlichkeiten des Hauses. In Kalotaszentkirály wurden Öfen, sog. grüne Öfen (ung. kályha, zöldkályha) auch in die vordere und hintere Stube gesetzt. In der vorderen Stube (im Vorderhaus) diente es zur Beleuchtung und Heizung und wurde zuerst hier durch Sparherde oder gesetzte Herde abgelöst. Auf den Herden der hinteren Stube (des hinteren Hauses) wurde eher gekocht.

Hier hielt sich diese Heizvorrichtung länger, als im Vorderhaus. Im Flur (Vorhaus) benutzte man hauptsächlich Backöfen. Hier hielt sich der Ofen am längsten.

Aus den vorhandenen Kacheln kann man den ganzen Ofen schön rekonstruieren. Darum auch halten wir die möglichst vollständige Sammlung der einschlägigen Daten für sehr wichtig (63.70.11; Abb.84—85).

Das Irdengut aus Tiszanána (63.85.1—128) repräsentiert den Bedarf eines bäuerlichen Haushalts an unterschiedlichen Töpferwaren und ist mit sehr wertvollen, sorgfältig gesammelten Daten versehen. Diese Objektgruppe gewinnt auch an Wert, weil sie Aufschlüsse darüber bietet, aus welchen Töpferzentren die verschiedenen Irdenwaren nach Tiszanána kamen.

E. J. István

Die Universitätshörer sammelten im Laufe ihrer Museumspraxis in Tiszanána 128 Irdenwaren. Das vielfältige Sachgut von Tiszanána kam größtenteils aus den verschiedenen Zentren der Warenproduktion mit Vermittlung von Wanderhändlern in die Gemeinde und wurde hier hauptsächlich im Tauschgeschäft für Korn eingehandelt. Dieser Tauschhandel verband Tiszanána mit den verschiedensten Gegenden des Landes, denn die Ortschaft liegt im Durchgangsgebiet der Wanderhändler, die den Warenaustausch zwischen dem Tiefland und dem nördlichen Bergland abwickelten. Die zwei wichtigsten einschlägigen Objektgruppen sind die Holz- und Irdenwaren. Die meisten Holzwaren stammen aus dem Komitat Gömör, aus den Ortschaften Cserépfalu und Noszvaj.

Unter den Irdenwaren von Tiszanána kann man zwei grundlegende Gruppen unterscheiden: das Hafnergut aus feuerfester Scherbe aus dem Komitat Gömör und das eigentliche Irdengut, ziervolle Gefäße aus nicht feuerfester Scherbe, die zumeist aus den Töpferzentren des Tieflandes stammen.

Die sog. unglasierten Töpfe (ung. vászonfazék) aus Gömör bilden die Gerätschaft der offenen Feuerstelle und umfassen von den kleinsten Töpfchen bis zu den großen Hochzeitstöpfen Hafnergut von unterschiedlicher Größe. Sie sind einfacher gearbeitet als das Hafnergut anderer Gegenden und außen zumeist unglasiert, weil sie sowieso rußig werden. Die sog. slowakischen Kannen (ung. tót kanta) sind ebenfalls von feuerfester Scherbe und dienen zum Wasserwärmen im Backofen. Da die Männer im heizbaren Stall schliefen, kochten sie mitunter in solchen Kannen. Wir kennen auch außen glasierte, ziervollere Töpferwaren aus Gömör, so z. B. Gevatterinnennäpfe und große, grüne Weinkrüge (Abb. 86). Die Gömörer Töpfer verkauften ihre Waren für Korn. Sie hielten mit ihren Fuhren oft auch einen halben Tag lang an einer Straßenecke und boten ihre Waren feil.

Irdenware von nicht feuerfester Scherbe, wie Schüsseln, Näpfe, Krüge, Töpfchen, Milchtöpfe fanden aus den verschiedensten Orten den Weg nach Tiszanána, hauptsächlich aber stammten sie aus Mezótúr, Tiszafüred, Gyöngyös und Eger. Für ärmere Bäuerinnen war eine Mezóturer Schüssel eine Schüssel für alles: darin spülten sie ab, kneteten Brotteig, hielten beim Sautanz die Speckseiten und das für Wurst bestimmte Fleisch, bei Hochzeitzeiten die geputzten Hähnchen. In der zweiten Hälfte des vorigen Jahrhunderts aßen

noch bei einem Hause sieben Personen gemeinsam aus dieser großen Schüssel die Suppe. Die wohlhabenderen Bauern hatten mehrere große Schüsseln im Hause, von denen sie die meisten aber nur beim Sautanz oder zur Hochzeit vom Dachboden holten. Eine solche große Schüssel ist nur außen grün und zeigt in der Mitte eine Musterung (Abb. 87). Aus Mezőtúr gab es hier schön geformte Wasserkrüge, Ölangster, Nöpfe und Paprikasch-Schüsseln. In den höheren Nöpfen hielt man Mus, in denen von mittlerer Größe und bauchiger Form brachte man das Essen aufs Feld, in den kleinsten wurde Sahne gehalten. In den sog. Paprikasch-Schüsseln wurde zur Hochzeit das Perkelt (eine Fleischspeise: in kleine Würfel geschnittenes Fleisch in Paprikasoße) aufgetragen; die Schüsseln standen in der Mitte des Tisches nebeneinander, in der einen das Fleischgericht, in der anderen Kartoffeln; wurden sie nicht benutzt, waren sie, zu einer Säule ineinander gelegt, auf dem Dachboden abgestellt.

Im Töpfergut von Tiszanána ist Tiszafüred mit Schüsseln, Nöpfen und Milchtöpfen vertreten. Das Tiszafüreder Irdengut wurde von den Leuten aus Cserépfalu ins Dorf gebracht. Zwischen den Ortschaften Cserépfalu und Nána gab es einen außerordentlich regen Kontakt. Die Cserépfaluer versorgten einen Teil des Tieflandes mit vielerlei Holzwaren, die sie für Geld verkauften; guten Bekannten und Verwandten aber brachten sie auch Leinengut und verschiedene hausgewebte Stoffe mit. Sie verfrachteten zuerst nach Tiszafüred Kalk, vertauschten einen Teil für Irdenware, wofür sie dann in den Gemeinden am Nordrand des Tieflandes Getreide erhielten.

Mitunter kamen auch aus fernerer Landstrichen Töpferwaren nach Tiszanána, die zumeist bei den wohlhabenderen Bauern benutzt wurden. So z. B. Habanergut, etwa die Schüssel mit Birnenmuster.

J. Knézy

Die **Sammlung Traditionsobjekte** kann 235 Neuerwerbungen verzeichnen. Davon entfallen auf Brauchtumsobjekte (die Sachgüter der Volksmedizin und der sozialen Organisation miteinbegriffen) 168, auf Spiel und bäuerliches Lernen sowie auf Sachgüter des Lesens und Schreibens 39, auf die des Glaubenslebens 28 Objekte.

Unter den Sachgütern des Brauchtums der verschiedenen Anlässe im Jahresablauf sind an erster Stelle die Objektgruppen der Weihnachtszeit bzw. der Weihnachtskrippe zu erwähnen. Das sind Sachgüter, die in der Weihnachtszeit im Hause mit kultischer Bestimmung aufgestellt wurden. In dieser Hinsicht handelt es sich um eine bahnbrechende Sammlung, hatten doch die bisherigen Sammler die verschiedenen Sachgüter der Weihnachtskrippen bevorzugt. Die Lebensrute (ung. termőág, 64.17.1) — oder der Lebensbaum, wie es mit dem eingebürgerten Terminus heißt — dürfte einst auf weit größerem Gebiet verbreitet gewesen sein, als wovon wir heute Kenntnis haben; sie schließt an die wichtige weihnachtliche Zeitspanne des Fruchtbarkeitszaubers an, hat eine sehr altertümliche Form und wir dürfen sie wohl mit Recht in der ungarischen Volkskultur als Worläufer, aber auch als Vorbereiter und Wegmacher des vom Westen her eingedrungenen Weihnachtsbaumes halten (Abb. 88). In Baracska blieben die magisch bezweckten (oder ursprünglich magischen) Sachgüter der Weihnachtszeit in großer Vielfalt erhalten: so hingen von der Lebensrute Tauben, aus ausgeblasenen Eiern mit Papierflügeln

gearbeitet (64.17.4—5), die sooft die Tür ging, auf- und abflogen, auch war die Lebensrute mit Oblaten umgeben (64.17.77—80). Auf dem Weihnachtstisch stand die Krippe, einen Stall nachahmend, darin kleine Tonfiguren (64.17.2), und um den Luzienweizen waren Tontierchen und Hirtenfiguren gestellt. Die Tonlämmer hatten ein Fell aus Watte. Diese Tonfiguren sind ungebacken mit Kalk, Ruß, oder aber Gold- und Silberfarbe bemalt. Sie sind die Arbeit einer Fachkundigen Bastlerin, die ihre Erzeugnisse Jahr für Jahr vor Weihnachten auf dem Markte feilbietet (64.17.6—76; Abb. 89). Außer der als Stall ausgeführten Krippe gibt es auch eine neuere Variante in Form einer Kirche (64.17.3). Sie wurde vom Lehrer eingeführt und hauptsächlich von den Sternsängern benützt.

Eine einzigartige Neuerwerbung unserer Sammlung ist die sog. Kuka-Maske, der Tschangoszekler aus Hétfalu, die sie beim sog. Borica-Tanz benutzten (63.95.1; Abb. 90). Wohl besaß das Museum früher eine solche Maske, die aber — gewiß in den Kriegsjahren — zugrunde ging. Die neue Maske ist aus Holz geschnitzt, bemalt und an der Stirnpartie von einem Federkranz eingerahmt. Sie ist auch darum ein einzigartiges Stück, weil sie in unserer Sammlung die einzige ungarische holzgeschnitzte Maske ist, die ein menschliches Gesicht nachbildet. Mit ihr wurde auch ein von den Tänzern benutztes Bleuel erworben (63.95.2). Unsere Sammlung wurde auch mit einer weiteren sog. Busó-Maske aus Mohács (64.12.1) bereichert, die von den früher erworbenen zahlreichen Exemplaren⁴⁷ darin abweicht, daß ihre Hörner aus länglichen spitz zulaufenden roten Paprikaschoten gefertigt sind. Den Gesichtsteil säumt ein Fellstreifen, vielleicht eine bescheidenere Andeutung der früheren Fellkapuzen; was aber die Funktion dieser Kapuzen, nämlich die Maske am Kopf festzuhalten, bei dieser Maske ersetzte, wissen wir nicht.

Das Sachgebiet des Osterstiepens der Mädchen wird mit der Rute (siba; 64.36.81) vervollständigt, die von den Bewohnern der Ortschaft Pázmánd (Komitat Fejér), die slowakischer Herkunft sind, benutzt wurde. Vom Gebiet des heutigen Ungarn ist das die einzige Osterrute unserer Sammlung;⁴⁸ was wir über die Verbreitung solcher Ruten auf dem Gebiet des früheren Ungarn wissen, so waren solche Ruten nach dem Zeugnis unserer einschlägigen Objekte in den Komitaten Preßburg, Trentschin und Neutra bekannt.

Die Pázmänder Sammlung erbrachte aber noch weitere interessante Neuerwerbungen, so zwei Schnitterkränze (63.36.83—84) und einen Mörser (64.36.82; Abb. 91). Dieser wurde bei verschiedenen festlichen Anlässen benutzt, wie anlässlich der Weihnachtsmette, beim allgemeinen Lärmen; auch in der Silvesternacht wurde dieser Mörser abgefeuert. Bei der Weinlese zeigte ein Mörserschuß an, daß in einem Keller ein Hektoliterfaß voll war.

⁴⁷ Die Beschreibung der sog. Busó-Masken des Ethnographischen Museums (die im Jahre 1957 erworbenen miteinbegriffen) s. bei FÖLDES, L.: A Néprajzi Múzeum busómaszkjai (Die Busó-Masken des Ethnographischen Museums). NÉ. XL (1958), 209—230.

⁴⁸ PESOVÁR, F.: Alba Regia, 1963, 2/3, 116, erwähnt den Brauch „sibálás“ (Stiepen) aus Pázmánd und erwähnt ebenda, daß dieser Brauch auch bei den ihrer Herkunft nach ebenfalls slowakischen Einwohnern von Tordas (Komitat Fejér) bekannt sei. Von den Ungarn ist uns das Osterstiepen nicht bekannt, auch Á. SZENDREY (Magyar néphit és népszokás lexikona [Lexikon des ungarischen Volksglaubens und Volksbrauchtums]) erwähnt es nicht. Als Hinweis auf das Verbreitungsgebiet dieses Brauches jenseits der ungarischen Landesgrenzen erwähnen wir die Ausstellung über die Frühjahrsbräuche der Miroslava LUDVIKOVÁ (im Moravské Museum, Brno — Mährisches Museum, Brünn), in der die Verbreitung des Osterstiepens in Mähren schön dokumentiert war.

Bemalte Ostereier konnten wir aus Érsekcsanád und Köröstárkány erwerben (63.58.1—11; 63.86. 2—8). In Budapest haben wir mit den Angehörigen einer Familie aus dem Komitat Háromszék die einschlägigen Verzierungen dieser Gegend rekonstruieren lassen (63.36. 1—40). Die einzelnen Sammlungen vertreten zugleich die unterschiedlichen Stile der bemalten Eier. Ein aus zusammengeleimten Holzklötzchen von unterschiedlicher Farbe gebasteltes Ei stammt aus Mezőkövesd (64.115.10).

In der Besprechung der Sachgüter der besonderen Anlässe des menschlichen Lebens befolgen wie diesmal eine umgekehrte Reihenfolge, u. zw. wegen der kleinen Totenbahre (Rekonstruktion I), die unseres Erachtens als erste zu erwähnen ist. Bisher hatten wir in unserer Sammlung kein einziges Exemplar solcher Totentragen. Diese Totenbahre stammt aus Mezőkövesd (Komitat Borsod) und wurde bei der Bestattung von kleinen Kindern benutzt (63.5.1—9). Sie ist mit weißer Ölfarbe bemalt und mit Tüchern und bebänderten Blumensträußern verziert. Unsere Sachgruppe Grabmale kann diesmal vier weitere Neuerwerbungen verzeichnen, die aus Botpalád (Komitat Szabolcs-Szatmár) und Szenna (Komitat Somogy) stammen (63.34.204—205; 63.80.1—2). Zwei interessante Objekte gehören zum Brauchtum der Brautwerbung. In Tiszanána sind drei alte Frauen die Brautwerber, deren eine das Brautwerberlicht trägt (das ist eine Kerze in einer Laterne, oben und unten aus Holz, die Seitenwände aus Glas), die andere aber hatte einen Schürstock zur Abwehr bösen Zaubers mit. Außerdem wurde diese Laterne bei Hochzeiten und Begräbnissen benutzt (63.85.132—133).

Zu erwähnen sind noch drei Burschenknüppel (ung. *legénybuzogány*), Totschläger wie sie von Burschen benutzt wurden (Tiszanána, Komitat Heves, 63.85.129—130; Tarpa, Komitat Szabolcs-Szatmár, 64.84.100). Die Eigentümer dieser mit Bleikopf versehenen Stöcke erzählten, daß diese Totschläger als Mordgerät (ung. *ölöszerszám, gyilkos szerszám*) dienten, denn wenn es soweit kam, schlugen damit die Burschen einander die Köpfe ein.

Ein 1952 gesammeltes Heilmittel aus Tiszacsege, eine Fohlenmilz (»Nutzen«; ung. m. a. *csikólip*)⁴⁹ wurde bei der neuesten Depotrevision in Inventar genommen. (64.131.1; Abb. 92). Diese Fohlenmilz (»Zeug« oder »Nutzen«; ung. *galuska*) aus der Nachgeburt der Stute wurde sogleich, als das Fohlen geworfen war, auf einen Spieß gezogen und so getrocknet, um dann zur Heilung der Fallsucht zu dienen. An Sachgütern der Gemeindeorganisation ist ein Wächterhorn aus Vágfarkasd (ČSSR) zu erwähnen, ein Blechhorn (64.129.1), womit der Nachwächter in den 1920er Jahren während der Nacht die Stunden blies (von 22 Uhr bis 2 Uhr), jede Stunde so viele Hornstöße, als es Uhr war, mit Ausnahme von Mitternacht. Vor 1920 hatte der Nachwächter die Stunden ausgesungen.

Bei der Depotrevision fanden wir ein Henkelgefäß, das aus dem Hodensack eines Stieres gefertigt wurde (Abb. 93). Glücklicherweise hatte der gewissenhafte Sammler die wichtigsten Daten an der Gefäßwand verzeichnet: »Hartgeldbehälter der Armenkasse der Gemeinde Soltvadkert aus dem 18. Jahrhundert«, und gegenüber dieser Inschrift ist auf die Gefäßwand folgendes vermerkt

⁴⁹ Vgl. das Stichwort »csikólep« (Fohlenmilz) in Magyar néphit és népszokás lexikona (Lexikon des ungarischen Volksglaubens und Volksbrauchtums); unter den neueren Arbeiten, die in Manuskript vorliegende Abhandlung von Á. CSISZÁR (Gergelyiugornya): Csikólep és emberkoponya (Fohlenmilz und menschlicher Schädel). Hier danke ich Á. SZENDREY für die Benützung des in Vorbereitung befindlichen Lexikons.

(wahrscheinlich eine zeitgenössische Inschrift): «LÁMI REI SJ OABI KAT ÖKE» d. h. «Lám mire is jó a bika töke» (siehe da, wofür der Stierhoden gut ist). Da wir in unserer Sammlung viele hundert früher gesammelte Sachgüter ohne Funktionshinweise besitzen, wissen wir diesen gut datierten Fund aus unserem Depot besonders zu schätzen, hätte man doch wegen seiner einzigartigen Form und ziemlich ausgefallenen Funktion die Bestimmung dieses Behälters schwerlich feststellen können.

Hier sei erwähnt, daß wir zu dem 1961 erworbenen Schulzenstab aus Dunapataj (61.95.121)⁵⁰ nun auch den Stock des Gemeindedieners in unserer Sammlung haben (63.28.2), der erste dieser Art in unseren Beständen.

Unter den Neuerwerbungen unserer Spielzeugsammlung gibt es auch einige Sachgüter, die bisher in unserem Museum nicht vertreten waren. So eine kleine Milchseiche, ein Bügeleisen und eine Mangel (aus Tiszanána), des weiteren ein gußeiserner Spieltopf aus Mezőkövesd. (63.85.214—215; 63.85.217; 63.115.8). Die Neuerwerbungen der schon früher vertretenen Sachgruppen führen wir summarisch an:⁵¹ drei Puppen; an Spielmöbeln drei Wiegen, eine Puppenzimmereinrichtung (Tisch, Bank und zwei Stühle); als Zugehör des Baugewerbes zwei Leitern; als Mittel der Lastenbeförderung ein kleiner Schragen. Beträchtlich ist die Zahl der neuerworbenen Spielzeuge des Bereichs Ernährung: drei Troge, vier Holzschüsseln, drei Siebe, zwei Löffel, abgesehen von den Neuerwerbungen, die eine neue Sachgruppe darstellen. Unter dem Spielzeug aus dem Bereich der Geräte verschiedener Gewerbe sind außer den erwähnten (Bügeleisen, Mangel) fünf Wäscheschlegel und ein Sägebock als Neuerwerbungen zu nennen. Neu ist auch eine Spielzeugwaffe mit einem neuen Pfeil.

Aus dem ziemlich reichen Spielzeugmaterial seien hier nur einige Stücke hervorgehoben. So ist ein Ensemble von Holzschüsseln und -trögen (64.115.2—7) aus Mezőkövesd erwähnenswert, bislang die vollständigste Objektgruppe, die in einem Hause gesammelt wurde. Die Tatsache, daß dem Mädchen so viele Varianten von Küchengeräten als Spielzeug dienten, als die Mutter an entsprechenden Geräten im Haushalt benützte, ist ein schönes Dokument dafür, wie differenziert man das Kind spielend zur Arbeit zu erziehen trachtete. Über diese kleinen Spieltröge und Holzschüsselchen sei noch bemerkt, daß sie — ähnlich wie die schon früher erworbenen Sachen gleicher Art — die Küchenwand zierten, nachdem sie als Spielzeug ausgedient und keinen neuen kleinen Besitzer gefunden hatten.

Die aus Tiszanána stammende kleine Wiege (63.85.228; Abb. 94)⁵² ist in ihrer archaischen Form und mit ihrer Ornamentik, ähnlich jener der Stollentruhen, ein einzigartiges Stück unserer Sammlung. Sie dürfte die Arbeit eines Schreiners aus Gömör sein, was auch dadurch gestützt wird, daß die Ortschaft mit den Hausgewerblern der Dörfer des Komitats Gömör einen regen Handel unterhielt.⁵³

⁵⁰ Die Abbildung s. in NÉ. XLIV (1962), 249.

⁵¹ Die Sachgruppen der Sammlung Spielzeug gliedern sich — soweit sich dies durchführen läßt — entsprechend den Sammlungsbeständen des ungarischen Materials unseres Museums.

⁵² Wie die Kinder mit gekauften oder daheim gefertigten Spielzeug versehen sind, hat K. PETÁNOVICS in einem schönen Überblick aus Tiszanána mitgeteilt.

⁵³ Ich danke hier K. K. CSILLÉRY, die mir ihre Einschätzung dieses Objektes zur Verfügung gestellt hat.

An Denkmälern des Lernens, bzw. des Schreibens und Lesens bei den Bauern haben wir in Tiszanána eine Schiefertafel und ein 1887 gedrucktes Lesebuch der Volksschule gesammelt (63.85.130—131). Eine gedrechselte Streusandbüchse stammt aus Kalotaszentkirály (VR Rumänien, 64.55.12).

Unter den Sachdenkmälern des volklichen Glaubenslebens ist ein Rosenkranz aus Mezőkővesd als Gemeinschafts-Rosenkranz zu bezeichnen über den wir auch die einschlägigen Angaben (gemeinsames Beten usw.) sammeln konnten. Über die Stücke der Kapuvárer Stubeneinrichtung, die als Ausdruck der Religiosität der Hausbewohner gelten können, wird als über Teile eines Ensembles im Abschnitt Sammlung Möbel berichtet. Jedenfalls ist zu bemerken, daß wir in Anbetracht des in dieser Gegend nachweisbaren Kultes mit dem sog. Marienhäuschen zwei etwas verschiedene Varianten dieses Objektes gesammelt haben.

Abschließend seien noch ein Liederbuch aus Hódmezővásárhely (63.21.1), ein Kruzifix aus Mezőkővesd (63.74.26) sowie drei, vom Museum der Bildenden Künste übernommenen, leider mit keiner Ortsangabe versehenen Heiligenstatuen erwähnt.

E. Györgyi

Die **Sammlung Volksmusik** ist die einzige nennenswerte Volksmusikinstrumenten-Sammlung des Landes. Das allein schon ist Grund genug, um sie planmäßig und zügig zu vermehren. Heute aber ist nicht nur die Mehrung der einschlägigen Sachgüter, sondern auch ihre Ergänzung unsere Aufgabe. Diese Ergänzungen erwiesen sich vor allem seit zwei bis drei Jahren als vordringlich, seitdem wir an der Zusammenstellung einer Monographie über die Musikinstrumente des ungarischen Volkes arbeiten. In diesem Zusammenhang hat es sich erwiesen, daß viele Instrumente, die in dieser Monographie abzuhandeln (und beim ungarischen Volke heute noch verbreitet) sind, entweder fehlen, oder in der ansonsten ziemlich reichhaltigen Sammlung unseres Museums nur in 1—2 Exemplaren belegt sind. Unter den 1963—64 erworbenen etwa 40 Instrumenten sind auch Lückenbüßer, wie ein Birnenkürbis-Mililton (ung. lopótköduda), eine mit der Zither kombinierbare Blattpfeife (ung. meggyfásíp), eine Rohrflöte (ung. nádíduda), des weiteren die Holzbestandteile eines Dudelsackes und ein zusammenrollbares Xylophon (ung. facimbalom). Auch die ersten Exemplare der Hirtenklarinetten, der Schalmei (ung. tárogató) konnten wir in dieser Zeit sammeln. Die früher schon vorhandenen Instrumentenbestände wurden um weitere neue Typen bereichert: wie mit 1 kleinem Zymbal, 11 Zithern, 16 Flöten (darunter mit 1 Stabflöte, 1 Krummflöte, 3 Langflöten, 1 Querflöte, 1 Doppelflöte), 3 Dudelsäcken und 1 Schweinehirtenhorn. Wo es möglich war — so im Falle von einigen Zithern, Flöten, Dudelsack, der Blattpfeife und des Hirtenhornes — nahmen wir das Stimmen, die Tonreihe und einige charakteristische Melodien des mit dem Instrument bestrittenen Repertoires auf Tonband auf. Den Ton der angekauften Instrumente zu fixieren, halten wir für besonders wichtig, könnten wir ansonsten später gerade von der wichtigsten Eigenschaft eines Geräts, von seinem Tone keine genaue Vorstellung haben.

B. Sárosi

Um unsere **ethnologischen Sammlungen** zu erweitern, wurden Sammelfahrten unternommen, ankaufbare und erwerbunswerte Sammlungen ermittelt sowie Tauschbeziehungen angebahnt. All diese Bemühungen führten zur erfreulichen Bereicherung unserer europäischen, afrikanischen, ozeanischen und amerikanischen Sammlungen. Einzig die Neuerwerbung asiatischer Sachgüter konnte weder mit den Anforderungen noch mit der Entwicklung der übrigen Sammlungen Schritt halten. Dieser Arbeit stellen sich sehr große Schwierigkeiten in den Weg, wir müssen aber versuchen, sie zu beheben. In der Erweiterung unserer Sammlungsbestände gewinnt der Austausch von Sachgütern immer größere Bedeutung. Dadurch können wir hauptsächlich aus den europäischen Ländern wichtige, Lücken bühende Objekte erwerben. Unsere außerordentlich großen Sammlungen verpflichten uns, nicht bei den Ergebnissen unserer Vorgänger einzuhalten, sondern — wenn wir diese schon nicht überflügeln können — zumindest ihrem Beispiel zu folgen.

Unsere Sammlungen können 398 Neuerwerbungen verzeichnen. Der eigentliche zahlenmäßige Zuwachs aber ist größer, wurden doch anlässlich der Depotinventuren 1455 Objekte bestimmt und ins Inventar aufgenommen. Das aber ist nicht Ergebnis unserer Bemühungen um die Erweiterung der Museumsbestände, so daß wir sie aus diesem Bericht ausklammern müssen.

In der Sammlung Europa belief sich der Zuwachs auf 45 Sachgüter. Davon entfallen 35 auf den Austausch von Museumsobjekten zwischen dem Muzeum Etnograficzne Krakau und dem Ethnographischen Museum Budapest. Ursprünglich hatten die beiden Museen vereinbart, sich im Austausch vollständige Kostüme (Trachten) zu schicken. Von den ungarischen Trachten wurde eine im Palozenboden, eine bei den Matyó und zwei in Sióagárd gesammelt. Des weiteren drei Frauentrachten, zu der von Sióagárd kommt noch die Tracht eines Mädchens. Im Austausch dafür erhielten wir vier vollständige polnische Trachten, und zwar zwei Frauen- und zwei Männertrachten. Ergänzend kamen noch eine bemalte Truhe und zwei gemalte Papierbilder hinzu.

Die eine Frauen- und Männertracht stammt aus der Krakauer Gegend, die andere aus Zakopane. Somit stammen alle vier Kostüme aus der Nähe von Landschaften, deren Volk auch zu den Ungarn Kontakt hatte. Die vier Trachten sind also nicht nur darum wichtig, weil sie die eigentliche Basis unserer bislang sehr mangelhaften polnischen Sammlung abgeben, sondern weil sie auch Unterlagen für die Forschung der Volkstracht im Karpatengebiet sind (63.102.1—35). Eine weitere Entwicklung unserer polnischen Sammlung erwarten wir als Ergebnis des Austausches mit dem Ethnographischen Museum Warschau.

Wenngleich gering an der Zahl, so sind doch zwei Rebmesser aus der Umgebung von Sudak auf der Krim erwähnenswert. Das eine ist ein Klappmesser (63.1.1) mit etwas gekrümmter Klinge und gerengelter Scheide. Es hat eine ähnliche Form wie solche Messer aus Bulgarien und Albanien. Das andere ist sichelförmig (63.1.2) mit stark gekrümmter Klinge und einem gedrechselten Hartholz-Heft. Diese Rebmesser fördern die Erschließung von Beziehungen von Typen ähnlicher ungarischer Messer.

Die Lappensammlung kann zwei Paar Renfellschuhe als Neuerwerbung anführen. Das eine davon (63.71.1) besteht aus Schuhen mit hohen Schäften, die seitwärts beschnallt und mit bunten Tuchstreifen verziert sind. Die Benützung der Schnalle ist eine Abweichung von der üblichen Form solchen Schuhwerks. Das andere Paar (64.27.1) besteht aus Schuhen wie sie alltäglich

gebraucht werden. Auch diese sind hochschäftig, mit ungekrempelem Schaftrand und unverziert. Die nach ästhetischen Gesichtspunkten ausgerichtete Sammlung von Sachgütern übersieht auch im Falle des lappischen Materials oft das einfache Sachgut des Alltags. Das zweite Paar Schuhe stellt zumindest in diesem Zusammenhang eine erfreuliche Ergänzung dar.

Die Erwerbung einer tschechischen Pieta (63.50.1), eines ukrainischen Hausikons (64.22.1) und eines schwedischen Wollteppichs (64.3.1) bedeutet die nur allzu nötige, bescheidene Entwicklung von mangelhaften Sammlungen.

J. Kodolányi jr.

Der **Sammlung Afrika** sind 1963—64 teils durch Ankauf, teils durch Schenkung insgesamt 50 Objekte zugegangen. Als Geschenk der Vereinigten Arabischen Republik ist eine Beduinenkollektion von 25 Objekten zu erwähnen, und zwar ungetragene Kleidungsstücke, Leibchen, Hosen, Metall-Schmuckstücke, alles Exemplare des nordafrikanischen Handwerks von heute.

Zwei schöne Objekte konnten wir aus der Republik Mali ankaufen. Eine rituelle Statue, die erste im Dogon-Stil in unserer Sammlung der afrikanischen Plastik sowie eine weiß und blau bemalte Holzmaske aus Dahomey.

Zu erwähnen sind auch zwei interessante Kollektionen. Im Nachlaß eines Privatsammlers fanden sich 11 — etwa um die Mitte des 19. Jahrhunderts gesammelte — westafrikanische Sachgüter: polierte Armreife von Elfenbein, ein Beinhorn, ein Korb, eine Ledertasche und ein Musikinstrument aus Metall mit geflochtenem Griff (Abb. 95). Die vom Naturwissenschaftlichen Museum übergebenen Stücke wurden von unbekanntem Afrikareisenden gesandt. Darunter finden sich ostafrikanische Lederschilde, Speere, unter diesen ein Speer mit einem aus Binsen geflochtenen Schwimmer aus Westafrika, wie er in unserem Museum bisher nicht vertreten war. Dieser Speer diente zur Flußpferdjagd (Abb. 96).

Die mit Recht weltberühmte Ozeanien-Sammlung unseres Museums konnte 1964 eine beachtenswerte neue Kollektion erwerben. Aus der Hinterlassenschaft eines Privatsammlers wurden 85, vorwiegend melanesische Objekte angekauft. Darunter sind Kleidungsstücke, Musikinstrumente, kultische Geräte und sonstige Gerätschaften. Beachtenswert sind darunter die gekerbten und mit Kalk verzierten Kämmen und Schwirrhölzer, die geschnitzten Yabim-Trommeln, ein — blau, weiß und rot bemalter — Stock mit der Darstellung eines menschlichen Kopfes (Abb. 97) sowie ein mit gekerbten Figuren verzierter Tanzschild (Abb. 98).

Die Sammlung Amerika wurde durch die wertvolle Schenkung von Dr. Hans Baumgartner (Puerto Ayacucho, Venezuela) im Oktober 1964 mit 212 Sachgütern bereichert. Der aus Ungarn stammende Arzt und Ethnologe lebt seit achtzehn Jahren in Venezuela, wohin er als Experte für Tropenkrankheiten eingeladen wurde. Er wirkt dort in einem Gebiet, im sog. Amazonas-Gebiet, das etwa dreimal größer als Ungarn ist, in einer von großen Urwäldern bestandenen gewaltigen Flußläufen gegliederten Großlandschaft. Dr. Baumgartner errichtete am Orinoco ein Krankenhaus und durchwanderte kreuz und quer die von Indianern besiedelten Wälder und Uferniederungen. Während er die Eingeborenen heilte, beobachtete er ihr Leben und wurde mit ihrer Kultur vertraut. Dieses schwer zugängliche, von jeglicher Zivilisation weit abfallende Gebiet ist zur Beobachtung der ursprünglichen Kultur der indianischen

Stämme sehr geeignet. In Kenntnis der indianischen Dialekte und der Heilkunst wurde Baumgartner zum Freund der Eingeborenen und kam so in den Besitz von ethnographisch und ethnologisch wichtigen Kenntnissen, u. a. in den von sog. «Stammesgeheimnissen». Das Ergebnis seiner unermüdlichen Arbeit ist eine einzigartige Sammlung, aus der nun 212 Objekte die ethnologische Sammlung des Ethnographischen Museums Budapest bereichern. (Der Wert dieser Schenkung ist auch daran zu ermessen, daß einige Stücke in keinem anderen europäischen Museum, aber auch in keinem venezuelischen verwahrt werden.)

Diese Sachgüter stammen von 17 Indianerstämmen, die meisten (85) von den Piaroa. Ein beträchtlicher Teil dieser Stämme gehört zu den «Waldpflanzern», ihre Sachgüter sind typische Vertreter der Wildbeuter-Felbauer-Kultur. Eine Kollektion von 25 Objekten stammt von den Stämmen der Waika-Shirischana-Guaharibo, die auf einer sehr primitiven Stufe des Wildbeutertums stehen.

Eine ausführliche Besprechung dieser Sammlung ist hier nicht möglich, so daß wir uns mit der Anführung der ethnologisch aufschlußreichsten Stücken begnügen müssen. Ein beträchtlicher Teil der Schenkung sind Schmuckstücke aus unterschiedlichem Material und von vielfältiger Form, darunter besonders beachtenswert der bunte Federschmuck, des weiteren von »Weißen« erworbene Glasperlen, Ohrenschmuck, die eine kunstvolle Adaption von Metallstücken bezeugen (Abb. 99), Halsschmuck aus Krallen und Insektenfühlern. Zur Kollektion gehören noch ansprechend geformte Körbe, zur Körperbemalung benutzte Holzstempel (Abb. 100), vergiftete Blasrohr-Pfeile, unterschiedliche Blasinstrumente, Zaubegeräte. Besonders erfreulich ist es, daß unter diesen Sachgütern auch einige — in den europäischen Museen nur bescheiden vertretene — Geräte vorhanden sind. Das eine ist besonders interessant. Es ist dies ein Bambusbehälter, der geschultert getragen wird, mit einer Schnur umwunden, und in diese wurden an der Seite des Behälters zum Feuermachen benutzte Hölzer gesteckt; Im Behälter eine giftige Pfeilspitze, ein als Messer benutzter Bambusspan und ein grundlegendes Gerät, ein Tierzahn mit einem Holzgriff, der zum Hauen, Schneiden und Bohren dient. Dieses Gerät stammt vom primitiven Waika-Stamm und zeigt die Merkmale der Lebensweise der Wanderwildbeuter (Abb. 101). Die einfache Beschreibung, aber selbst die Abbildung kann die Bedeutung dieser Sammlung nicht genug veranschaulichen. (Wir verfügen mit diesen Objekten über die wesentlichen beweglichen Produktionsmittel der südamerikanischen Grundkulturen, der wandernden indianischen Wildbeuter).

Als Arzt konnte Dr. Baumgartner nicht nur die einfachen Stammesangehörigen, sondern nötigenfalls auch die Medizinmänner heilen. Dadurch gelangte er in den Besitz der von den Indianern besonders geschätzten Zaubermittel. Aus dieser Sachgruppe ist die Tasche eines Medizinmannes (Abb. 102) besonders beachtenswert, enthält sie doch die Ausrüstung, die zu den verschiedenen magischen Handlungen benötigt wird: Rasseln, Zähne, Krallen, Kristalle, Geräte und Mittel des Initiations- und Totemkultes.

Aus der Sammlung Baumgartner veranstaltete das Ethnographische Museum 1964 im Monat der Museen eine Ausstellung, die als Ergänzung zu den Sachgütern Aufnahmen der Photographin A. Kandó (Amsterdam) aus dem Leben der venezuelischen Makiritare-Indianer zeigte.

L. Boglár

Im vorliegenden Bericht boten wir einen Überblick über die bedeutendsten Ergebnisse unserer Sammelarbeit in den letzten zwei Jahren. Damit wollten wir noch vor der Bearbeitung und Austellung des gesammelten Materials die Aufmerksamkeit sowohl auf die hervorragenderen Objekte unserer Sammelstätigkeit als auch auf die Bemühungen und Methoden hinlenken, von denen unsere Arbeit bestimmt wird. Des weiteren hoffen wir, daß diese Jahresberichte die Sammlungen des Ethnographischen Museums Budapest sowie die Sammelarbeit, die die Bereicherung unserer Bestände anstrebt, in weiteren Kreisen bekannt machen.

Zusammengestellt von
J. KODOLÁNYI jr.

Az uszódi hajómalom

A következő bemutatás részlet a Néprajzi Múzeum Ethnologiai Adattárában elhelyezett, a Néprajzi Múzeum számára készült magyar népi építészeti gyűjteményanyagból. Dr. Vargha László, a magyar népi építészeti gyűjteményének rendszeres, történeti-néprajzi és műszaki jellegű egységes feldolgozását, a Néprajzi Múzeummal 1957-ben kötött megállapodás alapján, az erre a célra rendelkezésre bocsájtott hitelkeret felhasználásával 1958. január 1-én kezdte meg. A rendszeres feldolgozó munka keretében — az 1960. és 1961. évi megszakítások ellenére — 35 kéziratos kötet, valamint 2250 ceruza- és tusrajz, 950 fénymásolat, 6650 fényképnagyítás készült el.

A már feldolgozott, elkészült, illetőleg a feldolgozásra már előkészített anyag keretében a Bács-Kiskun megye népi építészetére vonatkozó dokumentációs anyag tíz (I.—X.) kéziratos kötet terjedelmű. A kéziratos dokumentációs anyag a következő köteteket foglalja magában:

Adatok Bács-Kiskun megye népi építészetéhez. 1960—1963. — I. kötet. Dunavecsei Állami Gazdaság. 177. l. 13 fényképmell. 40 fénymásolat mell. (Elkészült.) — II. kötet. Dunavecsei Állami Gazdaság. Bóször. Nagyállás. 55 fényképmell. 8 fénymásolat mell. (Előkészületben.) — III. kötet. Jánoshalma. I. Általános. 10 fényképmell. 6 fénymásolat mell. (Előkészületben.) — IV. kötet. Jánoshalma. II. Kemencetípusok. 14 fényképmell. 36 fénymásolat mell. (Előkészületben.) — V. kötet. Kalocsa. Kecskemét. Kiskőrös. Kiskunhalas. 43 fényképmell. (Előkészületben.) — VI. kötet. Kiskunfélegyháza. Általános. Szélmalom. 76 fényképmell. (Előkészületben.) — VII. kötet. Uszód. I. Általános. 236 fényképmell. 6 fénymásolat mell. (Előkészületben.) — VIII. kötet. Uszód II. Általános. 131 fényképmell. 4 fénymásolat mell. (Előkészületben.) — IX. kötet. Uszód. III. Faluképi és népi műemléki vizsgálat. 192 fényképmell. 4 fénymásolat mell. (Előkészületben.) — X. kötet. Uszód. IV. Hajómalom. 17. l. 26 fényképmell. 2 fénymásolat mell. (Elkészült.)

A továbbiakban a X. kötet anyagát, teljes szöveghűséggel, minden változtatás nélkül közöljük. A rajz- és a fényképanyagból, — szerkesztési megkötöttségekre is tekintettel — csupán a legszükségesebb ábraanyagot mutatjuk be. A kéziratos dokumentációs gyűjteményanyag jellege és feldolgozása módjának is megfelelően, a magyar vízimalmokra — hajómalomokra — vonatkozó általános és közvetlenül is kapcsolódó szakirodalom ismertetésére, közlésére természetesen nem térhetünk ki.

A „hiteles” anyagközlés egyúttal az ismertetett magyar népi építészeti gyűjteményanyag közelebbi ismertetését és bemutatását is szolgálja.

Uszód

Bács- Kiskun megye.

Dunai hajómalom. (Tombácos malom.) 24. sz.

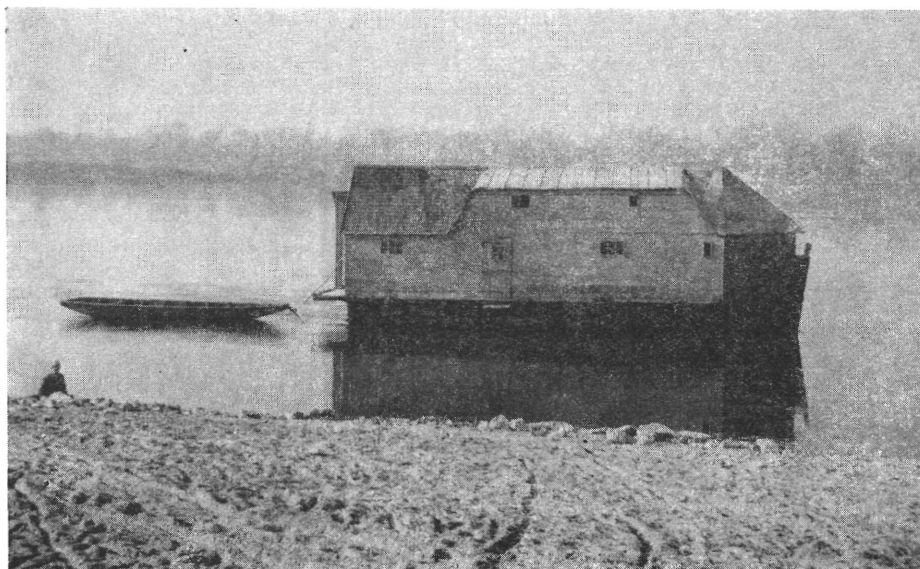
Tulajdonos: Bognár János (Szül.: 1880.)

A hajómalom bekötve: Uszód, a hajóállomás alatt, az 1523.5 fkm.-nél.

Az uszódi hajómalom a vízierő által hajtott — közelebbiről az alulcsapómalom körébe tartozik. Az alulcsapó vízimalom kerekét, amint már a neve is mutatja, alulról éri a víz, a malom vízikereke lapátját a folyó sodra hajtja. A vízimalom kereke, a felülcsapó vízimalmokkal ellentétben, nagyobb méretű, s jóval szélesebb, ennélfogva terjedelmesebb, nagyobb felületű és szélesebb megtámasztást is igényel.

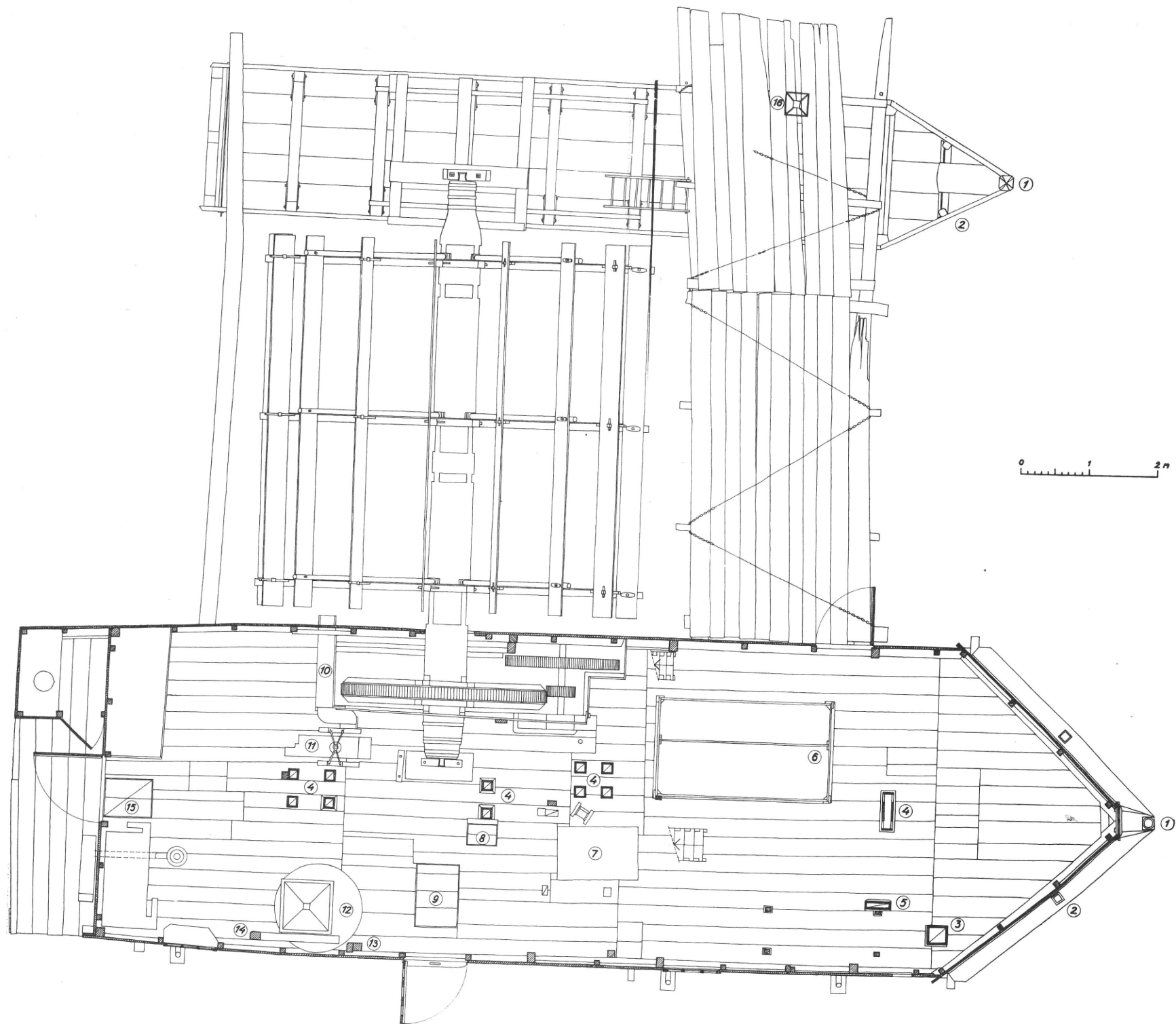

2. ábra. Úszód. Hajómalom. (5. fényképfelvétel.)

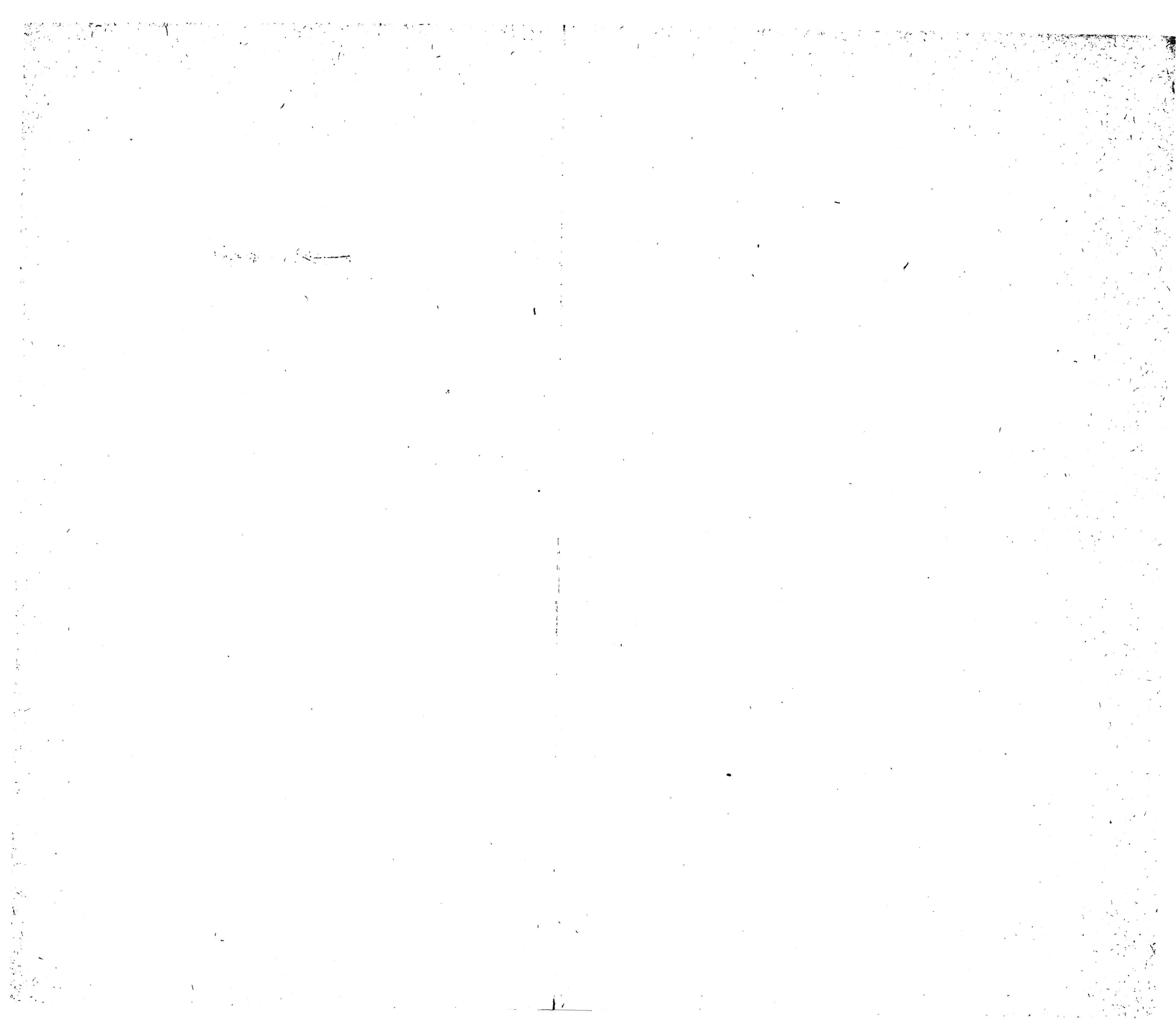

3. ábra. Úszód. Hajómalom. (6. fényképfelvétel.)

A folyóvizen álló vízimalom tehát már szerkezetében is eltér a folyóvíz (patak, malomárok) mellé épített vízimalmoktól. A folyóvizen álló vízimalom — a hajómalom — ugyanis két különálló, de egymással szorosan egybeerősített hajóra épül. Külön hajóra szerelik a hajtó-, és egy másik, külön hajóra pedig

1. ábra. Uszód. Hajómalom. Házhajó — völgyhajó — hajóhid. Alaprajz. M. 1:20. (1. rajzmelléklet.)

4. ábra. Uszód. Hajómalom. Részlet. Völgyajtó a hajóhídról. (9. fényképfelvétel.)

az őrlőszerkezetet tartó *völgyhajót* (*tárhajót*), az utóbbi az őrlőszerkezetet hordó *házhajó*.

A tartóhajókat egyidejűleg *kompoknak* vagy *tombácoknak* is nevezik. Ezért nevezik a dunai hajómalmokat sok esetben *tombácos malmoknak* is.

Az uszódi hajómalom 1890-ben épült, Ráckeven. Építője Gerzsony Henrik, egykori hajóépítő ács volt. A hajómalom orrában, a házhajó belsejében levő faragott felírás

18 GH 90

az egykori építő nevének a kezdőbetűit és az építés idejét, évszámát jelzi, illetve a házhajó alépitményének az elkészültét.

A szóbeli hagyomány (Bognár János közlése) szerint, Gerzsony Henrik a fia számára építette a hajómalmot, s nagy gondossággal, 10 évig szedte össze a hozzávalót, elsősorban a faanyagot. „Ilyen kötésű — jól megépített —

5. ábra. Uszód. Hajómalom. Részlet. Vízikerék — hajtókerék. (17. fényképfelvétel.)

hajó nincsen a Dunán.” Az építő Gerzsony Henrik fia korai halála után, Gyepkó Mihály vásárolta meg és ez is fejeztette be 1913-ban a hajómalom építését és felszerelését. Gyepkó Mihály nevének kezdőbetűi, s alatta a hajómalom építésének a befejezését jelző évszám, a hajótesten kívül, a hajó orrában, az orrbókonynál van feltüntetve.

GY M
1913

A jelenlegi tulajdonos az 1930-as években vásárolta meg az akkor már kiöregedett (91 éves) Gyepkó Mihálytól. (A vásárlás pontos időpontját vagy szándékosan, vagy emlékezet hiányában Bognár János, a hajómalom jelenlegi tulajdonosa nem tudta, vagy nem akarta közölni.)

A hajómalom Ráckeve-től délre, Lóréven, az Adony-i révben volt *bekötve, vízre húzva*. Onnan eresztették le, *evezővel*, evezőkkel, a hajómalmot, két nap alatt, a mai helyére, az uszódi hajóállomás és rév (komp) alatti Duna-

6. ábra. Uszód. Hajómalom. Részlet. Hajóhíd. Völgyhajó. (18. fényképfelvétel.)

part mentére. Ez a törzshelye a hajómalomnak. Van azonban még egy váltóhelye is, lejjebb a Dunán, a *Foktó*-i határtól 200 méterrel lejjebb. Erre a helyére azonban csupán akkor eresztették le a hajómalmot, ha a jelenlegi — s állandó — helyén a víz folyásában, sodrában, átmenetileg változás állt be. A hajómalom tavasztól télig, a jégzajlás befejezésével, az őszi első fagyig *be van kötve — vízre van eresztve — vízre van húzva*. Bekötéskor a hajómalmot *összerakják — helyére vontatják, helyére eresztik* és üzembehelyezik.

Télen, ősztől tavaszig, a hajómalom *ki van kötve* a parthoz, s le van szerelve. A két hajótestet, a tartóhajókat, a völgyhajót (a tárhajót) és a házhajót egymástól elválasztják és vasláncokkal kikötik, nehogy a jégzajlás megrongálja, összevagdossa a hajótestet, a vízikereket.

A hajómalom állandó javítás alatt áll. A mutatkozó hiányokat, repedéseket, nyílásokat stb. állandóan figyelni kell és azonnal ki kell javítani. Ez a

figyelmes és különleges javítási munka a hajómolnár egyik jelentős feladata és fontos szaktevékenysége. A hajómolnár — általában a molnárok — jeles építő — szerkesztő — munkát is kifejtnek.

Az uszódi hajómalmot legutóbb 1944 őszén, a háborús események következtében (1944. XI. 12.) érte súlyos károsodás. A vízimalom ekkor megsérült, több belövést kapott, amelyeknek a nyomai még mindig megfigyelhetők. A hajómalom nagyméretű vízikereke is megsérült, a tengelye egy része letört, a megsérült vízikerek tengelye a vágásban leesett. A javítási munkálatok során a vízikerek tengelyét javítani kellett, megrövidítették. A korábban 13 m. hosszú tengelyt a végeinél elvágták. A tengely hossza tehát 8,42 m.-re csökkent. Ennélfogva a két hajótest — a tartóhajók, vagyis a völgyhajó és a házhajó — közötti távolság is csökkent. A vízikerek tengelye általában 6—8 évig tart, korábban, ebben az időszakban a vízikereket rendszeresen kicserélték. A vízikerek négy részből áll, s 16 lapátos, 24. db. ún. kalapácsszeggel van megerősítve a palló-lapát, a kerítés vashoz.

A házhajót „... a malom testét, hajóját...” 5 évvel ezelőtt, 1948—49-ben javították, ma már alig észrevehető felületi részeken, 3 collos tölgyfa deszkákkal van javítva, kiegészítve és pótolva. A javítási, kiegészítési munka 16 000 Ft.-ba került. Korábban 20-as vetésű volt (egy vetés = egy sor deszka), jelenleg 16-os vetésű, vagyis 16 sor deszkás. Ez alkalommal — a legutóbbi nagyobb arányú javítási munkálatok során — a deszkák közét nagyrészt újból is moházták, a mohatömést is kiegészítették, s a két sarkos szöggel — az *iszkábaival* verték le a tömésre fektetett, a tömésbe eresztett *cinveszőket*.

A házhajó hossza 16,50 m., szélessége 4,82 m.

A házhajó egyetlen belsőtérből áll. A hajó alsó részében, valamint a felső részben, a padlástérben is részben még a malom őrlőszerkezete van elhelyezve. A három szint közötti közlekedést csapóajtók — *hajólejárók* — és lépcsők biztosítják. A házhajó orra — a vízfolyással szemben — hegyes szögben végződik, élén az *orrbókonnyal*, amely felső végében turbános (kalapos) férfi fejjel van díszítve. Kétoldalt, 1,5 m. távolságra egy-egy *kisbaráttal* — faragott végződésű tartó oszloppal — van díszítve, illetve megépítve. A házhajó végében beépített ágy van, mellette gyalupad, valamint egy kis vaskályha. A házhajó utolsó és külső szakaszában kikötőhely — a *farazat* — áll, egyik végében fedett mellékhelyiséggel.

A völgyhajó hossza 11,76 m., szélessége 2,18 m.

A völgyhajó orrában, hasonlóan a hajómalomhoz egy kisebb méretű, faragott végződésű *orrbókony* és két kísérő *kisbarát* található.

A völgyhajót és a házhajót két tekintélyes méretű gerenda kapcsolja össze. A *hajógerenda* kikötése, illetve merevítése — gerendák helyének pontos helye — minden bekötéskor némileg változik. A hajógerendák mérete a következő. A felső 14,26 m. hosszú, 18 Ø, az alsó 13,62 m. hosszú és 24 Ø.

A vízikerek egyrészt a völgyhajóval van alátámasztva, másrészt a házhajó fogaskerekével van összeillesztve. A házhajó és a völgyhajó összekapcsolását, valamint a két hajótest közötti deszkapallós *hajóhidat* vasláncokkal erősítik, merevítik. A hajóhid mérete változó, a bekötéskor részleteiben változik. Jelenleg — a felmérés időpontjában — a hossza 5,24 m., a szélessége 2,60 m.

A hajómalom őrlőszerkezete új, általában a korszerű gépi berendezésnek felel meg, csupán a hajtószerkezete, az alulcsapó vízikerek a régi rendszerű.

A hajómalom jelentősebb szerkezeti, illetve berendezési részletei a következők:

7. ábra. Úszód. Hajómalom. Hajómalom belseje, Bognár János vízimolnár. (24. fényképfelvétel.)

1. Orrbókony.
2. Kisbarát.
3. Széleső.
4. Felvonó.
5. Daratisztítógép.
6. Lisztkeverőláda. (6 és 10 qu résszel.)
7. Hengerszék.
8. Koptató garatja.
9. Hajólejáró.
10. Szélcső.
11. Hámozógép. Verőléces szerkezetű.
12. Kőkéreg. Daráló.
13. Szélczobor.
14. Kőemelődaru.
15. Hajólejáró.
16. Hajólámpa.

Az uszódi hajómalom néprajzi — népi műemléki — jelentősége abban áll, hogy a vízierő által hajtott — közelebbről — alulesapó malmok egyik jellemző példája. A már szinte teljes egészében kiveszett, elpusztult dunai hajómalmok egyik utolsó jó állapotban levő és nagyméretű példája, kiemelkedő jelentőségű alkotása. A hajómalom őrlőszerkezete ugyan új, szinte teljes egészében gépi berendezésű, de a hajómalom hajtószerkezete, a folyó sodra által hajtott lapátos vízikereke még az ősi hajómalom elvei szerint épült és működik; az ősi hajómalom tartozéka, illetve maradványa, az ősi hajómalomszerkezet továbbélése.

Az uszódi hajómalom az 1956. évi jeges árvíz alkalmával súlyosan megsérült, kettészakadt, „elúszott”. A házhajó maradványa kijavítható, a völgyhajó sérülése viszonylag kisebbmértű.

Az uszódi hajómalom felmérési munkálatait az Építésügyi Minisztérium — Építészeti Tanács Titkársága — Műemléki Csoport megbízásából dr. Vargha László műszaki egyetemi docens vezetésével és közreműködésével Gilyén Nándor építésmérnök, egyetemi tanársegéd és Maár Márton V. évf. építésmérnök hallgató végezte 1954. XI. 28.—30.-án. A felmérési munka keretében 1 (egy) db. alaprajz: 20 (húsz) db. helyszíni felmérési rajz — ún. manuale — készült.

N. b. Az uszódi hajómalom az elmúlt években teljesen elpusztult. Az 1956. évi jeges árvíz alkalmával megsérült, kettészakadt, „elúszott” hajómalom kijavítására, helyreállítására nem nyílt lehetőség. Azóta már a hajómalom roncsai is elpusztultak.

I. Rajzanyag

1. 1 db. rajz.
Házhajó — völgyhajó — hajóhíd alaprajza. 1 : 20
2. 1 db. rajz.
Vízikerék — hajtókerék metszete. 1 : 20

II. Fényképanyag jegyzéke

1. Hajómalom képe délkeletről. Felv.: 1955. VII. 23.
2. Hajómalom képe délkeletről. Felv.: 1954. XI. 21.
3. Hajómalom képe északkeletről. Felv.: 1954. XI. 23.
4. Hajómalom képe északkeletről. Felv.: 1954. VII. 22.
5. Hajómalom képe keletről: Felv.: 1954. XI. 21.
6. Hajómalom képe délkeletről. Felv.: 1954. XI. 21.
7. Hajómalom képe keletről. Felv.: 1954. XI. 21.
8. Hajómalom képe északkeletről. A csónakban balról jobbra: Bognár János hajómolnár, Gilyén Nándor építésmérnök, egy. tanársegéd és Maár Márton V. évf. építésmérnök-hallgató. Felv.: 1954. XI. 21.
9. Hajómalom. Részlet. Völgyajtó, a hajóhídról, nyugatról. Felv.: 1954. XI. 21.
10. Vízikerék — hajtókerék —. Részlet. A völgyhajóról, északnyugatról. Felv.: 1954. XI. 21.
11. Vízikerék — hajtókerék —. Részlet. A völgyhajóról, északnyugatról. Felv.: 1954. XI. 21.
12. Vízikerék — hajtókerék —. Részlet. A hajóhídról, északkeletről. Felv.: 1954. XI. 21.
13. Vízikerék — hajtókerék —. Részlet. A hajóhídról, északkeletről. Felv.: 1954. XI. 21.

14. Vízikerék — hajtókerék —. Részlet. A hajóhídról, északkeletről. Felv.: 1954. XI. 21.
15. Vízikerék — hajtókerék —. Részlet. A hajóhídról, északkeletről. Felv.: 1954. XI. 21.
16. Vízikerék — hajtókerék —. Részlet. A hajóhídról, északkeletről. Felv.: 1954. XI. 21.
17. Vízikerék — hajtókerék —. Részlet. A völgyhajóról. Felv.: 1954. XI. 21.
18. Völgyhajó orra, az orrbókonnyal és a két kisbaráttal. A hajóhídról, keletről. Felv.: 1954. XI. 21.
19. Völgyhajó orra, az orrbókonnyal. (Jobbról-balra) Gilyén Nándor építész-mérnök, egy. tanársegéd és Maár Márton V. évf. építész-mérnökhallgató, felmérési munka közben. Felv.: 1954. XI. 21.
20. Völgyhajó orra, orrbókonnyal és a két kisbaráttal. A hajóhídról, keletről. Felv.: 1954. XI. 21.
21. Csónak. A házhajó farazatáról. Felv.: 1954. XI. 23.
22. A hajómalom belseje, a hajó orra felé. Jobbra a daratisztítógép áll. Felv.: 1954. XI. 21.
23. A hajómalom belseje, a hajó derekán. Jobbra a daráló, a kőkéreggel. Háttul Bognár János hajómolnár. Felv.: 1954. XI. 21.
24. A hajómalom belseje, a hajó derekán. Balra a lisztkeverőláda. Felv.: 1954. XI. 21.
25. A hajómalom belseje, a hajó derekán, a négyágú (nyolcfogas-nyolcküllős) fogaskerékkel. Felv.: 1954. XI. 21.
26. A vízikerék tengelye, a négyágú (nyolcfogas-nyolcküllős) fogaskerék küllőivel. Felv.: 1954. XI. 21.

A fényképfelvételeket dr. Vargha László készítette.

VARGHA LÁSZLÓ

DIE SCHIFFSMÜHLE VON USZOD

Die vorliegende Beschreibung ist ein Ausschnitt aus der für das Ethnographische Museum zu Budapest angelegten Sammlung Volksarchitektur bei den Ungarn. Dr. L. Vargha begann am 1. Januar 1958 mit der systematischen, historisch — ethnographischen und technischen Bearbeitung des Materials seiner Sammlung aus dem Bereich der ungarischen Volksarchitektur. Im Laufe dieser systematischen Bearbeitung wurden — trotz der Unterbrechungen im Jahre 1960 und 1961 — 35 Manuskriptbände, 2250 Bleistift- und Tuschskizzen, 950 Photokopien und 6650 Photovergrößerungen fertiggestellt.

Im bereits bearbeiteten, bzw. zur Bearbeitung vorbereiteten Material beläuft sich das Dokumentationsmaterial über die Volksarchitektur im Komitat Bács-Kiskun (Batschka-Kleinkumanien) auf zehn Manuskriptbände (I—X). In der vorliegenden Arbeit veröffentlichen wir das Material des X. Manuskriptbandes in der ursprünglichen Fassung, ohne jegliche Änderung. Von einschlägigen Skizzen und Photos konnten wir wegen der Redaktionsbedingungen nur die nötigsten Abbildungen bringen.

Diese Veröffentlichung dient zugleich zur näheren Mitteilung und Darstellung des Materials, das aus dem Bereich der Sammlung Volksarchitektur bei den Ungarn ins Archiv des Ethnographischen Museums zu Budapest aufgenommen wurde.

A tüskeborona készítése és használata Várongon

1963-ban a Tolna megyei Várongról két tüskeborona került a Néprajzi Múzeum Földművelés gyűjteményébe (ltsz. 63.59.1; 63.59.4). Minthogy a boronákat kérésünkre készítették el olyan emberek (Tóth János és Szabó János), akik régebben is szoktak tüskeboronát csinálni, nemcsak a használatára és készítésére vonatkozó adatokat tudtuk pontosan feljegyezni, hanem a rekonstrukciós munka egyes fázisait is lefényképezhattük. Az akkor gyűjtött adatokat pár fényképpel adjuk közre, kiegészítve néhány általánosabb megfigyeléssel.

Ezt a közlést az is indokolja, hogy GYÖRFFY ISTVÁN¹ és KOVÁCS LÁSZLÓ² feldolgozása óta a legutóbbi időkig³ csak kevés adat állt rendelkezésünkre e fontos eszközzel kapcsolatban, noha külföldön a kutatás előbbre haladt és igény is mutatkozott arra, hogy a hazai anyagot a nemzetközi összefüggésekbe állítsák.⁴ Nyilván az efféle közlés nem csupán a hazai feltárást teszi könnyebbé hanem előkészítője, jó alapja is lehet egy szélesebb körű összehasonlításnak.

A tüskeboronának Várongon és szűkebb környékén két fajtája ismeretes: a *fonyott*, (1. ábra.) amelyik két rámába szorított tüskeágakból áll, s azonkívül a *kerekes*, melynek ágai egyetlen vastagabb fába vannak beerősítve, amely fa viszont mintegy tengely kétoldalt két fakerékkel van ellátva. (2. ábra.) Emlékeznek ugyan még egy másfajta tüskeboronára is pl. a szomszédos Göllében, ez azonban ideiglenes és pusztán abból áll, hogy a fogasborona rámájába aprómagvak betakarásánál pár szál kökényágot fűznek, ami által a boronálás finomabban, apróbb hantokra történt.

„A tüskeboronát télen mindenki megcsinálta maga” — említették adatközlőink, bár ez a megjegyzés igen csak a fűrő-faragó emberekre vonatkozik, ha közelebbről megfigyeljük a készítést. Ezekből pedig, igaz, minden családban vagy a szűkebb rokonságban akadt, s így az eszköz a családon belül elkészülhetett. De nem is volt mindenkinek szüksége tüskeboronára: a kistelepülések nem készítették, hiszen nem tudták volna kihasználni, a módosabbaknál pedig újabban, már az első világháborútól kezdve, a henger és a fogasboronák nagyrészt pótolták.

Aki készíteni akart, az a hozzávaló *kökönytüskét* télen, amikor „*aludt a fa*” mindig megszedte. Fakadás után, „ha a fa már lében volt”, a tüskeágból

¹ Magyarország Néprajza II. 168—170.

² KOVÁCS LÁSZLÓ: Ackergeräte in Ungarn, Ungarische Jahrbücher 1938, 299—301.

³ FÉL EDIT és HOFER TAMÁS átányi eszközmonográfiájukban részletesen foglalkoznak a boronákkal is.

⁴ KOREN, HANNS: Strauch — und Balkeneggen in Seiermark. Blätter für Heimatkunde. Graz, 1934 (28. Jg), 18—24.

1. ábra. Fonott borona, húzólánccal és hámfával. Várong 1963.
 Abb. 1 — »Geflochtene« Egge mit Zugkette und Zugscheit. Várong 1963.

2. ábra. Kerekes borona. A kerekek beékelése. Várong 1963.
 Abb. 2 — Radegge. Verkeilung der Räder. Várong 1963.

nem lett jó borona, mivel héja egykettőre lehámlott. Az alvó fa hánca viszont erősen rátapadt és a fája is szívósabb, hajlékonyabb maradt.

Tüskét bárki szabadon szedhetett az erdők szélein, a legelők sarkán, vagy az egyes határrészeket elválasztó gyepükben. Várongon általában *kis baltával* vágták le a tövéről: jó mélyen, közvetlenül a gyökér fölött, mert ott a fa is

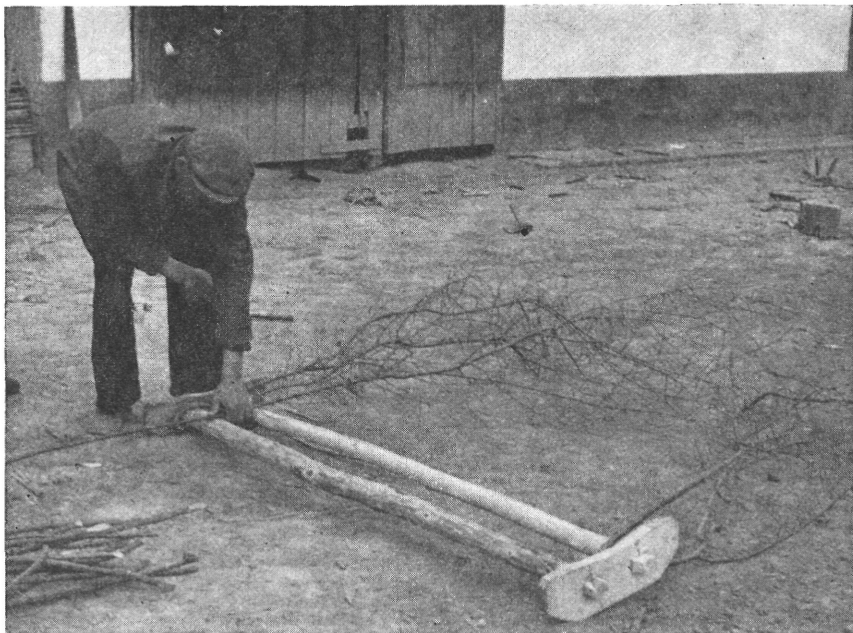
3. ábra. Túskevágás nádvágóval. Piros-Rumenka 1963.

Abb. 3 — Schneider der Dörner mit dem Schilfschneider. Piros—Rumenka 1963.

szívósabb, könnyebben lehetett hajlítani. Említették, hogy időnként *metszőkés*-sel is vágták, de csak akkor, ha az ágak vékonyabbak voltak. Az Alföldön, ahol a súlyos, nyitott szájú *nádvágók* voltak elterjedve, egyes helyeken nemcsak vesszőt, hanem a boronához szükséges tüskét is ezekkel vágták. A dél-alföldi Piroson például, ahol a környék legjobb boronáit készítették, nemegyszer eladásra is, a fenti nádvágókhöz, melyeknek nádvágó funkciója a század fordulótól, azaz a vizek nagyobb arányú lecsapolásától kezdve erősen háttérbe szorult, az eszközhöz még egy *túskeboronító fa*, *deszka* is társult, amellyel a túskeboron szétterült ágait kivágáskor visszanyomhatták (3. ábra.).

A kivágott tüskét pár hétig állni hagyták a ház végében, kerítés mellett, hogy frissességét elveszítse és a kis száradással szívósabbá, *vonyódottabbá* váljon. Tél végén vagy tavasz elején szokták legtöbbször a boronát megkötni.

Erre az időre elkészült a borona *rámája* is, amelynek legjobban megfelelt a tölgyfa, de szükség esetén bármilyen keményfából is elkészítették. Újabbban többnyire akácfát használtak fel. *Rámafának*, vagy *boronyafának* legjobb

4. ábra. A fonott borona rámája. Várong 1963.

Abb. 4 — Rahmen der geflochtenen Egge. Várong 1963.

volt a *fa dereka*, mely erősebb, szívósabb, mint az ágak. E fákat is télen szokták levágni s hazaszállítva vagy az *isztergye* alatt, vagy az udvar sarkában szárították. Az akácfát héjában is lehetett hagyni, de a tölgyfa a héjában *megszulosodott*, míg ha a héját leszedték, akkor *megrepedezett*. Így a héját csak bevagdalták egy-egy tenyérnyi távolságra. Kivágás után egy évre már lehetett használni.

A fonott boronához két rámafa kellett, (a fenti példány hossza: 181 cm) melyeket kétoldalt két darab vastagabb, keményfa deszka, *heveder* (24 cm hosszú) fogott össze, mely lefelé kissé meggörbült, hogy a földön jól csússzon. (4. ábra). Ezért is mondták a *oldaldeszkákat* néha a borona *csúszójának*. A deszkákat a rámafákba csapolták, olykor szöggel is megerősítették.

Az összeállított rámafa közé fűzték a tüskét, mégpedig oly módon, hogy a túskeágot átvették az alsó ráma fölött, majd át a felső alatt és felül visszateker-
ték, hogy a vége az alsó rámafa alá érjen, és a visszacsapódástól az tartsa vissza. Használat közben ezek az ágvégek kotorták a földet — a kétoldali csúszólapon kívül — és ezzel némileg védték a fára tekert feszülő ágszárakat is.

A rámába hajtás előtt különben a kökényágakat meg kellett tekerni, hogy jobban hajoljanak és el ne törjenek. E célra régebben egy *istrángdarabot* alkalmaztak, amit rácsatoltak az ágra, majd egy kb. félméteres karódarabra, aminek segítségével aztán a kökényágat kedvükre csavargathatták. (5. ábra). Ott, ahol az alsó rámára került, azaz ahonnét tekerednie kellett, ráléptek, és ezzel nemcsak rögzítették, hanem útját is állták a további csavarodás-

5. ábra. A kökényszárak megtekerése istránggal. Várong 1963.
Abb. 5 — Winden der Schlehenzweige mit Strang. Várong 1963.

nak. A mostani boronakészítésnél azonban az egyik mester, Szabó József megunva a sok kötéltekergetést, egy *franciakulcsot* szerzett, amivel gyorsan és erősen meg tudták fogni az ágat.

Egy-egy ág behelyezése után egy kalapáccsal vagy vastagabb doronggal az ágakat szorosra, egymás mellé verték (6. ábra). Amikor a ráma tele lett, akkor megfordították és a kiálló ágvégeket ferdén csúszóra egyforma hosszan elfűrészelték. Ezután a borzasan, egyenletlenül álló tuskéket vasvillával megigazitották, helyére nyomkodták, majd az udvar egyik árnyékos részén elhelyezve,

6. ábra. A kökényágak szorosra verése. Várong 1963.
 Abb. 6 — Zusammenpressen der Schlehenäste. Várong 1963.

7. ábra. A kökényág becsapolása a kerek boronába. Várong 1963.
 Abb. 7 — Verzapfen eines Schlehenastes in die Radege. Várong 1963.

8. ábra. A túske helyreigazítása tiprással. Várong 1963.
Abb. 8 — Zurechttreten des Dornenastes. Várong 1963.

9. ábra. Kerekes borona munka közben. Várong 1963.
Abb. 9 — Radegge in Arbeit. Várong 1963.

nyomatékokat raktak rá, hogy lapos formára száradjon. Használatig így is maradt.

A *kerekes boronához* kevesebb tüske kellett és készítése is látszólag egyszerűbb volt. Egy hosszú erős rúdba 10—15 cm távolságra lyukakat fúrtak és a lyukakba egy-egy erősebb, bozontosabb végű kökényszalat csapoltak (7. ábra.) A rúdnak két végére pedig egy-egy kisebb fakereket erősítettek, melyek könnyen forogtak és a tengely végén még faszöggel voltak megrögzítve. A múzeumi példány rúdja bükkfa, hossza 180 cm, kerekai pedig diófából készültek, átmérőjük 20 cm. Elkészültük után ugyanúgy, mint a fonottat megtiporva, majd lenyomtatva alakították (8. ábra).

A *kerekes boronáról* nem egységes a várongiak véleménye. Egyesek szerint a szegényebbek készítették, mert gyorsan és kevés vesszőből elő lehetett állítani. „Varga Jancsinak is ilyen volt, amikor még tehenekkel járt” — említették. Azt viszont mindenki elismeri, hogy a *kerekes borona* „szebben dolgozott, mint a másik”: nem túrt és apróra törte a hantokat (9. ábra). Talán ezért is van, hogy némelyek uradalmi eredetűnek vélik, mondván: „az uradalomban használtak ilyent, ahol vigyáztak a finom munkára”. Lehetséges, hogy az indítékot az ottani példák adták a készítésre, bár az is igaz, hogy a rúdba ékelt tüskeszálakból készített borona máshol is fellelhető, nemcsak uradalmi gyakorlatban. Használatuk azonban nem sokban különbözött a fonottakétól.

A tüskeborona használatára egyébként a következőket mondták. „A vetéseket szoktuk tuskézni, meg a takarmányföldeket. Az aprómagvakat is azzal simítottuk el.” E mezeti munkákon kívül volt szerepe a réteken is, ahol ugyancsak tavasszal „a pucokturásokat tüskeboronával tolatták el”. Szerepe tehát legutóbb, kb. a századfordulótól napjainkig erősen megoszlott: a talajmunkák egyes fajtáira, főleg a tavasziakra specializálódott, s mellette komoly, sőt lényegesebb szerepe maradt a fogasboronának. A vetések előtti és utáni talajmunkáknál a fogasoknak jutott a nagyobb feladat és ezt olykor a terminológia is visszatükrözte. A könnyű fogasboronát például többször hallottam Várongon és a szomszédos falvakban *magtakarónak* nevezni, Göllében pedig általában a fogasboronát *magboronyának* hívták.

A tüskeborona talajművelő szerepe azonban korábban, főleg a századforduló előtt, kiterjedtebb lehetett. Erre utalnak az olyan megjegyzések, amelyeket e szerszámról a hengerrel kapcsolatban hallhattunk, amely tudvalevően egészen új eszköz a paraszti gyakorlatban. Az 1882-ben született Kovács Mihály (Várong) említette például a következőket: „gyerekkoromban nem volt henger csak az uradalmakban, addig csak tüskeboronával húzták meg és simították a földeket”. De figyelemre méltó az is, amit a szerszám funkciójával kapcsolatban az előbbiekhöz hozzáfűz: „akinek az se volt (tudniillik tüskeborona), az levette a kocsiodalt és azzal simított”. Ezzel ugyanis világosan utal a tüskeboronának fontos talajjegyengető szerepére, és végeredményben megjelölte helyét a különböző fajta *simítók* között. Erre egyébként a múlt század végi szakirodalom is határozottan utal. Így például a kiváló mezőgazdász, Sporzon Pál, a talajművelés eszközeinek tárgyalásakor a *csúsztatókról* szólva „melyek — mint írja⁵ — a talajnak egyengetésére, felület-porlasztására, gyomnak, tarlónak feltakarására, néha finommagvaknak

⁵ SPORZON PÁL: Az okszerű talajművelés. Pest, 1871. 24; vö. Erdészeti és Gazdasági Lapok 1866, 456—457.

befedésére használtatnak” — megemlíti, hogy ezek a csúsztatók „nálunk leginkább egyszerű fakeretből állanak, ágakkal és tuskével átfonva (tuskésborona)”. Ha pedig ez így van, akkor nyilván régebbi szerepköre megítélésénél figyelembe veendő társainak a simítóknak feladata is, mégha bizonyos eltérések mutatkoztak is köztük — illetve az a csere, ami a simítók és az őket felváltó új eszközök közt lezajlott. Ez utóbbiak között pedig ismét azt az eszközt emlegetik legtöbbször, amelyről a túskeboronával kapcsolatban már szóltunk: a hengert. Az egyik 73 esztendőes ember, Tóth István például így emlékezik vissza: „A hengert régen, gyerekkoromban nem használták, de helyette volt a simító”. Ez gerendákból állt és ha ideiglenesen kellett, megfelelt a lekasztott kocsioldali is, az *oldalozó*.

A változás azonban korántsem volt ilyen egyszerű, hiszen közben más eszközök is átalakultak és a talajművelés általános szintje is módosult, de egyúttal a gazdálkodás rendje is. Hogy azonban ezeket világosan lássuk, szükséges előbb a túskeborona mai szerepkörével megismerkednünk.

A gabonatermesztés — legalábbis vidékünkön, az emlékezettel befogható időn belül — korántsem jelentett teljes gondtalanságot a vetés után az aratás idejéig. Nem szólva például az őszi vetések olyan időszakos veszedelméről, mint a faluhoz közeli földeken a tyúkkaparás, vagy a messzibbeken a kányajárás vagy az egerek elszaporodása, tavasszal sok helyen írtani, böködni kellett a tuskét, és még előbb a vetés kizsendülésekor a földeket boronálni vagy hengerezni kellett. A téli fagy után a földek ugyanis különböző állapotban maradtak, amelyek nem mindig kedveztek a vetés fejlődésének. Időnként megtörtént, hogy *fölfagyott a föld*. *Fölfagyás* olyan esetben történt — különösen télvégén —, „ha többször esett az eső, aztán fagyott és megint engedett”. Ez a váltakozás azt eredményezte, hogy a szántás, illetve a vetés földjének teteje megfagyott, megrepedezett és megemelkedett. „A fölfagyott föld olyan, mintha pucok járta volna meg. Mintha a pucoktúrás teteje megfagyott volna és azon járna az ember.” „Kb. kétujjnyira úgy föllazult a föld, hogy azt söpörni lehetett volna.” „Ha a föld megtágult, akkor könnyen elszáradt a gabona.” Ezért kellett a földet tömöríteni és ezt a munkát a századforduló után rendszeresen már hengerrel végezték. „Fölfagyáskor kellett a vetést hengerezni — mondták — hogy föld szoruljon a gabonaszár tövéhez”.

Fölfagyás azonban ritka évben volt. Rendszerint a föld síma maradt és ilyenkor a vetéseket túskeboronával húzták meg: *tuskézték*. „A túskeborona — említették a tuskézés hasznáról — betakarta a búza gyökerét. Megkörtözte a földet, elteregette a hantokat, olyan volt ez a gabonának, mintha más növényt megkapáltak volna. Az őszi sás lefagyott és azt meg a gáz is összeszedte a borona. Néha még a búzát is kihúzta, de a búza utána annál jobban erősödött, bokrosodott, nem is száradt ki annyira, ha meg volt tuskézve”.

Természetesen azért a talaj keménysége évente igen változó volt — ha nem is volt fölfagyás — és a tuskézést is ennek megfelelően kellett végezni. Ha például „hóolvadás után nem jött eső, akkor tágan, hézagosan maradt a föld”. Különösen „ha nem volt sok hó, ami megnyomta volna és ősszel se volt eső”. Ilyen esetben könnyedén kellett boronálni és ezért semmi nyomatékot nem tettek a boronára.

Ha viszont ősszel a vetést sok eső beverte, és „miután elolvadt a hó, rájött a nagy szárazság — s ha még a hó után az eső is megtömté”, akkor a földje kemény lett és a boronára valami súlyt kellett tenni. Ha kicsit volt kemény,

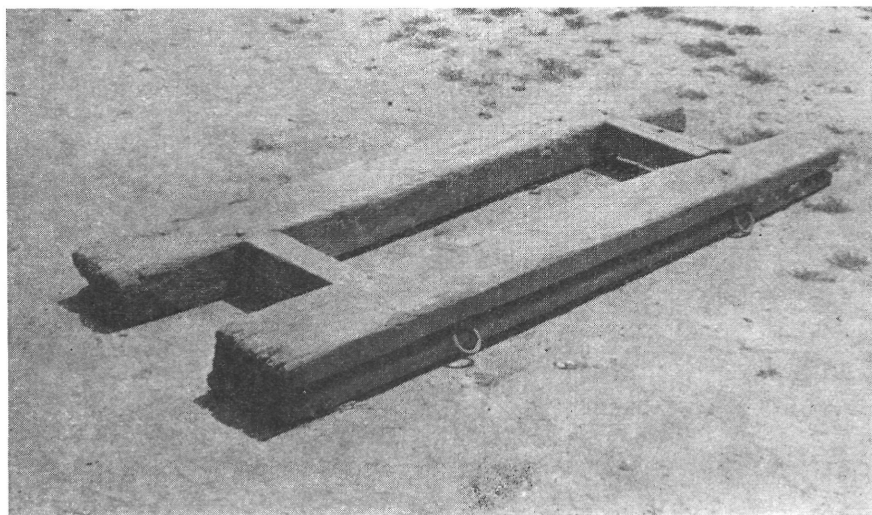
10. ábra. Fa-nehezék felerősítése. Várong 1963.
Abb. 10 — Befestigung des Beschwerklotzes. Várong 1963.

11. ábra. Boronálás a boronán állva. Várong 1963.
Abb. 11 — Bauer beim Eggen, auf der Egge stehend. Várong 1963.

elég volt a *kocsideszka* vagy *fenékdeszka* is, ha nagyon kemény volt, akkor levették az egyik *oldalt*. „De volt úgy, hogy egy darab fát vittünk és azt tettük rá. Vagy ráálltunk magunk is a kocsideszkára.” (10.—11. ábra)

E vetésboronálásra azért volt a tüskeborona alkalmas, mivel nem sértette mélyen a földet és a fagytól már úgyszólván szétszított rögöket finoman elporlasztotta és szétteregette. Az eszköznek e tulajdonságára utal Sporzon Pál is,⁶ de ezt emeli ki Galgóczy is,⁷ akkor, amikor az Alföldön a magtakarásra nem ajánlja, mivel „a tövisboronávali megtöretés által egészen szálló porrá apróztatik el a föld felszíne.” E tulajdonsága viszont kiválóan alkalmassá tette arra, hogy az aprómagvakat, amelyeket nem lehetett mélyen a földbe tenni,

12. ábra. Rétgöcs. Zaláta (Baranya m.) 1962.

Abb. 12 — Glättbaum (Wiesenscheit). Zaláta (Komitat Baranya) 1962.

ezzel takartassák. Aprómagot, azaz takarmánymagot Várongon rendszerint tavasszal vetettek, mégpedig többnyire rozs közé, amit leghamarább lekaszáltak, és így a kisarjadt takarmányvetés utána szabadon nőhetett. De szoktak vetni tavasziak: árpa és zab közé is. Ha őszi közé vetették, akkor a tüskézés egyúttal a magvak beboronálását is jelentette, mivel ilyenkor előzőleg rendszerint a vetést fogással vagy tüskével egyszer meghúzták, utána szórták el a magot és ezt boronálták el tüskeboronával. Tavasszal pedig az elkészített, elvetett és fogással elhúzatott föld tetejére vetették el az aprómagot, amit aztán tüskével gyengén behúztak.

De a tavaszi munkákhoz tartozott a rétek elsimítása, behúzatása is, amelyet ugyancsak tüskeboronával végeztek. Előfordult ugyan, hogy fogasboronával megboronálták a rétet, hogy a fogak feltépjék a földet és a gyepet és főlhasogassák a pucoktúrásokat, de akkor kocsioldalt vagy két fenékdeszkát kötöttek a fogas után és azzal simították el a földet. Rendszerint azonban „csak tüskeboronával tolattuk szét a pucoktúrásokat, különösen azokat, ami-

⁶ SPORZON PÁL: i. m. 24.

⁷ GALGÓCZY KÁROLY: Magyarország mezőgazdasági statisztikája. Pesten, 1855. 267.

ket az eső nagyon megmosott és kemények lettek. Ha volt idő — fűzték hozzá — elmentünk előbb kapával a rétre és a nagy pucoktúrásokat széthánytuk. Úgy jött rá a tüske. Utána könnyen lehetett kaszálni, nem akadt meg a kasza.”

Nehezéket a réti tüskézésnél is alkalmaztak: rendszerint ülésdeszkát, ha kis nehezék kellett. „Nem egészen a hátuljára tettük, mert akkor nagyon felemelte az elejét. Ha kemény volt a föld, akkor gyerekeket ültettünk rá, vagy a boronáló férfi maga állt rá.” „Nagyapám mindig el szokott gyerekkoromban vinni a rétre — emlegette az egyik adatközlő — hogy ráültesen a boronára, az ülésdeszkára.”

A fentiekhez még azt fűzhetjük hozzá, hogy egyes helyeken, mint pl. az ormánsági Zalátán vagy Sósverikén is a réteket tavasszal gerendával készült speciális simítóval, az ún. *rétgöccsel* egyengették el, azaz *göcsülték* (12. ábra). Ez a tény ugyancsak aláhúzza a tüskeborona és a simító fent említett kapcsolatát.

A tüskeboronának tehát nagyon is megosztott szerep jutott e vidéken a talajmunkák és a talajművelő eszközök széles skálájában. A fentiek szerint e munka tavaszra korlátozódott és a tavaszi talajmunkáknak is csak egy speciális fajtájára, ami főleg a talaj finom porlasztását jelentette. Egyes esetekben, pl. fölfagyáskor viszont tavasszal is más eszközzel, hengerrel kellett helyettesíteni. De mi volt a henger elterjedése előtt, hiszen tudjuk, hogy a henger e tájon egészen új a paraszti gyakorlatban?

S talán ez a kérdés indíthat el bennünket az eszköz korábbi funkciójának és a fogasboronához való közelebbi kapcsolatának vizsgálatában. Egyrészt igaz az ugyanis, hogy a henger előtt pl. fölfagyáskor is többet használhatták a tüskeboronát, még ha időnként ki is sodorta a fiatal gabona töve mellől a földet. De igaz az is, hogy abban az időben például télen vagy kora tavasszal is többször végighajtották a vetésen a legelő állatot, melynek a szomszédos ugardűlők tavaszig rendelkezésre állottak. Ilyenkor nemcsak a dúsan nőtt vetést kopasztották meg kissé, hanem a tág földnek is jót tett a tiprás. „Édesapám sokszor mondta a kanásznak is — hallhattuk az efféle megjegyzést —, hogy hajtsa végig a disznókat a földön”. Ez persze nem a legeltetését, feltúrását jelentette, hanem a föld tömörítését, és némi trágyázását.

De talán még ennél is lényegesebb volt az, amit az akkori föld előkészítésében és magtakarási metódusában találunk. A századforduló táján, de még a két háború között is, tehát a vetőgépek nagyobb arányú elterjedésének idejéig a kézzel vetett magot legtöbbször leszántással juttatták a földbe. Ez pedig azt jelentette, hogy a leszántás utáni talajmunka lényegtelené vált és nemegyszer el is maradt, viszont a leszántás előttinek a jelentősége erősen megnövekedett. Az ugariföldön nemcsak a jó vetőágy feltételét jelentő háromszoros szántást: a *tarlózást*, *keverést* és a *vetőszántást* kellett pontosan végezni, hanem az egyes szántások alkalmával össze kellett hangolni a szántás mélységét, jól megválasztani az időpontot, nehogy túl hantos legyen a föld és ha mégis sok lett a göröngy, azt időben elporlasztani és megtöretni. E célra szolgált a szántásoknak a nyári eső utáni szokásos boronálása vagy a vetés előtt a hanttörés. Ha viszont nem volt nyári eső, ami elomlasztotta volna a nagy hantokat, kézzel pedig a nagyobb darab földeken nem sokra juthattak volna a törögetéssel, jó szolgálatot tett a kocsiodal, amit felláncoltak, földdel meghánytak és így törették meg, simították el a vetésre szánt földet. Nyilván ilyen alkalmakkor tett jó szolgálatot a gerendákból összerótt *simító* is, amelyre még néhányan emlékeznek. Igaz ugyan, hogy e simítókat nagyjából részben a kapásműveléssel hozták összefüggésbe, mondván, hogy a henger előtt ezek

készítették, simították el a földet *utalás* alá, azonban a kapások nem olyan régóta tartozékai a szántóföldi művelésnek. Másrészt pedig tőlünk nem is olyan messze, a Balkán egyes vidékein a boronát jelentő talajsímító és rögtörő szerszám gerendákból vagy hasított fákból van összeróva, amelyet olykor sөvényyszerűen ággal befonnak.⁸ Efféle formákat mi is láttunk és fényképez-

13. ábra. Faborona. Kosel-Ohrid, Makedonia 1963.

Abb. 13. — Holzegge. Kosel—Ohrid, Makedonien 1963.

tünk például Makedóniában (13. ábra). De ugyanide mutat borona szavunk is, amelynek egyik jelentése éppen gerenda.⁹

Ha a fentiekből még nem is vonnánk messzemenő következtetéseket, annyi mindenestre bizonyosnak látszik, hogy a túskeborona korántsem fogható fel úgy, mint a boronák kezdetlegesebb, korábbi formája, melyet fokozatosan kiszorított a fogasborona. A kettő funkciója területünkön az áttekinthető időn belül élesen elvált, s ugyanakkor például a fogasboronára, sőt a vasfogú boronára is — mely pedig egyes vidékeken, sőt a mi vidékünkön csak e században lett általános — elég korán, már a XVI. századból találhatunk nyomokat.¹⁰ Valószínű tehát, hogy a funkcióbéli különbség korábban is megvolt, illetve a talaj jellegének, illetve a talajművelés szintjének megfelelően sokféleképpen módosult. Éppen ezért jó lenne, több vidék talajművelésének

⁸ ECSEDI ISTVÁN: A bolgárok ősi földművelése. NÉ. XX. (1928) 80.

⁹ Vö.: Etim. Sz. borona címszavát és KNEJZSA ISTVÁN: A magyar nyelv szláv jövevényszavai. Bp. 1955. 102—103.

¹⁰ Vö. Magyarság Néprajza. II. 169.

e formáit — amíg az adatok összegyűjthetők — nyomon kísérni. Valószínű, hogy egyrészt igen differenciált képet kapnánk, másrészt pedig épp a differenciáltság alapján lehetnénk képesek arra, hogy általánosabb és biztosabb következtetéseket vonjunk le az eszköz funkciójára és elterjedésére, amelyek révén ezeket az eszközöket is megnyugtatóbban tudnánk a nagyobb európai összefüggésekbe helyezni.

TAKÁCS LAJOS

ANFERTIGUNG UND VERWENDUNG DER DORNEGGE IN VÁRONG

Die Dornegge (ung. túskeborona) ist in Ungarn in mehreren Formvarianten bekannt und wird auch unterschiedlich verwendet. Es wäre aber verfehlt zu meinen, daß sie nur ein einfacher Vorläufer der Einkeneggen (ung. fogas borona) sei und durch die bessere Ausführung dieses Gerätes allmählich verdrängt wurde. In der Ordnung der Bodenbestellung hat sie nämlich neben der Zinkenegge heute noch eine bestimmte und deutlich unterscheidbare Funktion.

In Várong (Komitat Tolna) sind zwei wichtigere Typen der Dornegge bekannt: die »geflochtene« Egge (ung. fonott borona), die auf einen Rahmen gebunden wird; der Rahmen besteht aus zwei Bäumen (Stangen) und wird an beiden Seiten durch ein Brett, das sog. Gleitholz, den Schlitten (ung. csúszó) verbunden. Diese Ausführung der Dornegge ist häufiger. Es war aber auch eine andere Art der Dornegge, die Radegge (ung. kerek borona) gebräuchlich. Sie bestand aus einer massiveren Achse, in die mit einem Abstand von 4–5 cm dickere Dorne verzapft waren und an den beiden Enden der Achse wurden Räder angebracht. Diese Egge arbeitete feiner und wurde zumeist von ärmeren Leuten benützt. Des weiteren erinnert man in Várong, daß manchmal auch in den Rahmen der Zinkenegge Dorne eingelassen wurden, die zur Ebnung des Ackers dienten.

1963 ließen wir mit den früheren Eggenstellern für das Ethnographische Museum zu Budapest eine geflochtene, bzw. eine Radegge bauen und gliederten die glaubwürdigen Rekonstruktionen der einschlägigen Sammlung des Museums ein. Während der Anfertigung der Eggen photographierten wir die einzelnen Arbeitsphasen und vermerkten die bezüglichen Daten.

Früher konnte jeder geschicktere Bauer die Dornegge selbst verfertigen. Als Rahmen diente zumeist Eichen- oder Hagebuchenholz, neuerdings auch Akazienholz, als Dorne Schlehdörner, die im Winter, als »der Baum schlief« gebrochen wurden.

Die Dornegge wurde zumeist im Frühjahr zur Ebnung der Saaten und der mit Futterpflanzen bestellten Felder benutzt, des weiteren zum Eggen von Klee und Luzerne (Winterfaat) sowie zur Ebnung von Wiesen.

Am nützlichsten erwies sich die Dornegge beim Ebnen der Frühjahrssaaten, falls der Acker nicht zu groß war, denn in solchen Fällen wurde er neuerdings gewalzt. War aber der Boden härter, d. h. gab es keine Frostaufbrüche (ung. fölfagyás), so wurden die vom Frost zerbröckelten Schollen mit der Dornegge geglättet. Mitunter aber benutzte man statt der Dornegge auch auf den Getreidefeldern den Glättbaum (ung. gerenda-símító), oder die Langlatte (ung. oldalazó), d. h. die an einer Kette geschleppte Seitenlatte des Wagens.

In Südtransdanubien wurde übrigens in manchen Gegenden, wie z. B. im Ormánság statt der Dornegge ein besonderer Glättbaum hier ung. rétgöcs (etwa: Wiesenbaum) genannt, zum Glätten der Wiesen verwendet.

Die Dornegge diente also zum Ebnen, zum Glätten und wurde daher in dieser Landschaft zum Decken der Saat nicht benutzt, umso weniger als früher das Saatkorn eingeeckert und danach nur selten geeggt wurde. Vor der Saat aber benutzte man auch hier den Glättbaum — der mitunter die Dornegge ersetzen konnte — zum Brechen der Schollen und zur Ebnung des Bodens. Früher dürften — wie auf dem Balkan — auch in dieser Gegend Balkeneggen, Glättwälder (ung. gerenda-símító o. borona) benutzt worden sein. Es dürfte auch kein Zufall sein, daß die andere Bedeutung von ung. borona »Egge« eben auch »Langholz, Langbaum, Balken« (ung. gerenda) ist.

Jedenfalls verbreiteten sich die Eggen in Ungarn in vielerlei Form und Verwendung, deren Klärung auch zur Erschließung weiterer, interethnischer Zusammenhänge beitragen kann.

Faragóspecialista műhelye Faddon

„A faragó mesterség kevés országba nyerte magát olyan jelentőségre, mint jó Magyarországon, ahol a XVI. és a XVII. században még mindent, de mindent fából készítettek” — mondja Takáts Sándor,¹ de a fából készült eszközök jelentős helyet foglaltak el a paraszti gazdaságokban és háztartásokban még a két világháború között is. E gazdasági és háztartási eszközök készítői részben falusi iparosok, specialisták, vagypedig parasztemberek. A századfordulón és e század első évtizedében a nagyszámú iparosréteg ellenére számottevő eszköz került ki a specialisták és a parasztgazdák keze közül.

Mi a gazdasági-társadalmi oka ennek a jelenségnek? Hogyan dolgozott egymás mellett e két réteg, az iparosok és a specialisták, milyen munkamegosztásban? Hogyan szűkült le a faragó specialisták munkatere a munkák sokféleségében és a munkaadók társadalmi rétegében? Ezeknek a fontos társadalmi-gazdasági kérdéseknek a megoldásához szándékozunk hozzájárulni egy szűk terület elemzésével, egy faddi (Tolna m.) faragóspecialista ötvtizedes munkájának vizsgálatával.

Borda Sándor 1849-ben született, 1/8-telkes volt, 1870-től 1895-ig vízimolnár, majd az 1890-es években vincellér. Fia, Borda János (szül. 1875-ben) gulyás, később hajós volt, a szerszámok nagyrészét apjától örökölte, feleségével, Keserű Évával dolgozott, utóbb négy fia segített neki. Unokái szintén faragtak, egyik Pesten lakik, mégis megtartotta gyalupadját és egyéb szerszámait, és minden munkát elvégez.

Faddon faragóspecialisták a századfordulótól főleg a törpebirtokosokból és a napszámosokból kerültek ki, de akadt köztük szép számmal egyéb főfoglalkozású is, mint az említett vincellér és hajós. Faragással leginkább télen foglalkoztak. A faragóspecialisták munkaterülete általában egy-egy faiparra korlátozódott, bár pontos határt nem lehet vonni munkájukban. Három terület-hoz csoportosíthatók az egyes munkakörök: ács, asztalos és esztergályos. Az ács és asztalos „profilú” faragóspecialista készített emellett egyszerűbb gazdasági eszközöket is, az esztergályos pedig kiegészítésképpen bútorokat. Természetesen e határok nem válnak el ilyen élesen, csupán a nagy számok törvénye alapján tudtuk e három fő iparágához kapcsolódóan elkülöníteni. Hiszen a saját háztartásban szükséges eszközöket kivétel nélkül mind a faragóspecialisták készítették el.

Az 1870—1920-as évek közti időszakban Borda Sándor szaktudása volt a legzelebbkörü a faragóspecialisták között. Az esztergályozást igénylő

¹TAKÁTS SÁNDOR: A magyar faragómolnárok. Művelődéstörténeti Tanulmányok a XVI—XVII. századból. Bp. 1961. 44—51.

munkadarabokon kívül csaknem minden eszközt készített, minden faiparban dolgozott.

1963-ban a Néprajzi Múzeumba került — néhány kivétellel — teljes szerszámanyaga, műhelyfelszerelése. A szerszámokat nagyjából Borda Sándor készítette, néhány darabot az 1870-es években, a többit 1880–1900 körül, majd fia egészítette ki, illetve pótolta az 1920-as években. A szerszámok többnyire díszítettek — egyenes, párkányszerű vonalakkal, geometrikus mintákkal, az újabbak egy-két esetben festéssel — leginkább évszámmal és névvel ellátottak. Borda Sándornak külön *faragója*, műhelye volt. 1963-ban az istálló egyik része Borda János műhelyeként volt berendezve.

A műhelyfelszerelés a következő darabokból állott:

Szerszámok	
faragószék, <i>vonyószék, samu</i>	63.54.2
faragókés, <i>vonyókés</i>	
balta, <i>topor, toporbalta</i>	63.54.16
faragótőke, <i>faragótőke</i>	63.54.11
véső, <i>betűvágó</i>	63.54.28
<i>rönkfa csapató</i>	63.54.19
fakalapács, <i>furkó</i>	63.54.18
körző, <i>cirkalom</i>	63.54.15
gyalupad, <i>satupad</i>	63.54.3—5
derékszög, <i>derékszög</i>	63.54.17
kalapács	
<i>egyenleghúzó, sterhmodli</i>	63.54.20
keretesfűrész, <i>félkézfűrész</i>	63.54.21—22
fűrész, <i>passzítófűrész</i>	63.54.23
fűrész, <i>lyukfűrész</i>	63.54.24—25
véső, <i>sréhréső</i>	63.54.29
véső, <i>goromba csapvéső</i>	63.54.30
véső, <i>keskeny csapvéső</i>	63.54.31
véső, <i>véső</i>	63.54.32—33
fűrő, <i>cigányfűrő</i>	63.54.34—39
gyaluk: <i>mély nudvágó</i>	63.54.40
<i>szarvas gyalu</i>	63.54.41
<i>duplagyalu</i>	63.54.42
<i>cakkgyalu</i>	63.54.44—45
	63.54.48—49
<i>fazsindelyhez való gyalu</i>	63.54.46
<i>gyalu</i>	63.54.47

A szerszámanyag elemzése szolgálhat kiindulási pontul e faragóspecialista műszaki színvonala és szakmabeli megalapozottsága vizsgálatához, összehasonlítva az egyes faipari specialisták, ill. az egyes faiparosok műszaki színvonalával.

Borda Sándor, mint már említettük, az 1870-es évektől vízimolnár volt. Mivel a faragómolnárok foglalkoztak ács-, asztalos- és hajóépítő mesterséggel², korai szerszámai a faipar általános szerszámjai (balta, faragókés),

²TAKÁTS SÁNDOR: Im. 44—51.

illetve az ácsipar szerszámai (faragószék, rönkfacsaptató, fakalapács, keretes-fűrész, különböző vésők, fúrók és gyaluk néhány formája). A szerszámok elemzésénél egy másik lényeges problémára is utalnunk kell, mégpedig az ács- és az asztalostechika különbözőségére, ami a gyaluk használatában és bizonyos összeillesztési módokban nyilvánult meg.³

Borda Sándor, mint szerszámanyagából kitetszik, az új munkaeszközöket használja, a technikai újításokat alkalmazza, nevezetesen használ keretes-fűrész, gyalut.⁴ A technikai haladás vívmányainak alkalmazása természetes, hiszen az 1870–80-as évek vizsgálati kiindulási időszakunk, amikor egyre nagyobb mértékben fejlődnek az iparágak. Fadról pedig a Múzeum Bútor-gyűjteményébe több, már az 1860-as évekből datált, asztalostechikával készült bútordarab került.⁵ Borda Sándor az 1890-es években vincellér. E foglalkozásával eszközüismerete bővül, olyan mértékben, hogy ez faragótevékenységére is rányomja bélyegét. Beköltözvén a faluba, szerszámanyaga és ezzel együtt munkájának színvonala éppen az asztalosipar szakismerete alapján bővült: elsősorban a különböző fűrészfélésekkel és az 1890-es évekből datált cakkgyalukkal, s nem utolsósorban a gyalupaddal.

A fentiekben röviden vázolt tényezők következtében volt Borda Sándor a századfordulón a legsokoldalúbb faddi faragóspecialista. Néhány faipar szerszámanyagából a leglényegesebb eszközök mind megtalálhatók műhelyében, az ács-, asztal-, kádár-, és kerékgyártómesterség több fontos szerszáma. (Lásd tábla.) Specialista jellege megnyilvánult abban is, hogy nemcsak a saját-maga készítette, de a vásárolt szerszámokat is gazdagon díszítette még a századfordulón is.

Lényegileg ezzel az alapszerszám anyaggal dolgozott fia Borda János is az 1910–20-as években, s önállóan később is. Néhány darabot felújított, mint a faragótőkét és a fakalapácsot, s egy-két darabbal bővítette szerszámanyagát, többféle vésőt szerzett be. Alapvető változás tehát a szerszámanyagban nem történt, de lényegesebb változást figyelhetünk meg a szerszám-tartók tekintetében.

Borda Sándor szerszám-tartói a következők

<i>fiókos téka</i> (gyaluk tartására)	63.54.7
<i>szerszám-tartó</i> (vésők)	63.54.8
<i>fűrész-tartó</i>	63.54.9
<i>szögtartó</i>	63.54.13–14

az egyik, a régebbi eredetileg cigányteknő, míg a másik, az újabb sőtartó volt. E szögtartók eredeti funkcióját ismerve utalnunk kell Borda Sándor műhelyberendezésének jellegére, amely ugyan, mint láttuk, kibővült néhány fejlettebb szerszámmal, egyéb darabjait tekintve azonban alkalmi egyedek is beépültek a műhely egészébe.

³ K. CSILLÉRY KLÁRA: Válasz Cs. Sebestyén Károly megjegyzéseire. NÉ. XXXVIII. (1956) 307–308.

⁴ Vö. K. CSILLÉRY KLÁRA: Predbezná poznámky k spraconaniu ľudového drevárstva na slovenskej dedine Szuhahuta (Maďarsko). Slovensky Národopis II. (1955) 353–372.

⁵ K. CSILLÉRY KLÁRA: A Bútor- és Világítóeszköz Gyűjtemény. In. SZOLNOKY LAJOS: A Néprajzi Múzeum 1962. évi tárggyűjtése. NÉ. XLV. (1963) 122–129.

Borda János ezt a következő darabokkal bővítette:

<i>szerszámos szekrény</i>	63.54.6
<i>furutartó</i>	63.54.10

ami a fűrésztartó mintájára készült, annak változtatás nélküli lemásolása, így lett az eredeti darab fűrésztartóvá, ez pedig fúrótartóvá.

<i>szögtartó</i>	63.54.12
------------------	----------

eredeti funkciója sótartó, festett díszítésében alapvetően eltér a Borda Sándor szerszámainak díszítéstechnikájától.

A műhelyfelszerelés ismeretével közelebb kerültünk a felvetett kérdések megoldásához. A továbbiakban tisztáznunk kell azokat a problémákat, hogy a faragóspecialisták a szükséges nyersanyagot honnan szerzik, azokat hogyan dolgozzák fel, termékeiket mely rétegek számára készítik, s mi az ellenértéke munkájuknak; valamint azt, hogy a falu társadalmán belül mely réteghez tartoznak életmódjukat tekintve — összehasonlítva ezen problémákat az iparos, nevezetesen az asztalosmesterek munkafolyamatával, társadalmi helyzetével. Vizsgálódásunk ideje, mint az az alapvető kérdésfeltevésünkéből adódik, a századforduló, s az ezt követő néhány évtized.

Faddon a 1900-as statisztikai összeírás szerint 4 asztalos és 7 faiparos dolgozott. E nagyszámú iparosréteg ellátta készítményeivel nem csupán Faddot, de a környező községeket is.

Mint a szerszámanyag elemzésénél láttuk, a faragóspecialista szerszámkészletében megtalálhatók a legfontosabb fejlettebb szerszámok is, ami ugyan mennyiségben kevesebb és alacsonyabb színvonalú⁶ az iparosénál, de ez nem jelent alapvető technikai színvonalbeli különbözőséget. Annál is inkább, mert a famegmunkálás a kisipari szinten is lényegileg állandójellegű technikai megoldásokra korlátozódik, a gépesítés a múlt század végén még nem volt általános. Ez tehát ad bizonyos azonosítást az összes faiparosok. A szaktudás megszerzése között sem volt lényegi különbség az iparosok és specialisták között.⁷ Elegendő itt utalnunk arra a tényre, hogy Faddon még ma is az idősebb generáció tagjai szerint az volt a legjobb iparos, aki legtovább vándorolt, legtöbb mesternél dolgozott tanulóévei idején. Illusztrálásul álljon itt az iparosok között általános tréfás történet egy vándoriparoslegényről: „A vándoriparos legény elment vándorolni, de közbe nem ment el, hanem felment a padlásra, ott, míg a hátizsákban volt elemózsia, kihúzta. Az anyja összeveszett a szomszéd-asszonnyal, úgy volt, hogy meg is veri a szomszédasszony az anyját, az meg lekiáltott — rögtön kicsavarnám a Kata néni nyakát, ha nem lennék vándorolni”. — Leginkább áll ez a faragóspecialistákra, akik a szaktudás elsajátítását a következőképpen fogalmazzák meg: „mindegyik megtanulta a faragást a családban, belenevelődött, ahogy látta, ez is úgy van, mint a kalocsai talicska, firól-fira marad, úgy születik bele”. — A minőségi különbséget a faragóspecialista és az iparos között az jelenti, hogy a faragóspecialista ismeretei

⁶ A faragóspecialista és asztalos azonos szerszámainak technikai megoldásai azonosak ugyan, de az egyes darabok között minőségi különbség van, ami természetesen befolyásolja a vele végzett munka színvonalát is.

⁷ E szűk területen végzett vizsgálódásunk eredményei megegyeznek e terület általánosan megrajzolt folyamatával. HOFFMANN TAMÁS: Az etnográfia „nép”-fogalmáról. Ethn. LXXIII. (1962) 10, 13–14.

egyoldalúak, mivel mesterei nagyon szűk körből, lényegileg csupán a rokonságból kerülnek ki, szemben az iparosokkal, akiknek éppen vándorlásaik során van alkalmuk saját családi szaktudásukon túl a legjobb mesterekét is elsajátítani.

Faddon az 1890-es években a faragóspecialisták egyrésze ipart váltott, másrésze iparos mellett dolgozott, jelentős része azonban specialistaként — újabb névvel jelölve kontárként — dolgozott tovább. Ez a lehetőség is — mármint az, hogy tanulás nélkül ipart válthattak — bizonyítja a faragóspecialisták szaktudásának színvonalát, valamint az, hogy Borda Sándor az utóbbi csoportba tartozván „bevette a fejibe, hogy nem fizet adót, mert míg nem szaporodtak el az iparosok Faddon (1880–90-es évek), addig úgy dolgozott, mint az iparos.” Az iparosréteg az 1872-es ipartörvényben⁸ biztosított jogok és köteleességek értelmében a századfordulótól szervezetileg zárt társadalmi réteget alkotott, szemben a tovább működő faragóspecialistákkal, akik társadalmilag a parasztsághoz kötődtek. Miután e törvényileg védett, zárt társadalmi réteg képviselte a társadalmi haladást, szükségszerű volt, hogy a versenyben a faragóspecialisták maradjanak le. E verseny hosszú folyamat volt, mert a specialisták munkamódszere még sokáig megfelelt a munkaadóknak, annál is inkább, mert az iparosok szinte kivétel nélkül máshonnét jöttek a községbe⁹, a faragóspecialisták viszont régi családok lévén Faddon, ismerték annak hagyományos gazdasági és háztartási eszözeit, amire néhány évtizedig még igény mutatkozott

A legidősebb korosztály emlékezte szerint Faddon a múlt század második felében még jelentős erdők voltak, fái: tölgy-, fűz- és kőrisfa. A faragóspecialisták a község erdeiből kitermelt rönkfát használták fel alapanyagul. Majd az erdők megszűnte után *talpasok* úsztatták le a fát a Dunán, *rönkökben hozták*, s a specialisták a parton levő *fűrészelő gödrökben* dolgozták fel deszkákká. A faragóspecialista ezt a munkát mindig maga végzi, még ha nem bárdal, hanem fűrészszel történjék is, ellentétben az asztalosiparossal. Mivel a faragóspecialista a megrendelő faanyagát dolgozza fel, amíg a község gazdálkodói bármilyen kevés fával is, de rendelkeznek, a parasztság számára olcsóbb a faragóspecialista készítette árú, mint az asztalosé.

Az asztalosok elsősorban fenyőfából dolgoztak, a specialisták leginkább keményfából, bár használtak alkalmanként puhafát is. A hagyományokon alapuló szakismeret a fafeldolgozás minden egyes fázisára kiterjedt. A hagyományos anyagismeret alapján az egyes eszközök készítésére a legalkalmasabb fafajtákat használták fel. Ennek megfelelően Borda Sándor tölgyfából dolgozott szekér, hajó, malom, gyalupad, hűsvágó készítésekor; a fűzfát építkezésekor alkalmazta; a szekérodalt akácfaiból is kifaragta; diófából jármot, bükkfából szerszámnyeleket, kenyérsütőlapátot készített; legtöbb tárgy készítésekor használta a szilfát.

A faragóspecialisták Faddon, mint Borda Sándor is többnyire saját *faragójuk*-ban, műhelyükben dolgoztak, de sokszor annál is, aki ellátta munkával, így a törmelékfa a megrendelőé maradt. Természetesen a munka helye csak abban az esetben lehetett a megrendelőnél, ha olyan darabot készítettek, amihez csupán néhány, alapvető szerszám volt szükséges.

⁸ SZÁDECZKY LAJOS: Iparfejlődés és a czehek története Magyarországon. Bp. 1913. I. 170–171.

⁹A múlt század végén a leggazdagabb, leghíresebb asztalosmester például Szekszárdról költözött községünkbe.

A faragóspecialisták — amint arra a vizsgált szerszámanyag elemzésénél is utaltunk — szinte a faipar valamennyi munkaterületén működtek: fafeldolgozás, ácsmunka, asztalosmunka, kádármunka, kerékgyártómunka, mind az ő munkaterületükhöz tartozott; s a paraszti háztartás és gazdálkodás speciális munkaeszközeit készítették el, amelyekre a századfordulón még szükség volt, s előállításukkal az iparosok nem foglalkoztak. E munkaeszközök használata azonban az első világháború után fokozatosan kiszorult, vagy korszerűbb, gyári készítmények váltották fel.

Borda Sándor — akinek a legsokoldalúbb faragóspecialista szaktudására már utaltunk — a következő termékeket készítette. Mint a régi faragómolnárok, készített malmot, ladikot, értett a házépítéshez, zsindey készítéshez; faragott kapubálványt, fejfát, különböző mezőgazdasági eszközöket: kocsit, taligát, ekét, boronát, szerszámnyeleket, kenderfeldolgozás eszközeit. A vincellérség szakismeretét bővítvén, készített prést szőlődarálót, kádat, hordókat. Háztartási eszközöket is előállított, mint disznóbontóasztalt, gyúródeszkát, kenyérsütőlapátot, káposztagyalyut stb. De megtalálhatjuk az általa faragott tárgyak között a citerát is. Szerszámanyagát, szakismeretének színvonalát ismerve, összehasonlítva az asztalos iparoséval, természetes, hogy az előállított tárgyak között ott találjuk az egyes bútordarabokat is. Borda Sándor apróbb bútordarabokat készített csupán, míg az a specialista, aki esztergályozás mellett főleg bútorokat állított elő, készített ágyat, ládát, asztalt, székeket, padot, amelyeket festéssel díszített.

Létjogosultságuk volt tehát a faddi faragóspecialistáknak a századfordulón, éppen a még szükséges mezőgazdasági eszközök, mint például a kenderfeldolgozás eszközei, a faragóspecialista által olcsóbban elkészített mezőgazdasági eszközök, s a hagyományos bútordarabok miatt. E bútordarabok szükségességéről így vallanak: „Az asztalosok régi bútort nem csináltak, azok csak az újakat; A faragók csinálták a hagyományost”. Éppen a bútorokkal kapcsolatos problémák megoldásához adna még sokat a faragóspecialisták készítette darabok ismerete, egyrészt összevetve az asztalosok bútordarabjaival, ami alkalmat adna a kétféle munkadarabon lemérhető minőségi különbözőségeik megállapítására, másrészt pedig a századfordulón, Faddon hagyományosnak tartott bútorok elemzése, összevetve az újabbakkal. Valószínűnek látszik — ismerve a századfordulói specialisták technikai színvonalát — hogy a hagyományos, tehát, amit a faragóspecialisták készítettek, lényegileg megegyezett a korábbi, asztalostechikával, talán asztalosok által készített darabokkal. Alátámasztja ezt a megállapítást az, hogy a Múzeum Bútor Gyűjteményében levő 1860-as és 1890-es években asztalostechikával készült bútordarabok között stílusbeli különbség van¹⁰, s a faragóspecialista 1872-ben készített festett bútorai a korábbi stílusnak felelnek meg.

A készített áru értékesítésében lényeges különbség van az asztalosok és a faragóspecialisták között. Az asztalosok minden esetben pénzért dolgoznak, szemben a faragóspecialistákkal, akiknek munkáját csereértékben fizették meg a munkaadók. Gyakori volt a természetbeni fizetség. Amíg a parasztagdák elegendő mennyiségű fával rendelkeztek, az általános értékegységet a fa jelentette, nevezetesen a specialisták a feldolgozandó faanyag feléért vállalták el a munkát. A faanyag híján ezt átszámították terménybe, vagy

¹⁰ K. CSILLÉRY KLÁRA: A Bútor- és Világítóeszköz Gyűjtemény. In: SZOLNOKY LAJOS: A Néprajzi Múzeum 1962. évi tárggyűjtése. NÉ. XLV. (1963) 122–129.

Borda Sándor szerszámai az egyes faipari szerszámok tükrében.

	ács	asztalos	kádár	kerékgyártó
faragószék			+	+
faragókés		+	+	
balta	+		+	
faragótőke			+	
betűvágó				
rönkfacsaptató	+			
fakalapács	+			
körző		+	+	+
gyalupad		+		+
derékszög	+	+		+
kalapács	+	+	+	+
egyenleghúzó		+	+	
keretes fűrész	+	+		
lyukfűrész		+		+
különböző vésők	+	+		+
fűrő	+	+		+
mély nűdvágó		+		
szarvas gyalu				
duplagyalu	+			+
párkánygyalu	+	+		+
cakkgyalu	+	+		
fazsindelyhez való gyalu	+			

A faipari szerszámok FRECSKAY JÁNOS: Mesterségek szótára. Bp. 1912. alapján.

Ácsmesterség 16—17.

Asztalosmesterség 5—9.

Kádármesterség 29—36.

Kerékgyártó mesterség 149—157.

állatba. A századfordulótól egyre gyakrabban lett a leszolgálás, többnyire kapásmunkát kellett végezniük, például egy szekér elkészítésért 15—16 napot kellett kapálni. A munkabér pénzbeni díjazását is megtalálhatjuk, különösen a század első évtizedeiben. Nem kell utalnunk e munkabér fejletlenségére, szemben az iparosok munkabérrendszerével. Mégis éppen ez a fejletlenség járult nagymértékben hozzá a faragóspecialisták létalapjának fenntartásához, hiszen a hagyományosan gazdálkodó terményfelesleggel, ugyanakkor kevés pénzzel rendelkező társadalmi réteg gyakran terményen, az agrárproletárok pedig munkaerejükön kívül más értékkel nem rendelkeztek.

A faragóspecialisták munkamódszere következtében teljesen összefonódott e réteg a parasztsággal. Az iparosokat szervezeti formájuk, védettségük egyre jobban elszigetelte a konkurenciát jelentő faragóspecialistáktól — újabb névvel jelölve kontároktól. A faragóspecialisták műhelye a társadalmi érintkezés fontos helye volt, szemben az asztalosiparosokéval, mivel ez utóbbiak külön osztályt alkottak a falu társadalmán belül. Ez az elzártság a párválasztásban is megmutatkozott. Még ma is emlegetnek egy iparoslegényt, aki nem iparoslányt, hanem *polgárlányt* vett el feleségül, s mint enyhítő okot említik, hogy a polgárlány jómódú volt. Tehát az iparosok osztálya a falu társadalmán belül olyan különálló, elzárt volt, ahová bejutni beházasodással is csak nagyon ritkán, lényegileg csak beleszületéssel lehetett.

Faddon, a századfordulótól működő faragóspecialisták technikai színvonala, munkájuk bérezése lemaradt akapitalista fejlődésben, készítményeik a gazdálkodás fejlődésével részben szükségtelenné váltak (például a kenderfeldolgozás eszközzanyaga), részben korszerűbb, gyári készítmények szorították ki (mint a prést, szőlődarálót), nagyobb részük készítését pedig átvették az iparosok (mint például a házépítés asztalosmunkálatait, szekerek, bútorok előállítását). Itt utalnunk kell a népi kultúra egészében a század első évtizedétől kezdve beállott minőségi változásra. Ez a minőségi változás lemérhető az építkezésben, gazdálkodás eszközeiben, bútorokban. Ennek az új, fejlettebb igénynek megfelelő eszközöket már csak iparosok tudtak előállítani, a faragóspecialisták létalapja szinte teljes egészében megszűnt.

A helyi fejlődés antagonisztikus jellege lassítja le ezt a folyamatot, első fázisában a munkaadók száma csökken, korlátozódik a legalacsonyabb társadalmi rétegre, s a hagyományokhoz még ragaszkodó legidősebb generációra; a második fázisban, az 1920-as évekre a faragóspecialisták munkatere a munkák sokféleségében és a munkaadók széles társadalmi rétegében egyre jobban leszűkül, végül pedig a ma még működő néhány „faragóspecialista” csupán sajátmagának dolgozik, többnyire javít, esetleg hasonló munkát elvégez rokonnak, szomszédnak, jóbarátnak segítségképpen.

MOLNÁR MÁRIA

DIE WERKSTATT EINES SCHNITZERS IN FADD

1963 erwarb das Ethnographische Museum zu Budapest fast die ganze Gerätschaft und Werkstattausrüstung des Schnitzers S. Borda, Fadd (Komitat Tolna). Die Werkzeuge hatte größtenteils S. Borda selbst gefertigt, einige Stücke noch in den 1870er Jahren, die übrigen um 1880—1900; später, um 1920 vervollständigte, bzw. ergänzte sein Sohn die Gerätschaft.

Die Werkzeuge sind zumeist verziert — und zwar mit geraden, abgesetzten Randlinien, geometrischen Mustern, die neueren mitunter auch mit Bemalung —, mit Jahreszahl sowie Namenangabe versehen.

Die Beschreibung dieser Werkstatteinrichtung ermöglicht zugleich, die Fachkenntnisse, das technische Niveau der Arbeitsmethode und die Erzeugnisse der Schnitzer von den 80er Jahren des vorigen Jahrhunderts bis auf heute zu überblicken.

Die wirtschaftliche und soziale Grundlage der Tätigkeit der Schnitzer schwindet allmählich. Ihr technisches Niveau, die Entlohnung ihrer Arbeit fiel von der Jahrhundertwende an in der kapitalistischen Entwicklung zurück, ihre Erzeugnisse wurden mit der Entwicklung der Wirtschaft teils überflüssig, teils aber durch modernere Fabrikserzeugnisse verdrängt und die Herstellung eines Großteils der Schnitzererzeugnisse übernahmen die Handwerker.

Die widersprüchliche lokale Entwicklung verzögert diesen Prozeß, in dessen erster Phase sich die Zahl der Arbeitgeber verringert, bzw. die Arbeitgeber mehr und mehr auf die untersten sozialen Schichten sowie auf die Angehörigen der noch traditionsgebundenen Generationen beschränkt bleiben. In der zweiten Phase dieses Prozesses, etwa bis zu den 1920er Jahren engt sich die Arbeitsmöglichkeit der Schnitzer — verglichen mit der früheren Vielfalt der Arbeiten und der breiten sozialen Fächerung der Arbeitgeber — nur noch mehr ein, bis schließlich die heute noch tätigen wenigen Schnitzer nur mehr für sich arbeiten, zumeist Reparaturen übernehmen, oder aber ähnliche Aufträge als Aushilfe für ihre Verwandten, Nachbarn oder Freunde übernehmen.

